

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

УКРАЇНОЗНАВСТВО УМАНЩИНИ В ІМЕНАХ І ДОСЛІДЖЕННЯХ

Колективна монографія

За редакцією Н. П. Сивачук

Умань
Візаві
2024

УДК 39(=161.2)(477.46)(02)

НЗ0

Авторський колектив:

Н. П. Сивачук, В. А. Гончарук, О. О. Циганок, О. М. Санівський, Л. І. Йовенко,
Н. С. Осіпенко, В. Г. Кириченко, М. С. Павленко, О. Ю. Денисюк

Головний редактор:

Сивачук Н. П., кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання, завідувач науково-дослідної лабораторії «Підготовка студентів-філологів до українознавчої роботи в школі» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Рецензенти:

Вовк М. П., доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу змісту і технологій педагогічної освіти Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України;

Гоголь Н. В., доктор педагогічних наук, доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка;

Йовенко Л. І., доктор педагогічних наук, професор кафедри української літератури, українознавства та методики їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Рекомендовано до друку вченою радою

*Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол №16 від 26 березня 2024 р.)*

Українознавство Уманщини в іменах і дослідженнях : кол. моногр. /
НЗ0 Н. П. Сивачук, В. А. Гончарук, О. О. Циганок [та ін.] ; за ред.
Н. П. Сивачук ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т
імені Павла Тичини. – Умань : Візаві, 2024. – 441 с.

У монографії представлені результати наукових досліджень співробітників науково-дослідної лабораторії «Підготовка студентів-філологів до українознавчої роботи в школі» у галузі регіонального народознавства.

Поєднання цих матеріалів під однією палітуркою полегшить роботу студента під час вивчення курсу українознавства, культурології, а також стане в нагоді учителям української мови і літератури, українознавства, історії та усім шанувальникам культури України.

УДК 39(=161.2)(477.46)(02)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
Наталія СИВАЧУК ІВАН ІВАНОВИЧ ПРИСОВСЬКИЙ – ПЕРШИЙ УЧЕНИЙ- УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ УМАНЩИНИ.....	5
Марина ПАВЛЕНКО ...У ПЕРЕКЛАДІ З ГРЕЦЬКОЇ – ЗОЛОТОЦВІТНИЙ (ПРО ХРИСАНФА ЯЦУРЖИНСЬКОГО).....	46
Віта КИРИЧЕНКО ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ.....	89
Олександр САНІВСЬКИЙ УКРАЇНОЗНАВСТВО В КОЛІ НАУКОВИХ ІНТЕРЕСІВ ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО	124
Валентина ГОНЧАРУК МИЦИК МИРОСЛАВ ФЕДОРОВИЧ.....	190
Наталія ОСПЕНКО ОЛЕКСАНДР ГАВРИЛОВИЧ АЛЕШО (1890 – 1922).....	225
Лариса ЙОВЕНКО КОСТЯНТИН ПОЛИТОВИЧ КРЖЕМІНСЬКИЙ:	280
Оксана ЦИГАНОК ТЕОФАН ФІЯЛКО – ВЧИТЕЛЬ, ПОЕТ, ФОЛЬКЛОРИСТ	310
Оксана ДЕНИСЮК ДІДЕНКО ОЛЬГА ПЕТРІВНА.....	398

ПЕРЕДМОВА

Усна народна культура завжди відігравала вирішальну роль у збереженні мови духовності, національної ідентичності українців. Сучасна історія, за словами академіка І.Дзюби, дає шанс самоздійснення, хоча «надто складна комбінація сприятливих умов потрібна для справдження», бо «глобальна ситуація вносила і вноситиме свої істотні, часом несподівані корективи, і в перспективи розвитку національних культур, і в їхні діалоги, а тому необхідне реальне освоєння всієї повноти культурної спадщини, перетворення її в актуальний чинник самоусвідомлення суспільства».

Задля успішної розбудови української держави особлива роль належить формуванню національної свідомості, патріотизму юного громадянина. Реалізації такого важливого завдання сприятиме викладання студентам-філологам курсу практичної фольклористики, викладання якого плануємо здійснювати таким чином, щоб за його допомогою формувати у студентів українську ментальність, зміцнювати зв'язки між поколіннями, виховувати відповідальність за збереження фольклорної пам'яті регіону.

У монографії представлені дослідження співробітників науково-дослідної лабораторії «Підготовка студентів-філологів до українознавчої рооти в школі» життєвого шляху і наукової діяльності дослідників Уманщини: Івана Прісовського, Василя Доманицького, Ольги Діденко, Теофіла Фіалка, Хрисанфа Ящуржинського, Вадима Мицика, Олександра Алешо, Костя Кржемінського, Вадима Щербаківського.

**ІВАН ІВАНОВИЧ ПРІСОВСЬКИЙ – ПЕРШИЙ УЧЕНИЙ-
УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ УМАНЩИНИ**

***Місце, де колись була стара церква, в якій служив
о. Іван Прісовський***

Про отця Івана Івановича Прісовського відомо мало. У праці проф. Т. Кузнець про нього знаходимо коротеньку інформацію, що «у с.Копенкуватому, згідно ревізії, яка проводилася 1858 року, священником служив 27-річний Іван Іванович Прісовський. З дружиною Феодосією Федорівною вони мали 3-річного Петра та 6-місячного Ігнатія... Окрім священницьких обов'язків, він опікувався ще й школою, у якій станом на 1 липня 1862 року навчалося 26 школярів. За сумлінне виконання учительських обов'язків 6 листопада 1864 року йому було оголошено Архіпастирську подяку» [3, с. 245]. Про дальшу долю священника нічого невідомо, мабуть, він був переведений за межі повіту [1, с. 245]. А про його діяльність промовисто свідчать чисельні дописи до

газети «Киевскія губернскія вѣдомости» упродовж 1853 – 1858 років, які і стали об'єктом нашого зацікавлення, а саме: «Достопримѣчательныя мѣста въ Умани» (1853), «г. Умань съ окрестностію въ агрономическомъ отношеніи» (1853), «г. Умань въ коммерческомъ отношеніи» (1853), «Замѣтка об исчезнувшихъ прудахъ и озерахъ» (1853), «Новые травы» (1855), «Рѣка Ятрань» (1857), «Достопримѣчательныя селяне» (1853), «Просто-народное естествознаніе ужей» (1853), «Новый родъ корма» (1856), «Хозяйственная замѣтка» (1856), «Этнографическія замѣтки объ Уманцахъ» (1854), «Интересное явленіе» (1856), «Нѣсколько словъ о томъ, какъ наши поселяне проводятъ свои храмовые праздники» (1857), «Копенковатскія древности» (1855), «Нѣсколько слов о новомъ памятникѣ въ Уманскомъ Царицыномъ саду» (1856), «Памятникъ въ Уманскомъ Царицыномъ саду» (1856), «Способность и образованіе Уманцевъ» (1854), «О преданіяхъ Уманцевъ» (1854), «Быть Уманцевъ» (1854), «Чумаць» (1856).

Значна частина його доробку присвячена селу Копенкувате і становить собою повноправне етнографічне стаціонарне дослідження одного населеного пункту упродовж значного часу. І. Прісовський наголошує, що Україна «така земля, яка може зацікавити будь-якого антиквара, оскільки може надати його увазі і обробці широке археологічне поле, тут багато матеріальних пам'яток, які свідчать про минулу долю цього краю» [6, с. 113]. Автор висловлює тривогу, оскільки цих пам'ятників минулого дуже багато, це – могили, кургани, вали, які знаходяться у сільській глибинці, тому не удостоїлися наукового осмислення, перебувають «у темряві невідомости», ніби взагалі не існують. Такий стан у цій царині спонукає його, свідомого громадянина, описати ці свідчення старовини і оприлюднити результати своїх спостережень у пресі. По суті у цих словах священник-патріот висловлює своє кредо: представити світові, за його словами, «гідні уваги» багатство духовної і матеріальної культури рідного краю. До цієї справи він підходить по-науковому, класифікує пам'ятки старовини навколо с Копенкуватого на три групи, а саме: перша – могили, друга – підземні рови, ходи, погребі, третя – земляні вали [6, с. 113].

Наукові інтереси І.Прісовського не обмежувалися археологією, вони торкалися також природознавства, про що свідчать його дописи «Замѣтка объ исчезнувшихъ прудахъ»,

«Новыя травы (Novae herbarae)», «Рѣка Ятрань», «Просто-народное естествознаніе ужей», «Интересное явленіе». В останній статті допитливий священник-науковець веде мову про жаб, звертає увагу на те, що у простих селян вони служать замість термометра і барометра, а за їх криком визначають погоду. Його освічені сусіди та прості селяни розповіли, що під час недавньої епідемії холери жаби не справляли своїх звичайних «концертів», ніби ця пошесть наводила жах і на них. Зазвичай вони кричать весело і голосно, спочатку починають співати корифеї, а інші – потім. За холерних часів корифеї мовчали, жаби починали співати разом одночасно, боязко, зі страхом, ніби завмирили і зрікалися свого жвавого життя, врешті припиняли свій концерт різко, навідріз. Дослідник ставить питання: «Нельзя ли изъ явленія, нами очерченного, вывести что-нибудь полѣзное и новое для науки относительно страшилища – холеры? Нельзя ли по нему бросить новый взглядъ хоть на одну изъ мрачныхъ сторон холеры?» [5, с. 139]. Про високу освіченість автора, обізнаність з різного роду літературою свідчить його зауваження: «Лѣтописи между прочим сказано, что холера есть явленіе теллурическое – т.е. зависящее отъ какого-то особенного состоянія и вліянія цѣлой планеты нашей» [5, с. 139]. І далі вчений розмірковує, що добре було б, якби його спостереження послугували науці епідеміології осягти суть хвороби, а закінчує статтю словами: «Если и не такъ; во всякомъ случаѣ своего явленія мы не считаемъ пустымъ; такъ какъ нѣтъ ничего пустого и маловажнаго въ цѣпи явленій природы, состоящей подъ таинственнымъ распоряженіемъ Непостижимаго Творца» [5, с. 139].

Стаття «Просто-народное естествознаніе ужей» починається роздумами, в яких звучить велика повага до українського народу, його розуму, допитливості, умінню мислити: «Наши мужички-Украинцы имѣють свой самостоятельный умъ. Они, по своему, разсуждаютъ о всякой всячинѣ. У них своя физика, – своя философія, своя астрономія, своя агрономія, своя естественная исторія; – у нихъ всякое познаніе – свое, прибрѣтенное собственнымъ наблюденіемъ» [11, с. 262]. Зібрані усні розповіді про вужів можуть становити інтерес не тільки для натураліста, але й для фольклориста. Всіх вужів селяни поділяють на дві породи: перша водиться на суші, друга – в мокрих місцях і ставках. Ті, що

водяться в ставках, не можуть вжалити людину, коли вона купається. Вужі, що водяться в земельних мокрих погребях, надзвичайно злостливі. Домашній вуж часто дружить з дойною коровою і смочче її так, як теля, його в жодному разі не можна убивати, щоб не накликати падіж корови. Вчений зауважує: «Такія вещи обыкновенны и несомнѣнны въ глазахъ простаго народа. Онѣ какъ ни кажутся забавными; но интересно обратитъ на нихъ вниманіе ученыхъ натуралистовъ. Съ этой цѣлю – мы не лишнимъ считаемъ Украинское простонародное естествознание ужей – подвергнуть взгляду просвѣщеннаго ума и науки» [11, с. 262].

Природознавче спрямування має стаття «Рѣка Ятрань», проте роздуми автора про походження її назви належать до царини мовознавства. На початку йдеться про те, що Уманщина досить бідна на водяну систему, тому Ятрань є «найкращою, знаменитою і благодійною у цій місцевості», вона протікає 22 села. Вчений називає населені пункти, де ріка розстилається глибокими ставками, вказує, що в деякій місцині вона дзюрчить смиренным потічком і тоді стає не ширша двох сажнів і не глибша одного [12, с. 249]. Поетично описуються її береги: «Рѣка Ятрань протекаетъ прихотливо между высокими противоположными горами, по глубокой долине. На всемъ пространствѣ своего теченія она представляетъ неисчислимое множество самыхъ очаровательныхъ, самыхъ прелестныхъ пейзажей. То разстилаясь зеркальною поверхностью, то пробираясь между горъ, то скрываясь между лугами, то далеко за ними сверкая самой увертливой, серебристой змѣйкой, то вообще извиваясь между зеленѣющими пашнями, висящими над нею – Ятрань магически чаруетъ взоръ. Въ этомъ теченіи Ятрани, право, много поэзіи, самой отрадной для души. Въ отношеніи живописномъ Ятрань, безспорно, можно назвать – *Уманскою Роною*» [12, с. 250]*.

З усних переказів дослідник довідався, що колись ця ріка була глибока, а наявність обабіч її берегів давніх могил свідчить, що в далекому минулому тут «совѣршались дѣла не малой важности» [12, с. 250]. Автор висловлює жаль, що народна творчість не зберегла ніяких даних про минуле Ятрани: вдалося зафіксувати лише той факт, що через неї неодноразово переходили турки та татари [12, с. 250].

* Рона – одна з найбільших річок Європи.

У повідомленні «Новый родъ корма» І. Прісовський оприлюднює дані про рівень врожайності на Україні 15–20 років тому, коли хліба і трави проізрали в такій кількості, що ціни на них були дуже низькі. Тоді чверть жита чи пшениці продавали не дорожче 30–40 копійок сріблом. Від 50-х років все змінилося на гірше, оскільки різко впала врожайність зернових, до того ж через посуху збідніло і різнотрав'я: сажень сіна став коштувати 25 рублів сріблом [7, с. 150], не стало ні хліба, ні ярової соломи, тому почався падіж худоби. Кмітливі селяни вже в березні почали виганяти худобу в дубові гаї, де та об'їдала мох на деревах і таким чином тамувала голод. Спостеріг учений, що дубовий мох краще підходить для молодняка, а старим і робочим тваринам мало дає користі. Один селянин, колишній солдат, саме мохом вигодував упродовж зими двох телят, оскільки запасся цим провіантом ще восени і додавав його двічі на день тваринам у рівній пропорції з сіном [7, с. 150]. Автор звертає увагу вчених на цей життєвий досвід, а закінчує свою працю такими словами: «Во всякомъ случаѣ вліяніе мха по себѣ и въ соединеніи съ другимъ кормомъ, на жизненность и здоровье животныхъ, предоставляемъ рѣшенію агрономовъ и химиковъ; такъ какъ онъ въ настоящія трудныя времена входятъ въ употребленіе» [7, с. 150].

Проблемам етнографії та антропології присвячені такі статті І. Прісовського, як-от: «Быть Уманцевъ», «Способность и образование Уманцевъ», «Этнографическія замѣтки объ Уманцахъ», «Нѣсколько словъ о томъ, какъ наши поселяне проводятъ свои храмовые праздники», «Чумак». Ці праці є свідченням великої поваги і щирої любові до українського народу священника-патріота, який симпатизує своїм землякам, які «живуть скромно, просто і стримано, а в побуті обходяться дуже малим». Ось так, наприклад, він описує народну їжу: «Тяжелый хлѣбъ, какой Богъ послалъ – ячменный, или гречневый, а иногда и просяный; далее галушки, помпушки, кулѣшъ, картофель и кислые щи – неизмѣнныя явленія его трапезы. Очень мало въ жизни нашихъ поселянь такихъ случаевъ, при которыхъ они позволяютъ себѣ полакомиться жареной курицей, лишней рюмкой сивушки и вообще унести въ область фантазії и радости» [9, с. 333]. Зовсім інакше відбувається у час храмових свят, сказано, що це «особенное великое торжество, это самая свѣтлая эпоха въ годовой жизни поселянь. Тутъ они

раскрываютъ, такъ сказать, всѣ блага, всѣ сокровища для своего удовольствія» [9, с. 333].

Священник веде детальну розповідь про підготовку його пастви до храмового свята, захоплено і з любов'ю описує красу селянина у праці: «Сколько тутъ картинности! Сколько тутъ сюжетовъ для живописца! Въ самомъ дѣлѣ сколько бы пріятного и вмѣстѣ поучительного доставляли человѣчеству картины, изображація молотящаго поселянина, вымахивающаго цѣпомъ до пота и окружаннаго кучами серебристыхъ сноповъ» [9, с. 333].

Напередодні, ввечері, сходиться люд з прилеглих сіл з метою старанної участі у сусідському храмовому святі і щиросердній спільній молитви до Бога. Іван Іванович передає затишну атмосферу, яка панувала на той час у храмі, як усі прихожани по черзі кладуть декілька поклонів перед храмовою іконою, моляться разом з благоговінням, а церква, наповнена народом, яскраво освітлена, постає неперевершеним явищем посеред темної сільської ночі [9, с. 333].

Після вранішньої служби поселяни запрошують до себе на гостину рідних, добрих знайомих, а особливо старців. Важливо, наголошує автор, що чим більше буде на храмовій трапезі в хаті бідноти і старців, тим щасливіше почуватиме себе господар упродовж року. Після домашньої трапези, у другій половині дня всі мешканці села йдуть до корчми, яка на той час була місцем проведення дозвілля. Автор звертає нашу увагу на те, що сюди люди одягають святкове вбрання: «найкращі свити, кожухи, високі баранячі шапки, підперезуються яскравими червоними та зеленими поясами» [9, с. 333]. А веселоці у корчмі він описує у гоголівській манері: «Бубны гудятъ на всю ивановскую, скрипка пищитъ, завываетъ на всѣ возможные мотивы: а молодежь до изнеможенія сил пляшетъ свои химерные украинские танцы, вертятся, расходясь, подпрыгивая, присѣдая цѣлодневно, неистощимо» [9, с. 334]. Верхом насолоди від перебування у корчмі для селян вважається «рядовая чаша, которая безперерывно снуется изъ рукъ въ руки. Тутъ въ самомъ обширномъ смыслѣ сбываются слова древнего нашего лѣтописца: Русі есть веселіе пити» [9, с. 334]. Гідні уваги і розмови, що тут ведуться: хтось доводить свою любов сонній сп'янілій рідні, хтось веде мову про урожай і господарство, інші поринають у

минуле, згадують давнину, місцеві перекази про відьом, упирів, пакості нечистої сили, що часом витанцьовує на горищах [9, с. 334].

Загалом, пише автор, у корчмі, по різних кутках, можна почути різне: «Тамъ историки, тамъ агрономы и практики, тамъ любители странныхъ элементовъ словесности, тамъ комики и остряки; а там трагики и фельетонисты; но всякій молодець, будучи подь вплиніємъ извѣстной стихіи, ведетъ рѣчь по собственной методѣ – мѣшаєть *горохъ съ капустою*» [9, с. 334].

Як мудрий парох, І. Прісовський висловлює незадоволення з того, що всі ці «лихі веселощі» здійснюються поблизу церкви, «такъ какъ въ нашей Украинѣ, какъ будто по закону особенной необходимости, при церкви въ несколькихъ шагахъ и несносная корчма» [9, с. 334]. Вчений підкреслює, що в храмових святах місцевих поселян багато смішного і навіть жалюгідного, проте є багато доброго і характеристичного [9, с. 334].

Етнографічна тема продовжується в уманському циклі статей. У праці «Быть Уманцевъ» автор звертає увагу на те, що кожне свято, кожний етап життя освячується своїм обрядом, що супроводжується піснями: Різдво – колядками, Новий рік – щедрівками, а також посівальними піснями.

«Но въ какихъ бы обстоятельствахъ Уманецъ не находился, – въ бѣдности ли – или же в зажиточномъ состояніи, – онъ вѣренъ обычаямъ своей страны... [2, с. 311]. Особенно крестини и свадьба богаты у нихъ своими обычаями... Молодежь имѣєть свои обряды и свои потѣхи. Въ Уманщинѣ в жаркомъ разгарѣ тѣ же *вечерницы* и *досвѣтки*, тѣ же гаданья и сходки, тѣ же танцы и *музыки*, о которыхъ сказано Малороссийскими писателями такъ много и краснорѣчиво» [2, с. 312].

У дописах Івана Прісовського прослідковується його зацікавленість фольклором Уманщини, згадуються місцеві легенди, перекази, прислів'я, пісні. Так, наприклад, стаття «О преданіяхъ Уманцевъ» свідчить про те, що автор сам вів опитування місцевих старожилів, серед яких ще живі спогади про набіги кримчаків, про гірки часи нестримної татарської сваволі. Старші розповідають молоді про те, як кримчаки набігали на села, забирали коней, скотину, як православний люд ховався від них в лісах, лугах та очеретах. І до цього часу люди впевнено називають села, які найбільше постраждали: Торговиця, Підвисоке, Фурманка,

Ладижинка, Ягубець [10, с. 314]. Зафіксовує вчений і розповіді уманців про часи унії, пригнічення храмів, молодецтво запорожців, що проливали кров за святу віру [10, с. 314]. Значна частина уманських легенд і переказів розповідають про місцеві кладі, що ніби-то вони горять в день Воскресіння Христового. Автор вказує на можливі місця, де можна знайти скарби: Свічкаря, Раківка, Полігарня та Греків Ліс, де гайдамаки закопали кучі золота та срібла [10, с. 315]. «Уманская молодежь часто въ своихъ печальныхъ-заунывныхъ песняхъ какъ бы оплакиваетъ смерть героевъ, положившихъ голову за свободу вѣры предковъ», – пише священник-народознавець [10, с. 315]. Записав Іван Іванович і прислів'я, що побутують на Уманщині, а саме: *Бог його покарає на гладкій дорозі. Так буде, як Бог дасть. Свій своєму не ворог. Свій не заплаче, то скривиться. Вовка боятися, то і в ліс не йти. За вовка промовка, а вовк в хату* [18, с. 250].

Цікавими є його розмірковування щодо походження гідроніма *Ятрань*: «Отъ чего рѣка получила свое названіе трудно сказать положительно. Намъ кажется, что названіе ея – чисто украинское. По всей вѣроятности оно произошло отъ образа ловли въ ней рыбы – отъ самоловъ, называемыхъ *ятирами*, которые раставляются въ Ятрани преимущественно и преудобно; или отъ образа ея теченія во время весны, когда Ятрань преизобилуетъ водою, бушуєть и свирѣпѣєть, выносить плотины и дѣлается рѣчкою грозною и опасною, – что это все выражается простонароднымъ украинскимъ терминомъ: *Ятриця Ятрань*: т. е. течеть шумно и быстро» [12, с. 249].

Про освітню діяльність Івана Івановича Прісовського мова йшла раніше, на початку нашої праці. Цю тему автор розвиває у статті «Способность и образование Уманцевъ». Він пише, що уманці – народ «смѣтливый, понятливый и сообразительный», хоча освіту тут почали одержувати нещодавно, з утвердженням військових поселень. За короткий час з місцевого населення вирости класні спеціалісти: «искусные кондукторы, отличные писари, хорошие каретники, слѣсаря, кузнецы, столяры, красильщики, садовники» [13, с. 314]. На Уманщині можна було знайти будь-якого майстра-ремісника, який «въ состояніи состроить вамъ щегольской экипажъ, дорожный тарантасъ, готовъ услужить вамъ прекрасною мебелью, раскраской

вашихъ покоевъ и пр.» [13, с. 314]. Мабуть, цей період можна вважати визначальним в історії становлення професійної освіти на Уманщині, а дані цієї статті спонукати педагогів до пошуку.

КОПЕНКОВАТСКІЯ ДРЕВНОСТИ [6]

Вхід у підземелля на території села

Посуд, знайдений на Володимирівському трипільському поселенні

Глиняні жіночі статуетки

Знаменитая Украина наша, безпорно, такая страна, которая въ полномъ смыслѣ можетъ занимать любаго антикварія, представляя его вниманію и обработкѣ самое обширное – археологическое поприще. Населенная съ незапамятныхъ временъ Скиѳами, украшенная многими городами и селами еще въ XIII вѣкѣ, потрясаемая такъ долго ужасными и различными переворотами, она представляетъ намъ неимовѣрное множество вещественныхъ памятниковъ, громко говорящихъ объ ея прошедшей судьбѣ и жизни. Такъ кого не поражали ея курганы и могилы, которыми усѣяны ея поля и степи? Кого не изумляли ея валы и окопы? Кому онѣ неизвѣстны? И что же? – Благодаря наукѣ, многіе изъ этихъ памятниковъ объяснены съ немалою пользою для исторіи края; но весьма многіе, оставаясь въ захолустьяхъ сельскихъ, не только не достаиваются просвѣщеннаго взгляда; но и скрываются во мракѣ неизвѣстности, какъ будто не существуя на свѣтѣ. Къ послѣдней категоріи относятся и наши древности, о которыхъ мы хотимъ сказать нѣсколько словъ.

Въ 40 верстахъ отъ г. Умани на юго-востокъ находится небольшое, но хорошенькое село Копенковата, отличающееся своимъ прекраснымъ, пріятнымъ мѣстоположеніемъ. Окрестность этого села сохраняетъ памятники, достойные вниманія.

I. На югъ отъ села, на обширнѣйших и ровныхъ поляхъ, взоръ наблюдателя встрѣчаетъ грустныя, мрачныя могилы. Онѣ расположены двумя архипеллагами, или группами. Въ одной изъ нихъ, ближайшей къ селу, 16 могилъ. Изъ нихъ двѣнадцать большихъ, а четыре маленькихъ, издали едва примѣтныхъ отъ времени и вліянія мощнаго плуга. Между большими двѣ необыкновенной величины – настоящіе холмы, съ вершины которыхъ далеко виднѣется прекрасная, восхитительная окрестность. Обѣ эти могилы лежатъ другъ отъ друга на очень близкомъ разстояніи.

Другая группа лежитъ отъ указанной на востокъ по прямой линии, на разстояніи 1 ½ версты. Въ ней 6-ть большихъ могилъ и всѣ онѣ почти равной величины.

Глядя на такое расположеніе Копенковатскихъ могилъ, невольно приходишь къ той мысли, что какъ будто однѣ изъ нихъ принадлежатъ одной рати; а другія – другой, стоявшей противъ своей соперницы на незначительномъ пространствѣ. Но въ самомъ дѣлѣ трудно узнать, что это за могилы. Трудно добиться того важнаго результата: какія рати, или какіе народы, когда и послѣ чего, оставили намъ эти вѣковые памятники. Къ великому сожалѣнію мѣстное преданіе о нихъ совершенно потеряно въ народѣ; самые старѣйшины сельскіе ничего не знаютъ о своихъ могилахъ. Явное дѣло, что онѣ принадлежатъ самымъ давнимъ временамъ. Какъ бы то ни было, важно то, что годовъ 10 назадъ Копенковатскіе крестьяне, предполагая открыть кладъ въ одной изъ большихъ могилъ, подвергали ее разрытію. Первое открытіе было то, что вся могила кругомъ, при подошвѣ своей, была обложена дикимъ камнемъ, который на полъ-аршина шель въ землю и обнималъ могилу въ видѣ баллюстрада; – далѣе – въ могилѣ отыскали совершенно сѣденныя ржавчиною ножницы средняго формата, еще глубже большой горшекъ только не съ деньгами, а съ сливянными косточками, которыя отъ прикосновенія превращались въ прахъ; еще глубже – большой черепъ человѣческой, пожелтѣвшій отъ времени.

Вѣроятно далѣе открылось бы и больше коего-чего; но сельскіе антикваріи, утрашенные на мѣстѣ своих изслѣдованій ночнымъ, какимъ-то страшнымъ сновидѣніемъ, охладѣли въ своемъ предпріятіи и, по своему обыкновенному легковѣрію оставили хорошую попытку, которая, быть можетъ, привела бы к дѣльнымъ результатамъ. Во всякомъ случаѣ, судя по открытымъ предметамъ, нельзя не признать Копенковатскихъ могилъ – примѣчательными и интересными, но пока интересъ ихъ долженъ оставаться загадочнымъ, хотя и найденный черепъ, очевидно, показываетъ, что въ нихъ нѣкогда положены были кости человѣческія. Не погребены ли въ Копенковатскихъ могилахъ старые ратники – Крымско-Татарскіе, такъ какъ въ могилѣ нашей найдены были ножницы и горшекъ съ сливянными косточками, или иначе такія вещи, которыя ясно говорятъ о погребальномъ обычаѣ Азіятскихъ народовъ, повергающихъ въ могилу своихъ ближнихъ металлическія и другія вещи – и такъ какъ Копенковатская окрестность въ старину была пограничнымъ пунктомъ Татарскимъ со стороны Польской границы?

II. Недалеко от операціонной могилы, лѣтъ 15-ть назадъ, Копенковатскіе крестьяне, при вспашкѣ полей, плугомъ открыли въ землѣ каменныя развалины, которыя образовали родъ стариннаго фундамента, проведеннаго прямою линіею на саженой 10-ть. Что это за развалины? Не понятно. Замѣчательно только, что, при разрытіи этого фундамента, въ южномъ концѣ его, съ послѣднимъ камнемъ открыли отверстіе, которое вводило, такъ сказать, въ подземный ровъ.

По разсказу поселянъ стѣны этого подземнаго рва были обдѣланы гладко и искусно; а самый ровъ шель все далѣе и далѣе по горизонтальному направленію подъ землею, такъ что самыми длинными шестами они не доставали дна его. Быть можетъ это остатки какого нибудь стариннаго замка или укрѣпленія. По признанію поселянъ это остатки стариннаго погреба, принадлежавшаго сильной шайкѣ разбойниковъ. По ихъ мнѣнію, этотъ погребъ и нынѣ существуетъ подъ землею и въ немъ находятся великія сокровища, особенно много денегъ и дорогой одежды. Статься можетъ и такъ. Жаль только, что современемъ крестьяне пренебрегли своимъ открытіемъ и найденное отверстіе

опять засыпали землю и такимъ образомъ погребли вторично какую то таинственную старину.

I. Наконецъ окрестность Копенковатская представляетъ намъ третьяго рода памятникъ, не менѣ примѣчательный. Это земляный валъ. Онъ начинается въ верстахъ 20-ти отъ села; съ сѣверной стороны его пролегаеть въ неправильномъ направленіи чрезъ большой дубовый лѣсъ, тянется у восточной части села и продолжается на югъ отъ села на разстояніи 7-ми верстъ, гдѣ на поляхъ скрывается, вѣроятно, отъ давнихъ вспашекъ полей, потомъ появляется у ближайшихъ селеній и наконецъ совершенно теряется по свидѣтельству поселянъ, гдѣ-то въ Подольской губерніи, возлѣ рѣки Буга. Такимъ образомъ длину нашего вала можно определять 50-ти верстами, если не больше. Длина изумительная! Судя по ней легко видѣть, что этотъ валъ стоилъ когда-то большихъ, невероятныхъ трудовъ и продолжительнѣйшаго времени. Но кому именно? Сельскіе старожилы ровно ничего не знаютъ о своемъ преудивительномъ валѣ. Они называютъ его *Змеѣвиной* и вѣрятъ, что онъ произошелъ во времена Св. Юрія, который оралъ нѣкогда, по ихъ мнению, страшнымъ – двенадцатью-главымъ зміемъ.

II. Нѣтъ сомнѣнія, что нашъ валъ относится къ той эпохѣ, во время которой было во всеобщемъ употребленіи насыпать валы и такимъ образомъ ограждать себя отъ набѣговъ враждебныхъ племенъ. Это легко видѣть и изъ того, что на немъ поросли большіе дубы, возрастъ которыхъ необходимо опредѣлять вѣками.

Змієві вали. Фото

И такъ большая древность нашего вала несомнѣнна. Трудно только разгадать его первобытное назначеніе. Чрезмѣрная длина его естественно и легко приводитъ къ той мысли: не служилъ бы онъ пограничною или защитительною стѣною какого-нибудь стариннаго племени? Если вспомнить то, что еще в XIII вѣкѣ в нынѣшней Подоліи, пограничной теперь съ окрестностью Копенковатскою, были большіе города, какъ-то: Спопогородъ, Брагинъ, Соколица, Микулинъ, Звенигородъ, Новый Городъ и т. п., то нельзя ли предположить, что нынѣшний Копенковатский валъ, такъ далеко протягивающійся, составлялъ пограничную или оградительную черту одного изъ упомянутыхъ древнихъ городовъ?

Послѣ всего этого окрестность Копенковатская можетъ считаться однимъ изъ великихъ поприщъ угасшей, бурной старины.

Свящ. И. Присовский

**21 января 1855 г.
КОПЕНКОВАТА.**

Достопримѣчательные селяне [3]

В Уманском уѣзде, в селѣ Копенковатой, живетъ двое селянъ, которые, по своему особенному и могущественному вліянію на мѣстныхъ ядовитыхъ змѣй, заслуживаютъ особеннаго вниманія и извѣстности. Одинъ изъ нихъ называется Исидоръ Давидовъ Гончарукъ; а другой – Данило Якимовъ Брехунецъ. Первый отличается хорошимъ ростомъ и хорошимъ здоровьемъ; а послѣдній напротивъ того – малъ ростомъ, слабъ и щедушенъ. Оба они – въ среднихъ лѣтахъ. Эти-то люди, по видимому необѣщающіе ничего особеннаго, – въ состояніи потрясать змѣиный міръ и приводить его въ оцѣпененіе. Приведемъ нѣсколько фактовъ, которые покажутъ до какой степени велико и изумительно вліяніе на змѣй нашихъ фантазмагористовъ.

I. Какъ Исидоръ Гончарукъ, такъ и Данило Брехунецъ, завидѣвъ змѣю гдѣ бы то ни было, однимъ свистомъ своимъ въ сотоянніи остановить ея стремленіе в бѣгъ; равно какъ, встрѣтивъ змѣиную нору, тотъ и другой можетъ вызвать оттуда змѣю, если только она тамъ находится.

II. Остановивъ змѣю, они, при помощи какихъ то словъ, произносимыхъ шепотомъ, берутъ ее въ руки и пускаютъ за пазуху, держа ее тамъ столько, сколько имъ заблагоразсудится, или хочется.

III. Въ случаѣ змія, по несчастію, ужалить человѣка, вола, или другое домашнее животное – эти люди спасаютъ ужаленныхъ отъ смерти и страданій безъ всякихъ лекарствъ, одной, такъ называемой, *примовкою* т.е. словами, произносимыми шепотомъ. Замѣчательно, что эта *примовка* повторяется три раза сряду и каждая бываетъ утромъ – натошакъ самого врачующаго.

Такимъ образомъ наши непонятные селяне часто спасаютъ отъ гибели и долговременныхъ страданій много стоящихъ лошадей, воловъ, ужаляемыхъ въ поляхъ зміями; а иногда и людей, получая отъ народа благодарность и пользуясь отъ нихъ большимъ уваженіемъ.

Чѣмъ же объяснить такое вліяніе на змѣй? Какъ же объяснить приведенные нами факты – въ высшей степени любопытные и интересные? Откуда такая власть надъ змѣями у людей простыхъ и необразованныхъ, незнакомыхъ ни съ какими хитростями? Зависитъ ли эта власть отъ силы воли, или отъ преизбытка животнаго

магнетизма, которому приписывают великія диковинки?? – Всѣ эти интересныя вещи, нами изложенныя, представляемъ объясненію людей, постигающихъ тайны природы.

18 іюня 1853г.
СЕЛО КОПЕНКОВАТО

Свящ. И.Присовскій.

Просто-народное естествознаніе ужей [11]

Наши мужички-Украинцы имѣютъ свой самостоятельный умъ. Они, по своему, разсуждаютъ о всякой всячинѣ. У нихъ своя физика, – своя философія, своя астрономія, своя естественная исторія, – у нихъ всякое познаніе – свое, пріобрѣтенное собственнымъ наблюденіемъ. О чемъ ни зговорите вы съ Украинцемъ-мужичкомъ, – онъ непременно выскажетъ вамъ свое мнѣніе, хотя часто и невѣрное. Но ни о чемъ такъ забавно и юмористически не разсказываютъ наши Украинцы, – какъ о змѣяхъ и въ особенности объ ужахъ. Эти пресмыкающіеся твари, кажесь, всего болѣе занимаютъ и поражаютъ простой умъ нашихъ селянъ и потому съ особенною игрою своего воображенія – они толкуютъ о нихъ. Вотъ Украинское-простонародное естествознаніе ужей, изложенія котораго вы нигдѣ не встрѣчали въ печати.

1. Всѣ ужи, обитающіе въ Украинѣ, по мнѣнію нашихъ селян, раздѣляются на двѣ породы, не столько различными своимъ характеромъ, устройствомъ организаціи, внѣшнимъ покровомъ; – сколько мѣстомъ своего пребыванія и пресмыканія. Первая порода водится на сушѣ, какъ-то: въ степяхъ, лѣсахъ, также въ большихъ кучахъ стараго навоза и мокрыхъ, нечистыхъ погребяхъ; а вторая – водится вообще въ мокрыхъ мѣстахъ и въ самыхъ прудахъ.

II. Ужъ, водящійся въ прудахъ, по единоголосному утвержденію селянъ, не въ состояніи ужалить человѣка въ то время, когда онъ купается въ водѣ и когда тутъ же плыветъ – или плаваетъ ужъ.

III. Ужъ, который водится въ земляныхъ мокрыхъ погребяхъ; равно въ навозныхъ кучахъ, по мнѣнію и убѣжденію селянъ, – чрезвычайно мстителенъ и злопамятенъ. «Часто случается намъ, говорятъ селяне, – лѣтомъ выбрасывать изъ своихъ земляныхъ погребовъ молоденькихъ ужей. Невидя своихъ исчадій, –

продолжают селяне, – старый ужь ужасно злится, нищать, шипить, вьется и съ нетерпѣніемъ выжидаетъ случая мститъ. Коль скоро появятся в погребѣ кувшины съ молокомъ, старый ужь подлетаетъ къ нимъ, сбрасываетъ съ нихъ крышки, окунывается въ молоко и вливаетъ туда свой ядъ съ намѣреніемъ отмстить врагу, истребившему его дѣтенышей».

IV. Наконецъ домашній ужь, по увѣренію селянъ, часто сдруживается съ дойной коровой и сосетъ ее, какъ теленокъ, по утрамъ и вечерамъ. «Боже упаси, говорятъ селяне убить такого ужа. Со смертію его не минуемо пропадаетъ и корова послѣ ужасной тревоги и страшнаго реву».

Такія вещи обыкновенны и не сомнѣнны въ глазахъ простаго народа. Онѣ какъ ни кажутся забавными; но интересно обратить на нихъ вниманіе ученыхъ натуралистовъ. Съ этою цѣлію – мы не лишнимъ считаемъ Украинское простонародное Естествознаніе ужей – подвергнуть згляду просвѣщеннаго ума и науки.

10 августа 1853г.

свящ. И. Присовскій.

СЕЛО КОПЕНКОВАТО.

ЗАМѢТКА ОБЪ ИСЧЕЗНУВШИХЪ ПРУДАХЪ И ОЗЕРАХЪ [4]

Natura omnia superat et omnibus dominator

Въ Уманскомъ уѣздѣ, на поляхъ села Копенковатой, лѣтъ 17-ть назад, природа совершила такое явленіе, на которое обратилъ бы свое вниманіе самый великій натуралистъ и котораго бы онъ, навѣрно, не опустилъ изъ виду. Будучи увѣрены въ большой важности и рѣдкости сего явленія, мы спѣшимъ представить объ немъ нѣсколько словъ въ м. лѣтопись, дабы оно не осталось въ неизвѣстности.

Въ прежніе годы, – многія долинки и ярочки мѣстности Копенковатской покрывались хорошими озерами и порядочными прудиками. Нѣкоторые изъ этихъ прудиковъ и озеръ отличались значительною глубиною, содержали въ себѣ довольно рыбы и вообще доставляли поселянамъ въ ихъ хозяйственномъ быту огромную пользу. Но что же? По единодушному замѣчанію

поселянь – эти благодѣтельные прудки и озера совершенно исчезли во время послѣдняго нашего землетрясенія – такъ, что на мѣстѣ ихъ, въ настоящее время, не остается даже и малѣйшей мокроты и тонкости и прекрасно произрастають хлѣба. Вѣроятно послѣднее землетрясеніе наше потрясло Копенкуватскую мѣстность сильнѣе, нежели – сосѣднія мѣста, если оно ознаменовало себя на ней столь удивительными послѣдствіями. Въ самомъ дѣлѣ трудно объяснить то, отъ чего вдругъ исчезло болѣе шести порядочныхъ озеръ, если только не подозрѣвать причины сего явленія въ землетрясеніи, которое легко производитъ подобныя чудеса? Великій Гумбольтъ говоритъ, что, во время изверженія Мексиканскаго вулкана Хорулло, бывшаго въ 1759 году и сопровождавшагося землетрясеніемъ, исчезли двѣ небольшія рѣки Rios de Cuitimba и de San Pedro, хотя чрезъ нѣсколько времени, при другихъ ужасныхъ землетрясеніяхъ, онѣ опять появились въ видѣ горячихъ ключей. Впрочемъ открывать причины нашего явленія, устанавливать ихъ дѣйствительность и несомнѣнность мы предоставляемъ людямъ ученымъ, посвященнымъ въ таинства природы; съ своей стороны, остаемся довольны тѣмъ, что имъ доставляемъ случай обратить свое просвѣщенное вниманіе на чудо могучей таинственной природы.

1853г. 20-го Февраля
С.КОПЕНКОВАТО.

Свящ. И. Присовскій

ИНТЕРЕСНОЕ ЯВЛЕНІЕ [5]

Всякому извѣстно, что съ началомъ всякой весны лягушки начинаютъ свой оглушительный концертъ и тянуть его до глубокой осени. Если обратить вниманіе на кваканье и крикъ лягушекъ, то легко примѣтитъ, что въ теченіе весны, особенно мѣс. Мая онѣ кричатъ сильно и продолжительно – среди лѣта (вѣроятно отъ вліянія лѣтнихъ жаровъ) крикъ ихъ скромнѣе и слабѣе, а во время осени въ концертахъ лягушекъ можно примѣчать и большую слабость и большую непріятность голоса. Сверхъ того, предъ дождемъ и послѣ дождя лягушки кричатъ веселѣе и живѣе, чѣмъ предъ засухой и во время засухи. Въ этомъ отношеніи неугомонныя пѣвицы служатъ для простолюдиновъ вмѣсто всякихъ термометровъ и барометровъ. По крику лягушекъ простолюдинъ

весьма удачно угадаетъ перемѣну погоды. Такимъ образомъ изъ всего этого заключить можно, что крикъ и пѣніе лягушекъ чувствительно подчинены вліянію атмосферному, перемѣнамъ климатическимъ.

По замѣчанію одного посвѣщеннаго моего сосѣда и по моему соображенію лягушки въ холерное время, бывшее такъ недавно, не отправляли своихъ обыкновенныхъ концертовъ. Страшный бичъ – холера какъ будто навелъ ужасъ и на самихъ лягушекъ. Правда, хотя лягушки и въ холерное время изрѣдка поднимали свой крикъ; но крикъ ихъ въ ту пору далеко былъ не похожій на обыкновенный – постоянный. Въ обыкновенное время лягушки кричатъ весело и громко и предъ всякимъ крикомъ ихъ слышно бываетъ ихъ корифеевъ, которые затягиваютъ пѣсню и потомъ уже за ними гремятъ и всѣ водяныя крикуньи, а въ холерное время никогда не слышно было ихъ корифеевъ; лягушки начинали всѣ разомъ свое пѣніе; но очень тихо, робко, какъ будто съ великою боязнію и страхомъ; и то очень рѣдко. Лягушка по большей части, во время холеры, находилась какъ будто въ замираніи и отреченіи отъ своей рѣзвой жизни. Примѣчательно и то, что всякое рѣдкое свое пѣніе они оканчивали вдругъ, внезапно, что называется наотрѣзь. Что же отсюда? Такое явленіе намъ кажется не пустымъ. Такъ какъ лягушки очень чувствительны къ вліянію воздушныхъ перемѣнъ и, какъ извѣстно, даже самага электричества; то нельзя ли изъ явленія, нами очерченнаго, вывести что нибудь полезное и новое для науки относительно страшилища-холеры? Нельзя ли по нему бросить новый взглядъ хоть на одну изъ мрачныхъ сторонъ холеры? Намъ помнится, что въ одной изъ книжекъ Библіот. для Чт. за 1847 г. въ статьѣ Библіограф. Лѣтописи между прочимъ сказано, что холера есть явленіе теллурическое – т. е. зависящее отъ какого-то особеннаго состоянія и вліянія цѣлой планеты нашей. Явленіе нами подмѣченное надъ лягушками во время холерное, не можетъ ли хоть сколько нибудь помочь ученымъ въ такомъ предположеніи и ученіи о холерѣ? Если и не такъ, во всякомъ случаѣ своего явленія мы не считаемъ пустымъ, такъ какъ нѣтъ ничего пустаго и маловажнаго въ цѣпи явленій природы состоящей подъ таинственнымъ распоряженіемъ Непостижимаго Творца.

12 Юня 1856 г.
СЕЛО КОПЕНКОВАТА.

СВЯЩ. І. ПРИСОВСКІЙ

НОВЫЙ РОДЪ КОРМА [7]

Въ прежнія времена, и не такъ давно лѣтъ 15–20 назадъ, – по благодатной почвѣ западной Украины въ такомъ изобиліи произрастали хлѣба и травы, что тѣ и другія продавались, какъ говорится, ни по чемъ. Тогда четверть ржи и пшеницы продавалась недороже 1 р. сер. 1–20 к. сер., а большой возъ сѣна лучшаго – недороже 30–40 к. сер. Но въ настоящіе годы, особенно съ 50 года совершенно уже не то явленіе. Скудость хлѣба и сѣна возрасла изумительно, такъ что самые селяне почти оплакиваютъ такую скудость существенныхъ своихъ потребностей. Съ умноженіемъ посухъ хлѣба стали прозябать плохо, а еще пуще травы. Въ прошедшія двѣ зимы сѣно, во всемъ Уманскомъ уѣздѣ, такъ было дорого, что сажень его продавалась по 25 р. сереб. У многихъ и почти у большей части селянъ съ половины той и другой зимы не стало ни сѣна, ни яровой соломы и скоту ихъ угрожала голодная смерть. Поселяне съ прискорбіемъ смотрѣли на свой скоть, на его голодь. Наконецъ они изобрѣли средство помочь бѣдѣ своей, и какое же? Съ первыхъ числъ мѣс. Марта они стали выгонять скоть въ дубовый лѣсъ, обдергивали съ дубовъ мохъ и давали его скоту. Тощій и голодный скоть порядочно истреблялъ вновь открытый кормъ и такимъ образомъ утолялъ свой голодь. Казалось, что безжизненный мохъ не могъ доставить надлежащей пользы скоту, однако поддерживалъ жизнь скота и пособилъ ему много, пока явился новый подножный кормъ. По замѣчанію селянъ дубовый мохъ болѣе идетъ въ прокъ овцамъ и молодому скоту, а старому и рабочему мало приноситъ пользы. Въ примѣси съ сѣномъ дубовый мохъ такъ дѣйствуетъ на молодой рогатый скоть, что онъ выглядываетъ даже сытымъ и жирнымъ. Такимъ образомъ, въ нашей деревнѣ, одинъ старый служивый выкормилъ чрезъ зиму двухъ своихъ телокъ. Сдѣлалъ порядочный запасъ дубоваго моху съ осени, – онъ зимой давалъ въ день своимъ телкамъ по два раза равную порцію мха и сѣнца – и тѣлки его были такъ хороши, что даже возили старика солдата на санкахъ. Конечно тутъ главную роль играло сѣнцо; но его у солдата было очень мало и небудь мха въ употребленіи; – солдат недокормилъ бы своей скотинки до весны. Во всякомъ случаѣ вліяніе мха самага по себѣ и въ

соединеніи съ другимъ кормомъ, на жизненность и здоровье животныхъ, предоставляемъ рѣшенію агрономовъ и химиковъ, такъ какъ онъ въ настоящія трудныя времена входитъ въ употребленіе.

12 Іюня 1856 г.

СВЯЩ. І. ПРИСОВСКІЙ.

СЕЛО КОПЕНКОВАТО.

НОВЫЯ ТРАВЫ (NOVAE HERBAE) [8]

Съ недавняго времени, – у насъ, на поляхъ Уманскаго уѣзда и его окрестностей, появились новыя сорныя травы, какихъ въ прежнія годы на нашей почвѣ непримѣтно было. Одна изъ этихъ травъ, по простонародному, называется *жахъ*, а другая – *курай*. Травы эти въ настоящее время такъ размножаются, что на нихъ невольно долженъ обратить свое вниманіе не только ученый агрономъ, но и всякій простой земледѣлецъ.

I. Трава, называемая *жахъ*, впервые появилась у насъ въ 1848 году. Это растеніе – изъ рода бодяковъ. Корень его продольный – не очень длинный съ маленькими, по бокамъ, жилками или отросточками. Стволь неровный (отъ 3-хъ до 7-ми верш.) со многими вѣтвями, идущими отъ самага корня въ разномъ направленіи. Листья этого растенія – узенькія – зубчастыя, продолговатыя; между каждыми тремя листочками – родъ маленькаго орѣшка, гдѣ образуются сѣмена; изъ подъ каждыхъ трехъ листочковъ выглядываютъ три иглы, похожія на сосновыя, или лучше ежевыя и такъ острыя, что нѣтъ возможности взять это растеніе въ руки. При малѣйшемъ прикосновеніи къ нему иглы его, подобно терновымъ, такъ чувствительно колютъ, что человѣкъ невольно содрогается; или по малороссійски, жахается, отъ чего простымъ народомъ и дано растенію названіе *жахъ*. По природѣ своей *жахъ* – тотъ иглистый и колючій бодякъ – никуда негодится и въ хозяйственномъ быту бесполезенъ. Ни одно сельское животное не только не употребляетъ его въ пищу, но даже не прикасается къ нему. Одинъ только вѣчно-задумчивый мужичекъ извлекаетъ изъ этого растенія ту пользу, что во врѣмя созрѣванія садовыхъ плодовъ, накладываетъ его на свой плетенёкъ и такимъ образомъ садикъ свой делаетъ неприступнымъ для маленькихъ хищниковъ – сельскихъ мальчишекъ.

II. Вторая трава, такъ сильно засаривающая поля наши – называется, какъ мы сказали, – *курай*. Отъ чего она такъ названа

простымъ народомъ – трудно добиться толку. Эта трава появилась у нас года три назадъ и преимущественно размножается на поляхъ, назначенныхъ подъ озимые посѣвы, или, попросту, на толокѣ. Въ мѣсяцѣ Маѣ она покрываетъ паровыя поля до того, что онѣ зеленѣютъ, какъ сѣнокосы. По природѣ своей *курай* – растеніе, весьма похожее на вѣтки сосноваго дерева. Корень его тонкій – короткій, отъ него идутъ въ неправильномъ направленіи три стволика, на которыхъ бываетъ множество крошечныхъ вѣточекъ съ крошечными длинными листочками, похожими на иглы сосноваго дерева. Въ Маѣ мѣсяцѣ скотъ мало мальски употребляетъ это растеніе въ пищу; но въ послѣдующихъ мѣсяцахъ оно дѣлается твердымъ, дебелимъ и никуда негоднымъ. Въ агрономическомъ отношеніи – *курай* – растеніе вредное ибо оно засариваетъ поля и сильно истощаетъ ихъ производительную силу, неговоря уже о томъ, что при боронованіи поля, служитъ большою помѣхою, засаривая борону и не позволяя ей плотно идти по полю.

При взглядѣ на эти дурныя и бесполезныя травы, такъ быстро размножающіяся, – невольно приходитъ на умъ мысль: откуда взялись эти травы? Что преимущественно благопріятствуетъ ихъ развитію и возрастанію? Въ прежніе годы – этихъ травъ на Уманскихъ поляхъ небыло, онѣ явились недавно; – особенно размножились въ настоящее лѣто. Что же это значитъ? Ни больше, ни меньше, – какъ разительная переменѣна климата – возвышеніе атмосферной температуры. По своимъ тщательнымъ наблюденіямъ – мы убѣдились, что жаркое и знойное лѣто особенно благопріятствуетъ размноженію означенныхъ травъ. Какъ бы долго дождя нибыло и какъ бы сильно не палило солнце – наши травы ни мало не желтѣютъ и неувядаютъ; а растутъ и зеленѣютъ препокойно въ то время, когда вся растительность чувствительно страдаетъ отъ засухи. Такимъ образомъ – съ большимъ возвышеніемъ атмосферной температуры – мы увидимъ на своихъ поляхъ еще большее зло. Но над нами и съ нами Всеблагій Господь!!

30 Іюня 1855 г.

СВЯЩ. И. ПРИСОВСКІЙ.

СЕЛО КОПЕНКОВАТО.

ЧУМАКЪ [15]

К. Трутовський. «Чумак».

Чумачество составляет одинъ изъ давнихъ, важныхъ и почти первыхъ промысловъ всей Украины. Этотъ промыселъ не только спеціальній и прибыльный, но даже, во многихъ отношеніяхъ, поэтической – картинный. Оттого, не только національная поэзія, но и самая литература наша давно почтили Украинскаго чумака своимъ ласковымъ вниманіемъ. Многія его черты, какъ занимательныя и поэтическія, весьма удачно воспѣты народомъ, – или описаны литературой. Кому, напр., неизвѣстна грусть чумака о потерѣ своего достоянія – воловъ, – грусть, меланхолически воспѣтая простонародіемъ? Равно кто не знаетъ, или непомнитъ описанія оригинальнаго чумацкаго ночлега, составленнаго незабвеннымъ Кольцовымъ? Такъ, по благоволенію судьбы, чумакъ – счастливое лицо. Онъ извѣстенъ міру и простому и ученому. Впрочемъ еще многія его стороны, если не неизвѣстны, – по крайней мѣрѣ неописаны.

Вся обстановка чумака, – орудія его промысла, прощаніе его съ семействомъ, возвращеніе его домой и т. п. едва ли все это удостоилось описательной извѣстности? Не принимая на себя трудной обязанности – живо изобразить ту картину, какую чумакъ можетъ представлять перу искусному и артистическому съ указанныхъ сторонъ, – мы скажемъ нѣсколько словъ о томъ положеніи чумака, какое онъ обыкновенно рисуетъ со времени своего сбора въ дорогу – до возвращенія своего подъ кровъ родной семьи.

I. Сборъ чумака въ дорогу

Зимнее время, по причинѣ холода, а особенно по недостатку подножнаго корма, совершенно неблагопріятствуетъ чумаку въ его промыслѣ. Въ теченіе цѣлой зимы чумакъ съ своими волами остается на мѣстѣ и живетъ одними теоретическими расчетами и надеждами. Какъ ни тягостна и несносна для чумака зима; но онъ не проводитъ ея бесполезно. Почти все ея время чумакъ посвящаетъ приготовленію къ лѣтнему движенію. Въ ряду этого приготовленія первое мѣсто занимаютъ хлопоты о волахъ и экипажѣ. Такъ, всегда и вездѣ, а особенно во время вьюгъ и мятелей зимнихъ, чумакъ всѣми силами заботится о томъ, чтобы волы его, сколько возможно, были сокрыты отъ холода и хорошо удержаны. Онъ, такъ сказать, кормитъ ихъ изъ рукъ, по нѣсколько разъ въ

сутки чистить и поить ихъ, ничего нежалѣя своимъ воламъ, лишь бы только они были здоровыми, жирными и бодрыми. Если же чумаку нужно старыхъ-слабыхъ воловъ замѣнить новыми-лучшими, – въ такомъ случаѣ онъ отправляется еще за долго до весны на лучшія ярмарки и тамъ выбираетъ любимыхъ воловъ. Нашедши воловъ по своему расчету и вкусу и убѣдившись, что избранные волы здоровы и благонадежны, – чумакъ нежалѣетъ денегъ для пріобрѣтенія ихъ.

Вообще кстати замѣтить, что волы украинскаго чумака отличаются плотнымъ сложеніемъ, крѣпостію, дородностію роста, красотою роговъ, прекраснымъ сѣрымъ и голубымъ цвѣтомъ шерсти. Всѣ равно, что орѣль между пернатыми, то чумацкій волъ между сельскимъ скотомъ. Любо смотрѣть на хорошо выдержаннаго чумацкаго вола. Это тварь – въ полномъ смыслѣ совершенная. Оттого чумацкіе волы весьма часто стоятъ 80, 90, 100 и 120 р. сереб. – и тѣ изъ нихъ послѣдняго разбору, за которые заплачено 50, 55 р. сер. Такая цѣнность довольно высока, если взять въ расчетъ, что Украинцами для воздѣлыванія земли употребляются волы въ 30, 35 и рѣдко въ 45 и 50 р. сереб.

Съ приготовленіемъ воловъ къ дорогѣ, чумакъ обращаетъ большое вниманіе и на свой дорожный экипажъ – на всѣ его принадлежности и снасти. Онъ заблаговременно осматриваетъ каждую часть своего экипажа – присматривается всё ли въ немъ прочно и крѣпко – все ли надежно къ дорогѣ. По этому, какую только находитъ порчъ въ своемъ васагѣ, – тщательно ее исправляетъ, или же, смотря по надобности, устрояетъ и новый экипажъ. Во всякомъ случаѣ чумакъ много заботится, чтобы оси его экипажа были крѣпки и прочны и чтобы ящикъ экипажа былъ хорошо обитъ лубкомъ. Это для того, чтобы соль не просыпалась изъ экиажа и чтобы на немъ могла быть кладъ непустая. А какъ чумакъ суетится о крѣпости своихъ колесъ – объ этомъ нечего и упоминать. Словомъ: чумакъ дѣйствуетъ изъ-за всѣхъ силъ, пока неустроить, какъ нужно, экипажа къ дорогѣ.

Экипажъ этотъ, или, по чумацки *васагъ*, своею формою много схожъ съ тѣми повозками, которыми русскіе извозчики отправляютъ по цѣлой Россіи извозы; только онъ ниже и ровнѣе лежитъ на осяхъ; равно какъ ящикъ его длиннѣе, глубже и бока его не такъ выпуклы, какъ это бываетъ въ русскихъ простыхъ повозкахъ. Вся цѣнность

чумацкаго экипажа – отъ 10 до 15 р. сереб.

II. Кладъ чумака

Вотъ у чумака совершенно готовы къ дорогѣ – волы и экипажъ. Чумакъ съ нетерпѣніемъ ожидаетъ радостной весны. Едва зазеленѣли поля и луга – едва открылась весенняя дорога и возрасла трава – существенный кормъ чумацкихъ воловъ – и чумакъ съ особенною радостію и живостію торопится къ подъѣму клади – къ такъ называемому *набору*. Если когда, то особенно, при подъемѣ клади, чумакъ употребляетъ въ дѣло свой умъ – да разумъ. Онъ хорошенько соображаетъ – сколько ему нужно и можно уложить клади на свой васагъ и своихъ воловъ. Такимъ образомъ у чумака тяжесть клади всегда соотвѣтствуетъ прочности экипажа и крѣпости воловъ. Чѣмъ у него крѣпче, сильнѣе и надежнѣе волы – чѣмъ прочнѣе экипажъ; тѣмъ болѣе беретъ онъ клади; а чѣмъ слабѣе у него подъемныя силы и средства, тѣмъ меньше беретъ онъ тяжести и въ такомъ случаѣ нисколько негоняется за большою прибылью и нескорбитъ объ ея незначительности. Такъ ли – или иначе, но чумакъ никогда неподнимаетъ клади болѣе 85 пуд. и неменѣе 45 пуд.

Объемъ клади, разстояніе ея доставки – условливаютъ и заработокъ чумака. Чѣмъ далѣе чумакъ долженъ провезти свою кладь, чѣмъ больше ея на экипажѣ; тѣмъ больше и прибыли чумаку. Иначе – меньше чумакъ получаетъ и пользы. Въ первомъ случаѣ чумакъ получаетъ отъ пуда клади по 25–30 к. сереб., а въ послѣднемъ по 20 и рѣдко по 25 к. сереб. Такимъ образомъ за 70 пуд. клади при далекой доставкѣ и дороговизнѣ подводъ чумакъ зарабатываетъ 20–21 р. сер., въ противномъ случаѣ онъ получаетъ 9, 11, – много 14 р. сереб. отъ одного васага. Итакъ чѣмъ у чумака болѣе собственныхъ подводъ – (по мѣстному паровицѣ); тѣмъ болѣе приобрѣтаетъ можетъ и денегъ.

III. Окончательный сборъ чумака въ дорогу [16]

Кромѣ клади – чумакъ обременяетъ еще свой васагъ запасомъ продовольствія – запасомъ нѣкоторыхъ вещей, нужныхъ въ непредвидѣнныхъ случаяхъ дорожныхъ.

Продовольствія чумаць береть столько, сколько указываютъ его обстоятельства и долго обдуманнѣе расчёты. Если чумаць рассчиталъ хоть разъ среди лѣта побывать дома, тогда и запасъ продовольствія бываетъ сообразно такому расчету; а если чумаць положилъ проходить въ дорогѣ цѣлое лѣто и бывать въ разныхъ мѣстахъ – запасъ продовольствія бываетъ значительный. Во всякомъ случаѣ гастрономическій запасъ чумака неприхотливый; – а самый скромный. Четверть, – полторы четверти ржаннѣе сухарей; полчетверти пшеничной муки; – такая же порція пшена; нѣсколько фунтовъ, положимъ, хоть и полпуда свин. сала – вотъ и вся дорожная кухня чумака – все его странническое продовольствіе.

При этомъ чумаць непременно беретъ одну-другую запасную ось: одно – другое запасное колесо, топоръ, сверликъ, буравчикъ, долото, маленькую пилу, – нѣсколько гвоздей – и все это для того, чтобы, въ случаѣ открывшейся порчи и ломки въ экипажѣ, тотъ часъ поправить бѣдовое дѣло и двигаться далѣе безъ потери времени, которое чумаку въ высшей степени драгоцѣнно. Нѣкоторые богатые чумаки берутъ съ собою еще кожаннѣе мѣхи, которыми отлично пользуются, когда поятъ воловъ изъ глубокихъ колодцевъ южныхъ. Часто въ таборѣ чумаковъ можно видѣть на верхушкѣ васага и разноцвѣтнаго пѣтуха, котораго чумаць беретъ изъ дому вмѣсто часовъ – чтобы, по пѣнію деревенскаго крикуна, различать ночное время – особенно тѣмное и ненастное среди дѣвственныхъ и глухихъ степей южныхъ. Говорятъ, что пѣтухъ такъ привыкаетъ къ чумацкому табору, что перелетаетъ за нимъ рѣчки, деревушки и ни на шагъ неотстаетъ отъ него.

IV. Прощаніе съ семействомъ

Когда у чумака все приготовлено и уложено къ дорогѣ, тогда онъ посвящаетъ нѣсколько минутъ для прощанія съ своимъ семействомъ.

Прощаніе чумака съ его семьею представляетъ прекрасную и трогательную картину, достойную кисти любого художника. Вотъ чумаць, упрѣгши воловъ, входитъ въ свою скромную избушку и голосомъ «пора въ дорогу» – голосомъ, исполненнымъ нѣжной – тихой грусти и смѣлой удали – отваги, – призываетъ свою семью къ прощанью. – Жена чумака, дѣти, бросаютъ все, собираются въ

кружѣкъ, становятся среди избы – всѣ лицомъ и вмѣстѣ сердцемъ къ Свят. Иконамъ. Въ этотъ моментъ семья чумака бываетъ преисполнена самыхъ сильныхъ и горячихъ чувствъ. Жена чумака прежде всего роняетъ тихую слезу, за нею дѣтки, трогаясь разлукой съ отцемъ. Чумакъ, такъ сказать, бодрится духомъ, торжественно слагаетъ на себѣ знамя Св. Креста и проситъ помощи у Бога. «Боже помогай! Господи благослови!» – говоритъ отъ сердца чумакъ. Послѣ молитвы, обращаясь къ семьѣ, чумакъ торжественно и вмѣстѣ печально говоритъ: «Бувайте здоровы мои голубята! Бувайте здоровы!!» «Бувай, здоровъ! Нехай тобі Богъ помогае! Нехай тебе Господь благословить и сохранить въ дорози отъ всего злого», – отвѣчаетъ жена чумака, исполненная грусти и тоски. Тутъ чумакъ цѣлуетъ свою любезную семью, радуется жену своими надеждами, принимаетъ въ свои объятія дѣтей, цѣлуетъ, благословляетъ ихъ и строго приказываетъ слушаться матери и во всемъ ей повиноваться и «Слушайте, дитки, мамы – робить, що вамъ скаже; а я – якъ Богъ поможе – повернусь съ дороги – привезу вамъ гостынця». Послѣ подобныхъ наставленій отеческихъ, чумакъ еще крестится, еще проситъ у Бога помощи и благословенія и наконецъ выходитъ медленно изъ хижины, – окруженный семьей. Ставши у экипажа, предъ задумавшимися волами, чумакъ крестится къ Церкви, кланяется въ поясъ и молится: «Господи благослови!!» – Далѣе голосъ молитвы смѣняется повелительнымъ голосомъ царя животныхъ. Чумакъ, взявшись за батоги, протяжно затягиваетъ: гей волы – гей!! Экипажъ тронулся; чумакъ идетъ впереди воловъ, – призадуманный и часто провождаемый семьей. За воротами деревенскими бываетъ, такъ сказать, послѣднее прощанье. Содержаніе его большею частію составляютъ напоминанія чумака о домашнемъ хозяйствѣ, о полевыхъ работахъ и просьба чумака къ семьѣ – молиться о немъ Богу – о благополучномъ пребываніи его въ дорогѣ. Наконецъ чумакъ, долго сопровождаемый взоромъ своей семьи, скрывается въ дали.

Примѣч. У многихъ чумаковъ есть похвальное обыкновение, до прощанья съ семьей, – отправляться въ приход. церковь и тамъ слушать напутствен. молебствіе. Чумаки преимущественно любятъ молиться Св. Чудотворцу Николаю. Св. Іоанну Воину и Св. Побѣдон. Георгію. Молящійся чумакъ поразителенъ! Онъ молится усердно и горячо! Чумаки – народъ набожный!!

V. Дневное движеніе чумака

Скоро дорожня впечатлѣнія притупляютъ умѣренную грусть чумака по разлукѣ съ семьей. Новыя села и деревни, – новыя лѣса, новыя луга и степи – новыя поля съ зеленѣющими хлѣбами – занимаютъ чумака и плѣняютъ его душу. Говорятъ, что сердце, неполучившее классическаго образованія неспособно наслаждаться красотами природы. Едвали это такъ? Сердце Украинскаго чумака трепещетъ радостію при взглядѣ на прекрасный лужекъ – на свѣтлый ручеекъ. Такъ, чумака много говорить о проходимыхъ позиціяхъ, – или о встрѣчающихся видахъ, – сравниваетъ ихъ съ видами своей родной деревушки и окрестности и такимъ образомъ, при медленномъ движеніи въ дорогѣ, имѣетъ разнообразный разговоръ и нескучаетъ.

Часто сидя на возвышенномъ – скрипучемъ своемъ васагу, вспоминаетъ о домашнихъ всякихъ всячинахъ, о родныхъ; часто призадумывается, вполне предаваясь долгимъ и тихимъ думамъ, обращаетъ мысль и взоръ на свою жизнь а тутъ затягиваетъ меланхолическую-поучительную пѣсенку:

«Ой воли мои да половьи (сѣрые).

Чего вы не орете?

Ой лита мои, да молодьи

Чего вы марно идете?» (марно – напрасно – скоро).

При разнообразныхъ думкахъ, чувствахъ и разговорахъ чумака движется цѣлый день. Движеніе его бываетъ очень медленно и тихо. Задумчивыя воли чумака движутся нога за ногой. Онъ ихъ жалѣетъ и негонитъ скорымъ шагомъ. Да и какъ чумаку понуждать своихъ воловъ? Онъ знаетъ, что ими нужно, въ теченіе лѣта искрестить почти всю южную Россію, да притомъ и съ тяжестію. Такимъ образомъ, при ровной хорошей дорогѣ, при благопріятной погодѣ, Украинскій чумака дѣлаетъ въ день 30-35 верстъ, а при дурныхъ условіяхъ – по гористой дорогѣ, или по грязной, онъ дѣлаетъ въ сутки не болѣе 25–20 и того менѣе.

Примѣч. Кстати сказать словцо о путевыхъ несчастіяхъ чумака. Часто у чумака ломается ось, заболѣваетъ или падаетъ воля; а иногда у чумаковъ похищается нѣсколько пудовъ клади, или нѣсколько воловъ – во время ночи темной – Херсонскими бродяжками. Въ этихъ и подобныхъ случаяхъ чумаки

свидѣтельствуютъ неподражаемое единодушіе. Въ несчастіи одного чумака принимаютъ искреннее и живое участіе всѣ его сопутники. Если, напр., у чумака заболѣваетъ или похищается волъ – въ такомъ случаѣ извѣстная тяжесть разбирается по частямъ на всѣ васаги каравана. Если у чумака похищается нѣсколько пудовъ клади, которая, по подряду транспортируется въ извѣстный городъ; – тогда чумаки, сколько ихъ есть въ караванѣ, слагаютъ извѣстное количество денегъ и пополняютъ потерю, спасая ближняго отъ большихъ хлопотъ и бѣдствій. По возвращеніи домой бываютъ расчеты. Прекрасное единодушіе! Примѣрное челоуѣколюбіе и состраданіе!!!

VI. Ночлегу чумака

Коль скоро день приклоняется къ вечеру; коль скоро красное солнышко близко къ закату – чумаку помышляетъ о ночлегу. Примѣчательно, что чумаку избираетъ для своего ночлега мѣста не только просторныя, но и живописныя. Онъ старается, чтобы мѣсто ночнаго его отдыха представляло хорошую траву для скота, водопой, чтобы оно было или широкая степь, или хорошая долина. Большею частію Новороссійскія степи спасаютъ чумака отъ невыгоднаго ночлега и представляютъ ему любой просторъ.

Ночлегу чумака рисуетъ много живописнаго и поэтическаго. Вечерняя полевая тишина, сумракъ наступающей ночи, безбрежность степи, гдѣ теряется самый зоркій глазъ, пылающій огонекъ и вокругъ его суетливыя чумаки, то полныя жизни, то призадуманныя и слушающіе рѣчь про святую старину, – пасущійся скотъ, небрежно разсыпавшійся по обширному лону степи, стройныя ряды экипажей чумацкихъ; среди табора и плачущая свирѣль, поразительныя звуки которой далеко исчезаютъ въ дали; клубящійся дымокъ и наконецъ южное прекрасное небо, пылающее звѣздами и увѣнчанное величественною луною – не составляетъ ли все это одного изъ прелестнѣйшихъ пейзажей природы!? Но стоитъ ли и указывать на живописныя стороны чумацкаго ночлега, если онъ давно и такъ неподражаемо описанъ нашимъ незабвеннымъ Кольцовымъ? Славный поэтъ такъ искусно описалъ чумацкій ночлегу, что послѣ него нѣтъ надобности и возможности прибѣгать къ описанію картинности этого ночлега. Поэтъ подслушалъ даже

самые разговоры обночевывающих чумаковъ, которые, дѣйствительно, какъ до кашицы, такъ и послѣ кашицы, ведутъ непрерывную бесѣду о Паліяхъ, о козакахъ Нечаяхъ, о Дорошенкахъ, о Коліивщинѣ, о жидахъ, о кумовьяхъ, о сватахъ, дадькахъ и дядинахъ, пока наконецъ неизсякаемый источникъ чумацкихъ рѣчей, вмѣстѣ съ заунывнымъ концертомъ свирѣли, непрервется поздною порою ночи.

VII. Сборъ чумака съ перваго привалу въ дорогу съ восходомъ солнца [17]

Въ, то время, когда чумаки, среди своего табора, на прекрасномъ, зеленомъ коврѣ природы покоятся сладкимъ, беззаботнымъ сномъ, нѣкоторые изъ нихъ, – называемые чередными, подобно Виолеемскимъ пастырямъ, неусыпно бдятъ и стерегутъ своихъ воловъ. Съ разсвѣтомъ эти стражники пригоняютъ скоть къ табору. Едва начинается природа пробуждаться, такъ сказать, отъ ночнаго отдохновенія; едва начинаютъ порхать и чирикать раннія птички; а въ чумацкомъ таборѣ уже развивается движеніе. Почти съ появленіемъ утренней зари чумаки воспрянули отъ сна и принялись творить молитву. Послѣ молитвы – пошла суета. Тотъ разводитъ огонѣкъ и стряпаетъ кашицу на обѣдь; тотъ осматриваетъ и исправляетъ свое ярмо; тѣ мажутъ возы; а тамъ звучитъ топорь и исправляетъ порчу въ экипажѣ. Словомъ: среди глубокаго утра, когда въ городахъ все еще тихо и мертво, чумацкій таборъ полонъ жизни, движенія, стука и суеты.

Вотъ всходитъ и величественное свѣтило – и чумацкіе возы уже выстроены въ рядъ, уже готовы къ дорогѣ и у чумаковъ уже идетъ трапеза. Наконецъ, солнышко озолотило природу и чумака, освѣженный прекраснымъ, утреннимъ воздухомъ, исполненный свѣжести и радости, уже идетъ впереди своихъ воловъ, по пути своего назначенія.

VIII. Прибытіе чумака на мѣсто

Не одинъ знойный лучъ южнаго солнца разразится всею жгучестію своею надъ головою чумака, не одна капля кроваваго пота прокатится по челу его, пока онъ добьется до мѣста своего назначенія. Многие чумаки переиспытаетъ и перечувствуетъ; многие перенесетъ и увидитъ, пока привалитъ къ вождельнному мѣсту. Положимъ, что нашъ труженникъ-чумаки наконецъ очутился въ Одессѣ. Въ самомъ дѣлѣ, Одесса болѣе всего нравится Украинскому чумаку и онъ наичаще посѣщаетъ ее. Что же тутъ съ нашимъ чумакомъ? Одесса плѣняетъ и занимаетъ чумака такъ, какъ некогда плѣнялъ воображеніе людей Армидинъ замокъ. Обширность Одессы, красота и величественность зданій ея, видъ моря восхищаютъ простодушнаго Украинца. Онъ торопится, какъ найскорѣе свалить, гдѣ нужно, кладъ свою, получить заработанную копѣйку и насладиться обзорѣніемъ о созерцаніемъ города. Верхъ удовольствія чумака, когда онъ, опаленный и опыленный, съ батогомъ въ рукахъ, торжественно и авантажнo шествуетъ по лучшимъ улицамъ Одессы, задирая голову при каждомъ возвышенномъ зданіи ея. Верхъ удовольствія чумака, когда онъ посѣтитъ Одесскій рынокъ и берегъ моря. Сколько на первомъ мѣстѣ чумаки потѣшается, столько на второмъ поражается и теряется. Величественный видъ моря, его необозримость и безбрежность приводятъ чувства чумака до точки замерзанія и замиранія. Чумаки не можетъ надивиться величію моря и понять, что оно за диковинка. Отдавая такимъ образомъ дань любопытству, чумаки поставляютъ непремѣннымъ долгомъ зайти въ одну, другую, третью церковь славной Одессы. Богатое и великолѣпное убранство и украшеніе одесскихъ св. храмовъ поразительно дѣйствуетъ на простаго чумака, и онъ въ простотѣ души повергается предъ Алтаремъ Всемогущаго и приноситъ отъ всего сердца пламенную благодарность Господу за благополучное прибытіе въ Одессу, за счастливое окончаніе пути.

Укрѣпивъ сердце молитвою, – потѣшивъ себя созерцаніемъ одесскихъ достопамятностей – чумаки скоро и торопливо выбирается изъ города на степь, дабы доставить отдыхъ и кормъ голоднымъ и взмореннымъ своимъ воламъ.

IX. Гостинцы домашнимъ

Прохаживаясь по рынку славной Одессы или другаго какого либо южнаго города, чумаць непремѣннымъ долгомъ считаетъ купить гостинцы своимъ домашнимъ и такъ образомъ обрадовать ихъ. Вся драгоцѣнность и прелесть этихъ гостинцевъ заключается въ красномъ, или зеленомъ шерстяномъ поясѣ для жены и въ нѣсколькихъ фунтахъ рожковъ, финиковъ и винныхъ ягодъ для дѣтей. Правда иногда чумаць покупаетъ и себѣ для дороги ножъ, да фунтъ другой ладону въ родѣ жертвы для своей сельской-матери-церкви. А если случается, что онъ имѣетъ возможность купить и для близкихъ родственницъ по одному поясу, да себѣ сивую баранью шапку; – то это верхъ счастья и особенный барышъ за свозку извѣстной клади. Какъ бы то нибыло – чумаць во всякомъ случаѣ теряетъ на гостинцы для своихъ домашнихъ рублей $1\frac{1}{2}$ – 2 серебромъ; но весьма рѣдко больше. Разорившись такимъ образомъ, чумаць воображаетъ, что онъ вполне доказалъ неограниченность любви своей къ семьѣ, къ роднымъ и своей приходской церкви.

X. Время чумачества

Украинскій чумаць, кромѣ Одессы, часто посѣщаетъ и другіе города нашего юга. Онъ бываетъ въ Севастополь, Симферополь, Керчи, Перекопи, словомъ: чумаць измѣряетъ не только живописныя долины Крыма, но и обширныя степи Дона. Набравши въ Крыму соли, или на Дону различныхъ сортовъ соленой рыбы, чумаць развозитъ свой продуктъ, не только по лучшимъ городамъ Украины, но даже и по малымъ мѣстечкамъ всей Малороссіи. Такимъ образомъ, пока чумаць переснуетъ отъ Крыма до Полтавы и отъ Дона до Каменца и Бердичева, много уходитъ времени. Иногда случается и такъ, что осень вступаетъ во всѣ права свои; а чумаць еще тянется въ дорогѣ. Но это, конечно, горе постигло чумака. Чумаць не любитъ странствовать въ холодное время и избѣгаетъ ненастья. Преимущественно движеніе его ограничивается теплымъ временемъ и по обыкновенію оно начинается отъ 1-го Мая и продолжается не далѣе 1-го Октября.

XI. Возращение домой и радость семейства

Вот наконец забушевали осеннія бури. Прекрасное лѣто промчалось, какъ молнія, и ясное небо, покрылось мрачными, тяжелыми тучами. Чумака спѣшить подь родной кровъ, спѣшить укрыться тамъ отъ невзгодъ угрюмой осени. Появление чумака среди семьи, послѣ долгой разлуки, всегда рисуешь порозительныя картины и производитъ трогательныя сцены. Если чумака возвратился домой благополучно, въ добромъ здоровьи и съ копѣйкой, о! – тогда въ мирной хижинѣ чумака бываетъ великое и щедрое угощение роднѣ и братіи. Всѣ родные чумака тогда спѣшатъ повидѣть своего удальца-пѣшехода; привѣтствуютъ его, цѣлуютъ и такъ сказать утопаютъ въ длинныхъ и сладкихъ бесѣдахъ. А жена чумака въ такомъ случаѣ изнемогаетъ отъ радости, бѣготни; равно какъ дѣтки ея – отъ восторговъ и прыжковъ, услаждаясь рожками, финиками и винными ягодами. Но, если, не дай Богъ, чумака добился домой безъ воловъ и безъ воза, съ однимъ батожкомъ въ рукахъ; или и самъ положилъ головку въ Крыму, аль на Дону; – о Боже! сколько тогда проливается слезъ горючихъ, сколько тогда раздаются тяжкихъ вздоховъ и стоновъ подь крышей чумацкаго пріюта!! Такъ смерть чумака въ отдаленности отъ родины, на чужбинѣ, или жестокая неудача и потеря его воловъ, васага и пр. дѣлаютъ семью его въ полномъ смыслѣ страдальческою и несчастною. Семья чумака, какъ мы сказали, замираетъ отъ горя и слезамъ нескорый конецъ. Часто чумака и самъ, убитый горемъ, измученный грустію и оглушенный столами семьи и родни, ищетъ утѣшенія въ сельскомъ шиночкѣ и тутъ омраченный парами бахуса, съ горя запѣваетъ:

Ой! я чумака несчастливый!

Жію въ свити ледвы живый

Волы мини поздыхали – возы и ярма польшали.

Или:

Ой чумаче! чумаче! житье твое ледаче! (т. е. несчастное).

Много горюетъ чумака о потерѣ своихъ любимыхъ воловъ, много стонетъ о своей безденежности. Но время, на своихъ быстрыхъ крыльяхъ, уноситъ все; чумака мало по малу сбываетъ свою тугу и на слѣдующее лѣто, хоть при помощи долга, исправивъ свои обстоятельства, принимается за свое любимое ремесло, какъ

ничего съ нимъ не бывало.

Такъ чумаць любить свой промысль, такъ онъ къ нему привязанъ! Никакія, кажись, несчастія не въ состояніи охладить его къ любимому чумачеству. Онъ готовъ жертвовать здоровьемъ, домашнимъ хозяйствомъ, послѣдними деньгами и всѣмъ, лишь бы путешествовать по южнымъ степямъ, предаваться своимъ завѣтнымъ думамъ и мечтамъ, лишь бы заработать копѣйку про черный денёкъ. Какъ не похвалить чумака за такое трудолюбіе и смѣлую предпріимчивость, особенно тогда, когда чумаць за свои кровавые труды получаетъ часто малую пользу, доставляя всегда величайшую услугу городамъ нашего юга? Такъ, добродушіе чумака, его терпѣливый

Михайло Онацько «Чумацький шлях»

характеръ, безропотно перенесеніе несчастій, пламенная привязанность къ своему дѣлу, горячая любовь къ родинѣ и семьѣ, довольство малымъ, дѣлають чумака человекомъ достойнымъ всякой похвалы и навѣрно современемъ обратятъ на себя просвѣщенное вниманіе ученыхъ.

СВЯЩЕН. ІОАННЪ ПРИСОВСКІЙ.

24 Апрѣля 1856 г.

СЕЛО КОПЕНКОВАТО.

Нѣсколько словъ о томъ, какъ наши поселяне проводятъ свои храмовые праздники [9]

Володимир Маковський. Свято на Україні.

Взирая на жизнь нашихъ поселянь, подмѣчая всѣ ея проявленія, самый строгій наблюдатель скажетъ, что нашъ Украинскій поселянинъ любитъ жить очень просто, скромно и воздержно. Такъ, всѣ его нужды житейскія ограничиваются бараньей шапкой, тулупомъ, свитой и простыми великановскими сапогами, а равно самую простою пищею. Тяжелый хлѣбъ, какой Богъ послалъ – ячменный, или гречневый, а иногда и просяный; далѣе галушки, помпушки, кулѣшъ, картофель и кислые щи – неизмѣнныя явленія его трапезы. Очень мало въ жизни нашихъ поселянь такихъ случаевъ, при которыхъ они позволяютъ себѣ полакомиться жареной курицей, лишней рюмкой сивушки и вообще унести въ область фантазіи и радости. Это бываетъ при крестьбинахъ, да при свадьбахъ. Но во дни храмовыхъ праздниковъ у нихъ бываетъ иначе. Храмовый праздникъ на селѣ – это особенное великое торжество, это самая свѣтлая эпоха въ годовой жизни поселянь. Тутъ они раскрываютъ, такъ сказать, всѣ блага, всѣ

сокровища своего быта для своего удовольствія. Скажемъ объ этомъ нѣсколько словъ.

Заблаговременно до храмоваго праздника обыкновенная сельская тишина оживляется самыми разнообразными декораціями. Всѣ поселяне особенно суетятся о томъ, какъ бы получше очистить и высушить зерно, назначенное на праздничный хлѣбъ, какъ бы поудачнѣе и помельче его смолоть, дабы хлѣбъ былъ хорошій и бѣлый. Посему тамъ слышны самыя жаркія непрерывныя хлопанья и стуки цѣповъ, а тамъ вѣютъ зерно и тщательно отдѣляютъ плевелы отъ пшеницы; въ другомъ мѣстѣ взваливаютъ тяжелые мѣхи на телѣгу и собираются къ отѣзду на мельницу: а тамъ возвращаются въ село и скрипятъ нѣсколько телѣгъ съ готовой смолотой мукой и на лицахъ блеститъ особенная радость. Сколько тутъ картинности! Сколько тутъ сюжетовъ для живописца! Въ самомъ дѣлѣ сколько бы пріятнаго и вмѣстѣ поучительнаго доставляли человѣчеству картины, изображающія молотящаго поселянина, вымахивающаго цѣпомъ до пота и окруженнаго кучами серебристыхъ сноповъ; или же – нѣсколько поселянъ, занятыхъ этимъ тяжкимъ дѣломъ вмѣстѣ; или же поселянина, вѣющаго зерно, согбеннаго – въ рукахъ съ лопатой, изъ-подъ которой летятъ облака плевель!! Но дѣло въ томъ, что у поселянъ мало остается времени до храмоваго праздника. Всякій изъ нихъ спѣшитъ воспользоваться послѣднею ярмаркой.

Тутъ опять сельскія картины не лишены интереса для художника. Тотъ везетъ на базаръ пискливаго поросенка, тотъ ведетъ смиренную овцу; а тотъ возится съ крикливыми гусями – и все это для того, дабы добить копѣйку на различныя снадобья: а особенно на сивушку, безъ которой у нашихъ поселянъ не можетъ быть праздника, безъ которой у нихъ нѣтъ радости. Но вотъ и канунъ праздника! Кратко сказать: это день закланія различныхъ животныхъ, какъ-то: вепровъ, агнцевъ, гусей, куриць, предназначенныхъ для праздничной трапезы. Иначе сказать: это день великихъ пожертвованій; поелику наши поселяне, за исключеніемъ великихъ праздниковъ, почти всегда употребляютъ постную пищу. Вечеромъ на канунъ храмоваго праздника сходится изъ окрестныхъ ближайшихъ деревень множество народа, какъ для усерднаго участія въ праздникѣ сосѣдей, такъ и для молитвы. Надобно замѣтить, что наши поселяне считаютъ за счастье

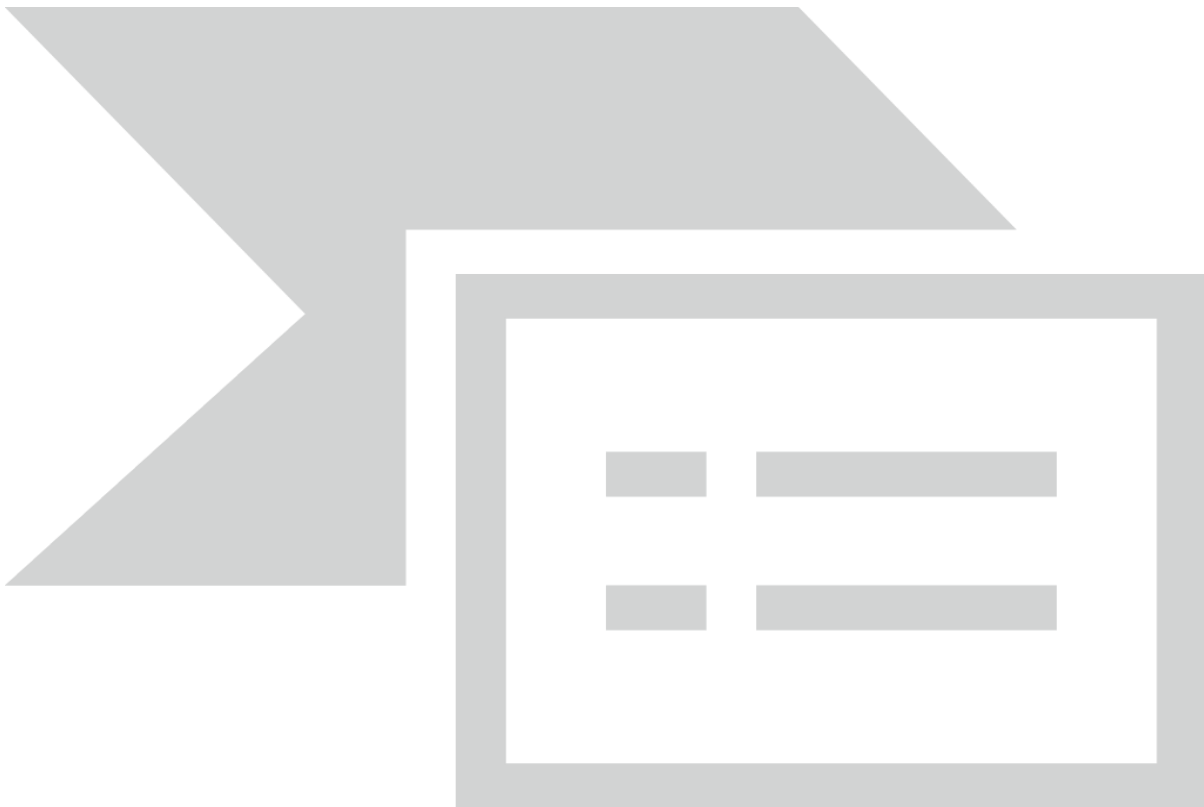
помолиться въ извѣстной церкви въ день ея храмоваго праздника. По этому, во время храмоваго Богослуженія, во всякой сельской церкви бываетъ множество народа. Всѣ стоятъ въ ней тогда съ примѣрнымъ усердіемъ и благоговѣніемъ. Каждый считаетъ долгомъ положить нѣсколько поклоновъ предъ храмовою иконою и поставить предъ нею свѣчку. Такимъ образомъ церковь, преисполненная молящимся народомъ и весьма ярко освѣщенная, представляетъ прекрасное зрѣлище, – особенно на всеношной, среди сельской темноты ночной.

При выходѣ изъ церкви послѣ Божеств. Литургіи, – всякій коренный селянинъ приглашаетъ къ себѣ на трапезу родныхъ, добрыхъ своихъ знакомыхъ, а особенно нищихъ несчастныхъ. Чѣмъ болѣе у него бываетъ на трапезѣ бѣдныхъ и нищихъ, тѣмъ болѣе онъ радуется и признаетъ себя счастливымъ. Само собой на сей трапезѣ осушается не одна чаша лихой сивушки.

М. Пимоненко. Паска.

Тотчасъ послѣ обѣда почти все человѣчество существующее на тотъ разъ въ селѣ, преукрашенное лучшими свитами, тулупами, высокими бараньими шапками, красными и зелеными поясами, устремляется толпами въ сельскую ресторацію.

Невідомий художник. У шинку.

Корчма на селѣ и во всякое время, а тѣмъ болѣе въ день храмоваго праздника играетъ такую роль, какою щеголяютъ въ городахъ трактиры и театры. Это мѣсто общаго деревенскаго свиданья, общей радости и печали, это древнее вѣче. Но вотъ вдругъ корчма преисполняется и окружается разнокалиберными толпами всякаго возраста и пола людей, и тутъ-то пошла кутерьма. Бубны гудятъ во всю ивановскую, скрипка пищить, завываетъ на всѣ возможные мотивы; а молодежь до изнеможенія силъ пляшетъ свои химерные Украинскіе танцы, вертятся, расходясь, подпригывая, присѣдая цѣлодневно, неистощимо. Къ несчастію всѣ эти лихія сцены совершаются вблизи церкви, такъ какъ въ нашей Украинѣ какъ будто по закону особенной необходимости, при церкви въ нѣсколькихъ шагахъ и несносная корчма.

А что же съ пожилыми и стариками? – За ними всѣ углы, прилавки и закаулки корчемные. Гдѣ только можно въ корчмѣ и внѣ ея присѣсть, тамъ они кружками и партіями садятся, кушаютъ яблоки, арбузы, груши, а иногда пряники и орѣхи, словомъ: наслаждаются роскошью. Верхъ счастья, безъ сомнѣнія, въ томъ,

что преисправно осушается рядовая чаша, которая непрерывно снуется изъ рукъ въ руки. Тутъ въ самомъ обширномъ смыслѣ сбываются слова древняго нашего лѣтописца: *Руси есть веселіе пити*. А при сильномъ вліяніи пѣннаго питья само собою бесѣда льется рѣкой. Кто доказываетъ свою горячую любовь къ своимъ дремлющимъ роднымъ, кто толкуетъ про урожай и хозяйство, иной ведетъ рѣчь о дѣлахъ минувшихъ дней, о преданьяхъ старины, о жьтѣ бытѣ предковъ; наконецъ есть и такіе углы и кружки, гдѣ съ ужасомъ внимають разсказамъ о похожденияхъ и зловерностяхъ вѣдьмъ, о неистовствѣ и кровожадности упырей, о пакостяхъ нечистой силы, какъ она по ночамъ иногда разгуливаетъ и выплясываетъ, гарцуе по чердакамъ, въ трубѣ и въ *комори*. Словомъ: бесѣда идетъ самая жаркая, самая разнообразная, плодovitая и неистоцимая. Чего угодно-то найдете и услышите. Тамъ историки, тамъ агрономы и практики, тамъ любители странныхъ элементовъ словесности, тамъ комики и остряки, а тамъ трагики и фельетонисты, но всякій молодець, будучи подъ вліяніемъ извѣстной стихіи, ведетъ рѣчь по особенной методѣ – *мѣшаетъ горохъ съ капустою*.

Изъ всѣхъ этихъ декламацій составляется такой гамъ, шумъ, такой вокальный хаосъ, что уши ваши невольнo пострадають на самомъ порядочномъ разстояніи отъ корчмы, этой матушки деревенской веселости и словесности. Но вотъ и вечеръ! Тутъ опять новыя сцены, новыя картины! Любопытно взглянуть на многочисленныя толпы, плетуціяся въ различномъ направленіи въ различныя стороны села. И что же? Тамъ падають, тамъ приподнимаются; но не встають и опять падають, там поднимають; там ведутъ под руки; а индѣ сердятся и уязвляють за лишнее употребленіе *оной*; а индѣ хохочутъ и подшучивають. Дѣла оканчиваються тѣмъ, что того привели, того принесли, а кто самъ на четверенькахъ; но всѣ, хоть по поламъ съ бѣдой, достигли домой и преисполненные различныхъ чувствъ въ слѣдствіе испитія сивушки и цѣлодневнаго декламированія и движенія повергаются въ объятія морфея и засыпають самымъ очаровательнымъ образомъ. Скоро воцаряется ночная тишина и только вдали слышны послѣдніе замирающіе звуки меланхолической, плачущей свирѣли, да трогательные тоны заунывной пѣсни молодаго парня.

И такъ, если въ препровожденіи храмовыхъ праздниковъ нашими поселянами, видно много смѣшнаго и пожалуй жалкаго; за то въ немъ видно и много добраго, характеристическаго.

30 Октября 1857 г.

Св. І. П-скій

Хозяйственная замітка [14]

Въ Кіевской губерніи, особенно въ окрестностяхъ города Умани, черешни растутъ въ крестьянскихъ садахъ въ довольно большомъ количествѣ и почти в дикомъ состояніи. Тамъ есть нѣсколько садовъ, где черешни встрѣчаются въ видѣ невмѣстѣ. Г. Штейнеръ, главный садовникъ Уманскаго Царицына сада, для полученія отъ такихъ черешень раннихъ плодовъ, употребляетъ довольно любопытный и простой способъ. Старыя двадцатилѣтнія деревья этихъ черешень онъ выкапываетъ поздно осенью, обрѣзываетъ у нихъ всѣ побѣги и двулѣтнія вѣтви, оставляя только стволъ, сучья и старыя вѣтви, потомъ пересаживаетъ въ персиковую оранжерею, прямо въ грунтъ. Въ теченіе зимы корни этихъ деревьевъ укрѣпляются, образуютъ много новыхъ мочекъ, и на стволъ и сучьяхъ появляется весною большое количество лѣтнихъ побѣговъ. Лѣтомъ онъ обрѣзываетъ верхушки этихъ побѣговъ, отъ чего вырастаетъ на нихъ довольно много плодоносныхъ вѣточекъ на слѣдующій годъ; рано весною, стволъ и даже старыя сучья обвиваются соломенными веревками, чтобы питательный сокъ могъ лучше вырабатываться. Въ зимнее время оранжиреи нагрѣваютъ столько же, какъ и для разведенія раннихъ персиковъ. Такая температура достаточна для черешень. На нихъ во второмъ году рано весною развивается много цвѣтовъ и получается значительное количество плодовъ. Такія деревья могутъ оставаться въ грунтѣ до трехъ лѣтъ и потомъ должны быть замѣнены новыми. Этимъ способомъ отъ каждаго дерева получаютъ два урожая, плоды вырастаютъ больше величиною и лучше качествомъ противъ растущихъ на открытомъ воздухѣ. Улучшенію плодовъ вѣроятно много содѣйствуетъ богатая земля, составленная изъ одной трети перегнивашаго дерна, одной трети перегнивашаго навоза и одной рѣчнаго пѣска. Сверхъ того, во время цвѣтенія деревьевъ и образованія косточекъ въ плодахъ, поливаютъ деревья настоемъ перегнивашаго навоза въ рѣчной водѣ. Настой приготавливаютъ за мѣсяць впродъ до употребленія его. Въ старую кадку накладываютъ навозу до

одной трети ея высоты, а воды наливають до краевъ. Составъ этотъ взбалтываютъ и перемѣшиваютъ деревянною палкою, и только дней за восемь до употребленія оставляють въ покоѣ, до отстоя. Способъ этотъ, какъ видно, довольно простъ и можетъ быть употребляемъ не только для разведенія раннихъ черешень в южныхъ губерніяхъ Россіи, персиковъ и абрикосовъ въ Крыму и на Кавказѣ, но также съ выгодою можно примѣнить его къ Владимирскимъ вишнямъ, для полученія съ нихъ раннихъ плодовъ. Вырываютъ же ежегодно изъ плантацій плодородныхъ деревъ, которыя съ выгодою могли бы быть употребляемы для разведенія раннихъ плодовъ.

1856 годъ.

Свящ. Ив. Присовскій.

КОПЕНКОВАТА

Марина ПАВЛЕНКО

**...У ПЕРЕКЛАДІ З ГРЕЦЬКОЇ – ЗОЛОТОЦВІТНИЙ
(ПРО ХРИСАНФА ЯЩУРЖИНСЬКОГО)**

В усі часи українська історія складалася настільки непросто, що багатьох навіть дуже яскравих особистостей поглинала абсолютно безслідно, подібно до сипких пісків пустелі. Що, скажімо, відомо нам про авторів сотень і тисяч наших пісенних шедеврів? Що знаємо про творців безлічі інших наших мистецьк

их надбань? Ті, чії імена до нас дійшли, радше щасливі винятки, ніж об'єктивна закономірність.

Та особливе місце в стражденній історії України посідають постаті, що їх система прирекла на цілеспрямоване забуття і, здавалось би, свого навіть домоглась. Уже, здавалось би, вони майже повністю стерлись із людської пам'яті, ще б хіба, ну, трохи, ну, лише б оскілочки!.. Аж ні, десь якоїсь миті щось десь несподівано гальмувалось, і оте майже безнадійне «майже» пускало зненацька молоді й життєдайні пагінці нової надії. Звичайно, багато чого втрачалось безповоротно, багато що перевтілилось у легенду, але й повернення у формі життя-легенди – явище симптоматичне і показове.

Ім'я Хрисанфа Петровича Ящуржинського, людини винятково світлої і винятково скромної, – ще одне наочне свідчення такого явища. Безапеляційно затаврований тоталітарною владою як

націоналіст, Х. П. Ящуржинський після своєї тихої смерті претендувати хоч на якесь безсмертя не міг аж ніяк, але безсмертя на те й безсмертя, щоб бути дужчим за яку б то не було смерть і яке б то не було забуття.

Що ж до білих плям у біографії цього славного вченого, то їх таки немало. Чи не найповніші дані про нього, як про педагога й археолога, ще 1904 (!) року помістив Енциклопедичний словник Брокгауза та Єфрона. Найповніші, а проте далеко не повні вже бодай тому, що Хрисанф Ящуржинський був на той час живий і в розквіті своїх творчих сил, тож його подальша доля навіть для знаменитого словника була ще цілковитою таємницею. А втім, і про народження сказано в словнику щонайлаконічніше: «род. вь 1852 г.» [1, с. 872].

Для мене повернення Ящуржинського почалося, напевне, 1993 року, коли його короткий історичний нарис про Умань, датований 1913 роком, перевидали [17]. «Составиль Х. П. Ящуржинській», – зазначалось у підзаголовку, однак цього негучного підзаголовка було явно замало, щоб перейнятися запитанням: а хто ж він такий?

Щоправда, у вузькому колі науковців-спеціалістів із фольклористики та етнографії знали його й раніше. Наприклад, у 42 томі Франкового «Зібрання творів у п'ятдесяти томах» – «Фольклористичні праці» [8] – Ящуржинський не лише двічі згаданий Іваном Франком (с. 13, 14), але й представлений, зі знаком питання замість дати смерті, в «Коментарях» – як «український етнограф, фольклорист і археолог, співробітник «Киевской старины» та «Известий Таврійської ученої археологічної комісії» [8, с. 506]. Перелічено також деякі його публікації [8, с. 506, 508], проте для ширшого загалу, він, як отой казковий лис, допоки не був приручений маленьким принцом, залишався одним із багатьох, без свого індивідуального обличчя.

4 липня 1997 року газета «Кримська світлиця» видрукувала велику статтю Григорія Зленка, письменника-краєзнавця з Одеси, заслуженого діяча мистецтв України, – «Одіссея Хрисанфа Ящуржинського». У статті вперше оприлюднено десятки дуже цікавих і дуже цінних фактів із життя вченого, по крихті зібраних автором із найрізноманітніших, здебільшого малодоступних джерел. Але й для Григорія Зленка багато що залишалося

невідомим, а тому багато про що він писав на рівні припущень та здогадів. Зокрема, за імовірне місце народження і смерті Х. П. Ящуржинського дослідник обрав місто Умань, аргументувавши свою думку логічним ланцюжком, на перший погляд, доволі переконливих, фактів і в цілому виявився близьким до істини, хоча, зі зрозумілих причин, у чомусь і помилявся.

Шлях же до повної істини ще й дотепер до кінця не пройдений. Але після статті в «Кримській світлиці» постать Хрисанфа Ящуржинського вже набула для мене якихось окреслених обрисів. На жаль, почути в Умані бодай щось конкретне дуже довго не вдавалося. Найавторитетніший уманський краєзнавець, Микола Федорович Комарницький (1899–1984), ця жива енциклопедія Умані, який, безперечно, знав про Ящуржинського найбільше, пішов за вічну межу, а місцевий краєзнавчий музей, одним із засновників якого офіційно визнається і Ящуржинський, оперував лише приблизними відомостями: так, народився в Умані, в сім'ї священика Миколаївського собору. На цьому, вочевидь, довелось би й поставити крапку, якби несподіване продовження не запропонувала уманська поетеса й археолог Ольга Петрівна Діденко, 1916 року народження. «Та він же родом із Молодецького!» – заявила Ольга Петрівна й додала жартома, що навіть знає в Молодецькому бабок, які з Хрисанфом разом «дівували».

Село Молодецьке – в Маньківському районі Черкаської області (близько 30 км від Умані), в минулому це був Уманський повіт Київської губернії. Свого часу тут розміщувалися військові поселення, і село вважалось «казьонним», тобто таким, що не перебувало у власності пана. Попри свою певну віддаленість від траси, Молодецьке ще й сьогодні тримається, а колись його прозивали «Китаєм» – завдяки великій народжуваності. Небагате на ліси, але по-своєму доволі мальовниче й розложисте, воно славиться також чималою кількістю (біля сорока!) ставків і ставочків, викопаних переважно ще до революції.

Хтозна, якби пощастило побувати в Молодецькому хоча б трохи раніше, можливо, й пощастило б переконатись, що Ольга Петрівна жартувала цілком серйозно. Надто ж якщо зважити, що Хрисанф Петрович не був одруженим, а тому навіть значно молодші від нього «наречені» могли б претендувати на його руку й

серце. В кожному разі, шанс застати в селі живими тих, хто Ящуржинського мав би ще пам'ятати, зберігався.

Улітку 2002 року з групою студентів Уманського педуніверситету я побувала в Молодецькому на фольклорно-етнографічній практиці, яка щороку здійснюється за сприяння зав кафебри, кандидата педагогічних наук Наталі Петрівни Сивачук. Буквально відразу пересвідчилась, що Ящуржинський таки справді земляк молодеччан і що вони його й не забували ніколи. Звичайно, точної дати його народження не знав ніхто, але відштовхуватись уже було від чого.

Як засвідчила метрична книга з Центрального державного історичного архіву України (Київ, [9, Ф. 127. – Оп. 1012, № 2777. – Арк. 1296]), Ящуржинський Хрисанф Петрович народився в селі Молодецькому 19 березня 1852 року [За старим стилем. – М. П.] в родині місцевого священика Петра Григоровича Ящуржинського і «законної» його дружини Ольги Іустинівни. Хрисанф був п'ятим хлопчиком, народженим того року в селі (дівчаток натовді народилося 11), а всього 1852 року в Молодецькому побачило світ 26 хлопчиків і 40 дівчаток [Справді-бо – «Китай»! — М. П.]. Охрещено Хрисанфа 30 березня, причому, на відміну від решти дітей, навпроти яких у графі: хто «совершал» таїнство хрещення – записано: «Приходський священик Петро Ящуржинський», священикового сина хрестили інші, більш високопоставлені особи з військовими і духовними званнями, про що в книзі виписано дуже щедро, кучеряво і, щонайприкріше, нерозбірливо [9, Ф. 127. – Оп. 1012, № 2777. Ф. 127. – Оп. 1012, № 2777. – Арк. 1296].

Клірові відомості церков Уманського повіту за 1860 рік проливають іще дешицю світла на родину Хрисанфа Петровича [9, Ф. 127. – Оп. 1009. – № 722. – Арк. 103–106]. Це зокрема стосується його батька – Петра Григоровича, якому на той час минало 38 років. Він теж син священика, навчався в Київській духовній семінарії – священному писанню, богослов'ю, церковній історії, археології, «обрядословію», канонічному праву, логіці й психології, Біблійній історії, словесності, російській, німецькій, латинській і грецькій мовам, фізиці тощо. Людина, як бачимо, високоосвічена, Петро Григорович в село Молодецьке «рукоположен во священника» 30 жовтня 1845 [Чи 1846? – Нерозбірливо. – М. П.] року. До речі, сільська церква називалася Миколаївською, і збудовано її було

1799 року: дерев'яна, з кам'яною дзвіницею, «чорною листовою бляхою покрита». Зазначалося також, що поведінки Петро Григорович «похвальної», «штрафований не був», «під судом не перебував».

Мати, Ольга Іустинівна, згідно з тими-таки відомостями, 1860 року мала 32 роки. Найстаршій дитині, Василеві, було 12 літ, Хрисанфові – 8, а наймолодшому, Іустинові, – 6. Як засвідчили старожили Молодецького (про братів ніхто не згадував), в Хрисанфа була ще й сестричка, яка народилася, певне, вже після 1860 року.

Те, що наймолодшого сина Ящуржинського, Іустина, названо, вочевидь, на честь діда по матері, дозволяє припустити, що й найстаршого названо Василем не випадково. Протоієреєм Уманського Миколаївського собору був Василь Григорович Ящуржинський [Звідси, можливо, – неточні відомості про народження Хрисанфа в Уманському музеї. – М. П.] – мабуть же, рідний брат Петра Григоровича [9, Ф. 127], а не Хрисанфів дід, за версією Г. Зленка. Як і брат, це була високоосвічена людина, до того ж – дослідник народних звичаїв, дописувач «Киевских губернских ведомостей», «Киевской старины» та інших тодішніх видань.

Григорій Зленко зазначає, що він помер 23 лютого 1852 року, але це могло стосуватись і когось іншого, тому що «Заметки и известия из г. Умани» під іменем «В. Ящуржинський» з'являлися також і в 1853–54 роках. Цілком імовірно, що, будучи за Петра старшим, Василь, у певному сенсі, міг замінити йому справжнього батька.

Як стверджує словник Брокгауза і Єфрона, Хрисанф здобував освіту «в Київському й Варшавському університетах на слов'яно-російському відділенні історико-філологічного факультету» [1, с. 872]. Перед цим, вірогідно, навчався в рідному селі: при церкві в Молодецькому діяло сільське училище [9, Ф. 127. – Оп. 1009. – № 722. – Арк.103–106], що перебувало «під опікою приходського священика» Петра Ящуржинського. Про цю опіку свідчить також «Копия приговора сельского схода с. Молодецкое Киево-Подольского поселения о сборе денежных сумм на содержание церковно-приходской школы» [9, Ф.127. – Оп.998. – № 69. – Арк. 1–2].

Якийсь час Хрисанф міг навчатись і в Уманській гімназії: у списках її вчителів та учнів знаходимо прізвище Ящуржинських, а в архіві Уманського краєзнавчого музею [10, № 18. – Арк. 82] зберігається напрочуд грамотний і каліграфічно написаний твір «Наступленіє весни» «учня Іустина Ящурницкаго» [Брата? – М.П.], дуже схожий на гімназійний твір.

Закінчивши навчання, Хрисанф Ящуржинський розпочинає свою педагогічну діяльність. Як дослідив Г. Зленко, з Варшави 1884 року він перебирається до Криму, викладає спочатку в Керченському Кушниківському дівочому інституті [2, с. 10], а через два роки – в сімферопольських чоловічій та жіночій гімназіях [Можливо, саме звідти в його зошиті від 1888 року збереглися якісь вельми химерні «чернеткові» записи-формули під заголовком «Альбоми гімназисток і інституток» [10, №18. – Арк. 41]. – М. П.].

З 80-х років XIX ст. його ім'я згадується в списках членів просвітницького товариства «Громада» [6, с. 135]. Свою освітянську роботу Хрисанф Ящуржинський поєднує з науковою, пише статті, реферати, в жовтні 1886 року організовує археологічний гурток зі старшокласників. За Г. Зленком, після 1893 року він працює уже в Одесі. Так, в Уманському краєзнавчому музеї зберігається лист-документ з канцелярії «Главного управления по делам печати», який сповіщає «учителя Одесского Института благородных девиц Х. П. Ящуржинского» про те, що його прохання видати статтю «Свадьба малорусская, как религиозная драма» вирішено задовольнити [10, № 18. – Арк. 31]. На час виходу ХLI тому словника Брокгауза-Єфрона він був учителем російської мови в Одеському інституті імператора Миколи і жіночій гімназії [1, с. 872].

Окремого і ґрунтовного вивчення заслуговують записи та публікації Х. Ящуржинського, які з'являються в різних виданнях, передовсім у «Киевской старине». Вони є блискучим зразком органічної любові автора до народної творчості, причому не лише української, але й білоруської, татарської, тонкого творчого підходу, позначеного педагогічним даром, і вдумливого наукового аналізу. Ящуржинський має розвинене почуття гумору, вбачає в православних обрядах давньоукраїнські язичницькі корені. Ба, навіть шкодує, що нині забороняється святкувати Купала: «ходить

соцький, розганяє і б'є києм», бо «біса веселять» («Заметка о купальском празднике в Уманском уезде» [11, с. 327]).

Автор засвідчує глибокі знання фольклору, в тому числі дитячого (статті «Колядки» [12], «Уніатська колядка» [18], «Про перетворення в малоруських казках» [13] тощо). Прикметно, що, навіть перебуваючи далеко від рідного села, Хрисанф Ящуржинський у своїх статтях нерідко посилається на фольклорно-етнографічні записи, зроблені саме в ньому. Та й старожили це стверджують. «З Одеси він часто приїздив у село фаетоном, – пише в листі до мене Юхим Вакулович Головатий (1912 р. нар.), – або його привозили сільські сусіди», наприклад, «Іван Калошин» [4].

Вийшовши на пенсію, Хрисанф Ящуржинський назавсім залишає Одесу і, за Г.Зленком, 1911 року повертається в рідні місця.

Чому саме 1911? Саме тоді в Молодецьке призначено нового священика – Андроніка Вишневського (Клірові відомості церков Уманського повіту за 1913 рік [9, Ф. 127. – Оп. 1011. – № 3207. – Арк. 734–738]). То чи не пов'язане це призначення зі смертю Хрисанфового батька?

В листі до М. Ф. Сумцова від 29 грудня 1911 року Хрисанф Ящуржинський подає свою нову адресу – с. Молодецьке. «Я тепер живу в селі, в одставці, – пише він, – збираю етнографічний матеріал і дещо обробляю помаленьку» [9, Ф. 2059. – Оп. 1. – № 1449. – Арк. 1].

Невдовзі потому Хрисанф Ящуржинський береться за нарис про Умань, про що в листі від 28 травня 1913 року звіряється Сумцову: «Цим літом думаю написати сяку-таку історію свого рідного [...] [Нерозбірливо. – М.П.] Умані. В такій книжечці велика надоба: приїжджають сюди туристи, а то і просто інтелігентні люди, питаються про події в Умані, а такої книжечки нема» [9, Ф. 2052. – Оп. 1. – № 1449. – Арк. 1]. Від задуму до втілення минуло всього кілька місяців: до кінця року нарис уже з'явився друком.

Красномовна деталь: якщо 1895 та навіть 1899 року Х.Ящуржинський листи Сумцову писав російською [9, Ф. 2052. – Оп. 1. – № 1445, № 1446, № 1447], вживаючи тільки подеколи «низенькі поклони!» [№ 1447], то його листи з Молодецького писано вже добірною українською, хоч навряд чи й раніше він у національному питанні відчував якісь хитання.

Жителі Молодецького, які особисто знали Хрисанфа, чи Крисаня, як тут кажуть, теж одноставно стверджують, що в селі він розмовляв тільки українською й ніколи не приховував свого інтересу та любові до всього українського. Так, за згадкою вже покійного Михайла Григоровича Чернописького (нар. 1913), Крисань любив слухати колядки, щедрівки, деякі просив заспівати двічі, щедро винагороджуючи за це гривениками й цукерками. Він узагалі любив чимось пригощати дітей [5].

Цитований вище Ю. В. Головатий, автор, до речі, багатьох краєзнавчих матеріалів, згадує, що 1 травня, йдучи на «майовку», Ящуржинський теж пригощав хлопців цукерками. Втім, за його ж словами, «коли в селі утвердилась радянська влада, Хрисантій не став її прихильником, а тому власті його не поважали» [4].

Але дітвора, схоже, цінувала Хрисанфа Ящуржинського не лише за гостинці. Запам'ятався він усім як скромний, добрий, невисокий чорнявий дідусь «з паличкою». Ще б пак: хіба ж у перекладі з грецької «Хрисанф» не звучить як «золотоцвітний»?!. Мотря Оверківна Баданюк (Годовська) (1910 р. нар.) відгукується про «прохвесора Крисаня» однозначно: «Уважливий до всіх. Маленький, а хвокусний такий, бувало!»

«Хороший був дядько!» – вторить Ялина Протасівна Романчук (1907 р. народження).

«Кругленький, чорнявенький був. Розказував усякі хвиндиклюшки», – пригадує Хавронія Семенівна Довбуш (1915 року народження).

Умів Хрисанф Петрович розважити малечу, легко знаходячи з нею спільну мову. Своїх же дітей, як і дружини, не мав. Коли йому закидали: «Нащо будете новий дім? Адже дітей не маєте?» – віджартовувався: «Якби болото, а чорти – заведуться!» (М. О. Баданюк).

Що ж, у будиночку Ящуржинського не переводилися люди. Адже «Хрисантій був для селян учитель, лікар, суддя, добрий порадник» (Ю. В. Головатий [4]). Це саме стверджує багато молодеччан, додаючи до його «титулів» ще й «прохвесор» і навіть «генерал». Вони ж запевняють, що він спорудив у Молодецькому лікарню, хоч, можливо, мають на увазі те, що в його будинку після смерті господаря лікарню просто розмістили – як і сільраду. А раніше, за словами Ю. В. Головатого, «в селі лікарні не було, але

Хрисантій Петрович хворим допомагав порадами і ліками» [4]. От вам і «якби болото!»

А ще охоче брав на себе обов'язки «бібліотекаря». Мав-бо прекрасну книгозбірню. «У кожній книжці був автограф професора чорним чорнилом» (Ю. В. Головатий [4]). «Я вже тільки його зошит бачила: готакій-го довгий, а на кожній сторінці, хоч і видно, що там написано, – як ото вибиті, прозорі лебеді» (згадує Явдоха Вакулівна Головата (Малярчук), 1918 р. нар.).

Істинний педагог і патріот, Хрисанф Ящуржинський умів зацікавити книжками і щедро ділився ними з селянами. До нього тягнулися з усіх усюд. Але й тут «прохвесор» чинив мудро: повертаючи книжку, читач мусив «прозвітуватися» про те, що прочитав, що запам'ятав. Якщо хто виявляв байдужість до прочитаного, на нову книжку йому вже важко було сподіватися.

«Що ж, – висловилась одна бабуся, – як людина грамотна була в селі, то вже її шанували й любили». Та інші тут-таки заперечили: «Еге, он піп Вишневський теж грамотний був, а недолюблювали його. Крисань *по-справжньому* добрий був!».

Будинок Хрисанфа («вілла» – ще кажуть у селі) містився «через дорогу до Калошинового ставка». «Як стояти на пагорбі близько бувшої церкви лицем до сходу сонця, будинок стояв справа. Зліва через вулицю був приватний продовольчий магазин (лавка), і власником його був Бохонко – росіянин, – згадує Ю. В. Головатий. – Будинок Хрисанфа Петровича був з мансардою, розташованою на горищі, де можна було жити. Будинок облицьований дошками, пофарбованими зеленою фарбою. У дворі росли дерева з довгастим листям сріблястого кольору (маслини). Біля хвіртки була криниця, доступна для сусідів» [4].

Крім господаря, мешкали в будинку наймичка («горбатенька», «видно, не тутешня») і молодша сестра з чоловіком «Аліксеєм».

Ще й досі те місце звуть «Крисаньо'ві хати», хоч, неважко здогадатися, нічого з будівлі не залишилося. «Духовне пошанування» вченого можна вбачати хіба в тому, що нині там споруджено квартири для вчителів.

До речі, стосовно місця є й «легенда». Михайло Миколайович Гусак (1959 р. нар.) – чоловік дуже майстровитий, творчо багатогранний, а головне – зболений долею рідного краю, – вважає, що Ящуржинський побудувався якраз там, де гайдамаки нібито

заховали скарб. Той скарб нібито вкрито овечими шкурами, захищено закляттями й закопано на відстані «27 патикив [Палиць. – М. П.] від старої дзвіниці». Скарб, зрозуміло, багатьох позбавляв сну, але всі пошуки виявилися надаремними. Хрисанф же, як людина допитлива й не без гумору, цілком міг «утнути» таку дотепну «штуку».

Охоче розповідають у селі й більш правдоподібну історію – про те, як Хрисанф Петрович був «весільним генералом». Запросили його буцімто до Умані. І що ж учинив наш «хвокусник»? Насамперед звелів запрягти у «драбиняк» стареньку шкапу. Сам же зарився в солому, а візникові звелів їхати так, щоб та солома ще й потроху розтрушувалася на шляху.

При в'їзді до Умані їх спинила поліція. Мовляв, у місті генерала очікують, а тут усякі хлопці їздять, дорогу засмічують.

Коли це з соломи піднімається сам «генерал» Ящуржинський: «Так он як ви до простих людей ставитесь?!» «Блюстителі» порядку знітилися, «козиряють» генералові, перепрошують...

Варто, однак, визнати, що документів, які б підтвердили «генеральство» Ящуржинського, не знайдено. Є тільки запевнення молодеччан. Та свідчення Ю. Головатого, тоді 11-річного хлопця, про те, що, коли ховали Хрисанфа Петровича, на ньому був «генеральський костюм, штани з червоними кантами» [4]. Є в Головатого й інша згадка: коли в березні 1918 року «в селі були кайзерівські окупанти, запрошені Центральною Радою», то, за їхнім суворим розпорядженням, «Хрисанф Петрович здав іменну зброю – шпагу і пістолет».

Утім, навряд чи Ящуржинський переймався своїми військовими чинами, оскільки за покликанням і суттю був передовсім просвітителем, ученим і патріотом України.

Близьким його натурі стало будівництво 1913 року нової церкви. «Комісію в цій справі очолював професор, – пише Ю. Головатий, – те саме було при будівництві земської школи, яку очолював директор Бондаренко». У Церковних клірових відомостях за 1913 р. читаємо, що нова Свято-Миколаївська церква була кам'яна, з п'ятьма дерев'яними банями. Щоправда, на причетність Ящуржинського до її будівництва у відомостях не вказано (до речі, і серед священиків тогочасного Уманського повіту жоден Ящуржинський уже не значився), але про саму церкву (вона згоріла

вже після другої світової війни) спогади в людей збереглися. При ній 1913 року зафіксовано надвірні прибудови, церковно-приходську однокласну школу, в якій навчалось 85 хлопчиків і 22 дівчинки, та земське однокласне училище [9, Ф. 127. – Оп. 1011. – № 3207. – Арк. 734–738].

Тоді-то, вважає Г. Зленко, з'явилась у журналі «Сяйво» [2, с. 10] остання прижиттєва публікація Хрисанфа Ящуржинського – «Поезія різдвяних свят». У статті наведено колядки й щедрівки, записані, звичайно ж, у Молодецькому. «У Києві дуже гарно святкують Різдво, – читаємо, – а все ж таки мене тягнуло на село, де я родився і де почував, що селяне якось привітніше справляють цей празник» [14, с. 237].

Проте в «Сяйві» з'явилась і ще одна цікава розвідка Ящуржинського – «Проводи» (про Великодні поминальні звичаї) (1914 [16, с. 124]). Мовлячи про зв'язки «християнських поминок і учти» з культом предків і «старовинною тризною», учений зазначає: «...на Проводах де-які так уконтентуються, що тут же, на могилах остаються і ночувати, кажуть, ніби-то їм ніччу являються родителі, звичайно, з-п'яну всяке приверзеться» [16, с. 124].

Надія Віталіївна Суровцова називає Хрисанфа Ящуржинського в своїх уманських спогадах і за 1917 рік: «Були ще історик-педагог і краєзнавець Хрисанф Петрович Ящуржинський, Володимир Цешковський і поляк – історик та краєзнавець Генріх Ясенецький. Це була творча інтелігенція, що працювала на всіх ділянках культурного та громадського життя» [7, с. 71].

«В останні роки, – згадує Ю. Головатий, – він блукав, уражений склерозом» [4]. Але коли саме настала смерть? У спогадах М. Г. Чернописьського дві різних дати – 1922 і 1924 [5]. Ю. В. Головатий схиляється до другої: «Мені в той рік було 11». Проте він сам собі суперечить: 11 йому було 1923-го! Хай там як, але, за його словами, «одного осіннього дня учителька привела нас в церкву. Тут стояла домовина з прахом професора. [...] Панахиду правив священник Андронік Вишневецький. Учителі та селяни плакали» [4].

На жаль, поки що не вдалося відшукати метричну книгу (та чи збереглася вона взагалі?), в якій записано про смерть Хрисанфа Петровича, а проте це справді могло статися восени 1923 року. Григорій Зленко свою статтю завершує так: «18 листопада

1923 року на черговому засіданні Таврійської ученої археологічної комісії відомий кримознавець А. І. Маркевич виступив з повідомленням «Пам'яті Х. П. Ящуржинського» Як і з ким дійшла звістка про кончину Хрисанфа Петровича в Сімферополь, коли він помер і де похований, годі сказати щось певне» [2, с. 10].

З певністю можна сказати єдине: помер і похований Хрисанф Петрович у Молодецькому, «біля церкви, поруч з гробами його батьків» (за Ю. Головатим [4]). Він же додає: «Поступово могили Ящуржинських розтоптали, але я і Михайло Чернописький ще довго знали».

Оскільки Ю. Головатий уже давно мешкає на Львівщині, показати могилу Хрисанфа Петровича в Молодецькому інші старожили змогли тільки приблизно. Свого часу Михайло Чернописький хотів поставити на ній пам'ятний знак, та йому не дозволили: як же, пам'ятний знак – *націоналістові?*

На місці згорілої церкви в селі будинок культури, поруч – стадіончик. Воістину: в душі епохи!

Книгозбірня Ящуржинського частково перейшла до школи, частково – «розтранжирило», як вважає Ю. Головатий, чоловік сестри «Аліксей» [4]. Щось дісталось й Уманському краєзнавчому музеєві. 1927 року етнограф Петро Курінний, його ім'я ще чекає належного визнання, писав: «Музей з пошаною згадує низку осіб, що сприяли його розвитку, зміцненню та плановій праці: аматорів старовини В. А. Стефановича та К. І. Ясинецького [Не дивуймося різночитанню одного й того самого імені. – М. П.], що своїми вкладками до Музею збільшували його збірки в перші часи його існування, українського етнографа Х. П. Ящуржинського, що заповідав свою коштовну добірну бібліотеку Музеєві» [3, с. 266–267].

Зрозуміло, що до наших днів бібліотека «не дожила». 1941 р. у флігель музею, де її розмістили, нібито влучила німецька бомба. Фактично в музеї залишилося тільки декілька зошитів і папірців, що належали колись Хрисанфу Петровичу.

А як же із його внеском в українську фольклористику й народознавство? Близько півсотні праць на добру тисячу сторінок – чи буде це неоціненне багатство зібране колись докупи?

Діяльність кафедри української літератури та українознавства Уманського державного педуніверситету і імені Павла Тичини,

зокрема завкафедри – професора Наталії Петрівни Сивачук у цій сфері за останні роки показує, що пагінці надії – вже розбрунькувалися.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Кузнець Т.В. Православне духовенство Уманщини ХІХ – початку ХХ століття: Монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006.

2. Присовскій Ів. Быть Уманцевъ. *Кіевскія губернскія вѣдомости*. 1854.

3. Присовскій Ів. Достопримѣчательные селяне. *Кіевскія губернскія вѣдомости*. 1855. № 40.

4. Присовскій Ів. Замятка объ исчезнувшихъ прудахъ и озерах. *Кіевскія губернскія вѣдомости*. 1855. № 15.

5. Присовскій Ів. Интересное явленіе. *Кіевскія губернскія вѣдомости*. 1856. № 28.

6. Присовскій Ів. Копенковатскія древности. *Кіевскія губернскія вѣдомости*. 1855. № 17.

7. Присовскій Ів. Новый родъ корма. *Кіевскія губернскія вѣдомости вѣдомости*. 1856. № 30.

8. Присовскій Ів. Новыя травы (Novae herba). *Кіевскія губернскія вѣдомости*. 1855. № 38.

9. Присовскій Ів. Нѣсколько словъ о томъ, какъ наши поселяне проводятъ свои храмовые праздники. *Кіевскія губернскія вѣдомости*. 1857. № 47.

10. Присовскій Ів. О преданіяхъ уманцевъ. *Кіевскія губернскія вѣдомости*. 1854. № 46.

11. Присовскій Ів. Просто-народное естествознаніе ужей. *Кіевскія губернскія вѣдомости*. 1855. № 40.

12. Присовскій Ів. Рѣка Ятрань. *Кіевскія губернскія вѣдомости*. 1857. № 35.

13. Присовскій Ів. Способность и образование Уманцевъ. *Кіевскія губернскія вѣдомости*. 1854. № 46.

14. Присовскій Ів. Хозяйственная замітка. *Кіевскія губернскія вѣдомости*. 1856. № 10.

15. Присовскій Ів. Чумаць. *Кіевскія губернскія вѣдомости*. 1856. № 21.

16.Присовскій Ив. Чумаць. Окончателный сборъ чумака въ дорогу. *Кіевскія губернскія вѣдомости*. 1856. № 22.

17.Присовскій Ив. Чумаць. Сборъ чумака съ перваго привалу въ дорогу съ восходомъ солнца. *Кіевскія губернскія вѣдомости*. 1856. № 23.

18.Присовскій Ив. Етнографическіе замѣтки объ уманцахъ. *Кіевскія губернскія вѣдомости*. 1854. № 46.

II. ЦЕ БУЛО ДАВНО: СКІЛЬКИ СВІТУ Й ГУМАНІ...

Городъ
У М А Н Ъ.

Краткій историческій
очеркъ.
составиль
Х. П. Ящуржинскій.

У М А Н Ъ.
Тип. «Энергія» Х. Баренбойма и Я. Перельштейна.
1913. Г.

Предисловіе.

Умань принадлежит къ выдающимсяъ уѣзднымъ городамъ Кіевской губерніи; да и вообще она занимаетъ видное мѣсто по торговлѣ во всей юго-западной Россіи.

Историческая судьба Умани замѣчательна; она проявила страшную и упорную борьбу за свое существованіе; борьба эта долго велась съ татарами, турками, ляхами, а иногда и съ своими братьями – козаками. Много разъ ее совершенно разрушали, вырѣзывали ея жителей; но всякій разъ она воскресала къ новой и лучшей жизни.

Знаменитый уманскій садъ – «Софіевка», нынѣ» **Царицынь садъ**, принадлежитъ къ чудесамъ свѣта.

При составленіи настоящего очерка я пользовался слѣдующими пособіями:

1) Похилевичъ Л. Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губерніи. Кіевъ, 1864 г.

2) Максимовичъ М. Собаніе сочиненій, т. I.

3) Антоновичъ В. Б. Изслѣдованіе о гайдамачествѣ по актамъ 1700 – 1768 г. г. Архивъ Юго-Зап. Россіи. Ч. III т. 3.

4) F. Sulimierski. Słownik geograficzny królestwa polskiego. Warszawa, 1882 г.

5) Энциклопедическій словарь Брокгауза и Ефрона, т. т. 14 и 68.

6) Мордовцевъ Д. Гайдамачина. 2-ое изд. Спб. 1884 г.

7) Данилевскій Г.П. Уманская рѣзня. Т. II, 293 – 372.

8) Галантъ И. Къ исторіи уманской рѣзни 1768 г. Кіевъ, 1908 г.

9) Шульгинъ Я. Очеркъ колиивщины. Кіевъ, 1896 г.

10) К. И. Т – й. Краткій очеркъ исторіи г. Умани. Кіевск. Стар. 1888 г. № 8.

11) Иващенко В. Историческій очеркъ къ 100-лѣтію Царицына сада (Софіевки). Кіевъ, 1895 г.

12) Янковскій Д. П. Памятка г. Умани. Умань, 1908 г.

13) Гринвальдъ Д. (издатель). «Весь Умань», 1911 г.

Другіе источники и пособія будутъ указаны въ текстѣ.

Г о р о д ь У М А Н ь .

I. Важнѣйшіе факты изъ исторіи мѣстности, гдѣ находится Умань

Исторію Уманщины и затѣмъ г. Умани начинаютъ съ XV вѣка, т. е. съ того момента, когда эта мѣстность упоминается въ лѣтописяхъ и историческихъ документахъ. Но благодаря археологіи и новѣйшимъ изслѣдованіямъ ученыхъ, мы исторію Уманщины можемъ отодвинуть далеко въ глубь вѣковъ. Какъ показали раскопки и изслѣдованія В. В. Хвойко и профессора Э. Р. фонъ-Штерна, по этой мѣстности прошли народы, которые оставили замѣчательные памятники своей культуры, родственной культурѣ греко-римской. Это такъ называемая *премикенская*, или, по мѣсту первыхъ находокъ, *триполійская* культура. Народы, носители этой культуры, двигались съ сѣвера, чрезъ Южно-русскія степи, чрезъ мѣстность, гдѣ нынѣ Бессарабія, до юга Балканскаго полуострова. Памятники ихъ жизни ученые относятъ за 3 тысячи лѣтъ до Р. Хр. Несомнѣнно, что эти народы прошли по мѣстности, на которой потомъ основана Умань. Масса кургановъ, окружающихъ нашъ городъ, сохраняетъ слѣды тѣхъ народовъ, которые здѣсь обитали. На зарѣ русской исторической жизни здѣсь прошли орды кочевниковъ: торковъ, берендеевъ, хозаръ, печенѣговъ, половцевъ, которыхъ извергала въ наши степи средняя Азія.

Татары наводнили эту мѣстность послѣ 1237 года, и кочевья ихъ, несомнѣнно, были, какъ и много лѣтъ спустя, въ той мѣстности, гдѣ лежитъ Умань. Около 1360 года литовскіе князья овладѣли Кіевской землей и оттѣснили татаръ за Перекопъ. Подъ сильной рукой литовскихъ князей южная Русь стала заселяться и, благодаря природнымъ богатствамъ, процвѣтать.

II. Возникновение г. Умани и ее замѣчательная судьба

Вѣроятно, въ это сравнительно благополучное время возникъ поселокъ на рѣкѣ Умѣ, или Уманкѣ и, можетъ быть, съ именемъ Умани, хотя о существованіи Умани, какъ города, по документамъ стало извѣстно гораздо позже. Рѣка Ума въ первый разъ упоминается въ хроникѣ подъ 1497 годомъ; въ этомъ году князья Михаилъ и Константинъ Острожскіе поразили татаръ въ Брацлавщинѣ, гнали ихъ до истоковъ рѣки Умы и тутъ ихъ совершенно истребили. Уманщина, въ половинѣ XV вѣка, была пожалована литовскими князьями Семену Кошкѣ, выходцу изъ Волыни, а затѣмъ она послѣдовательно переходила къ знатнымъ украинскимъ православнымъ родамъ – Четвертинскимъ, Корецкимъ, Козарамъ, Красносельскимъ, Семашкамъ и др.

Въ XV вѣкѣ основывается отдѣлившись отъ Золотой Орды, особое Крымское ханство, которое приобрѣтаетъ большую силу послѣ того, какъ оно подпало подъ вассальную зависимость турецкаго султана, въ 1475 г. Крымская орда, а иногда и турки безъ конца разоряли и залили кровью южную Русь, или Украину; и Уманщина на цѣлое столѣтіе обезлюдѣла (съ конца XV до конца XVI столѣтія). Въ польскихъ актахъ эта мѣстность такъ и стала называться "*Уманскою пустынею*".

Когда въ концѣ XVI ст. въ правленіе польскаго короля Сигизмунда III (1587 – 1632), татары были усмиренны, эта мѣстность снова стала заселяться. Въ 1609 г. польское правительство снарядило комиссію подъ начальствомъ Валентина Александра Калиновскаго для измѣренія *уманскаго грунта*. По докладу комиссіи, Уманщина занимала 7 квадратныхъ миль; но это невѣрно, такъ какъ, въ дѣйствительности, она занимала до 300 верстъ въ окружности. Сеймовымъ актомъ 1609 г. *пустыня*, называемая Уманью, пожалована была въ вотчинное владѣніе старостѣ брацлавскому, винницкому, и звенигородскому. Валентину-Александрю Калиновскому. Для защиты г. Умани, которая, вѣроятно, раньше существовала въ видѣ поселка, Калиновскій построилъ замокъ и окружилъ его валами и рвами. Замокъ охраняли козаки, которыхъ Калиновскій набиралъ изъ мѣстныхъ жителей, Умань вскорѣ сдѣлалась значительнымъ

торговымъ пунктомъ; торговали въ ней греческіе, армянскіе и еврейскіе купцы.

Уманскіе козаки, весною 1629 года, разбили татаръ на голову, когда они возвращались въ Крымъ съ ясыремъ (плѣнниками) и стали грабить уманскіе хутора.

Во время Хмельницыны богатая и укрѣпленная Умань надолго попадаетъ подъ власть козаковъ, и изъ-за нея идетъ ожесточенная борьба между козаками и поляками. Въ 1648 г. Хмельницкій послалъ козаковъ подъ предводительствомъ Кривоноса и уманскаго полковника Ганжа взять Умань. Городъ былъ легко занятъ козаками. Впослѣдствіи Хмельницкій учредилъ здѣсь уманскій полкъ, который обнималъ нынѣшній Уманскій уѣздъ, восточную часть Гайсинкаго и Липовецкаго и западную часть Звенигородскаго уѣзда. Умань сдѣлана была полковымъ городомъ, и въ ней накопились полковые старшины: полковникъ, обозный, эсауль, писарь, судья и хорунжій. Въ уманскомъ полку было 13 сотенъ съ 3472 козаками. Во главѣ стоялъ полковникъ Глухъ. Послѣ злополучной битвы подъ Берестечкомъ, въ 1651 г., татары бѣжали и начали грабить въ уманскомъ полку; Глухъ настигъ ихъ при Синихъ-Водахъ и жестоко поразилъ. Въ 1653 г. поляки, начавшіе войну съ Хмельницкимъ, осадили Умань подъ предводительствомъ Станислава Потоцкаго и Стефана Чариецкаго. Поляки заняли т. наз. новый городъ, пытались взять городъ приступомъ, но были отбиты храбрымъ винницкимъ полковникомъ Богуномъ.

Въ 1653 г. посѣтилъ Умань антиохійскій патріархъ Макарій, который направлялся въ Москву. Патріарха встрѣтили съ торжественной процессіей за городомъ; во встрѣчѣ участвовалъ и полковникъ во главѣ своего полка. Патріархъ пробылъ въ Умани одинъ день, присутствовалъ на богослуженіи, посѣтилъ полковника и затѣмъ продолжалъ свой путь.

Хмельницкій назначилъ Умань резиденціей для бывшаго молдавскаго господаря Василя Лупула (въ окт. 1653 г.); но когда узналъ, что Лупуль завелъ тайныя сношенія съ поляками, то выдалъ его плѣнникомъ крымскому хану.

Въ 1654 г. была присоединена Малороссія къ Россіи; это обстоятельство вызвало войну Алексѣя Михайловича съ Польшей. Во время этой войны Станиславъ Потоцкій осадилъ Умань, которую защищали полковники Богуны и Глухъ. Потоцкій старался

склонить Богуна на свою сторону; но послѣдній не отвѣчалъ ему. Потоцкій послѣ безуспѣшной осады удалился, разоривши окрестныя селенія. Въ слѣдующемъ, 1655 г., зимою польско-татарское войско осадило Умань, которую защищали полковники Богунъ и Зеленскій. Богунъ велѣлъ полить валы водою и они покрылись льдомъ и сверкали при солнцѣ, какъ стекло. Послѣ нѣсколькихъ безуспѣшныхъ приступовъ, непріятели овладѣли валомъ; но Богунъ сдѣлалъ вылазку и прогналъ враговъ; послѣдніе должны были удалиться къ Охматову, такъ какъ услышали, что Хмельницкій съ большими силами козаковъ и царской рати спѣшилъ отъ Бѣлой Церкви на выручку Умани. Богунъ внезапно напалъ въ тылъ польской рати и разбилъ ее.

Послѣ Андрусовскаго договора, 1668 г. Настало чрезвычайно тяжелое время для Украйны; она, противъ своего желанія оказалась расдѣленною на двѣ части, и правобережная Украйна оказалась подъ властью Польши. Это повело къ такимъ смутамъ, войнамъ, нападеніямъ со стороны поляковъ, татаръ, турковъ и своихъ-же братьевъ – козаковъ, что этотъ благодатный край оказался въ конецъ разореннымъ. Южная Украйна совсѣмъ опустѣла, а время разоренья (конецъ XVII и начало XVIII в.) носить названіе *руины*.

Умань оказалась почти центромъ, около котораго велась эта ужасная политическая борьба страстей. Въ Умани отбивался запорожець Сацко Турковецъ отъ правобережнаго гетмана Тетери и его союзниковъ поляковъ и татаръ. Въ Умани провозгласилъ себя гетманомъ правобережной Украйны предводитель козаковъ Степанъ Опара; противъ него выступилъ чрезвычайно энергичный претендантъ – Петръ Дорошенко. Онъ, желая соединить обѣ разрозненныя части Малороссіи, предложилъ ея подданство даже Турціи. Между тѣмъ въ Умани утвердился уроженецъ этого города гетманъ Ханенко. Изгнавши Ханенка, Дорошенко ввелъ въ Умань свой гарнизонъ, состоявшій изъ компанейцевъ и сердюковъ. Уманцы должны были содержать этотъ гарнизонъ и доставлять татарскому отряду шапки, полушубки и сапоги. Уманцы были недовольны такой данью, и когда полковники, напившись пьяными на 2-й день Пасхи; 1673 г., оскорбили горожанъ, тогда послѣдніе подняли бунтъ и истребили весь гарнизонъ. Полковника сердюковъ Силинича убили, а другого компанейскаго полковника Зеребилу отправили въ Чигиринь, столицу гетмана. Разгнѣванный

Дорошенко призвалъ на Умань турокъ, которые и осадили городъ въ 1674 г. Уманскій полковникъ Яворскій и козацкіе старшины, по приглашенію турокъ, явились въ ихъ лагерь для мирныхъ переговоровъ, но были объявлены военноплѣнными, а жителямъ предложено было сдаться. Уманцы отчаянно защищались; но турки ворвались въ городъ подземнымъ ходомъ, истребили послѣднюю горсть храбрыхъ защитниковъ, разрушили и сожгли городъ. Теперь на мѣстѣ турецкаго лагеря находится предмѣстье Умани «Турокъ».

Послѣднее разрушеніе города и истребленіе жителей снова превратило Умань въ пустыню, на которой кочевала татарская орда. Запустѣніе этого благодатнаго края продолжалось до начала XVIII ст.

Въ началѣ XVIII ст., въ 1726 г., Умань, въ числѣ другихъ сорока городов, перешла по наслѣдству во владѣніе графовъ Потоцкихъ. Въ Кіевской и Подольской Украинахъ у графа Силезія Потоцкаго были обширнѣйшія пространства земель и лѣсовъ, равнявшіяся любому нѣмецкому королевству. Въ народѣ существовалъ такой разсказъ, что графъ имѣлъ 999 сель; когда его спрашивали, почему онъ не пріобрѣтетъ еще одно село, онъ отвѣчалъ: «и дурень назоветъ тысячу, а 999 произнесетъ только хорошо знающій человѣкъ».

Потоцкіе привлекли колонизацію въ Уманщину, укрѣпили г. Умань и способствовали ея процвѣтанію; но въ это время, какъ нарочно, сложились политическія обстоятельства, крайне несчастныя какъ для Умани, такъ и для всей южной Россіи. «Послѣ Андрусовскаго мира возстановлено польское владычество въ правобережной Малороссіи. Оно повлекло вознобновленіе всего того, противъ чего боролись козаки: строго-крѣпостническія отношенія и стремленіе къ полонизаціи края путемъ навязыванія народу уніи и католичества». (Энци. Слов. Брокгауза и Ефрона, т. XIV, 873).

Противъ политическаго, религіознаго и экономическаго гнета и поневоленья возстали козаки и крестьяне; эти возстанія, въ XVIII в., извѣстны подъ названіемъ гайдамацкаго движенія.

III Гайдамаки

Название – гайдамаки, как утверждает знаменитый профессор В. Б. Антонович, в первый раз упоминается в 1717 году, в универсалъ польскаго regimentаря (полковника) Яна Галецкаго (Архивъ Юго-З. Россіи, ч. III, т. 3-й). Гайдамакъ – турецкое слово, означает бунтовщика, челоуѣка, который вноситъ смуту, разореніе. Въ гайдамаки шли козаки, крестьяне, мѣщане, помѣщики, молдаване, филипповцы (раскольники), выхресты; билъ даже пріоръ доминиканскаго монастыря Фома Клюковскій (тамъ-же, стр. 22). Запорожцы принимали видное участіе въ гайдамацкомъ движеніи. «Запорожцы не мирились съ уступкой юго-западнаго края Польшѣ и считали своей обязанностью протестовать противъ совершившагося факта. Гайдамачество была единственная форма протеста противъ враждебнаго имъ политическаго и общественнаго положенія» (Ibidem).

Обыкновенно, польскіе историки представляютъ гайдамаковъ сборомъ разбойниковъ, грабителей и всякимъ общественнымъ отбросомъ; но съ этимъ нельзя согласиться. Во главѣ гайдамацкихъ шаекъ часто стояли запорожцы, люди очень опредѣленной идеи. Уже по тому, какъ гайдамаки дѣйствовали, на что нападали, а нападали они на пановъ (помѣщиковъ), на костелы, на ксензовъ и монаховъ католическихъ и уніятскихъ, на евреевъ, – уже по всему видно, что они возставали противъ гнета экономическаго и религіознаго. Правда, въ дѣйствіяхъ гайдамаковъ проявлялись звѣрскіе инстинкты, но такіе-же инстинкты проявлялись и у поляков, хотя послѣдніе, можетъ быть, неосновательно, и считались культурнѣе украинцевъ. Да и вообще война обнажаетъ душу челоуѣка отъ всего хорошаго, и въ поступкахъ его часто виденъ звѣрь, что мы можемъ наблюдать въ войнахъ славянъ и грековъ съ турками и затѣмъ въ братоубійственной войнѣ ихъ между собой.

Первое нападеніе гайдамаковъ на Умань упоминается подъ 1737 годомъ. Они захватили Умань, ограбили городъ и истребили евреевъ. У гайдамаковъ мы будемъ встрѣчать особые жестокіе счета съ евреями. Причиной тому послужилъ, главнымъ образомъ, тяжелый экономическій гнетъ Малороссіи, въ которомъ евреи, хотя посредственно, были очень повинны. Опираясь на польскую власть, евреи брали на откуп-продажу вина и пива, рыбныя ловли, перевозъ

черезь украинскія рѣки, торговлю солью и другія статьи доходоу, а равно тяжкая обида нанесена была козакамъ поруганіемъ святыни отдачей въ аренду евреямъ православныхъ церквей. Графъ Румянцевъ, генераль-губернаторъ лѣвобережной Украйны, такъ писалъ вице-канцлеру Панину объ этихъ событіяхъ: «Опубликованный манифестъ (9 іюля 1868 г., въ опроверженіе мнимой золотой грамоты Екатерины II) хотя произвелъ въ жителей желаемое дѣйствіе, но гайдамаковъ не перестаютъ они признавать за прямыхъ своихъ избавителей отъ несноснаго имъ ига польскаго, въ разсужденіи принужденія вѣры, и жидовскаго, по тягостнымъ ихъ сборамъ, истощающимъ силы ихъ и, какъ они говорятъ, самою изъ нихъ выжатою кровію обогащавшихся». (Шульгин. Очерк коливщини. Кіевск. Ст. 1890 г. № VIII, 212).

Дальнѣйшія нападенія на Умань гайдамаковъ вызваны были жестокой расправой съ ними и запорожцами уманскихъ комендантовъ. Такъ, комендантъ Антонъ Табанъ пригласилъ къ себѣ въ домъ запорожскихъ козаковъ, въ

Уманська фортеця

числѣ 102-хъ, возвращавшихся изъ турецкаго похода Миниха и Лассія, и публично ихъ перевѣшалъ. Комендантъ г. Умани Станиславъ-Костка Ортынскій и польскій офицеръ Михайль Закржевскій дѣлали постоянные напады на запорожцевъ, захватывали козаковъ и гайдамаковъ, казнили и вѣшали ихъ. Захватъ Умани гайдамаками въ 1750 г. и былъ местию послѣднихъ за жестокія казни и преслѣдованія со стороны Ортынскаго. Послѣ этого на нѣкоторое время наступило затишье; но оказалось, что это затишье передъ бурей, которая разразилась со страшной силой въ видѣ почти поголовнаго возстанія, *посполитаго рушенія*, во всей правобережной Украинѣ.

IV. Коліивщина

Нападеніе гайдамаковъ въ 1768 г. извѣстно подъ названіемъ *коліивщины* и въ частности *уманской рѣзни*. Коліями гайдамаки названы такъ потому, что кололи людей пиками. «Було, кажуть, колій візьме дитину на списа, а воно рученятами так і держиться за пику».

Одной изъ главныхъ причинъ народнаго возстанія въ 1768 г. была *барская конфедерація*. Польскіе магнаты были недовольны избраніемъ въ короли Станислава Понятовскаго, происходившаго изъ незнатной фамиліи, а также тѣмъ, что диссидентамъ (т. е. гл. обр. православнымъ) дана была свобода вѣроисповѣданія. Недовольные составили союзъ – конфедерацію противъ короля и противъ украинскаго народа. Хотя союзъ поставилъ себѣ лозунгъ – *свобода и вѣра*, однако окрашенъ былъ сильной католической тенденціей. Конфедераты наводнили Украину іезуитами, доминиканцами, базилианами и принялись насильно вводить здѣсь унию и католичество. Народъ поэтому пугался конфедерации и назвалъ ее *кондираціей*. А тутъ подлили масла въ огонь неистовства барскихъ конфедератовъ. Въ мартѣ 1766 г. схватили мліевскаго ктитора (церковнаго старосту) Данила Кушника за то, что онъ, по приговору народа спряталъ церковную дарохранительницу. Священникъ уніятскій Василій Гдышицкій ложно донесъ, будто Кушникъ ходилъ въ корчму съ дарохранительницей и пилъ изъ нея *горилку*. Кушника заключили въ смѣлянскій замокъ и затѣмъ казнили въ обозѣ при м. Олышаной, Черкаскаго уѣзда. Казнь была

лютая: ему обвертѣли паклей руки, облили паклю смолой и зажгли; затѣмъ отрубили несчастному страдальцу голову и пригвоздили ее къ столбу, 29 іюля. Такъ голова прибита оставалась, на устрашенія народа, до конца сентября, когда благочестивые люди тайно взяли ее и отнесли въ Переяславъ. Преосвященный Гервасій съ большою торжественностью похоронилъ голову благочестиваго мученика въ соборной церкви (М.Максимовичъ, Сочин. т. 1, 565 – 571).

Разказы о такой жестокой расправѣ сильно взволновали народъ, и онъ сталъ собираться толпами въ Мотронинскомъ лѣсу, близъ Чигирина, подъ предводительствомъ запорожцевъ; во главѣ сталъ Максимъ Желѣзнякъ, козакъ тимошевскаго куреня. Въ поднятїи народнаго возстанїя приняло дѣятельное участіе и православное духовенство, особенно игумень Мотронинскаго монастыря Мелхиседекъ Значко-Яворскій. Онъ вручилъ Желѣзняку *золотую грамоту*, полученную, будто-бы, отъ Екатерины II, въ которой приказывалось истреблять поляковъ и жидовъ.

Въ храмовой праздникъ Мотронинскаго монастыря, 23 апр. 1768 г., произошло извѣстное освященіе ножей, а затѣмъ гайдамаки двинулись сокрушительной лавой на Медвѣдовку, Жаботинъ, Смѣлу, Черкасы, Корсунъ, Каневъ, Богуславъ, Каменный Бродъ и Лысянку; вездѣ захтывали замки; гарнизоны, состоявшіе изъ надворныхъ козаковъ, сами переходили на сторону гайдамаковъ; затѣмъ происходило истребленіе ксензовъ, ляховъ и евреевъ. Надо все-таки добавить, что гайдамаки щадили *добрыхъ пановъ* (помѣщиковъ).

При первой вѣсти о страшномъ гайдамацкомъ движенїи, поляки и евреи бромилась въ укрѣпленные замки Канева, Лысянки и Умани; послѣдняя была средоточіемъ польскаго и еврейскаго населенія правобережной Украйны. Городъ былъ хорошо укрѣпленъ замкомъ, валомъ и палисадомъ. Двѣ башни, охранявшія вѣздъ въ городъ, снабжены были пушками. Стража, оберегавшая башни, принадлежала къ польскому шляхетству. Въ городѣ было 200 конфедератовъ. Для защиты города имѣлся конный полкъ надворныхъ козаковъ подъ начальствомъ полковника Обуха. Управлялъ Уманью и *уманскимъ ключомъ* (имѣнья Потоцкаго въ Уманщинѣ) губернаторъ Рафаиль Младановичъ, который порядочно-таки досадилъ гайдамакамъ: ловилъ ихъ и запорожцевъ и вѣшаль.

Отъ Лысянки Желѣзнякъ направился къ Умани; остановился у м. Соколовки и отаборился. Противъ гайдамаковъ высланъ былъ уманскій полкъ, въ которомъ видную роль игралъ сотникъ Иванъ Гонта. Вскорѣ въ Умани распространилась тревожная вѣсть, что Гонта вступилъ въ переговоры съ Желѣзнякомъ. Младановичъ вернулъ сотниковъ съ дороги и велѣлъ Гонтѣ торжественно, предъ всѣмъ народомъ, принести присягу на вѣрность гр. Потоцкому. Сотники вернулись затѣмъ къ своему полку. Прошелъ одинъ день. Уманцы в тревогѣ стали ожидать извѣстій о битвѣ надворныхъ козаковъ съ гайдамаками. Вотъ вдали показался уманскій полкъ и остановился у Грекова лѣса. Вскорѣ сюда же приблизились нестройныя толпы гайдамаковъ. На виду у всѣхъ предводитель гайдамоковъ Желѣзнякъ и Гонта сошлись и подали другъ другу руку. Вслѣдъ затѣмъ гайдамаки бросились на таборъ поляковъ и евреевъ, которые не помѣстились въ городъ и расположились въ полѣ у Грекова лѣса. Произведенъ былъ полный разгромъ табора. Затѣмъ гайдамаки двинулись къ городу и осадили его, 8 іюня. Защиту Умани принялъ на себя землемѣръ Шафранскій, служившій прежде въ войскахъ Фридриха Великаго, и капитанъ гарнизона Ленартъ. Они вооружили учениковъ базилианскаго училища и евреевъ. Первые приступы гайдамаковъ были отбиты картечью. Гайдамаки повели правильную осаду; изъ сосѣднихъ селъ — Помыйныка, Маньковки, Иваньки, Полковничей нагнали они крестьянъ, которые принялись полрубать сваи. На слѣдующій день не хватило у осажденныхъ припасовъ для стрѣльбы; еще другое горе постигло ихъ: не было воды, такъ какъ воду приходилось брать изъ рѣчки Каменки, а рѣчку Желѣзнякъ отвелъ отъ города. Шафранскій велѣлъ рыть колодець полѣ замка; прорыли 30 сажень, а воды не оказалось. Осажденные стали утолять жажду винами и наливками; но это произвело смятеніе въ городѣ. Младановичъ рѣшилъ сдаться на милость побѣдителей; онъ послалъ парламентаремъ еврея съ бѣлымъ флагомъ; но его постигла горькая судьба: въ подзорную трубу увидѣли, что парламантера повѣсили вверхъ ногами на придорожной вербѣ. Тогда губернаторъ самъ вышелъ для переговоровъ; согласился сдать городъ съ условіемъ пощады жителей; просилъ у Гонты защиты горожанъ, обѣщая ему большіе милости и награду со стороны гр. Потоцкаго. Гайдамаки ворвались въ городъ вечеромъ 11 іюня. Первою бросилась имъ въ

глаза освѣщенная синагога, въ которой евреи съ плачемъ молили Егову о спасеніи. Железнякъ велѣлъ пустить ядро въ синагогу, евреи въ ужасѣ выбѣжали оттуда, унося на головахъ свитки Торы (Моисеева Закона). Затѣмъ послѣдовало еще два выстрѣла изъ пушки, и синагога рухнула, похоронивъ подъ своими развалинами множество народа. Гайдамаки бросились на ксензовъ и евреевъ, перебили 400 учениковъ Базиліанскаго училища и наполнили ими глубокой колодець, убили Младановича и старшихъ его дѣтей, а младшихъ – дочь Веронику и сына Павла, выпросилъ себѣ осадчій с. Оситной и спасъ. Впослѣдствіи Вероника, воспитанная графиней Потоцкой и вышедшая замужъ за Кребса, оставила записки объ этомъ страшномъ событіи. Два дня свирѣпствовали въ Умани гайдамаки, и въ это время истреблено народу до 15 и даже до 18 тысячъ, какъ говорятъ польскіе мемуаристы. Украинскій историкъ М. Грушевскій считаетъ это число преувеличеннымъ. Онъ говоритъ: «Залізнякъ здобув Умань, де зібралася околична шляхта, і вченив погром, в оповіданнях сучасників – поляків розписаний потім незвичайно яскравими фарбами і сильно побільшений: в дійсності такої страшної різни не було». (М. Грушевський. Іл. історія України. Київ, 1911 р., 492). Есть свидѣтельства, что и евреи, и поляки многіе спаслись (И. Галантъ. «къ исторіи уманской рѣзни 1768 г.).

Гайдамаки расположились лагеремъ подлѣ Умани, на мѣстѣ нынѣшняго Царицына сада, дѣлили добычу, бражничали и разсылали свои загоны въ Брацлавщину, Подолію, Полѣсье и др. мѣста. Владычество ихъ въ Умани продолжалось въ теченіе трехъ нѣдель. Железнякъ объявилъ себя гетманомъ Украины, а Гонта – полковникомъ уманскимъ.

Поляки, видя, что своими силами не могутъ справиться съ народнымъ возстаніемъ, попросили помощи у Екатерины II, и та приказала генералу Кречетникову усмирить гайдамаковъ. Кречетниковъ послалъ къ Умани донской козацкій полкъ, и полковникъ Гурьевъ, выдавая себя за сторонника гайдамаковъ, пригласилъ къ себѣ старшинъ ихъ на угощеніе и вѣлелъ ихъ пьяныхъ перевязать; затѣмъ бросились на спящій лагерь и захватили до 900 человекъ. Запорожцы и въ томъ числѣ Железнякъ отосланы были въ Кіевъ, гдѣ ихъ наказали плетми, а потомъ сослали въ Сибирь; жители же правобережной Украины отданы были

польскому правительству, которые подвергло их страшнымъ, безчеловѣчнымъ казнямъ. Особенно лютая казнь назначена была Гонтѣ. Казнь должна была продолжаться 14 дней; въ первые 10 дней палачъ долженъ былъ вырѣзывать изъ кожи Гонты *пасы* (полосы), на 11-ый день долженъ отрубить ноги, на 12-ый – руки, на 13-ый вырвать сердце и на 14-ый отрубить голову. Ксаверій Браницкій, начальникъ польскихъ войскъ въ краѣ, уменьшилъ казнь; онъ отрубилъ голову на 7 день, а остыльную програбаму казни продѣлали уже на трупѣ Гонты. Казнь происходила въ с. Сербахъ, близъ Могилева-Подольска. Надо при этомъ прибавить, что Гонта перенесъ свою страшную казнь стоически. Аркасъ по этому поводу замѣчаетъ: «Такъ вмірати можуть тільки люде, котрі твердо вірять, що на їх боці правда, що діло їх праведне; такъ вмірати можуть тільки щирі діти свого краю, котрі не бояться терпіти за нього усяки. Хоч-бі й такі пекельні муки, як ото випали на долю Гонти». (М. Аркас. «Історія України – Русі», 1908 р. 346).

Огромное число гайдамаковъ, которыхъ наловили русскіе и польскіе отряды, предстало предъ военно-судной кодненской комиссіей. Ихъ подвергали страшнымъ казнямъ: однихъ четвертовали, другихъ сажали на коль, отрубали на крестъ руку и ногу (напр. правую руку и лѣвую ногу) и такъ пускали, обвязывали паклей, пропитанной смолой, руки, зажигали паклю и въ такомъ видѣ водили по селамъ; многихъ повѣсили по городамъ – Кременцѣ, Винницѣ, Литичевѣ, Умани, Браиловѣ, Львовѣ и др.; наибольшее число обезглавили въ Кондѣ, близъ Житомира. Памятью объ этой страшной порѣ существуетъ въ украинскомъ народѣ клятва: «щобъ тебе свята Кодня не минула».

Больше всего въ этихъ безчисленныхъ казняхъ и калѣченьяхъ свирѣпствовалъ польскій региментаръ (полковникъ) Стемпковскій, которому поручено было подавить гайдамацкое возстаніе, но который въ критическую минуту гдѣ-то отсутствовалъ, а когда потомъ чужими руками ему аловили гайдамаковъ, онъ проявлялъ свою нечеловѣческую безсильную злобу.

V. Возрожденіе Умани

Пронеслась эта ужасная гроза въ видѣ «коліивщины», и Умань, въ тяжкихъ мукахъ, возродилась къ новой жизни, къ относительному блеску и славѣ. Вначалѣ, послѣ *рѣзни*, Умань почти обезлюдѣла, но къ концу XVIII вѣка снова стала заселяться. Въ 1793 г. Умань со всей правобережной Украиной присоединена къ Россіи.

Сначала Умань назначена была (въ 1795 г.) уѣзднымъ городомъ Вознесенской губерніи, а черезъ два года послѣ того отошла къ Кіевской губерніи.

По мысли гр. Щенскаго Потоцкаго положено было, въ 1795 г., основаніе знаменитому саду «Софіевкѣ». На средства того-же Потоцкаго базилиане устроили каменный монастырь и при немъ б-ти классное Базилианское училище съ цѣлью содѣйствовать католической пропагандѣ. Базилианскій кляшторъ и училище закрыты были впослѣдствіи 5 марта 1834 г., (Архив уніятскихъ митрополитов т. II, 1033).

Вслѣдствіе участія гр. Александра Потоцкаго въ польскомъ возстаніи, Умань со всѣми владѣніями его конфискована была въ 1834 г. въ казну, а Софіевка поступила въ вѣдѣніе Императорскаго Двора, какъ собственность Императрицы Александры Феодоровны; съ тѣхъ поръ она стала называться *Царицынымъ Садамъ*.

Вскорѣ затѣмъ (въ 1838 г.) Умань сдѣлалась средоточіемъ военныхъ поселеній; она была назначена главнымъ военнымъ городомъ пяти округовъ военныхъ поселеній Кіевской и подольской губ. Суровый военный араччевскій режимъ сказался и на внѣшности города, и на внутреннемъ распорядкѣ жизни его обитателей. Учрежденъ былъ въ городѣ, въ 1842 г., строительный комитетъ, и назначенъ ему отъ казны вспомогательный капиталъ въ 15,000 рублей. Выработанъ былъ олнообразный типъ зданій, однообразные фронтоны, и дома должны быть на опредѣленномъ разстояніи другъ отъ друга, «точно москали (солдаты) на муштрѣ», говорилъ народъ. Чистота в городѣ была поразительная: никто не смѣлъ выпустить на улицу ни коровы, ни козы, ни свиньи. Передаютъ, что протоіерейская корова вышла на улицу, и ее зарубили солдаты. Особой строгостью отличался начальникъ военныхъ поселеній генераль Трескинъ. Говорятъ, что его

собственная корова выбѣжала на улицу, и онъ велѣлъ ее казнить. Еще долго послѣ закрытія военныхъ поселеній, въ 1860 г., если видѣли, что корова или коза еврейская подбиралась къ возамъ поселянь, на базарахъ, то говорили: «о, нема на тебе Троскина!». Особенно тяжелой эта пора была для крестьянь; для нихъ создалась какая-то кошмарная жизнь, подъ вѣчной угрозой наказаній розгами и шпицрутенами (палками) проведеніемъ *сквозь строй солдатъ*.

Въ Умани, въ 1839 г., учреждена была ратуша съ словеснымъ судомъ и городскимъ старостою. 6-го авг. 1845 г. Высочайше утвержденъ гербъ г. Умани, который представляетъ собою щитъ; верхняя половина его имѣетъ на золотомъ полѣ государственный Россійскій гербъ, а въ нижней половинѣ, раздѣленной на двѣ части, слѣва, на голубомъ полѣ изображенъ украинскій козакъ съ пикою; справа, на красномъ полѣ перекрещиваются пика и коса; сверху надъ ними уланскій киверъ, а внизу, подъ ними серпъ.

Большое значеніе для юго-западной Россіи имѣло открытіе при *Царицыномъ садѣ* Училища Земледѣлія и Садоводства; основано оно было въ Одессѣ и затѣмъ переведено въ Умань, въ 1859 г. Важнымъ событіемъ такж для города и всей его округи послужило учрежденіе въ Умани Окружного Суда, 29 іюня 1880 г., и основаніе прогимназіи, 1 сент. 1883 г., которая преобразоваа въ полную гимназію, 1-го іюля 1896 г. Въ настоящее время число воспитанниковъ гимназіи доходитъ до 367. 1-го іюля 1900 г. основана женская городская гимназія, въ составѣ 7-ми классовъ и пригготовительнаго класса; воспитанницъ въ 1912 – 13 уч. г. было 338.

VI. Нынѣшнее состоянія г. Умани

Умань расположена въ прекрасной мѣстности, на границѣ лѣсной и степной части Украйны, по обоимъ берегамъ рѣки Уманки, въ которую тут-же впадаютъ рѣчки Осташовка и Каменка. Возвышенные и скалистые берега рѣчекъ, заросшіе вербами, осокорями и тополями, представляютъ довольно живописную картину. Географическое положеніе Умани таково: лежитъ она подъ 48° 44'53" сѣв. ш. и 47° 54',9" в. д. Климатъ имѣетъ умѣренный; почва тучный черноземъ. Въ самой Умани и вокругъ масса садовъ; поля и степи даютъ обильные урожаи, вотъ почему много разъ

разрушали Умань, разоряли ее, вырѣзывали ея жителей, а она все-таки вновь возникала, какъ фениксъ изъ пепла; была и остается значительнымъ и интереснымъ городомъ Украины.

Городъ въ настоящее время дѣлится на Старый базаръ и Новый базаръ; послѣдній имѣетъ лучшія лавки; но главная площадь его не замощена, и во время дождей на ней бываютъ цѣлія озера воды и такія *багна* (грязь), что ни пройти, ни проѣхать нельзя. Старый базаръ – это типическій образецъ еврейскаго захолустнаго городка. Тамъ иногда бываютъ на одной усадьбѣ до 5 лачугъ и хибарокъ съ огромнымъ количествомъ обитателей; тѣснота и грязь невѣроятныя. Санитарное состояніе таково, что во время холеры здѣсь погибають тысячи народа. Вокругъ города раскинуты предмѣстья: Ивангородское, Звенигородское, Турокъ, Лысая гора, Новая Умань, Солдатская слободка, Софійевская слободка, Мѣщанка.

Жителей въ городѣ и предмѣстьяхъ до 50 тысячъ; изъ нихъ евреевъ до 33 тысячъ, христіанъ свыше 16 тысячъ. Купцовъ 1 и 2 гильд. 50, мѣщанъ 4396 номеровъ семействъ. Торговля довольно значительная хлѣбомъ, особенно послѣ открытія желѣзной дороги, въ 1891 г.; главнымъ образомъ, хлѣбъ вывозится въ Одессу.

Просвѣщеніе въ Умани стоитъ довольно высоко; особенно, въ послѣднее время открыто разнаго типа нѣсколько среднихъ учебныхъ заведеній. На первомъ мѣстѣ надо поставить старѣйшее здѣсь Духовное уѣздное училище, основанное въ 1828 г. Скоро будетъ праздноваться столѣтній юбилей его; оно дало первоначальное образованіе многимъ выдающимся ученымъ и духовнымъ іерархамъ. Потомъ идетъ Училище Садоводства и Земледѣлія, основанное въ 1859 г. Это специальное средне-учебное заведеніе, имѣетъ учениковъ, въ послѣднее время, 250. Въ Умани существуютъ теперь слѣдующія средне-учебныя заведенія: а) мужская гимназія, б) женская городская гимназія, в) Коммерческое Училище общества преподавателей, 7 классовъ; (учениковъ имѣетъ 450), г) Женское Коммерческое Училище, д) Средне-Строительное Техническое Училище.

Низшія учебныя заведенія: 1 четырехклассное городское училище и 1 двухклассное съ параллельными отдѣленіями мужскими и женскими, 1 женское городское Гогелевское двухклассное училище; 4 приходскихъ однокласныхъ школы.

Въ Умані имѣется Отдѣленіе Кіевскаго Епархіальнаго Училищнаго Совѣта. Подъ его вѣдѣніемъ находится въ Умані 2 двухклассныхъ и 3 одноклассныхъ церковно-приходскихъ школы.

Для еврейскаго населенія существуетъ общественная Талмудь-Тора, 1 частное мужское училище 3-го разряда, 2 частныхъ женскихъ училища 3-го разряда и множество *хедеровъ* (школъ грамоты).

Училища Земледѣлія и Садоводства. Фото XIX ст.

*м. Умань. Вулиця Садова, що веде до парку «Софіївка».
Фото XIX ст.*

Для потребностей релігійної життя існують два православних соборів: 1) православний Успенський собор; до 1842 г. був приходською церквою; в 1842 г. сдѣланъ був соборомъ во имя св. Николая; съ 1895 г., послѣ передѣлки, переименованъ въ Успенський соборъ. Заботами протоієрея о Андрея Саббатовскаго передѣланъ всередині, в 1911 г., и украсенъ орнаментами и іконами въ стилъ кievскаго Владимiрскаго собора, що оживило соборъ и сообщило йому інтересний видъ. Роботи производивъ художникъ, преподаватель Коммерческаго Училища, Д. Верещакъ. 2) Военный соборъ, передѣланный изъ здания, которое построено было в 1835 г. для баловъ и концертовъ; затѣмъ оно передѣлано въ манежъ, в 1866 г. Вел. Кн. Александръ Михайловичъ, проживавшій в Умані, в 1894 г., посодѣйствовалъ передѣлать это здание въ военную церковь. Кромѣ этихъ двухъ соборовъ, имѣются еще 5 православныхъ церквей и мужской Георгіевскій скитъ, возлѣ вокзала. Открытъ онъ 10 янв. 1913 г.; находится въ вѣдѣніи Кієво-Братскаго монастиря; земли имѣеть подлѣ Умані 14 десятинъ, братіи въ немъ 60 человекъ.

Католическій костелъ во имя Успенія Божіей Матери, построень в 1825 г. на мѣстѣ стараго католическаго кладбища; в

немъ находится распятіе съ отрубленными пальцами на ногахъ и поврежденными иконами; эти поврежденія сдѣлали гайдамаки.

Недавно, въ 1912 г., построена лютеранская кирха.

Еврейскихъ синагогъ двѣ и 13 молитвенныхъ домовъ.

Въ Умани существуетъ три общественныхъ библіотеки: 1 русская, съ 8 тысячами томовъ, 1 польская и 1 еврейская. Книжныхъ магазиновъ восемь; типографій восемь. Недавно основанъ литературно-художественный кружокъ.

Въ городѣ существуетъ двѣ газеты: 1) «Провинціальный Голосъ» и 2) вечерняя газета «Вѣсти».

Умань имѣетъ одинъ театръ – циркъ, и теперь дѣйствуютъ четыре кинематографа.

Запросы интеллектуальной жизни гражданъ, такимъ образомъ, удовлетворены довольно хорошо, и въ культурномъ отношеніи городъ производитъ благопріятное впечатлѣніе.

Уманская Уѣздная Земская управа имѣетъ складъ земледѣльческихъ орудій, складъ кровельнаго желѣза, продажу сѣмянъ; при ней существуетъ касса мелкаго кредита, книжный и писчебумажный магазинъ. Земство въ городѣ имѣетъ свою больницу и ветеринарную амбулаторію. Больницъ городъ имѣетъ еще двѣ общественныхъ и три частныхъ.

Недавно открыто ночное дежурство врачей и консультація присяжныхъ повѣренныхъ.

Въ Умани имѣется 5 банковъ, 1 кредитное товарищество, 2 ссудо-сберегательныхъ кассы и 1 банкирская контора. Городъ имѣетъ водопроводъ и электрическое освѣщеніе.

Торговые обороты Умани весьма значительны. Лѣтъ десять тому назадъ распространился слухъ, что правительство предполагаетъ сдѣлать Умань губернскимъ городомъ. И въ самомъ дѣлѣ, по количеству народонаселенія и по своей просвѣтительной, промышленной и торговой дѣятельности Умань не уступаетъ многимъ губернскимъ городамъ. Въ послѣднее время тоже поговаривали въ высшихъ сферахъ о томъ, чтобы сдѣлать Умань епархіальнымъ городомъ; предполагалось сдѣлать Умань кафедрой

м. Умань. Біля базару. Фото ХІХ ст.

Уманський базар. Фото ХІХ ст.

викарнаг епископа, что несомнѣнно, возвысило-бы и увеличило значеніе нашего города.

Этнографическій составъ города таковъ: преобладающее населеніе города евреи, и вся почти торговля сосредоточена въ рукахъ евреевъ. Затѣмъ идетъ украинское населеніе, къ которому принадлежатъ мѣщане и крестьяне; на ихъ характерѣ отразилась тяжелая историческая судьба края и страшная борьба за вѣру и свободу; они представляютъ собою типъ людей свободолюбивыхъ и въ сношеніяхъ съ другими сохраняющихъ чувство собственного достоинства. Польское общество здѣсь небольшое, около тысячи человекъ; въ уѣздѣ къ нему принадлежатъ почти все помѣщики и посессора. Общество это интеллигентное. Польское вліяніе въ городѣ замѣтно въ томъ отношеніи, что въ лавкахъ, если подозрѣваютъ, что вы панъ или посессоръ, съ вами, хотя и плохо, говорятъ по-польски. Еще польское вліяніе здѣсь замѣчается въ обычаѣ нанимать квартиры съ святого Яна, 24 іюня. Нѣкоторые считаютъ, что этотъ обычай пошелъ отъ ярмарки, которая встарину ставала здѣсь въ день Ивана-Крестителя; но несомнѣнно, что этотъ обычай занесенъ сюда изъ Польши; тамъ и доселѣ нанимаютъ квартиры (годовья) съ *свентего Яна*.

Самое названіе Умань, возможно, что и татарскаго происхожденія; теперь это имя сближается въ сознаніи народа; въ *народной этимологіи*, съ понятіемъ — *умъ*. Присловье, существующее здѣсь, *уманскій дурень*, ничего плохого, обиднаго въ себѣ не заключаетъ; оно означаетъ только человека хитраго, который прикидывается только дурачкомъ. Обыкновенно говорятъ: *«о, ти уманський дурень, що з чужого воза бере, та на свій кладе»*.

Еще какъ мѣстную особенность, имѣющую историческое происхожденіе, надо отмѣтить такъ называемые *одпусты* въ день св. Яна, въ день св. ап. Петра и Павла и въ день Преображенія Господня. Въ эти дни бываетъ значительный съѣздъ болѣе богатой польской публики; такъ что цѣны в гостинницахъ и заѣздахъ повышаются до 6 руб. за комнату въ сутки. Старинные заѣздные дома въ Умани принадлежатъ къ зданіямъ историческимъ; они уже исчезаютъ и занимаются современными гостинницами. Прежде они назывались по своимъ вывѣскамъ, какъ напр. *заѣздъ подъ квочкой, подъ лебедемъ, подъ карасемъ* и т. д.

Къ историческимъ зданіямъ Умани относится дворець гр. Потоцкаго, на Дворцовой площади. Старинный дворець уже не существуетъ; онъ передѣленъ въ зданія, въ которыхъ квартируетъ дивизионный генераль, полковой командиръ и гдѣ помѣщается военный клубъ. Окружный Судъ помѣщается въ зданіи бывшаго Базилианскаго монастыря. Къ старымъ зданіямъ принадлежитъ *и гостинный дворъ*, на Старомъ базарѣ.

Историческимъ памятникомъ, въ нѣкоторомъ родѣ, является и Грековъ лѣсъ; находится онъ въ верстѣ отъ города, съ западной его стороны. До 1901 г. лѣсъ принадлежалъ Училищу Сад. И З.; но въ этомъ году Училище обмѣнило 72 дес. лѣса на 150 дес. Выгонной городской земли. Лѣтъ 10 тому назадъ Городская Управа продала на срубъ весь Грековъ лѣсъ, и деньги пошди, главнымъ образомъ, на нужды женской гимназіи. Лѣсъ теперь какъ бы уничтоженъ; но Городская Управа оставила 30 дес. и дѣлаетъ лѣсныя насажденія, чтобы завести снова паркъ, такъ какъ онъ необходимъ для оздоровленія города, да и жители привыкли посѣщать Грековъ лѣсъ и находить въ немъ отдыхъ и развлеченіе.

Современная Умань застраивается большими домами хорошей архитектуры, на манеръ одесскихъ домовъ. Лучшія зданія находятся на Кіевской, Николаевской, Дворцовой и Садовой улицахъ. Недавно воздвигнутъ прекрасный *доходный городской домъ*, стоимостью въ 300,000 руб.; въ немъ помѣщается Городская Управа, Общественное собраніе, контора нотариуса Л. Ласскаго, Общество Взаимн. Кредита, лучшая кондиторская и лучшія лавки.

Противъ городского дома, на углу Садовой и Николаевской улицъ, городъ готовится поставить памятникъ Императору Александру II-му. Это будетъ пока единственный монументъ въ городѣ. Впрочемъ, подлѣ города, въ Царицыномъ саду, существуетъ уже два историческихъ памятника.

С о ф і е в к а

Дивнымъ украшеніемъ Умани и ея гордостью служить *Софиевка*, или *Царицынъ садъ*, жто чудо природы и искусства, этотъ, въ представленіи мѣстнаго народа, рай земной где нѣчто близкое къ его осуществленію. Поводомъ къ основанію знаменитаго

сада послужило романтическое событіе. Говорятъ, что жена Щенснаго (Феликса) Потоцкаго, прекрасная гречанка Софія, тоскоавала по живописнымъ городамъ Эллады. Графъ Потоцкій пожеладъ для развлеченія любимой жены создать садъ, который бы своею красотою напоминаль ей о прелестной родинѣ.

О знаменитой красавицѣ Софіи болѣе достовѣрныя свѣдѣнія таковы: она была гречанка; ее вывезъ изъ Константинополя посоль польскаго короля Лясопольскій. Сынъ Каменецъ-Подольскаго коменданта майоръ Юсифъ Витте полюбилъ ее и женился на ней. Потомъ ее встрѣтилъ гр. Потоцкій въ Варшавѣ, гдѣ она была, кажется, съ дипломатической миссіей. Щ. Потоцкій плѣнился ею и купилъ ее у Витте за 2 милліона польскихъ злотыхъ. Во второй разъ она вышла замужъ 17 апрѣля 1798 г., когда ей было уже 30 лѣтъ. «Софія была дивно хороша: въ большихъ черныхъ глазахъ виднѣлась тоска и страстность; въ движеньяхъ ея было столько невыразимой прелести, на столько покорности и мольбы». (Иващенко. Историч. очерк., 27).

Главный надзоръ надъ осуществленіемъ грандіознаго плана принадлежалъ управляющему Потоцкаго инженеру Метцелю; ему въ помощники данъ былъ Заремба, крѣпостной гр. Потоцкаго. Къ устройству сада приступили въ 1795 г., а торжественно онъ былъ открытъ въ 1800 г., въ день именинъ Софіи Потоцкой. Тысячи народа изъ 999 сель Потоцкаго сгонялись въ Умань, выкапывали дубы, сосны, пихты, ели и перевозили ихъ въ садъ; выкопаны два пруда – верхій и нижній; устроены подземный туннель, подземная рѣка, какъ ее здѣсь называютъ; насыпанъ островъ *Любви*, на верхнемъ прудѣ. Передвигались огромныя скалы для устройства водопада, гротовъ. Все это такъ искусно сдѣлано было, что всѣ эти скалы, гроты, водопады казались естественными, и рука человѣческая какъ будто незамѣтна была. Но рукъ человѣческихъ здѣсь были сотни тысячъ, а крѣпостные Потоцкаго недобромъ поминали свою египетскую работу при устройствѣ этого великолѣпія.

Костел в ім'я Успіння Божої Матері. Фото ХІХ ст.

О достопримѣчательностяхъ сада надо сказать, что въ Уманскомъ саду все замѣчательно. Болѣе выдающіяся мѣста и сооруженія слѣдующія. Если вы идете со стороны города, то вы вступаете въ каштановую аллею; входъ въ нее сторожатъ двѣ красивыя башенки; обокъ аллеи, съ правой стороны журчитъ среди скаль ручей; за ручьемъ, направо-же, вгору поднимается довольно дикая и скалистая часть сада, т. наз. «Грибокъ». Аллея приводитъ къ павильону, въ классическомъ стилѣ; павильонъ служитъ пристанью для лодокъ нижняго пруда. Изъ павильона вы направляетесь во внутренность сада по лѣвому неизменному берегу длиннаго пруда-рѣки. Прежде всего мы видимъ величественный фонтанъ, который поднимается изъ середины рѣки громаднымъ столбомъ брилліантовыхъ брызгъ (фонтанъ пускаютъ только по праздникамъ). Предъ нами все время высятся громадныя причудливо нагроможденныя скалы противоположнаго берега. Затѣмъ мы приходимъ къ т. наз. Belle-vue, террасѣ, съ которой открывается прекрасный видъ на водопадъ; эта терраса устроена главнымъ садовникомъ Ферре, въ 1838 г. У самой вершины пруда подъемъ на высокую террасу, на которой поставленъ гранитный обелискъ; этопамятникъ въ честь Императора Николая I, въ ознаменованіе посѣщенія имъ уманскаго сада, въ 1847 г. Видъ съ этой террасы на всю длину пруда и на павильонъ ожинъ изъ восхитительныхъ. Спускаемся съ этой террасы, съ лѣвой стороны, и подходимъ къ источнику Гиппокрены (источнику поэзіи); иначе источникъ этотъ называется *ключомъ ужей*, такъ какъ по бокамъ вазъ, въ которыя выливается вода, сдѣланы змѣи. Прежде надъ этимъ ключомъ была статуя купающейся Венеры; теперь этой статуи нѣтъ здѣсь. Наша дикая публика вандаьски изуродовала прекрасныя статуи. Теперешній директоръ Училища садов и Земледѣлія Т. Г. гончарукъ прилагаетъ всѣ старанія реставрировать дорогія статуи и, по возможности, поставить ихъ на прежнія мѣста. Возлѣ источника Гиппокрены поставлена статуя Аполлона Бельведерскаго (уменьшенная копія знаменитаго оригинала). Отсюда по живописному мостику переходимъ на площадку, гдѣ происходятъ гулянья и играетъ музыка. Посреди площадки находится овалный бассейнъ съ золотыми рыбками и огромной гранитной вазой. Золотыя и красныя рыбки плавали прежде, теперь ихъ нѣту. Въ углу этой площадки, ближе къ

водопаду, находятся два гранитныхъ грота съ гранитными скамьями и гранитными круглыми столами. Поднимаясь отъ овальнаго бассейна по правому нагорному берегу пруда, какъ бы возвращаясь назадъ къ павильону, мы встрѣчаемъ скалу Бельведеръ, или *Левкадскую* скалу (скала въ Греціи, съ которой бросилась въ море знаменитая поэиесса Сафо). На этой скалѣ стояла мраморная статуя Аполлона Бельведерскаго. Далѣе, на слѣдующей скалѣ была поставлена бронзовая сидящая статуя императрицы Александры Феодоровны. Статуя поставлена Императоромъ Николаемъ I въ 1850 г. За памятникомъ проложена – черезъ весь садъ живописная шоссеиная дорога для экипажей; она направляется отъ павильона чрезъ *амстердамскую* плотину и выходитъ, мимо Училища Земледѣлія и Садоводства, въ Софіевскую слободку.

Подлѣ ключа Гиппокрены – находится въ гrotѣ круглый источникъ подъ названіемъ *зеркало Діаны*. Отъ этого грота, напротивъ. Поднимается вверхъ дорожка къ водопаду; надъ самымъ водопадомъ устроень мостикъ, и видъ отсюда поразительный. За водопадомъ, мимо гранитной *сломанной* колонны черезъ бѣленькій мостикъ мы входимъ въ долину *гигантовъ*, или хаосъ. Масса нагроможденныхъ гранитныхъ скалъ оживляется здѣсь только бѣгущимъ и журчащимъ среди нихъ ключомъ. Налѣво отсюда, мимо ключа *три слезы*, мы вступаемъ въ т. наз. *Елисейскія поля*. На первой площади полей, на которой прежде были роскошные цвѣтники, поставлена статуя зимы; далѣе, направляясь къ сѣверу, мы видимъ интересное дерево, т. наз. *три брата*; три осины искусственно сращены вмѣстѣ, а четвертый какъ бы отдѣлился отъ нихъ. Говорять, символически это имѣло изображать четырехъ сыновей Потоцкаго. За этимъ деревомъ, въ правомъ углу второй площади Елисейскихъ полей находится самый знаменитый гrotъ сада, т. наз. *Львиный*, или *Громовой гrotъ*. Въ самомъ углу горота проведенъ фонтанъ, который издаетъ грохотъ, подобный раскатамъ грома. Въ этомъ гrotѣ Софія Потоцкая угощала императора Александра I-го въ 1822 г. Въ сѣверномъ углу Елисейскихъ полей находится каскадъ и гrotъ Венеры (прежде Фетиды, морской нимфы) со статуей купающейся Венеры. На сѣверѣ Елисейскія поля

м. Умань. Софіївка. Острів кохання. Фото XIX ст.

заканчиваются *амстердамской плотиной*; въ ней сдѣланъ шлюзъ для впуска воды въ подземную рѣку. Отъ плотины, на верхнемъ большомъ прудѣ, ходитъ паромъ на островъ *Любви*, или Анти-Цирцеи. На этотъ-же островъ, съ западной стороны, ведетъ длинный, узкій, довольно красивый мостикъ.

Въ саду мы встрѣчаемъ много названій, навѣянныхъ классической мифологіей. Надо замѣтить, что садъ устраивался въ концѣ XVIII вѣка, когда въ Зап. Европѣ и у насъ было господство ложноклассицизма.

Садъ производитъ чарующее впечатлѣніе весною, когда раздаются нескончаемыя трели безчисленныхъ украинскихъ соловьевъ; прекрасенъ садъ и лѣтомъ, особенно въ лунныя ночи. Впрочемъ, садъ привлекаетъ публику и туристовъ только въ сухую погоду; во время дождя и въ сырую погоду посѣщеніе сада неудобно, такъ какъ въ немъ и безъ того много воды, и излишняя сырость можетъ быть вредна для здоровья.

Надо замѣтить, что *садъ*, несмотря на все свое великолѣпіе, мало привлекаетъ туристовъ; только знатоки и любители природы пріѣзжаютъ лѣтомъ на дачи подлѣ сада съ цѣлью посѣщать садъ и оживить душу поэтическими картинами. Будь это за-границей, одинъ *Царицынъ садъ* способенъ былъ бы превратить Умань въ интересный курортъ.

Вначалѣ *садъ* расположенъ былъ на 107 десятинахъ земли; въ настоящее время онъ владѣетъ 866 десятинами которыя занимаютъ паркъ, пруды, фермы, опытные поля и лѣсъ. На содержаніе парка и оранжерей отпускается отъ казны 9200 руб. въ годъ.

Стоимость *сада* опредѣлялась въ 15 милліоновъ польскихъ злотыхъ, и это при даровомъ крѣпостномъ трудѣ.

Создатель этого великолѣпія, гр. Щенскій Потоцкій, скончался въ Тульчинѣ 15 марта 1805 г., а Софія Потоцкая умерла въ Берлинѣ, куда ѣздила лѣчится, 22 ноября 1822 г., на 58 г. жизни. Она похоронена въ уманскомъ Успенскомъ соборѣ, а когда этотъ соборъ, вслѣдствіе поврежденій, былъ разобранъ въ 1846 г., останки ея съ большой торжественностью были перевезены въ м. Тальное. Но благодарная память о ней еще долго будетъ сохраняться въ Уманщинѣ и за предѣлами ея при видѣ чарующаго взору сада, связаннаго съ именемъ Софіи Потоцкой.

**ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ**

Вадим (1877–1927 рр.) і Данило (1876–1957 рр.) Щербаківські народилися в селі Шпичинці на Київщині (нині Житомирська область) у родині священника. Мати хлопчиків померла рано. Данилові не виповнилося 8 років, Вадимові – 9.

Виховував хлопчиків їхній батько – Михайло Пилипович Щербаківський (1848–1920 рр.) – священник парафії Різдва Пресвятої Богородиці села Шпичинці Сквирського пов. Київської губ. протягом 1876-1914 років.

Михайло Щербаківський спілкувався з Тадеєм Рильським, Миколою Біляшівським, Мефодієм Павловським, Василем Кричевським, з родиною Грушевських, Андрієм Свенціцьким. Був співробітником часопису «Киевская старина», в якому була опублікована його праця «Детский Эдем деревенского мальчика» (1894–1895 рр.), яка містить цікавий матеріал для дослідників українського дитинознавства і потребує подальшого вивчення.

Михайло Пилипович був меценатом – у селі Шпичинці, вкладаючи власні значні кошти відбудував церкву, побудував школу, клуб-читальню для селян. При школі створив дитячий хор. Займався музейною справою – збирав і дарував музеям етнографічні матеріали, проте, на жаль, їх надзвичайно мало зберіглося. Виключення становлять кайма напрестольної сорочки, порцеляна, дерев'яна ковганка, що до сьогодні знаходяться у фондах Державного музею українського народного декоративного мистецтва.

Працю М. Щербаківського продовжили його сини – Вадим і Данило.

Обидва хлопці – надзвичайно обдаровані, втім, мали складні, наповнені випробуваннями і стражданнями долі.

Вадим Михайлович Щербаківський народився 4 (16) березня 1876 р. Навчався у Третій київській (1886–1892) і Ніженській (1892–1895) гімназіях. У 1895 році вступив на математичний факультет Петербурзького університету. Обрання факультету неабияк здивувало Михайла Пилиповича, оскільки в родині більше уваги

приділялося гуманітарним дисциплінам: «Природничі науки – безперечно цікаві, але душа людська цікавіша. Ти теж нею зацікавишся, коли дозрієш» [10, с. 197]. Незабаром він перейшов до Московського університету на математично-природничий факультет. У 1898 році Вадима Щербаківського було заарештовано за зберігання нелегальної літератури. Згодом його було вислано з Москви під нагляд поліції.

Вадим Михайлович повертається до Шпичинець, де зацікавився фотографуванням, подорожував по навколишніх селах, займався науковими дослідженнями, працював репетитором. Декілька спроб повернутися на навчання в Московському університеті або вступити на навчання до Київського політехнічного інституту виявилися марними. Лише через три роки – у 1901 році він розпочав навчання в Київському університеті св. Володимира на математичному факультеті, згодом він перевівся на історико-філологічному, де, відвідував лекції з історії мистецтва Григорія Павлуцького, з історії літератури та мови Володимира Перетца.

Така зміна фаху стала великою загадкою для всіх, хто знав Вадима Михайловича. «Як математик зміг ураз перетворитися на мистецтвознавця? Утім, вважаємо, що у цьому немає нічого дивного, якщо згадати систему виховання й дитячі вподобання Вадима: народне мистецтво не просто було “його справою” з дитинства, любов до нього становила родову ознаку Щербаківських» [15, с. 7].

Отець Михайло підтримував і пишався діяльністю свого сина, зазначаючи у щоденнику: «Вадим готував себе в труженика ... во имя и блага ближних – бедных и, желая изучить основательные причины неблагосостояния бедных классов – рабочих...» [15, с. 7].

У 1901–1902 рр. за рекомендацією В. Антоновича В. Щербаківський розпочав дослідження української культової дерев'яної архітектури. Справа в тому, що на початку ХХ ст. старовинні дерев'яні церкви почали замінювати на кам'яні типові синодальні, відповідно знищувалися й іконостаси.

У 1902–1903 рр. ним було сфотографовано і досліджено церкви у восьми селах Радомишльського повіту, чотирнадцяти селах Сквирського повіту Київської губернії. Молодий вчений не обмежувався вивчення зовнішнього вигляду будівель, у коло його наукових зацікавлень увійшли іконостаси, образи, хрести,

стародруки, рукописи тощо. За результатами експедиції Вадим Щербаківський підготував реферат, з яким на засіданні Історичного товариства Нестора Літописця виступив Іван Каманін. За правилами той, хто не був членом Товариства не мав права самостійно виголошувати доповідь.

У спогадах про 1903 рік Вадим Щербаківський писав: *«В зимі 1903 року я вчився в Київському університеті, а вліті виїхав на екскурсію до села Миняви над Россю Канівського повіту. Тут була стара церква, побудована ще за часів Богдана Хмельницького (1645 або 1654 року). Сфотографував іконостас і взяв до музею два образи, намальовані на двох камбулах (морських рибах), які уважалися за святих. Є легенда, що Богородиця, споживаючи рибу, – одну половину з'їла, а другу кинула в море, яка зараз ожила, але у вигляді однієї риби. Риба-камбули, сушені, привезли в Миняву чумаки і тут на них намальовано образи Христа і Божої Матері, які висіли перед намісними іконами»* [15, с. 49].

У 1903 році Вадим Щербаківський разом з Миколою Лисенком їздив у Полтаву щоб узяти участь у відкритті пам'ятника І. Котляревському, де зустрівся з давніми друзями та познайомився з багатьма культурними діячами культури: М. Чеховським, П. Гулаком-Артемівським, М. Старицьким, Лесею Українкою, І. Шрагом, родиною Грінченків, М. Коцюбинським, М. Міхновським, Г. Кричевським.

У спогадах Вадим Михайлович писав: *«Ранком другого дня зібралися люди біля закритого полотном пам'ятника. В соборі була Служба Божя і потім звідти прийшла церковна процесія, відслужено молебень і після ще якихось дрібних процедур відкрито пам'ятник.*

Цього ж дня чи на другий день – тепер уже добре не пам'ятаю – відбувся в залі театру концерт. Тут хор Лисенка разом з полтавським хором і оркестрою пописався дуже гарно. Були й солові виступи. Але наймогутніше враження зробила декламація Старицького. Це була його лебедина пісня. Височезна могутня постать з гордою поставою вже сама собою робила величне враження. Але коли він з властивою йому експресією звернувся до переповненої зали із своїм власним віршем “Гей ти, ниво!”, то ціла зала ніби завмерла, вона зрозуміла, що це “Гайда ж в поле! Гине нива! Додамо до праці руки, й хоч не ми, то, може внуки,

дочекають того жнива!” відноситься до нас, молодших. Могутня постать Старицького якомось колівалась, в його голосі чувся останній заповіт, палкий заклик до молоді. Коли завмерли останні слова декламації, то ще декілька секунд зала мовчала, як загінотизована, а потім залунали буревійні аплодисменти й крики “браво, біс”.

Довго ще гомоніла зала. Дуже могутньо пройшла кантата “На вічну пам’ять Котляревському”. ... Зала театру, де відбувалося це святочне засідання, була вщерть заповнена. Я з іншими членами хору сидів на галереї ліворуч входу. Партер був переповнений полтавським бомондом і духовенством» [15, с. 51].

Вадим Щербаківський ретельно описує святкове засідання, хто виголошував промови, а також інцидент, що відбувся на згаданому дійстві. Голова зборів не дозволяв проголошувати промови українською мовою: «Спочатку йшли адреси від різних офіційних установ, звичайно, російською мовою. Всі вони, за малими винятками, були довгі й досить скучні. З черги перейшли до приватних товариств і установ. Тут перше місце було дано заграничним гостям з Галичини. Першим виступив Романчук – як член парламенту і найстарший. І от уперше в Полтаві залунали українські промови, не поетичними віршами, а діловою мовою. Для нас, молодих українських патріотів, це мало велике символічне значення. Це був голос з волі, голос свobodного парламентарного життя, такого для нас приманливого і такого далекого і недосяжного. Чудова вимова старого парламентарного оратора, такі свobodні, вільні речення і не селянська мова, а гарна, інтелігентна і щодо змісту, і щодо форми коротка і сильна, незвичайна для нас у той час. Потім виступали інші промовці: М. Смаль-Стоцький, О. Колесса, Вахнянин, Студинський і з Зеленої Буковини, з Чернівців В. Сімович, і нарешті останній, теж з Буковини, з Хотина над Дністром. Мене це здивувало, бо Хотин лежав на нашій стороні границі, а не по австрійській. Це промовляв доктор Немоловський. Але ні гороський голова, ні багато інших не дуже були знайомі з географією Російської імперії, і ця адреса пройшла без інциденту і при таких же гучних оплесках, як і попередні галицько-буковинські промови. Після цього виступала якась дама. Треба казати, що всі промовці були на сцені й виступали кожен пере голову міста, ближче до публіки, на кін.

Дама говорила теж по-українськи і голова її не перебивав, але коли вона закінчила тим, що виступає від жіночого кола чи гуртка чернігівських жінок, він заявив, що далі їй говорити не дозволяє і прийняти адреси не може. Публіка з цікавістю затаїла дихання. Тоді піднявся колосальний Ілля Шраг і своїм низьким, густим, звучним голосом сказав, що він теж із Чернігова і теж хоче читати адресу від Української громади по-українському. Голова заявив, що не може дозволити йому промовляти. Шраг відповів, що це ж незаконне, бо закон не забороняє говорити українською мовою, тим більше подяки, але з огляду на заборону він говорити не буде й просить голову прийняти адресу, яку доручено йому передати. Голова адресу прийняв. За ним зараз же виступає Микола Міхновський і заявляє, що він теж має українську адресу. Голова забороняє й йому. Міхновський опонує, кажучи, що заборона незаконна і він оскаржить її в судовому порядку, але тому що голова нехоче прийняти подяки в українській мові, то він адресу забирає, одначе течку, адресовану до Полтавської громадської управи, передає голові як історичний документ. Голова бере течку, але в той же час щось приходить на думку Гулаку-Артемовському, який сидів недалеко від мене на галереї, і він, підіймаючись, кричить своїм голосним тенором: “Українці – додому! Нам нічого тут робити!” Моментально, ніби у відповідь на цей заклик, встає в першому ряді архиєрей і виходить, за ним встають та виходять і всі священики, яких було коло третини в партері. Голова, побачивши, що архиєрей і духовенство виходить, не діждавшись закриття, взяв це за співчуття з їх боку на заклик з галереї, відняв руки і зараз же упав із стільця, зімлівши. ... В дійсності вийшло непорозуміння, бо духовенство з архиєреєм утікало від страху перед поліцією, а не з бажання демонстрації, а все наробив заклик Гулачка» [15, с. 51–52].

У виступі хору М. Лисенка на цьому зібранні брав участь Вадим Михайлович разом із своєю сестрою: «Влітку мало відбуватися відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві. Хор Лисенка, власне хор аматорів під проводом Лисенка, задалегідь готовився до цього відкриття, бажуючи взяти участь в концерті. Ми учились дуже совісно. Я розучував разом із сестрою свої партії. Вона акомпанувала і це облегувало розучування.

Особливо багато праці завдали нам кантати “На вічну пам’ять Котляревському” і “Б’ють пороги”» [15, с. 50].

Згадуючи про дослідження українських церков Київщини, Вадим Щербаківський писав: *«В українській літературі, яка займалася церковною архітектурою, дуже мало місця відведено дерев’яній церковній архітектурі на Правобережній Україні. А саме на Правобережжі до великої російської революції в губерніях Київської, Подільській і Волинській збереглося найбільше найстарших дерев’яних церков.*

В 1901 році я вперше зробив екскурсію на північну частину Сквирського повіту Київської губернії та в прилягаючі частини Радомиського повіту. Об’їхав я тоді, поміряв та сфотографував, біля тридцяти церков. Усі церкви були старі, побудовані у XVIII столітті. Були це церкви тривежні, з надзвичайно гарними іконостасами. Вже це перше знайомство з нашими церквами показало мені, що в нас у селах культура стояла досить високо.

Мені хотілося оглянути й уманські церкви, і в 1904 р. я зробив екскурсію в Уманський повіт» [15, с. 277].

Улітку 1904 року Вадимом Михайловичем було досліджено тридцять вісім дерев’яних церков XVIII ст. Олександрійського повіту Херсонської губернії, Уманського, Липовецького, Київського й Таращанського повітів Київської губернії та Гайсинського повіту Подільської губернії. Як і в попередній експедиції були досліджені не лише церковні будівлі, а й інтер’єри, іконостаси, образи та ін. Та в цей раз Вадимом Михайловичем було виготовлено план кожного з обстежених храмів.

У цій експедиції вченим було досліджено церкви у дев’ятнадцяти населених пунктах Уманського повіту – Торговиці, Свердликовому, Кам’яначому (нині всі три – Новоархангельського району Кіровоградської області), Вишнополі, Мошурові, Тальянках, Майданецькому, Білашках (нині всі п’ять – Тальянківському району Черкальської області), Поташі, Рогах, Молодецькому (нині всі три – Маньківського району Черкаської області), Старих Бабанах, Ксендзівці (нині – Пугачівка), Дмитрушках, Війтівці, Вербуватій, Розсошках, Христинівці, Талалаївці (останні чотири нині – Христинівського району Черкаської області) [19, с. 87–88].

На той час хатні розписи не були предметом наукових зацікавлень молодого вченого, однак не звернути уваги на

композицію, колористику розпису хат Уманщини він не міг. Тому у книзі «Архітектура у різних народів і на Україні», яка побачила світ у 1910 р., В. Щербаківський писав: «Українські хати, окрім гірських, завше бувають помашені білою або рудою глиною, що надає їм веселий вигляд. Часом по білій глині буває мальовано квіти різнокольорові, спеціальної стилізації» [9, с. 242].

У «Мемуарах» Вадим Щербаківський писав, що в Уманському повіті: «церкви були багатші, ніж на північній Київщині, але того самого стилю. Часом траплялися п'ятивежні церкви, звичайно тоді з трьома вівтарями, причому всі три іконостаси були дуже гарно зв'язані між собою в одну цілість.

Фотографуючи та міряючи церкви, щоб передати в рисунку їх план та перекрій я не опускав нагоди переглянути церковні книжки – як друковані, так і писані. Мою увагу притягали старі книжки і спочатку, ще в Сквирському повіті, я хапався за книжки (мінеї, псалтирі, апостоли і т.п.), що виглядали пошарпано й старі. Але зразу ж переконався, що такі книжки були вже з другої половини XIX або взагалі з XIX століття, а книжки XVIII стол[іття] та раніше виглядали дуже гарно, цілі, тільки місцями засмальцовані руками або закапані воском. Помітив я теж, що ті старі літами, а не виглядом книжки мали цікаві вкладні записи або різного роду записи на маргінесах. Я старанно списував записи, записував назву й дату книги та все інше, що в ній було цікавого. Все це було незвичайно інтересне для мене, а особливо – книги візит. В кожній церкві вони були гарно впорядковані, складені до купи, зшиті та гарно оправлені. Всі ці візити були писані польською мовою. В них, звичайно, коротко було описано, коли церква побудована, перебудована, поправлена тощо. Були й записки відповідного начальства.

Я звернув увагу особливо на те, що польською мовою були писані тільки візити, а всі ж написи на книжках були виключно українською мовою. Цікаво, що українська мова держалася тут у записах аж до сорокових років XIX століття. Навіть коли й ця частина України опинилася під Росією, то тут ще держалася українська мова в написах, тоді коли, напр., на Полтавщині вже всередині XVIII стол[іття] проривається і московська мова, яка в XIX стол[ітті] панувала на Полтавщині в усіх записах.

Щодо різниці в якості книжок, то вона пояснюється тим, що в XIX стол[ітті] навіть у Київській лаврі почали друкувати на дешевім папері, й книжки швидко псувалися. Вже за кількадесят літ така книга цілком нищилася. Вже за кількадесят літ така книга цілком нищилася. Старі ж книги друкувалися на дуже добрім папері, який зовсім не псувався, хіба часом шашлі зі шкіряно-дерев'яної оправы переходили на папір та їли його, мов дерево.

З роками в мене назбиралося записів, мабуть, на цілий добрий том, але мені не пощастило ніде видрукувати їх цілістю. Одну частину записів я був дав М. Грушевському у Львові, надіючись, що він уважатиме їх цікавими і використає в друку. Але він, подержавши їх у себе, повернув мені та сказав, що вони для нього не цікаві. Тоді мені прийшлося розпихати їх по різних виданнях. Частина їх пропала під час моїх арештів, бо ж сама моя їзда до різних церков викликала в поліції підозріння. В мене був зібрався великий архів фотографій, мабуть більше тисячі, а коли додати до них ще й етнографічні фотографії, то разом їх було понад три тисячі. І все це загинуло в Полтаві» [15, с. 278].

Через неухажливість Михайла Грушевського до матеріалів Вадима Михайловича, вони так і не були опубліковані. Олександр Грушевський пообіцяв опублікувати матеріали досліджень і реферату у Львові в «Записках НТШ», тому Щербаківський відхилив щедрю пропозицію Уварової. Однак Михайло Грушевський категорично відмовився зацікавившись тільки історією. У результаті в НТШ було опубліковано тільки короткий витяг з реферату та кілька малюнків, які були необхідними для ілюстрації матеріалу.

Та Вадима Щербаківського більше турбувала втрата фотографій: *«Колекції негативів і фотографій загинули пізніше. Частина їх загинула під час моїх арештів у 1906–1907 роках, а остаточно все загинуло під час мого виїзду за границю, до Праги, в 1922 році.*

Так загинуло багато фотографій чудових наших церков та іконостасів.

Тільки дещо з того вдалося мені помістити в першій томі “Українського мистецтва”, виданім 1913 р. у Відні. Тепер збереглося в мене тільки кілька фотографій, а більшість залишилася в Празі. Так загинула праця п'ятьох років, молодечих і

ентузіастичних, зроблена з невеличкою підтримкою інженера Васильєва, який дав на ту ціль 100 руб., Київського комітету, який дав 160 руб., та Олександра Грушевського, який двічі дав мені по 50 руб. Решта – це були мої власні гроші, зароблені лекціями» [15].

Результати експедиції 1904 р. було узагальнено в звіті, що був проголошений на XIII археологічному з'їзді в Катеринославі, в роботі якого Вадим Щербаківський брав активну участь.

З'їзд відбувся в серпні 1905 році в Катеринославі. Вадим Михайлович згадував: «Я приїхав із своїми матеріалами про церкви. Графиня Уварова, яка після смерті свого чоловіка стала постійним головою Московського археологічного товариства та головою всеросійських археологічних з'їздів, вимагала від мене, щоб я прочитав на з'їзді свій реферат. Я сказав, що хочу читати українською мовою, але вона не погодилася. Тоді українська група (43 осіб) подала заяву-протест проти недопущення української мови на цьому конгресі. На церковно-археологічній секції, що була найпарадніша, я мусив прочитати свій реферат. Крім того, мав ще бути доклад Павлуцького про Пересопницьке Євангеліє і реферат поета Філянського про семивежну дерев'яну церкву в селі Великій Березівці на Чернігівщині. Не маючи змоги читати реферат українською мовою, я все ж таки вирішив закінчити його хоч українським мотто з поета Старицького і попросив у наших людей підтримки.

На засіданні церковно-археологічної секції були присутні: місцевий архиєрей і губернатор, що прийшов в повній своїй парадній формі, а тому й інші земські та урядові чиновники були у своїх парадних мундирах, з ординарними на грудях. Також професори, члени конгресу, були в парадних уніформах. Уся ця “звіздохресна” парада в присутності численної публіки відбувалася в залі Потьомкінського палацу в Катеринославі.

В мене рябіло в очах від тих золотих ковчегів, вишитих золотом прикрас одягу і орденів на грудях. Мій реферат для широкої публіки був цікавий тому, що я ілюстрував його рисунками церков на п'ятдесяти великих аркушах та наліпленими на великих картонах фотографіями, яких було до трьохсот. Тому що заголовок мого реферату говорив про українську архітектуру дерев'яних церков, то перед тим, як я мав почати виклад, проф. Успенський, директор Російської візантологічної

інститут в Константинополі, заявив, що черговий (себто мій) реферат має говорити про якусь українську архітектуру, якої він не знає, додавши до цього ще кілька іронічних завваг, щоб показати, що мій реферат буде якоюсь видумкою чи фантазією (виділення наше. – В. К.). Ця його промова приголомшила й пригнітила українців, членів конгресу, але на мене особисто не зробила жодного враження. Навпаки, я відчув виклик на бій. Я вже перед тим чув, які теревені про Україну говорив проф. Ключевський, якого я цілий рік слухав у Москві...

Я почав викладати. Графиня Уварова так зацікавилась, що підійшла до мене й почала розглядати ілюстрації. Кожне своє твердження я доводив моїми рисунками і фотографіями. В кінці сказав, що ті дерев'яні церкви гинуть, що вони показують стиль чисто український, який не має нічого спільного з московським церковним стилем. Закінчивши словами покійного Старицького: "Гайда ж в поле! Гине нива! Додамо до праці руки: хоч не ми, то може, внуки дочекають того жнива!"

*По закінченні мого реферату в залі запанувала гробова тиша. Я чекав, що мені поставлять запитання, але всі мовчали. Уварова зайняла своє місце голови конгресу і звернулася до проф. Успенського, щоб він тепер, побачивши матеріали, висловили свою думку, але він тільки розвів руками. Тоді вона звернулася до Покришкіна, члена Петербурзької академії наук, професора церковної архітектури й мистецтва. Він висловив кілька невиразних фраз, які можна було вживати за позитивні. Потім Уварова звернулася ще до кількох академіків, але жоден з них не хотів ні ставити запитань, ні висловити своєї думки. Тоді вона встала і сказала: **"Від імені президії конгресу поздоровляю референта з відкриттям нового мистецтва"** (виділення моє – В. К.). *Аж тоді зірвалася буря оплесків» [15, с. 280–281].**

У 1905 році Вадим і Данило Щербаківські беруть активну участь у підготовці експонатів для Першої південноросійської кустарної виставки в Київському художньо-промисловому та науковому музеї, а наступного року – до облаштування експозиції.

Хвилюванням тридцятилітніх науковців не було межі, адже у них, нарешті, з'явилася можливість показати результати своєї праці та й можливість працювати з видатним Миколою Біляшівським покладала на них ще більшу відповідальність. Вадим

Щербаківський писав: «Головним творцем виставки був Біляшівський, а беззавітно відданими помічниками брат та я. Ми на своїх нарадах дуже боялися, що у нас не стане матеріалу, щоб наповнити дві зали верхнього поверху. Це тому, що збираючи матеріал попередні три роки, ми їх складали до скринь, складів та підвалів, і самі не знали скільки мали. Але коли ми почали розставляти на полиці й розвішувати на стінах речі, то нам не тільки стало мало двох зал, але був зайнятий весь верхній поверх музею, де було аж п'ять зал, вестибюль та переходи зі сходами. Розвісивши на стінах, ми побачили у всій силі красу нашого мистецтва. Ми (ми троє) перестали вже боятися за успіх виставки, і відвідування публіки перейшли, перевищили навіть найбільш оптимістичні припущення в декілька разів» [17, с. 144].

За політичну діяльність В. Щербаківський був заарештований у 1906 році. Вадиму Михайловичу присуджено було виселення до Сибіру, однак згодом покарання було замінене на закордонне вигнання.

У спогадах В. Щербаківського читаємо: «Навесні 1907 року мене заарештовано і я до грудня просидів у тюрмі, спочатку у Сквирі, а потім у Києві. Восени того ж року мене засуджено на трирічне заслання у Наримський край, але завдяки заходам М. Біляшівського заслання замінене мені на вигнання за кордон.

Я поїхав у Галичину. 24 грудня прибув до Львова і зайшов до Академічного дому при вул. Супінського, де мене прийняв п. Козловський, також емігрант з Києва. У Львові жив брат Миколи Лисенка, Андрій і він запросив мене до себе на кутю. Андрій Лисенко був військовим лікарем, часто бував у Туреччині й мав що оповідати. Особливо цікавими були його спостереження про життя в Туреччині. Так у сім'ї Андрія Лисенка, в милій атмосфері пройшла мені кутя у 1907 році.

Ще в тюрмі я був захворів запаленням плеври. У Львові лікарі порадили мені їхати на лікування до Ловрана, що розташований на березі Адріатики.

Я поїхав. У Ловрані спочатку примістився на квартирі п. Козловського, лікаря-емігранта з Лубен, а потім його жінка Надія Кибальчич, письменниця, знайшла мені квартиру в готелі «Анджеліна».

... Я щодня приходив до Козловських і учився італійської мови, бо в тій околиці, хоч говорили трьома мовами – італійською, німецькою і хорватською, переважала мова італійська. Козловські, що жили тут років зо два, досить добре говорили по-італійськи.

... В Ловрані був гарний міський сад – “Джеордіно публіка”. Тут на самоті я часто вчився із самоучка Гусена італійської мови. З цього парку було добре сполучення з досить гарним містом Фіуме пароплавом, за 20 крейцерів. Відвідуючи часто це місто, я знайшов у ньому кравця, українця з Чернігівщини, дуже гостинного й милого чоловіка. Він жив тут понад двадцять років, шив, латав і так заробляв собі на життя.

Щомісяця я одержав від батька або брата 30 рублів і за ті гроші міг зовсім добре жити. Все ж таки я шукав дешевшої квартири і врешті знайшов кімнату у віллі Романчука, на самому горішньому поверсі. Романчук мав в оренді аж дві вілли. Під час сезону кімнати винаймав туристам. Крім цього, він був ще й маляром, децю малював і доробляв собі на прожиток.

Влаштувавшись на квартирі у Романчука я мав ще й ту вигоду, що до нього приходило львівське “Діло” і я міг читати свою газету. Пригадую собі, що одного дня я прочитав у “Ділі” про те, що у Львові студент Січинський застрілив графа А. Потоцького, виявляючи таким способом протест проти вбивств селян і польських зловживань під час виборів до сейму. Ця вістка трохи засмутила мене, бо я боявся, що атентат Мирослава Січинського викличе з боку австрійської влади репресії і переслідування українців у Галичині. Європейських відносин я ще не знав, тому міряв усе російським арином.

... Десь наприкінці квітня я вже був у Львові. Заквартирував в Академічному домі й почав знайомитися з оточенням. Насамперед пішов до Юра, до музею мит[рополита] Шептицького. Музей займав тоді чотири невеличкі кімнати, що були заставлені різними образами. Директор музею Свенцицький, запізнавшись зі мною, зараз сказав, що митрополит уже чув про мене і доручив йому прийняти мене на працю в музеї. Свенцицький запропонував мені 100 крон місячно, але я відповів, що мені краще брати платню по 4 крони денно, себто тільки за ті дні, коли буду працювати, бо я трохи не здоровий і час від часу потребую відпочинку. Коли б я поїхав на село відпочивати, то не можу брати за ті дні грошей.

Свенцицький радо погодився на мою пропозицію і я почав працювати в музеї» [15, с. 56–58].

У цей час Вадим Михайлович детальніше знайомиться з діяльністю Наукового товариства, що працювало в Академічному домі. Спілкується з Володимиром Дорошенком, з яким сидів у київській тюрмі, Залізняком. Незабаром, за порадою знайомих, щоб «побачити галицьке село», В. Щербаківський, знайомиться з о. Андрієм Пеленським, а потім із його сусідом о. Іваном Созанським. Відвідуючи яких продовжує свою пошукову роботу.

«Зараз після гостини в о. Андрія я вибрався на екскурсію до села Вовкова. До Вовкова зі Львова було тільки 25 кілометрів, але виявилось, що музейних діячів тут ще ніхто не був. Я познайомився у Вовкові з місцевим священиком, у якого було дуже багато всіляких речей музейної вартості – образи, підризники, вишивки тощо. На другий день він відвіз мене до священика в сусідньому селі, звідки до Львова було тільки 18 км. Тут я також зібрав деякі речі та вирішив вертатися до Львова пішки з пакунком на спині. Було гаряче літо, коні й люди зайняті працею в полі, отже я не хотів турбувати людей підводою до себе. До Львова прийшов десь в обідню пору, умиваючись потом, бо було дуже гаряче. Свенцицький, побачивши мене з клунком на спині, здивовано спитав: “Де ж ви були і що таке принесли?” – “Був у Вовкові та приніс декілька речей”, – відповів я.

Ми розвинули пакунок і Свенцицький побачив прекрасні речі. “Скільки вам заплатити за все?” – “Сім крон і двадцять крайцерів, – відповів я. – Чотири корони за втрачений день, а за неділю мені нічого не належить, за речі – також ні. До того ж три крони за залізничний квиток до Вовкова і 20 крайцерів, що їх я дав якомусь чоловікові, який допоміг мені в дорозі нести речі”.

Свенцицький усміхнувся і сказав, що я хіба жартую. “Ні, – відповів я, – не жартую. Священик дав мені ці речі задармо, люди возили й годували мене задурно, тож за що я маю брати гроші?”» [15, с. 59].

У спогадах В. Щербаківського читаємо про його зустріч з митрополитом Шептицьким: *«... відчинились двері й увійшов митрополит Шептицький. Він, глянувши на принесені образи, вишивки й підризники, запитав: “А це звідки?”. Свенцицький відповів, що ці речі приніс я. “За це треба зараз же заплатити”, –*

сказав митрополит. *“Сім корон і двадцять крейцерів, бо Щербаківський більше не візьме!”* – відповів Свенцицький. Митрополит подивився на мене. З мене ще котився піт, а митрополит усміхнувся й запитав: *“Ви щойно прийшли?”* – *“Так”,* – відповідав я. Шептицький підійшов, обійняв мене й поцілував. Він відразу зрозумів, що я збираю музейні речі не для грошей, що я роблю маленькою мірою те, що він робив мірою великою. Кожний давав те, що мав. Він міг дати гроші, щоб рятувати нашу культурну спадщину, а я міг дати тільки свої ноги і працю» [15, с. 59].

Владика та І. Свенцицький високо цінували працю дослідника, бо бачили в ньому *«не тільки службовця і любителя у своїй справі, але ще й спортсця, якому цікаві не гроші і вартості, а краса і здобуття (осяг)»* [14, с. 23.].

У цей час особливе зацікавлення вченого викликали пам'ятки дерев'яного будівництва, передусім церков. Зібрані матеріали лягли в основу його наукових праць: *«Церкви на Бойківщині», «Ілюзійне підвищення внутрішньої високості українських церков», «Архітектура у різних народів і на Україні».*

Перебуваючи у Львові В. Щербаківський записався слухати лекції М. Грушевського, про що у щоденнику він зауважив: *«... лекції Грушевського були досить тяжкі, він читав написане, говорив неясно, загикувався і треба було добре прислухуватися, щоб зрозуміти його виклади. Ліпше було самому читати його лекції»* [15, с. 59]. Не справила враження на Вадима Михайловича й особиста зустріч з видатним професором: *«Одного разу, помагаючи щось Залізнякові, я зайшов до вілли Грушевського. Він сидів босий, що робив навмисне для свого здоров'я. Але Грушевський не був охочий до розмови з молодими людьми. В тім випадку він був протилежністю до Володимира Антоновича, що завжди охоче розмовляв з молодими людьми і допомагав їм своїми порадами і знаннями»* [15, с. 59].

21 листопада 1910 року В. Щербаківський приїздить до Києва. Повернувшись на батьківщину він продовжує свою працю, зокрема півтора року безоплатно працює у Київському художньо-промисловому та науковому музеї, співпрацював з українською газетою *«Рада»*, мистецьким журналом *«Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать»*. У 1911 році більших його

публікацій була присвячена творчості Т. Шевченка, оскільки цей рік проходив під знаком п'ятдесятиліття з дня смерті видатного українського поета. Це велика розвідка про «Виставку артистичних творів Тараса Шевченка» [11], рецензія на перший випуск альбому «Малюнки Тараса Шевченка» [16].

Наприкінці грудня 1910 р. Вадим Михайлович отримав лист від сестри, з якого дізнався про її хворобу та призначення лікарів виїхати на лікування до Італії. У січні 1911 року вчений супроводжує сестру за кордон. Після повернення, він, через якийсь час разом із студентом відправляється на екскурсію по Галичині й Буковині. Однак, незабаром вони викликали підозру у поліції, дослідники були заарештовані. Врятувало особисте знайомство В. Щербаківського з крайовим віце-маршалком С. Смаль-Стоцьким, який, дізнавшись про арешт дослідників поспішив їм на допомогу.

Про що у щоденнику Вадима Михайловича під 1907–1910 рр. знаходимо запис про розмову з чернівецьким прокурором: *«Він розпитав мене, хто я і чого приїхав на Буковину, а потім запитав, чи я знаю когось авторитетного в Чернівцях, що може взяти мене на поруку. Я назвав крайового віце-маршалка С. Смаль-Стоцького і Веретільника. ... Тільки хтось авторитетний з місцевих людей може приспішити вирішення моєї справи. Він подивився на моє дуже примітивне убрання і висловив сумнів, чи такий великий чоловік, як віце-маршалок С. Смаль-Стоцький справді мене знає. Але був настільки сумлінний, що зараз подзвоним по телефону до проф. Смаль-Стоцького. За хвилину він, здивований, повідомив мене, що пан Смаль-Стоцький зараз прийде.*

Тим часом прокурор ще переглядав мої речі. Запита, чому я воду з собою книжки італійською і французькою мовою. Я відповів, що це підручники археології, які потрібні мені в моїй праці. Він переглянув також мої записки, в яких були накреслені й рисунки церков.

Через двадцять хвилин прийшов проф. С. Смаль-Стоцький з Веретільником. Привітався з прокурором і демонстративно подав мені руку, як старий знайомий. Прокурор був дуже цим заскочений і чемно почав випитувати Смаль-Стоцького про мене. Професор Смаль-Стоцький заявив прокуророві, що мене знає дуже добре як «відомого» молодого українського науковця» [15, с. 68].

Зазначимо, що заради спасіння з арешту В. Щербаківського С. Смаль-Стоцький відмінив важливу нараду («віче»), оскільки інакше вчений був би арештований мінімум на півроку.

У 1913 році разом із Василем Кричевським, Вадим Щербаківський друкує перший випуск «Українського мистецтва» з підзаголовком «Деревляне будівництво і різьба на дереві» [18].

Василь Кричевський став для Вадима Щербаківського і вчителем, і поводителем у світі українського мистецтва, розуміти його красу, неповторність, символіку, особливості і неповторний національний характер.

В. Щербаківський писав: *«Мені приходилося починаючи з кінця 1910 р., часто бачитися з Василем Григоровичем і вести з ним довгі розмови про українське мистецтво. Я дуже дивувався, що в нього таке глибоке знання мистецтва взагалі, а українського зокрема. Хоч я сам не був маляром, але п'ять літ їздив по старих дерев'яних церквах у різних селах Київщини, Подільської, а навіть Херсонської губернії, а пізніше теж і Полтавської, та фотографував іконостаси. Я показував Василеві Григоровичу фотографії з іконостасів, яких у мене було більше сотні, а він показував свої рисунки. ... Розмовляючи так з Василем Григоровичем Кричевським про мистецтво, ми звернули увагу на те, що про старі, вимерлі народи ми щось знаємо тільки завдяки мистецтву, і власне завдяки мистецтву, залишеному ними, ми можемо відрізнати ці вимерлі народи один від одного і відповідно до вартості мистецьких проявів ми можемо оцінювати і духовну вартість тих народів. Ми теж прийшли до висновку, що про наше мистецтво інші народи нічого не знають, а тому треба опублікувати зразки нашого мистецтва, зібрані в наших музеях, у рисунках Василя Григоровича, в моїх фотографіях і т.п.»* [15, с. 29].

Дослідники зверталися по підтримку до історика та архівіста Вадима Модзалевського, директора музею Миколи Біляшівського, які підтримали ідею, але зазначили, що її втілення потребує значної фінансової підтримки.

Загалом планувалося видати 20-30 альбомів, які репрезентували б пам'ятки дерев'яної архітектури, різьблення, іконостаси, килими та ін.

Вадим Михайлович зібрав 500 карбованців для друку першого альбому. Цього було замало. Допомога надійшла не очікувано.

У 1913 році, за спогадами самого В. Щербаківського, він *«стрівся у свого кума і приятеля Михайла Микиші, оперного артиста-тенора з його учителем, нашим славним артистом Олександром Мишугою, що приїхав до Микиші на село в його маєток на Полтавщині. Там я пробув декілька днів, і якимось розговорився з ним про наші наміри щодо мистецьких видань, і він, як мистець, зрозумів і відчув потребу цього і хоч я його не просив, він дав на видання 1000 рублів»* [15, с. 29]. Цих грошей вистачило, щоб видрукувати 2000 примірників у віденській фірмі «Christoph Reisser`s Söhne»: *«... і я до Різдва мав уже книжки в Полтаві. Кошти видання повернулися мені приблизно вже в травні місяці 1914 р. і я почав готувати другий том, але в липні почалася перга світова війна і все було зруйноване. Війна пережилась якимось, але революція зруйнувала все. І тоді Кричевський зазнав великого удару»* [15, с. 30].

У Києві Вадим Щербаківський за допомогою генерала Піщанського добився дозволу сфотографувати усі церкви Києво-Печерської лаври і ззовні і всередині. За словами самого дослідника більшість цих фотографій *«залишилася в Полтаві, і, думаю, що тепер загинули»* [17, с. 36].

У вступній статті автор наголошує на тому, що не дивлячи на *«пошматоване української території, не дивлячись на різні політичні умови життя, нарід український зумів заховати свою спільну вдачу на цілій протязі своєї території. Ся одноцільність української народньої душі від старих асів аж до сього дня, виявлена незвичайно яскраво в мистецтві дається дуже легко до пізнання завдяки тій щасливій обставині, що Карпатські гори зберегли нам три українські етнічні відміни, котрі заховали в собі і ту старовинну мову і ті риси громадського і приватного життя, яким жив український народ ще за часів своєї власної Київської держави, під Київськими і Галицькими князями, до зруйнованя її Татарами»* [17, с. XVII–XVIII].

Видання викликало шквал обурення.

По-перше, В. Щербаківський перед блоком ілюстрацій розмістив карту України, на якій було зображено всі етнічні території, незалежно від того, до складу якої держави вони належали в той час. Київський цензор це визначив як *«пропаганду злочинного політичного сепаратизму, проповідування утворення*

Соборної України, що відкрито проводилася на сторінках віденської і львівської преси». Тому працю було дозволено публікувати без сторінки з картою.

Інших рецензентів обурило обрання мови видання – українською та французькою.

За словами рецензента петербурзького журналу «Старые годы», який зазначав, що видання вдале і конче необхідне, однак, за його словами *«шкода, що видання здійснено мовою, мало кому зрозумілою, ніби з нарочитим ігноруванням саме російського читача, оскільки текст викладено двома мовами – українською та французькою»*. Таке ж нарікання було отримане від мецената цього журналу, який додав, що це негативно вплинуло і на фінансове забезпечення. *«Вона (книжка – В. К.) зробила на нього добре враження, і він спитав, чому ж нема тут по-російськи написан, бо в ній був тільки український і французький тексти. Я відповів, що нам було важливе те, щоб українці про це знали та щоб всі освічені люди могли прочитати і за границею Росії, як і росіяни так і німці, французи і т.д. Він тоді почав говорити, що ми ніби не хочемо, щоб читали “руські” люди. Я відповів, що очевидно наше мистецтво не буде цікаве для людей чужих малограмотних, а серйозні “руські” люди розуміють французьку мову. Він довго не погоджувався з таким ставленням цієї справи і говорив, що ми краще на цьому заробили б, якщо б були друкували російською мовою. Я відповів, що нам не залежало на заробітку, але залежало, щоб культурний світ міг познайомитися з нашим мистецтвом»* [15, с. 23].

У «Спогадах про Василя Кричевського» Вадим Щербаківський писав: *«Одного разу, приїхавши до Києва, я зайшов до нього, якраз, власне, продовжувати ці свої фотографії і застав якогось чоловіка, що приїхав з Петербурга, якогось банкового дільця, заможного чоловіка. Виявилось, що він був дуже добрий знавець мистецтва і навіть один з тих, що піддержували мистецький російський журнал “Старие Годы”. Під час обіду, м. ін., петербуржець запитав, що це за килими на стінах, бо він таких ще не бачив. Піщанський сказав, що це народні українські, і що він захоплювався ними, бачивши ще ліпші у Василя Григоровича. Отже, в розмові виявилось, що цей петербуржець нічого не знав про українське мистецтво; тут Піщанський почав хвалити Василя Григоровича і навіть дораджував піти ввечері до нього в гості. Я обіцяв*

попередити його, щоб він був дома, бо я ночував у Василя Григоровича. Піщанський по телефону сам сказав Кричевському, щоб цей чекав його. Коли я вернувся по обіді до Кричевського, бо це була зима, і я не міг довго фотографувати в церкві, то сказав Василеві Григоровичу про цього петербуржця і про те, що якраз Піщанський просив, щоб показати усі ліпші речі з музею Кричевського. Кричевський повитягав кращі речі з шуфляд – килими, миски та інше, щоб були на поготові.

Коли ми були ще у Піщанського, то цей пан все доказував, що ніякого українського мистецтва нема і не може бути, що це все одне “русские” і ніякої різниці не може бути. Піщанський сказав, що він сам так думав, та тепер переконався, що українське мистецтво це зовсім самостійне і відрізняється від російського.

Так увечорі прийшов цей пан до Кричевського і коли тільки ввійшов у кімнату, то був зразу приголомшений красою того, що він у тій кімнаті побачив. Тут він зразу якось присмирнів, стратив попередню розв’язність, бо справді побачив, що він знаходиться в квартирі дуже великого майстра. Він оглянув усі кімнати, які господар йому охоче показував. Під час вечері ми сиділи і балакали за столом і він весь час одривався від їди, щоб подивитися на образи, що були в кімнаті, а особливо в спальні, де був образ будинку Галатана» [15, с. 22].

Єдине, про що жалкував учений: «я зробив велику помилку, що видав “Українське Мистецтво” лише в 2-х тисячах примірників, а треба було видати в 5-ти тисячах, бо були б розійшлися і можна було би продавати по меншій ціні. Та коли б я її видав ще російською мовою, то безперечно можна було заробити величезні гроші, яких 10 тисяч рублів» [15, с. 23].

Одночасно науковці високо оцінили видання, відзначаючи «непроминальну цінність опублікованого матеріалу, насамперед цікавих з архітектурного боку чи раніше невідомих пам’яток і тих храмів котрі на час виходу видання вже не існували» [1; 2; 3; 5; 8].

Слушне зауваження зробив К. Широцький щодо відсутності певної системи у розташуванні матеріалу та найхарактерніших зразків українських храмів, що виключає можливість проведення історико-критичних досліджень [8, с. 507].

Матеріал альбому складала три основні розділи:

1) світлини і малюнки церков, іконостасів, царських врат, бань, церковних ганків, скульптури, свічників та одвірків, дзвіниць, вікон. Окремо виділено зображення хрестів XVII–XVIII століть;

2) зображення української хати, її оздоблення та меблів, хатньому й господарському начинню;

3) килими.

Запропонований в альбомі матеріал був взятий з різних колекцій: архітектора О. Лушпінського (м. Львів), архітектора В. Кричевського (м. Київ), Київського міського музею, Полтавського Земського музею, колекціонера О. Гансена (м. Київ) та з особистої колекції В. Щербаківського.

З 1912 року Вадим Михайлович працював у Полтаві, навесні цього року він очолив археологічний відділ Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (з 1917 року – Народний музей Полтавщини, з 1920 року – Центральний пролетарський музей Полтавщини, нині – Полтавський краєзнавчий музей).

У цей період (1912–1916 рр.) вчений працює як археолог, обстежив більше п'ятдесяти курганів доби бронзи і скіфської доби, двісті п'ятдесят курганів давньоруського періоду, зібрав більше десяти тисяч експонатів.

1913 р. – розкопував Переяслівський могильник, досліджував Вознесенський собор і Покровську церкву в Переяславі, а саме церковні старожитності – Євагнелія та золотарські оправи, потири, ікони, ризи, гробниці, плащаниці тощо.

1915–1916 рр. – у Великих Сорочинцях Миргородського повіту фотографував і досліджував збудовану гетьманом Данилом Апостолом Преображенську церкву. У зв'язку з подальшими подіями в державі, зібрані матеріали вчений зумів опублікувати набагато пізніше, в еміграції, у 1944 році – «Іконостас церкви гетьмана Данила Апостола в с. Сорочинцях» [12, с. 47–70].

У 1916 р. Вадим Щербаківський поринув у видавничу діяльність. У квітні 1916 р. його було призначено редактором «Вістника» Полтавського губернського громадського комітету. Підпис про допуск газети до друку ставив губернатор Іваненко і редактор Щербаківський. Спочатку газета була двомовна. Наприкінці квітня (27 числа) у Києві проводився з'їзд представників селян двох губерній – Херсонської і Київської.

По завершенню з'їзду і поверненню до Полтави, у редакції відбулися зміни: *«Москалі вийшли зі складу редакції “Вістника” і я залишився сам. “Вістник” став щоденником. Співробітників майже не було, я мусив сам-один редагувати цілу газету. Снав тільки три-чотири години і почував себе втомленим до краю»* [15, с. 69].

Передреволюційні події та революція змінили сфери зацікавлення Вадима Михайловича. Зокрема, улітку 1917 р. він був серед ініціаторів створення при Народному музеї Полтавщини історико-природничого лекторію, що згодом перетворився на Український народний університет. Разом з однодумцями – В. Липинським, К. Мощенковим, В. Щепотьєвим, працював над стовренням Комітету охорони пам'яток Полтавщини. Згодом, після революції, його було призначено комісаром з охорони пам'яток Полтавщини він активно працював над порятунком мистецьких колекцій.

Тільки у другій половині червня 1917 р. були знайдені учителі, яким було передано редагування видання, після чого В. Щербаківський разом з групою вчителів від'їжджає у Прилуки і Хорол *«читати лекції для повітових учителів. Це були т. зв. курси українознавства. На цих курсах особливо популярними стали Мірза-Авак'яни, що читала історія України, проф. Щепотєв, що читав історію української словесності. Я викладав українську передісторію і етнографію»* [15, с. 69]. Не полишив він і свою археологічну діяльність, *«у серпні я зі своїм дідом Максимом робив розкопи в Городищі, але у вересні мусив вертатися до Полтави, бо одержав телеграфічний виклик»* [15, с. 69]. Він знову почав працювати редактором «Вістника». Незабаром у місті почалися безпорядки. Більшовики провокували місцеве населення, вбивали українських офіцерів. Та найстрашніше було ще попереду – на початку січня 1918 року у місто ввійшли війська під керівництвом Муравйова: *«Більшовицьке військо увійшло якраз 6.I.1918 на Водохрещі, йому майже ніхто не клав опору. Зараз же була оголошена “радянська влада”, появилася “Чека”. Навколо Чеки появилася сильна загорожа з колючого дроту. Пішли слухи про арешти і убивства. ... Ширилися чутки про численні розстріли, особливо у Києві, де було арештовано і розстріляно 600 душ галицьких інтелігентів з полонених, які займали різні посади в*

українських інституціях. Тим часом у банках поконфісковували були гроші, там і моїх пропало більше як 5000 рублів. Піп, здається Геращенко з кооперації завідував якимось банком і був розстріляний, але я не знаю коли – чи сей раз, чи через рік. Здається, що Українбанком завідував Синицький і теж був розстріляний, але теж тепер не пригадаю – чи в 1918, чи в 1919 році. Епізод з Крутами, теж не пам'ятаю, коли був, але, здається, там загинув і син Гаращенко. ... До нас доходили чутки, що німці роблять наступ на Україну ... Більшовики почали лютувати і скаженіти, почалися арешти в більшому масштабі і розстріли. Люди ховалися де хто міг, щоб перечекаати сю тяжку хвилину. Згадувалися все більше й частіше пророчі слова Шевченка: “Та не однаково мені, як Україну злії люди присилять, лукаві, і в огні її, окраденую, збудять”. Я боявся, щоб не ограбували музею, і тому ночував у музеї.

Се було день на Масницю, коли почали доноситися ніби далекі розкати грому, які з кожним днем наближались. Ми чули вже, що Київ є увільнений від більшовиків, але все з запізненням, бо большевики скривали свої поразки. Вони відступали разом з чехами і вмісці відбивалися від німців. По вулицях заборонено було ходити після заходу сонця. Я тоді лежав собі в музеї на столі темної фотографічної кімнати, світ з якої нікуди не проходив наружу, й там читав “Тисячу й одну ніч” в московськiм перекладі в чотирьох томах. Тут мені уперше став ясний смисл етнології й народна психологія. ...

Я поїхав додому, здається, не то перед Вербою, не то десь на Страсній неділі. ... У Київ я приїхав рано, годин біля восьми-дев'яти. Але ще вночі ми зустріли потяг з Києва і нас сказали на станції, де ми зустрілися, що в Києві переворот і що обрали гетьмана. Хто, що і як – ми не могли довідатися. Коли я у Києві виступив з вагона, що піти до Василя Григоровича (Кричевського), то побачив скрізь велику німецьку сторожну якийсь напружений стан ...

Я не пам'ятаю, як довго я пробув у Києві тепер, і потім поїхав до батька, який дуже зрадив, побачивши мене. Великдень пройшов досить добре. Се був останній Великдень, який я ще бачив удома з батьком. Поприїздили різні гості, які уже давно в нас не були, але самий Великдень був дуже скромний. Погода була тепла...

По Проводах я вернувся до Києва» [15, с. 71–75].

У Києві Вадим Щербаківський спілкувався з братом Данилою, друзями, з Липинським, познайомився з Токаржевським та іншими.

Вадим Михайлович мріяв видати другий том «Українського мистецтва», по допомогу звернувся до брата – просив написати ще на Великдень вступну статтю і відібрати фотографії та малюнки для всього тому.

У цей час Щербаківський готувався до від'їзду з дипломатичною місією за кордон. За допомогою Липинського, який *«настойчивіше добивався у австріяків візи, а німці теж на заяву Липинського зараз же дали візу» [15, с. 76].*

Певний час Щербаківський пожив у Відні, потім через *«Венгрію на Стрий до Львова»*. У Львові він прожив тиждень, зайшов до Наукового товариства імені Тараса Шевченка та книгарню, що діяла при товаристві. Там він придбав три екземпляри-комплекти «Записок Наукового товариства», зібрання творів Івана Франка та інших авторів. Незабаром учений повернувся до Полтави, куди привіз і усі книжки, які передав в Український клуб.

У 1918 році у Полтаві було засновано Український університет, що мав два факультети: історико-філологічний та природничий, через різ відкрився ще «перший медичний факультет». Ректором був призначений Багалій.

Цього ж року, на запрошення В. Кричевського на десять днів Вадим Михайлович від'їжджає з лекціями до Миргорода. Незабаром у місто приїхав його батько. *«Ми зраділи, що його бачимо, але у нас серце стиснулося, коли подумали, якими небезпеками він себе підставляв. Ми з Женею почали докоряти йому, що він підверг себе такому риску, особливо позаяк він ніп. І взагалі їхати по залізницях се ж страшна мука і у всіх відношеннях небезпека. Він, бідняга, ніяково усміхнувся і казав: “Дома така саме небезпека, а мені ж хтілося побачити вас, бо Бог зна, як далі буде, чи доведеться мені вас бачити!”. Мені й тепер яось боляче робиться, коли згадаю се. Молоді не розуміють старих, які стоять над гробом. Для старого хочеться бачити в своїх дітях самого себе ще живого, живого і по своїй власній смерті. Він радий до сліз, що бачить ще своїх дітей, він радий і взагалі живим людям, яких*

бачить перед собою, бо знає, що коли бачить їх, то ще є живий, бо знаходиться в їх компанії» [15, с. 82–83].

Це була остання зустріч з батьком. 20 липня 1920 року на сімдесятому році життя Михайло Щербаківський помер.

17 листопада 1918 р. у Полтаві при музеї було започатковано роботу Наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. У відкритті і перших зборах організації взяли участь Н. Анцибор, Н. Мірза-Авак'ян, Г. Коваленко, Л. Падалка, Є. Рудинська, М. Рудинський, Д. Своєхотов, В. Щепотєв, В. Щербаківський. 30 листопада 1918 р. відбулося друге засідання Товариства, 15 грудня 1918 р. – третє. На сьомому засіданні було обрано президію Товариства: голова – В. Щербаківський, секретар – Рудинський. На десятому засіданні, яке відбулося 28 вересня 1919 р. було вирішено видати перший том «Записок» Товариства, тираж якого оплатив В. Щербаківський (5000 рублів).

6 січня 1919 р. в Полтаву ввійшли більшовики, які одразу встановили комендантський час, «сумні та перелякані ходили люди, знаючи, що їх чекає. Сьогодні, 6/1 були Водохрещі, була Ордань, але вона сумно відбувалася по церквах. Нечистої сили не було чим проганяти» [15, с. 85].

У кропіткій роботі по збиранню та збереженню музейних експонатів, розвитку театральної справи пройшов 1919 рік. Упродовж року люди звикли, якщо це взагалі можливо, до розстрілів, до обмежень щодо пересувань по місту, особливо увечері.

Наприкінці 1919 р. В. Щербаківський робить спроби отримати закордонне відрядження, щоб мати змогу видрукувати другий том видання «Українське мистецтво» та інші матеріали. До роботи він залучає свого брата Данила. Зокрема, у листі до брата від 26 грудня 1919 року Вадим Михайлович писав: *«Я на слідуєчим тиждні їду в Харків, щоб попробувати взяти командировку за кордон, але сумніваюсь, чи вдасться. Одначе, мабуть, через місяць, а то й раніше попробую бути у Тебе. Приготуй твою стат[т]ю і все інше. Дістань побільше гарних фотографій з іконостасів. Бо я хочу видати свої, але в мене багато погибло. Між іншим, десь біля 4 коробок негативів і в тім числі з Триліс Сквирськ. пов. [...]. Також достань побільше фотографій килимів. Але держи все в секреті. Як*

би ще й Василеве Григоровича Євангеліє дістати¹, тоді можна було видати закордоном. На всякий випадок приготуй і ті твої уманські збірки саней, віконниць, і т.п., зроби або доручи зробити копії, а також писанки. Це усе можна буде видати, коли я виїду.

Я не певен, що я зможу виїхати офіційно. Бо за екскурсіями пропустив слушний час, але, коли не можна так, то спробую інакше. Словом приготуй, що можна. Можна ж видавати і не такими великими випусками, як ми се зпочатку робили, а вдвоє, або троє тоншими, і се навіть для торгівлі вигідніше.

Особливо цікаво писанки, хоч не багато, але в системі підбрані (по Василю Григор[овичу] свастичні). Спинки санок мальовані і різьблені. Розмальовка хат в середині. Торевтика українська або срібна різьбу на іконах і Євангеліях, в фотографіях [...]. Усе це видавати можна без статей, тільки з даними місцями і часу, та по можливості автора.

Підготов такі матеріали, фотографії і рисунки, і написи зроби, а я, приїхавши, може, довго не зможу бути в Києві і поспішу забрати» [4].

1920 рік, за словами В. Щербаківського, «настав дуже тяжкий». Зима була надзвичайно холодною, одягу було мало, і той відбирали більшовики, не було опалення, світла, їжі.

«Були затверджені пайки, відповідно категоріям праці. Ми, професори, і нам подібні працівники інтелектуальні мали одержувати пайки, нараховані досить добре по калоріях., коли би ми їх одержували справно, але біда була в тім, що одержували ми несправно. Нам полагалося на місяць 22 фунти пшеничної муки, (8 фунтів?)» ріжної крупи, 16 фунтів м'яса, 2 фунти сала, 2 фунти олії або масла, 1 фунт кави, 2 фунти цукру, також відповідну кількість картоплі, буряків, капусти і сірників. Говорилося і про молоко дітям. Се все на одну душу вистачало для цілком слушного відживлення, але в дійсності ми діставали тільки муку і коробку якоїсь неможливої кави, яку ніхто не варив і не пив і яка у кожного збиралася цілими дюжинами на шахвах, вікнах і т.п. М'яса часом щастило дістати фунтів три-п'ять на місяць, а більше ми і за три-чотири місяці не бачили жадного м'яса, жадного сала, жадної олії ані цукру. ... Гірше було з освітленням. Свічок не можна було

¹ Мова йде про Євангеліє, над художнім оформленням якого з 1919 р. В. Кричевський працював на замовлення Софійської громади.

дістати, петролею (гас – В. К.) – теж трудно, а коли і дістанеш, то се якийсь зовсім жовтий, дуже брудний гас, який коптів і особливо забивав примуси» [15, с. 119–120]

Взимку 1920 р. значно загострилася політична ситуація в місті: *«Большевики, тобто кацапи, взагалі робили різню систематично й холоднокровно, вибиваючи систематично усіх, здатних носити зброю, і особливо усіх, захоплених зі зброєю в руках. Коли кацапські війська підходили до українських границь, то комісари військові говорили солдатам: “Пам’ятайте, що ви тепер ступаєте на Україну, де з-під кожного куца і з-під кожної хати на вас чигає українець, який вас уб’є, і тому ви без пощади убивайте кожного українця. ... чекісти нікого не випускали з рук живим. І як я вже в мемуарі 1919 року згадав, за одного убитого навіть не чекіста, а якогось місцевого українського злодіяку, що приставав до комуністів, якого невідомо хто забив, розстрілювали десятеро чи й більше ні в чім не повинних людей. Таким чином число людей, здатних носити зброю, постійно зменшувалося на Україні, але число кацапів-чекістів усе збільшувалося”» [15, . 120–121].*

Взимку і на весні 1920 р. Вадим Щербаківський активно займався викладацькою діяльністю – читав в університеті лекції з передісторичної археології, працював у музеї, губкомісії. *«Що діялося поза Полтавою, не було відомо або було в передачі совітській, якій ніхто не вірив. Часописів не виходило жадних або якийсь бюлетень раз на тиждень» [15, с. 122].*

Весною 1920 р. Вадим Михайлович дізнався про нововведення більшовиків – так звані недільники. *«Здається, були теж і суботники,. Але ми, здається, не підлягали тоді ще суботникам» [15, с. 122].* Учений, який звик цінувати кожну хвилину, прагнучи використати її для того, щоб зробити щось корисне, не міг зрозуміти для чого проводились усі ці суботники, недільники та ін.

«Се ніби мало на меті помогти відсутності робітників або, може, служити першим ступенем до комунізації праці. Ми пішли туди рано, бо мусили там бути перед десятою годиною, а може, й раніш, я вже не пам’ятаю. День , я уже не пам’ятаю, бо, здається, інакший день був для пролетаріату, інакший для буржуїв. Ми, тобто комісаріат освіти, мали обкопати дерева на великому ґрунті, гектарів чотирнадцять, здається, а може і двадцять, у якогось бувшого пана в бігах, зараз за Полтавою. Нас зібралось

досить багато: душ, мабуть, до трьохсот. Були тут і старі лами літ по шістдесят, були й студенти. Усі учителі гімназій і середніх шкіл, як і університету. Лопат привезли багато, але на всіх не стало, і тому, звичайно, старих осіб пустили чекати черги. Розбилися по групах, свої приятеля – до одної купи. Я попав до старшої групи, де був Щепотьєв, пані Кротевичева, Мірза-Авак'яниці і багато інших. Розпорядчиками явилися наші хлопці-студенти, старші, літ під тридцять. ... Вони усю нашу групу поставили обкопувати стару дуплинасту вербу, дуже високу, розставивши нас в кружок на радіусі десяти метрів віддалі від верби. Се була не потрібна ні для чого робота. Але хлопці сказали нам: “Ви собі штурхайте тут землю, не хапаючись, усе одно вони прийдуть перевіряти, а вони нічого не розуміють в сій справі, в випадку непорозуміння покличтесь на мене, що я так сказав, і покличте мене”, – сказав один з хлопців, староста студентів філософічного факультету. Ми справді поштурхали землю так, щоб вийшло коло ніби покопане, і сіли собі через півгодини відпочивати, але я пішов розглянути по садку і подивитися, що роблять наші хлопці, студенти, бо було чути, що вони собі співають, та ще й гарно.

Хлопці стояли собі в кружку й співали “Ой у полі билинонька коливається, а в шиночку вдовин сину напивається”» [15, с. 122–123].

У 1920 році, за спогадами Вадима Михайловича, усі верстви населення, не зважаючи на голод і тотальне зубожіння, хвороби, страх, що охопили усе місто, протистояли більшовикам як тільки могли: «Ми усі худли й легшали. В кінці мая я почував себе дуже кволим і неохочим до жадної праці, але працювати треба було. З викладів університетських була велика сатисфакція, бо студенти охоче училися, бо вони відчували, що з большевиками можна боротися тільки наукою, і тому уважно слухати, ходили на лекції та гарно здавали зачоти» [щоденник, с. 124].

На початку 1921 року, у лютому Вадима Щербаківського раптом викликали до Чека, щоб зробити «там в їхній касі ревізію речей, відібраних від розстріляних людей», у разі виявлення старовинних речей, вчений мав їх забрати до музею. Ця ревізія справила на чоловіка страшне враження, йому здавалося, що всі вони залиті людською кров'ю, однак і відмовитися від виконання

наказу не міг. Тому він *«вибрав декілька мідних монет старих XVIII віку, а між іншими речами знайшов дві дуже гарні статуетки зі слонової кістки старшої дати, мабуть пізнього Ренесансу, і ще декілька мистецьких старовинних кусків, і більше там нічого цікавого не знайшов і сказав, що я беру тільки ці речі»* [15, с. 154]. Вийшовши з приміщення *«Чрезвичайки»* Щербаківський з Гавриловим полегшено зітхнули, однак змогли *«дихати зовсім вільно аж коли уже прийшов до музею і склав ті речі»* [15, с.154].

Після Великодня В. Щербаківського запросив до себе у с. Яреськи на гостину поет і добрий знайомий Філянський. Перебуваючи в гостях учений дізнався проте, що *«в Гадячи знаходиться архів пані Косачевої, в якому є переписка з Драгомановим, Франком і т. п.»* [15, с. 155].

Тому Вадим Михайлович звернувся до губкомису з проханням виписати йому відрядження, щоб *«взяти на учот те, що там лежить, а коли можна, то взяти до Полтави»* [щоденник, с. 155]. З Яресьок до Гадяча дослідник вирушив пішки.

Вирішення питання з архівом виявилось довгою справою. Поки Щербаківський чекав, він зацікавився курганами, що знаходилися на околицях Гадяча – в селі Броварки. У спогадах дослідник писав: *«В тім селі Хвойка розкопував маленькі могили, які були всі князівської доби, тільки старшого періоду. Великі могили в Броварках і Хвойка, й інші звали на око скитськими, бо високі вони були й дуже круті. Висота їх досягала до двадцяти метрів, а власне, вони були від 12 до 20 метрів високі. Одна з них стояла біля самої хати, в хазяїн прокопав у ній печерку, яка служила за льох для домашніх потреб. Мені цей господар говорив, що він тільки розширив стару печерку, яка Бог знає коли й ким була виконана. Се, очевидно, був старий, тисячі літ підкоп грабівників. Ся могила, мабуть, належала до гальштатської культури. Старий Чижевський Павло Іванович казав, що в його селі, яке було верст 25 далі за Гадячем, теж були подібні могили»* [15, с. 160].

До матеріалів архіву його так і не допустили, тому Вадим Михайлович *«залишив офіційний папір як член губкомису, що сей архів мусить бути збережений і що постанова, як з ним буде поступлено мусить бути переслана в губкомис і в губернський комісаріат освіти»* [15, с. 161].

Через тиждень Щербаківський повернувся до Яресьок з фооапаратом і разом з Філянським та його учнями провести розкопки могили, яка знаходилася серед села. Однак, через небажання хлопців працювати, для яких копати землю виявилось важкою працею, роботу прийшлося припинити.

У квітні 1921 р. В. Щербаківський кілька разів писав брату з нагадуванням підготувати копії тексту статті. Вадим Михайлович уже прийняв рішення емігрувати за кордон.

Напередодні від'їзду, навесні 1922 р., брати зустрілися. *«Рано ми приїхали до Києва. Я доаідався, що потяг стоятиме тут довше, і вирішив побігти до мого брата Данила, щоб попрощатися з ним. Сів у трамвай і поїхав до музею. Брат тільки що встав з ліжка. Побачивши мене, дуже зрадів, але, довідавши, куди я їду, посумнів. “Дай, Боже, ще побачитись нам!” – сказав він. Я відповів йому те саме. Він швидко зготував чай. Ми напилися і я сказав, що мені час до поїзда. На моє прохання він дав мені свій рукопис статті про галицькі церкви і вдвійку ми подалися на станцію.*

Потяг ще не відходив. Наша розмова не в'язалась, було тяжко на серці й душі. “Пиши, – просив мене Данило. А я писатиму тобі, якщо буде можливо. Боюсь, чи зостанусь живим”.

Я обіцяв братові писати, розповів йому, що хочу надрукувати за кордоном свою працю і його статтю, а потім вернуся. “Ні, може, не вертайся?!” – сказав Данило. Задзвоним дзвінок, ми поціувалися і я увійшов у вагон. Дивився крізь вікно на брата. Він стояв напроти мене. Ми дивились один на одного із сльозами в очах, хоч і не знали, що це наша остання зустріч, що прощаємо один одного навіки.

Поїзд рушив... Останній помах руки і ... прощай, брате...» [15, с. 185–186].

Вадим Щербаківський не знав, що мрії надрукувати другий випуск «Українського мистецтва», як і статтю брата він зможе надрукувати лише через чотири роки, навесні 1926.

Листування братів засвідчує той факт, що Данило Щербаківський уважно стежив за підготовкою другого випуску, погоджувався далеко не з усіма правками та коментарями, запропонованими братом.

У спогадах Вадима Михайловича знаходимо свідчення страшних діянь більшовиків на теренах України.

«Я в Празі. Переді мною лежать газети з України. В кожній з них знаходжу вістки про голод, але дуже короткі й обережні.

Так, напр. на т. зв. Всеукраїнському з'їзді комнезамів у Харкові один із представників уряду “вибачається”, що вони, себто уряд, не добачили голоду в Україні. А це тому, мовляв, що вони були вражені голодом на Надволжі. Мені ясно, чому т. зв. український уряд, призначений Москвою, цікавився голодом на Надволжі і грабував українських селян, щоб нагодувати своїх.

Далі читаю “Запорізька губернія засіяла озимини тільки 18% нормального посіву...”. А ось дрібненькі, але які жахливі своїм змістом і наслідками вістки: селяни виносять своїх дітей на залізничні станції, кидають їх напризволяще, а самі вертаються додому вмирати голодною смертю. В Мелітопольському повіті самогубства: голодні збираються до одної хати, розпалюють у печі вогонь, затикають каглу і в чаді вмирають... Це тому, щоб приспішити смерть і довго не мучитися. Десь у Херсонській губернії німецький колоніст, що збожеволів із голоду, зарубав свою одну дитину, її тіло покрав на шматки, зварив і нагодував інших своїх дітей... В іншому селі мати також зарізала свою маленьку дитину, щоб нагодувати старшу, але й та через тиждень померла...

На півдні України голод прибрав величезних розмірів, багато більших, ніж у надволзьких районах. Люди тисячами гинуть від голодного тифу. Місто Херсон вмирає, ледве чи залишаться там живими 40% усього населення. Там поїли всіх собак, котів і птицю, навіть щурів.

В одеських газетах занотована вістка, що щурі, не маючи що їсти, рушили з південних портів сушею на північ і виїдають тепер посіви. Знову нова біда! В мене в очах рябіє, робиться млясо, не можу читати далі... Невже так вмирає країна, що до війни годувала своїм хлібом цілу Європу? Це ж ті губернії – Херсонська, Катеринославська, Таврійська, Донецька область, що не знала, що таке чорний хліб, де ще в 1918 році біла булка була [в] чотири рази дешевша, ніж у Києві або Харкові чорний хліб. Тут же німці, під час окупації цих губерній, об'їдалися салом і білим хлібом, звідси денікінці вивозили десятки мільйонів пудів пшениці, тисячі худоби, щоб розплатитися з Антантою за допомогою. Це саме робили і врангелівці.

І ось вона, ця країна, систематично ограбована й обдерта німцями, а головно білими й червоними москвинами тепер вимирає з голоду. Мені не хочеться вірити, я не хочу, не можу повірити в те, хоч знаю, що московсько-большовицьким газетам не дуже зручно писати про сумні наслідки московського хазяйнування в Україні, але примушені, бо цих фактів вже не можна приховати.

Я не можу вірити в те і тому їду шукати правди – їду в Берлін, їду у Варшаву, рад би поїхати в саме пекло, щоб дізнатися правди.

У Варшаві знову зустрічаюся із містером Гейгом, лікарем експедиції Нансена. ...

– А скільки ж, на вашу думку, в Україні може вимерти людей?

– В чотирьох губерніях вимре з голоду до шести мільйонів людей...

– Скільки??? – перепитую і відчуваю, що мені стає моторошно.

– Шість мільйонів, це оптимістичний мінімум смертей в Україні. Ні я, ні ви, ні міжнародні організації, ніхто не врятує їх від смерті... Вони ще не всі мертві, але їх уже нема, вони вже тепер не існують як нормальні люди, а влітку, під час нового врожаю, перестануть жити...

– Вертаюся до Праги. Шукаю якого-небудь компатріота з України. Вони ж, оті “радянці”, завжди оптимісти і вміють підбадьорити. Після довгого пошукування знаходжу такого, що пристосувався до большевиків. ...

– Ну, як у нас в Україні? – питаю його.

– А де саме?

– От хоч би в Полтаві, Києві, Харкові?

– О, все гаразд! Дуже добре! Культура розвивається. Тепер у зв'язку з новою економічною політикою в нас багато-багато надій.

– ...

– Як же з голодуючими? – допитуюся далі.

– О, голодуючі! Бачте, ще в серпні прийшов наказ добровільно дати хліб голодуючим у надволзьких районах. Дядьки дали, потім у них узяли «продналог», а потім знову взяли для Надволжя ... Дядьки почали бунтуватись...

– А нашим голодним на півдні України послали що-небудь?

– Ні, нічого, треба ж було рятувати Надволжя. ...

– Скажіть правду, чи можна допомогти нашим голодуючим?

– Ні, не можна. Нема хліба, нема транспорту. Ми вже примирилися з тим, що сім мільйонів людей мусить умерти.

– Аж сім мільйонів, я ж чув, що лише шість?

– Ну сім чи шість – це прави не змінює. Як допоможуть хлібом європейці, то може, згине тільки шість мільйонів. Все одно ми вже викреслили їх з-поміж живих. Ми вважаємо, що на південь від Києва вже пустиня, степ, як і колись, тільки не знаємо, хто буде колонізувати цю пустиню.

– Але ж, ради Бога, ви говорите так спокійно наче б про зовсім нормальне явище.

– Це правда, що ми стали черстві, кволі й невразливі, але це результат голоду і неврози. В нас, знаєте, тепер розповсюджена хвороба – фурункул...» [13].

У 1922 році Вадим Щербаківський емігрує в Прагу, де працює в Українському вільному університеті, в якому обіймав посади доцента кафедри археології, професора, декана і проректора філософського факультету та в Українському високому педагогічному інституті імені М. Драгоманова.

У 1923 р. вчений – один із засновників Українського історико-філологічного товариства в Празі, головою якого обирають Дмитра Антоновича. На засіданнях товариства Вадим Михайлович виголошує доповіді: «До питання походження деяких орнаментів українського іконостаса», «Українська писанка в сонячному культурі», «Спомин про Г. Павлуцького», «Спомин про М. Біляшівського», «Скельний рельєф в селі Буші над Дністром», «Передісторія України».

В. Щербаківський тісно співпрацює з Науковим товариством імені Т. Шевченка, дійсним членом якого дослідника обирають у лютому 1930 р. Здійснює дослідження на замовлення Українського наукового інституту у Варшаві (монографія «Українська етнографія», праця «Етнографія в творах Т. Шевченка») та Українського наукового інституту в Берліні (монографія про неолітичну культуру в Україні та українську хату).

Остання робота була покладена в основу третього випуску «Українського мистецтва», яке було підготовлене до друку у 1941–1945 рр. та опубліковано лише у 50-х роках ХХ ст. у США. Та читачі ознайомилися з книгою лише після смерті автора.

В. Щербаківський наголошував на тому, що народне мистецтво «консервує» архаїчні пласти культури: *«народне мистецтво в Україні, які скрізь, не є оригінальним, спонтанним (самостійним) витвором “некультурних” низів населення, це є тільки здемократизування великих мистецьких досягнень, створених багатими культурними верствами нації під час її періодичного розвитку, або, краще сказати, під час періодичних піднесень економічного та культурного розвитку нації. ... Селяни вживають попередні стилі всуміш із пізнішими, і часто дуже щасливо вони переплітаються й синтезуються, і тим селяни творять щось цікаве й оригінальне, цілком нове»* [17, с. 173].

Згідно з концепцією вченого, семантика настінних розписів хат тісно пов'язана з давніми віруваннями та обрядами й виконувала охоронну функцію: *«українська хата з її естетичним виглядом дає сильний поштовх до розуміння психіки та характеру українського народу і робить цей характер, цю психіку дуже неподібною до психіки й характеру деяких інших народів, що говорять нині слов'янськими мовами»* [17, с. 178].

На так званій празькій період діяльності Вадима Щербаківського вплинула неможливість займатися розкопками, проводити експедиції, опрацьовувати речові експонати, тому основу робіт вченого складають історико-культурні узагальнення, що стали результатами міждисциплінарних досліджень. Упродовж 1925–1945 років виходять друком його твори: *«Основні елементи орнаменталістики українських писанок та їхнє походження»* (1925), *«Тілопальні точки і мальована кераміка»* (1926), *«Протоісторія України»* (1935–1937), *«Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології»* (1940), *«Формалістика української мови»* (1937, 1941), *«Трипільська культура»* (1941).

Усі праці спрямовані на те, щоб показати світу внесок України у розвиток світової культури від найдавніших часів, вплив на культуру та мистецтво тих народів, що складають індоарійську спільноту.

У 1945 році, у зв'язку з наближення Червоної армії, В. Щербаківський переїжджає до Мюнхена, де починає роботу в Українському вільному університеті та очолює його. Зусиллями вченого і педагога у тому, 1945 р., в Авгсбурзі було засновано

Українську вільну академію наук. Результатом його досліджень останніх років стає праця «Кам'яна доба на Україні».

У 1951 р. вчений переїздить до Англії, оселяється в Лондоні, де ним опікується українська громада. Його статті систематично з'являються на сторінках журналу «Визвольний шлях», друкує спогади про В. Кричевського та О. Кошинця.

У 1957 р. на Щедрий вечір (18 січня) Вадим Щербаківський помер. Його архів було передано до Союзу українців Британії, які подбали про публікацію його праць і мемуарів. Завдяки Союзу в 1980 р. окремою книжкою, як третій випуск альбому «Українське мистецтво» виходить дослідження «Орнаментация української хати». Не забули союзівці праці В. Кричевського – на обкладинці було розміщено його малюнок.

Українці змогли ознайомитися з працями видатного дослідника, патріота Вадима Михайловича Щербаківського лише в роки незалежності, завдяки полтавським, київським і львівським науковцям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович Д. Перед лицем Європи. *Сяйво*. 1914. № 1. С. 27–28.
2. Гребеняк В. Рецензія. *Ілюстрована Україна*. 1914. № 1. С. 21–22.
3. Гребеняк В. Рецензія. *Літературно-науковий вісник*. 1913. Т. 64. Кн. 10. С. 188–190.
4. НА ІА НАНУ, ф.9, спр. 168/2–955.
5. Назаріїв О. Реценція. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. 1913. Т. 116, кн. 4. С. 215–220.
6. Старые годы. 1913. № 12. С. 43.
7. Широцкий К. Рецензия. *Искусство в Южной России*. 1913. № 11–12. С. 507.
8. Широцький К. Рецензія. *Рада*. 1913. 18 окт. С.4.
9. Щербаківський В. Архітектура ріжних народів і на Україні. Львів : Київ : Накладом автора, 1910.

10. Щербаківський В. Батько. *Пам'ятки України : історія та культура*. 2007. Чис. 4 : Спецвипуск «Вадим Щербаківський».
11. Щербаківський В. Лист до редакції. *Рада*. 1911. 11 февраля (24 лютого)
12. Щербаківський В. Матеріали до історії українського мистецтва. Іконостас церкви гетьмана Данила Апостола в с. Сорочинцях. *Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі*. Прага, 1944. Т. 5. С. 47–70.
13. Щербаківський В. Мемуари. *Визвольний шлях*. 1963. Кн. 4–5.
14. Щербаківський В. Моє перебування та праця в мезую о. митрополита А. Шептицького у Львові. *Двадцятьп'ятьліття Національного музею у Львові*. Львів, 1930.
15. Щербаківський В. Пам'ятки України : історія та культура. 2007. Чис. 4 : Спецвипуск «Вадим Щербаківський».
16. Щербаківський В. Рецензія. *Рада*. 1911. 10 апреля (23 квітня). Рецензія на книгу: Малюнки Т. Шевченка / за артист. Доглядом В. В. Мате. Петербург : [Тов. Р. Голике и А. Вильборг], 1911. Вип. 1. 14 [4] с.
17. Щербаківський В. Українське мистецтво : вибрані неопубліковані праці / упорядкув., вступ. Ст. В. Ульяновського ; доц. П. Герчанівської, В. Ульяновського]. Київ : Либідь, 1995.
18. Щербаківський В. Українське мистецтво. І. Деревляне будівництво і різьба на дереві. Львів; Київ, 1913.
19. Щербаковский В. К вопросу о типах малорусских церквей (Из наблюдений экскурсии 1904 г.). *Археологическая летопись Южной России*. 1904. № 6. С. 232.

УКРАЇНОЗНАВСТВО В КОЛІ НАУКОВИХ ІНТЕРЕСІВ ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО

Наукові зацікавлення вченого

В українознавстві ще залишається ряд мало вивчених імен, недооцінено діяльність збирачів і дослідників, чий внесок свого часу відіграв помітну роль і зберігає значення й нині як надійний першоджерельний матеріал. Це стосується і Василя Доманицького про якого В. Липинський писав «феноменальний акумулятор людської енергії... Люде такої відданості своїй ідеї і творять епоху в життю свого народу» [23, с.22].

В. Доманицький, як відомо, прожив тридцять три роки, але зумів стати масштабною постаттю в історії українознавчої науки: фольклорист, етнограф, мовознавець, літературознавець, історик, археолог, письменник, бібліограф, редактор, видавець, журналіст, дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця, громадський діяч, організатор кооперативного руху. Така багатогранна діяльність пояснюється не лише потребою самореалізації особистості в різних галузях, а передусім усвідомленням покликання будівничого України, глибоко патріотичним устремлінням служити національному розвою. Оцінюючи діяльність В. Доманицького В. Липинський писав: «Мірилом його праці і його заслуг – найвища людська жертва: життя, що його поклав покійний на вітвар Ідеї» [23, с. 16].

Василь Миколайович Доманицький народився 19 березня 1877 року в селі Колодисте Звенигородського повіту Київської області (нині – Тальнівський р-н Черкаської обл.), в родині місцевого священика, отця Миколая, і його дружини Парасковії Опанасівни. Крім Василя, в родині Доманицьких було ще п'ятеро дітей: брати Платон, Михайло й Віктор (усі, досягнули успіху у різних галузях – у банківській справі, кооперативному русі, громадській діяльності й літературознавстві) і сестри Антоніна й Зінаїда (остання померла малолітньою).

Варто зауважити, що родовідна лінія Доманицьких – лінія людей духовного, священицького середовища, своєрідним

«гніздовищем» якої й був той закуток колишньої Київщини, названий згодом Шевченківським краєм. До речі, із цього ж таки закутка колишньої Київщини пішло у світ ще кілька «поповичів» – справжніх подвижників українства: брати Сергій і Петро Єфремови, Павло Филипович... [25, с. 11].

Син сільського священика розпочав здобувати освіту імовірно в церковно-приходській школі рідного села, відомо, що змалечку він вивчив Біблію і «Кобзар» Т. Шевченка, а ще любив усну народну творчість, а саме: загадки, казки, прикмети, повір'я, легенди, перекази про минувшину, пісні, думи кобзарів.

Разом зі своїми братами він відмовився від кар'єри священика і для продовження освіти обрав Четверту Київську чоловічу гімназію, по завершенні якої вступає у 1900 році на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира [8].

На формування особистості В. Доманицького вплинули його викладачі: професори Б. Антонович, В. Іконніков, П. Житецький, а також «старогородівці»: О. Кониський, В. Науменко, М. Лисенко, Є. Чикаленко. Особливу роль у цьому відіграли видатні українські письменники, політичні і громадські діячі: Іван Франко, Михайло Грушевський, Володимир Гнатюк, В'ячеслав Липинський, Сергій Єфремов. Останній став близьким другом і соратником Василя Миколайовича.

Тому не дивно, що будучи студентом В. Доманицький почав активну громадську і наукову діяльність. Сучасники Василя Миколайовича вважали його вченим енциклопедичного складу не тільки в галузі гуманітарних наук, і й в банківській сфері.

О. Лотоцький згадував: «Громадська діяльність В. М. Доманицького починається дуже рано. Ще гімназістом а студентом у Києві бере він діяльну участь в українському гурткові разом з Д. В. Антоновичем, П. І. Холодним, К. А. Мацієвичем, І. М. Руденком та інш., що після теж заявили себе на полі громадської роботи. Ще тоді яскраво тали виявлятися дві характерні властивості його вдачі – глибокий інтерес до знання, до науки й разом гарячий громадський темперамент» [6, с. 4].

У спогадах про В. Доманицького, відомий український меценат Євген Чикаленко писав: «За все своє життя я не стрічав і досі миліших мені людей за цих трьох та ще В. Доманицького й

В. Прокоповича, який в ті роки проживав за кордоном. Ніколи за весь час спільної роботи та приватних особистих зносин з ними я в жадному з них не помічав і тіні владолюбія, користолюбія, або якого иншого прояву егоїзму. Нема чого казати, що всі вони були віддані справі відродження української нації всею душею; працювали вони для неї до втоми, до виснаження сил своїх, як ті коні, що від щирости затаються в шлеї і падають серед дороги, але віддихавшись трохи, знов тягнуть з такою-ж щирістю. Для справи вони всі не цуралися й найдрібніщої праці і хоч занепадали на силах, то все таки працювали і треба було гуртового натиску на них, щоб вони хоч трохи відпочили» [34, с. 15–16].

Про надзвичайну працездатність В. Доманицького згадував його однодумець О. Лотоцький: «Крім тих функцій, що були у його спільні з іншими організаторами сього видавництва, він спеціально одвоював собі коректуру. Дійсно, серед усіх нас, учасників видавництва, він найбільше був досвідчений в сій справі по своїй попередній роботі в “Київській старовині” і ми йому без бою уступили сі обов’язки, а він виконував їх з якоюсь містичною любов’ю, використовуючи для того кожную вільну хвилину: і ждучи трамвая, і в самому трамваї, і за обідом, і в кожному інтервалі якої будь роботи» [6, с. 9].

Улюблений студент В. Аноновича Василь Миколайович активно студіював історію та археологію, у галузі яких «заявив себе після серйозними науковими працями на полі сих дисциплін» [6, с. 4].

Саме на семінарах улюбленого професора сформувалися навички самостійної роботи й критичного ставлення до історичних джерел. В. Антонович намагався дати студентам якомога більше ініціативи: вони багато самостійно читали, перекладали й розбирали пам’ятки. Особливого значення професор надавав вивченню джерел іноземного походження, маловідомих широкому загалу дослідників історії. Завдяки їхньому перекладу й дослідженню у В. Доманицького, як і в інших учнів В. Антоновича, не лише виробилося вміння аналізувати письмові свідчення, але й розширилася база джерел, насамперед з української історії. Використання джерел іноземного походження також вимагало від студентів поглибленого знання іноземних мов, без чого науковець, на думку професора, був би обмежений постановкою проблем лише

локального історичного змісту. Велика робота з джерелами іноземною мовою сприяла оволодінню Василем Миколайовичем польською, чеською та французькою мовами, що допомогло йому як при написанні власних історичних досліджень, так і при аналізі й рецензуванні закордонних історичних видань. Зацікавлення джерелознавством яскраво виявилось в численних рецензіях В. Доманицького на праці Д. Міллера ЦАрхивы Харьковской губернииЦ [29, арк. 65–67], І. Катаєва ЦОбзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в Военно-учёном архиве в Санкт-ПетербургеЦ [29, арк. 68–69], Ю. Татищева ЦЧерниговские архивыЦ [29, арк. 70–71], М. Петрова ЦАкты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение II (1721 – 1795 гг.). Том I (1721–1750 гг.)Ц [13, с. 61], Д. Дорошенка «Указатель источников для ознакомления с Южной Русью» [12]. Така глибока обізнаність В. Доманицького з історичними джерелами свідчила, що він надавав їм першочергового значення при вивченні української історії. Головним своїм завданням у галузі вивчення джерел він уважав первинну обробку, систематизацію і доведення до відома дослідників української історії інформації про їхній зміст й особливості.

Дуже багато його праць під різними псевдонімами (Вітер, Василь Потребитель, Звенигородець, Колодянин, Колодяньський, Зефир Диваковський, В. Д., Д., Д-ій В., Д-кий В., Д-ий, Дом. В., Доман. та інші) публікувалися в рідних виданнях, як-от «Киевская старина», «Записки наукового товариства імені Шевченка», «Діло», «Громадська думка», «Рідна справа», «Наше діло» «Рада», «Літературно-науковий вісник» та інші.

Поруч із працями, опублікованими у «Київській старовині», «Літературно-Науковому віснику» та «Записках Наукового Товариства імені Шевченка», за оцінками науковців високої оцінки заслуговують праці «Козаччина на переломі XVI-XVII ст.», «Історія України–Руси» Аркаса–Доманицького, яка за словами О. Лотоцького «без перебільшення кажучи мала епохальне значіння з погляду української національно-історичної свідомості: се – редагована ним історія України Миколи Аркаса. Сю книжку, живо і патріотично, але не літературно і не науково написану автором, Доманицький, на прохання автора, зредагував таким чином, що

вона стала зразком історичної популярної літератури. Се була перша книжка нашої історії, написаної для широкої публіки і популярність її була у свій час надзвичайна» [6, с. 6].

Захоплення історією та археологією, привите Василю Миколайовичу його вчителем В. Антоновичем, яскраво проявилось в проведенні археологічних розкопок, здійснюваних ним упродовж 1899–1901 рр. на території сучасної Черкащини. Їх результатом стало відкриття перших поселень трипільської культури на території краю біля сіл Піщана, Колодисте, Глибочок Тальнівського району та міста Тального [3].

Відомості про археологічні дослідження В. Доманицького вирізняються побіжністю та стислістю. Основним джерелом залишаються повідомлення М. Біляшівського та дописи самого Василя Миколайовича у часописі «Археологическая летопись Южной России», газеті «Київська старовина», у яких подано короткі звіти про розкопки археолога, публікації О. Спіцина [28], а також звіт В. Доманицького про археологічну екскурсію у Звенигородський повіт. Щоправда, остання праця мала на меті огляд архітектурних пам'яток культового призначення, які на той час ще не відокремлювались від археологічних, але у ній також присутній огляд усіх відомих на той час стародавніх пам'яток на території краю [11].

Археологічні дослідження В. Доманицький розпочав у 1899 р. Саме тоді він виявив у с. Колодисте, с. Луківка і м. Тальне поселення трипільської культури і провів пробні розкопки у с. Колодисте, де пам'ятка руйнувалась внаслідок сусідства із кар'єром з видобутку каменю, дослідивши одну «площадку» [11, с. 6]. У наступному, 1900 р., Імператорська археологічна комісія доручила вивчення згаданого поселення О. Спіцину. Однак археолог встиг дослідити лише дві «площадки». Після цього він доручив керівництво розкопками В. Доманицькому, якому вдалося розкопати ще сім таких «площадок» [28, с. 88].

У тому ж році на запрошення Василя Миколайовича до досліджень у с. Колодисте долучився М. Біляшівський, який активно стежив за результатами вивчення трипільської культури. Однак, як і О. Спіцин, археолог не мав достатньо часу для тривалих розкопок. Не зважаючи на це, після проведених польових робіт він

зробив висновок, що віднайдені у Колодистому В. Доманицьким «площадки» – це залишки жител [28].

Дослідження В. Доманицького вирізнялись високим рівнем методики польових робіт. На цьому наголошував О. Спіцин, зазначаючи: «речовий матеріал ним був зібраний великий, оскільки дослідник вважав за необхідне зберегти по можливості все, що було відкрито», а звіт археолога називає «дуже докладним» [28, с. 87].

Крім досліджень трипільської культури В. Доманицьким був зроблений внесок у вивчення й інших епох. Зокрема у 1901 р. археолог розпочав розкопки на городищі черняхівської культури у с. Колодистому. У результаті було виявлено фрагменти кераміки, прясла, сердоликові намистини, срібні та бронзові пряжки, а також одне поховання [10].

Археолог займався вивченням і курганів, в основному у 1899 р. Тоді ним були розкопані кургани у сс. Колодисте, Павлівка, Криві Коліна, Луківка [2; 3; 4; 7; 8].

Таким чином, можемо вважати В. Доманицького одним з фундаторів археологічної науки. Він зробив вагомий внесок у вивчення археологічних пам'яток Черкащини, результати його досліджень допомогли правильно інтерпретувати походження трипільських «площадок», значно розширили уявлення археологів ХІХ ст. про географію поширення трипільської культури.

Окрім історії та археології В. Доманицький здійснив великий внесок у розвиток етнографічної науки, у серії книжок товариства «Просвіта» вчений опублікував популярні нариси: «Про Галичину та життя галицьких українців» (1909 р.), «Словаки: Про їх життя та національне відродження» (1909 р.), «Про Буковину та життя буковинських українців» (1910 р.), про суспільне, громадське та господарське життя на селі («Товариські крамниці» (1905 р.); «Про сільську кооперацію» (1906 р.); «Як хазяйнують селяне в чужих краях» (1908 р.); «Селянська доля» (1907 р.); «Про шовківництво» (1910 р.) [4].

Велика частина наукового та збирацького доробку В. Доманицького стосується безпосередньо фольклору (колекцію записів варто упорядкувати й опублікувати) фольклористики та етнографії: «Сучасна народна творчість» (1900 р.), «Вінчання навколо «діжі» (1901 р.), «Сільська сатира-пісня про Квашу» (1902 р.), «До історії м. Варви лохвицького повіту» (1903 р.),

«Кобзарі та лірники Київської губернії в 1903 році» (1904 р. – розвідка з додатком списку та біографічних довідок про 289 народних співців), «Історико-етнографічні подробиці з матеріалів З. Доленги-Ходаковського» (1904 р.), «Пісні про Нечая», «Балада про Бондарівну і пана Каньовського», «Сучасні колядки і щедрівки», «Народна медицина в Рівненському повіті на Волині», «Піонер української етнографії (Зоріан Доленга-Ходаковський)» (усі – 1905 р.), «Цивільний шлюб і шлюбна розлука на Україні» (1906 р.), «Народний календар у Рівненським повіті Волинської губ.» (1912 р.) та ін [4].

Український видатний вчений М. Сумцов назвав В. Доманицького «талановитим сучасним етнографом і істориком літератури», відзначив «наукову вагу» статті «Балада про Бондарівну», книжки про лірників і бандуристів і «корисну, простору розвідку «Піонер української етнографії – Доленга-Ходаковський» [21, с. 237].

В «Історії української етнографії» Ф. Колесси декілька сторінок присвячено В. Доманицькому. Автор виокремив зі спадщини вченого ряд студій та дав оцінку діяльності українського патріота в наукових галузях [22].

Сучасний дослідник-фольклорист М. Дмитренко, наголошував, що фольклористичні теоретичні праці В. Доманицького, як-от розвідки, статті, преамбули до добірок опублікованих записів, рецензії, ще належить спеціально дослідити в контексті розвитку української фольклористики кінця ХІХ – поч. ХХ ст. та з погляду сучасних методологічних підходів [5, с. 54].

Титанічна працездатність В. Доманицького, його постійне зацікавлення різними галузями науки не дали йому оминати українську літературу, і, в першу чергу, творчість видатних письменників – Тараса Шевченка і Марка Вовчка.

Про надзвичайну працездатність В. Доманицького згадував його однодумець О. Лотоцький: «Крім тих функцій, що були у його спільні з іншими організаторами сього видавництва, він спеціально одвоював собі коректуру. Дійсно, серед усіх нас, учасників видавництва, він найбільше був досвідчений в сій справі по своїй попередній роботі в “Київській старовині” і ми йому без бою уступили сі обов’язки, а він виконував їх з якоюсь містичною любов’ю, використовуючи для того кожную вільну хвилину: і ждучи

трамвая, і в самому трамваї, і за обідом, і в кожному інтервалі якої будь роботи» [6, с. 9].

В. Доманицький став одним із редакторів збірки «Вік», яку започаткували з метою святкування 100-річчя нової української літератури, що бере початок від першого видання «Енеїди» І. Котляревського. У 1890-х роках у найкращих представників української громадськості виникла думка випустити антологію нової української прози й поезії за сто років їхньої історії.

Ця антологія була видана в 1900 – 1902 роках, мала три великі томи й називалася «Вік». Головна мета укладачів «Віку» полягала не лише в ознайомленні пересічного читача з надбаннями української літератури, а і в тому, щоб ретельним відбором творів показати оригінальність кожного автора.

До першого тому антології, присвяченого українській поезії, увійшли відібрані В. Доманицьким твори Т. Шевченка, І. Морачевського, М. Щоголева, М. Манжури, П. Руданського, О. Забіли, М. Шашкевича, М. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, І. Головацького, Б. Глебова, О. Кониського, Д. Федьковича та багатьох інших вітчизняних митців. Як зазначав С. Єфремова, Саме завдяки вдало підібраним редактором творів, це видання мало надзвичайний попит – більша його частина розійшлася за передплатою, а вже через півроку в книгарнях та в книжкових крамницях не можна було знайти жодного примірника [19, с. 567]. Перший том антології «Вік» отримав схвальні відгуки сучасників. Але Доманицький не зупинявся на досягнутому і, працюючи над виданням другого й третього томів, намагався ще більше їх удосконалити. Так, редактор вирішив подати до наступного видання деякі супровідні матеріали, які пояснювали б принцип відбору творів, що увійшли до антології. До того ж В. Доманицький вважав за необхідне виділити в окрему частину твори західноукраїнських письменників, значно збільшивши їхню кількість, оскільки читачі східних і центральних регіонів України були з ними малознайомі. Таким чином, завдяки наполегливій праці редактора наступні два томи антології містили, крім творів, біографії та портрети авторів, у тому числі й тих, хто перебував тоді в політичному засланні в Сибіру (зокрема, Павла Грабовського). На сторінках цього видання поряд з творами Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського,

Лесі України містилися оповідання й уривки з повістей М. Шашкевича, Ю. Федьковича, В. Стефаніка, І. Франка. В. Доманицький розумів, що робота видавництва повинна спрямовуватися не лише на прогресивну національну інтелігенцію, а й на широкі народні маси, рівень освіченості яких був набагато нижчим. Тому з урахуванням специфіки такої різної читацької аудиторії він палко підтримував принцип серійності випусків видавництва, який став однією з характерних рис українського книговидання кінця ХІХ – початку ХХ ст. Головну увагу, на думку В. Доманицького, необхідно було приділити серії «Селянська бібліотека». Він завжди переймався потребами українського села, тому головну мету «Селянської бібліотеки» вбачав у тому, щоб «допомогти освічуватися тим людям, що їм не пощастило вчитися по великих школах», і тому «як чоловік попрочитує оці книги, що тут заведено, то тоді легше вже йому буде братися й до трудніших наукових книг» [20, с. 4].

За переконанням В. Доманицького, залучення простого українського народу до українського літературного слова, прищеплення йому любові до знань було головною умовою формування національного світогляду. Тому, формуючи черговий випуск цієї серії, редактор намагався відібрати нескладні, доступні оповідання, казки, вірші («У тісної баби» О.Кониського, «Без праці» та «Абу-Каземові капці» І.Франка та ін.). Принципово іншу читацьку адресу мала серія «Українська бібліотека», яка призначалася для більш підготовленого читача, в основному – для поміркованої інтелігенції. Ураховуючи її інтереси та потреби, В. Доманицький увів до цієї серії більш складні речі, як-то: «Писання» Б. Грінченка, «Оповідання» М. Грушевського, «Твори» І. Котляревського, «Історія українського письменства» С. Єфремова. Для високоосвічених і компетентних читачів 1908 року була започаткована ще одна серія видань під назвою «Наші справи», більшість випусків якої являли собою передруки статей з періодичних видань, переважно з «Ради», «Літературно-наукового вісника» та «Киевской старины». У видавництві цієї серії В. Доманицький безпосередньої участі не брав, оскільки з 1907 року, рятуючись від заслання, перебував за кордоном. Але навіть перебуваючи далеко від України, він не припиняв працювати у видавництві, неодноразово звертаючись до С. Єфремова та інших

працівників «Віку» з вимогою вислати йому тексти для редагування [6, с. 9]. Отже, підсумовуючи діяльність В. Доманицького у видавництві «Вік», варто відзначити, що найбільш активний період роботи видавництва припадав на 1898–1905 рр., коли Василь Миколайович виконував обов'язки головного редактора. За цей період було видано 91 книжку, зокрема «Енеїду» І. Котляревського, «Народні оповідання» Марка Вовчка, «Оповідання» М. Коцюбинського, альманах «На вічну пам'ять Котляревському» та багато інших. Також, працюючи у «Віку», В. Доманицький став одним із фундаторів його власної концепції книговидання, а саме – розподілу книжок на три серії, що уможливило якнайповніше врахувати потреби строкатої читацької аудиторії.

Таким чином, можемо цілком справедливо стверджувати, що саме В. Доманицький був головним упорядником тритомної антології «Вік» (1900–1902 рр.), до якої ввійшли твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича, І. Франка, Лесі Українки, Є. Гребінки, Я. Щоголева, П. Куліша, М. Петренка та ін. Г. Квітки-Основ'яненка, В. Стефаніка, М. Черемшини, Марка Вовчка, П. Куліша, Б. Лепкого, О. Маковея, В. Леонтовича, Дніпрової Чайки та ін.

Як наголошує дослідниця Н. Токар: «Долучення В. Доманицького до справи українського книговидання стало виявом його активної громадської позиції і, безумовно, сприяло піднесенню загальноосвітнього рівня широкого читацького загалу та поширенню провідних демократичних ідей і переконань серед різних верств українського суспільства» [30].

За оцінками І. Франка, С. Єфремова та інших літературознавців текстологічне дослідження В. Доманицького «Критичний розслід над текстом «Кобзаря» Шевченка» (1906 р.) – одна з найважливіших шевченкознавчих праць. С. Єфремов зазначав: «Коли б Доманицький нічого більш не зробив був, то вже оця одна праця над «Кобзарем» повинна б забезпечити йому вічну пам'ять на Україні» [5, с. 11].

Окрім того Василь Миколайович – автор студій про Марка Вовчка: «Авторство Марка Вовчка», «Марія Олександрівна Маркович – авторка «Народних оповідань», «Марко Вовчок (на основі нових матеріалів)», усі – 1908 та ін. Він перекладав із

російської мови на українську оповідання письменниці і видав окремою книжкою її повість «Маруся».

Серед сфер діяльності В. Доманицького також маємо виокремити його працю у царині пропаганди театрального мистецтва, бібліотечній справі і в справі кооперації.

О. Лотецький писав: «Особливо кохався він в народних спектаклях і не знав у сьому ні втоми, ні спину. Вишикує серед хлопців і дівчат, навіть серед неписьменних, талановитих артистів, заохочує їх до гри, виучує з ними ролі: під час жнив, коли артисти були заняті роботою на полі, він ходить з ними на поле і, поки вони жнуть, виучує з ними ролі, увечері робить репетиції, а в святочні дні ставить спектаклі, споружаючи для цього сцену, здобуваючи бутафорію та сам гриміруючи доморослих артистів. Сі українські театральні вистави відіграли велику роллю в національному освідомленню не лише самих артистів, але й усього селянства, що з живим інтересом ставилося до вистав рідною мовою й вперше задумувалось над ролею рідного слова в народному життю» [6, с. 5].

Час від часу В. Доманицький зникав, це означало, що у когось із його знайомих виявилася цікава бібліотека, в якій він проводив не один день. «Він пильно дослідив бібліотеки усіх своїх знайомих та любовно дав лад не одній такій бібліотеці, працюючи в ній» [6, с. 5]. Книжки були особливою пристрастю Василя Миколайовича, на них він витрачав зароблені кошти: «Кожну копійчину, що завелася у його, він в перщу чергу витрачав на книжку, і в сему специфічному марнотратстві не могла з ним нічого вдіяти ніяка суворота товариська опіка» [6, с. 5].

«Громадська рухливість його просто дивувала. Університет одвідував він з паками книжок під пахвою і в антрактах між викладами розсовував ті книжки чи членам свого гуртка, чи стороннім людям, – бо завжди він когось з'агітовував до української справи. Під час університетських ферій він розвозить паки українських книжок по селах, просто з незрозумілою рухливістю перелітаючи з Київщини на Чернигівщину, з Чернигівщину на Полтавщину і т.д.» [6, с. 4–5].

Політичні погляди В. Доманицького були розкриті в його праці «Про сільську кооперацію (Про товариства, потрібні на селі)». Він виступав за встановлення демократичного ладу, скасування станової соціальної системи; за вільне пересування по країні й

вільне місцепроживання; пропагував свободу слова й друку; наголошував на необхідності введення презумпції невинності; наданні українській мові статусу державної; уведенні восьмигодинного робочого дня; запровадженні системи соціального захисту та передачі землі селянам, які на ній працюють, а фабрик і заводів – робітникам [16].

С. Єфремов писав: «Стосунки у В. М-ча з селянством взагалі були дуже приязні, сердечні, щиро-товариські, – це відповідало і глибоко демократичним поглядом його, і надзвичайно людяній вдачі особистій. Ці стосунки особливо виявились і зміцніли тоді, коли Іасиль оселився на селі на довший час, не перериваючи тих повсякчасних зносин ні обов’язковою роботою на ті чи інші далекі справи, ні виїздами з рідного села».

Згадував Сергій... і про працю В. Доманицького під час створення «власного “народнього дома”» в Колодистому, де мало міститься позичкове товариство (діяльність якого впорядкував В. Доманицький [6, с. 26]), «товариська крамниця» і «всякі просвітні заклади» [17].

Василь Миколайович сам складає план і обрахунок для будинку, сам закупував матеріал, шукав гроші, беручи їх у борг де тільки міг, сам контролював будівництво. Результат – двоповерховий будинок, із залом для читачів, сценою для вистав та помешканням для кооперативів с. Колодисте.

Окрім цього, В. Доманицький приймав активну участь у житті односельців – допомагав з поданням судових позовів або їх відкликання, отримання необхідних документів, захищав їхні інтереси у поліції, навіть надавав медичну допомогу.

«Взагалі селяне з цілої округи щиро вірили, що Василь Миколаєвич має силу “все зробити”» [17].

Початок революції 1905 року змусив В. Доманицького активізувати роботу з селянами: «Василь з власної тісної хатки переніс свою аудиторію у новий “народній дім”, і кожного вечора збиралось туди 300-400 чоловіка, що жадібно слухали кожного слова Василевого, обмірковували події, виносили постанови» [17]. На імпровізованих зібраннях зачитувалися статті з газет «Кіевские Отклики», «Сына Отечества», «Хлібороб», «Громадянська думка» тощо.

З метою заповнити інформаційну прогалину щодо коопераційної діяльності, Василь Миколайович «береться за створення відповідної літератури і в 1904 р. виходить першим виданням його книжочка “Про товариські крамниці”, що вже по цілій Україні ширила ідеї кооперативного гуртування споживачів. Властивий В. М. реалізм відбився й на характерові зазначеної книжочки. Це не були тільки гарні слова та приклади про кооперацію в чужих краях. Ні. Це був практичний підручник для кооператора з відповідними формами рахівничих книжок і інших практичних порад, що забезпечували од прикрих помилок в житті й напрямкові діяльності, започаткованих молодосвідченими кооператорами-ентузіястами, кооперативних товариств» [6, с. 26].

Просвітницька діяльність В. Доманицького не минула без сліду. За словами С. Єфремова «в цілій околиці нігде не було ні єврейських погромів, ні аграрних розрухів. Селянство поклало всі надії на своє право і спокійно дожидало виборів до Державної Думи» [17].

Свою діяльність Василь Миколайович змушений був припинити у січні 1906 року, коли, рятуючись від арешту, змушений був покинути Колодисте і далі «він тільки здалека міг стежити за життям рідної околиці, але й тоді не переставав хоч порадами та заступництвом і друкованим словом допомагати їй... Міцні зв'язки Василеві з селянством, не вважаючи на всі перешкоди, не порвалися до самої смерті» [17].

Перебуваючи за кордоном Василь Доманицький продовжує відшуковувати такі форми кооперативної організації, які відповідали б найбільшим потребам та інтересам українських селян.

Після ретельного аналізу умов ведення сільського господарства Німеччини, Бельгії, Голандії, Данії, Франції та Польщі, В. Доманицький приходить до висновку «про необхідність кардинальної реорганізації системи селянської господарки на Україні і в наслідок такого переконання в 1908 р. з'являється його знаменита книжочка “Як хазяюють селяне в чужих краях”» [6, с. 28].

Підводячи підсумки свого дослідження В. Доманицький зазначає: «Тим часом між потребами господарства найбільше вагу має потреба справнішої господарської снасти, знаряддя, а з родинних потреб – потреба просвіти, бо без них і земля буде ялова.

У нас все покладають на землю і переселенці наші часом кидають свої кілька десятин та виїзжають на Сибір, на Амур та в інші місця, бо там, мовляв, по 15 десятин дають на душу. Але не в самій землі сила... Земля таки землею, а освіта та кооперація ... – ґрунт чи не твердший, як сама земля! І поки ми не зрозуміємо цього і не підемо тим шляхом, що протоптали для нас селяне німецькі, бельгійські, голанські, данські, французські та йдуть вже ним по трохи і польські, то велике нам лихо буде, – ще більше як тепер, – і ніхто рятувати нас ні звідки не прийде, **ЯК ЩО САМІ СЕБЕ РЯТУВАТИ НЕ ЗАХОДИМОСЬ**» [6, с. 26–27].

Упродовж 1900–1901 рр. викладав історію у приватній гімназії Вальтера, проте через хворобу (сухоти), що прогресувала, змушений залишити роботу [1].

Останні десять років життя В. Доманицького – це час напруженої творчої праці й зятятої боротьби з хворобою та політичними переслідуваннями. Про масштаби подвижництва в ім'я України на ниві науки й культури свідчать численні публікації в таких періодичних виданнях, як «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник», «Нова громада», «Діло», «Записки Наукового товариства імені Шевченка», «Громадська думка», «Рідна справа», «Наше діло», «Рада», вагомі праці з різних галузей знань: «Причини до історії повстання Наливайка» (1901 р.); «Козаччина на переломі XVII в., 1591–1603» (1905 р.); «Володимир Антонович. З нагоди 45-літнього ювілею наукової і громадської діяльності» (1906 р.); «Смерть за правду (про Я. Гуса)» (1906 р.); «Друкарська справа в Малоросії на початку XIX ст.» (1900 р.); «Вірші Данила Братковського» (1909 р.); серія оглядів української літератури за 1906–1909 рр.; «Бібліографічний покажчик творів О. Кониського, написаних по-українському» (1901 р.); «Покажчик змісту «Літературно-наукового вісника» (томів I–XX, 1898–1902)» (1903 р.) та ін. [5].

У передмові до видання «З науково-творчої спадщини» літературознавець В. Поліщук висвітлив життєпис ученого, охарактеризував багатогранний доробок Василя Миколайовича Доманицького, відзначив періоди концентрації уваги вченого на певних темах – шевченкознавство, фольклористика, історико-етнографічні нариси тощо. При цьому В. Поліщук наголошує на органічній рисі Доманицького-науковця: «Він був українським

ученим, переконливо і послідовно українським» [24, с. 12]; «на всі теми і проблеми він дивився, всі їх оцінював поглядом українця. Кожен, хто читатиме праці Василя Доманицького, таку рису обов'язково відзначить». Із наближення В. Доманицького «до кола київських «старограмадівців», до Антоновича, В. Поліщук виводить «його інтерес до фольклористики й етнографії» [24, с. 15)]. «У ряді своїх фольклорно-етнографічних праць Доманицький виступає як цілком компетентний полеміст, історик і теоретик фольклору, збирач і текстолог-аналітик у коментуванні варіантів фольклорних текстів» [24, с. 16], – доходить висновку відомий сучасний учений. У кінці передмови автор справедливо наголошує на важливості повернення частини спадщини В. Доманицького до активнішого наукового вжитку.

Отже, короткий огляд, перевидання спадщини актуалізують проблему фундаментального її дослідження і ще раз засвідчують: в історії українознавства, постать В. Доманицького вагома, багатогранна та мало досліджена.

Дослідження вченого на сторінках часопису «Киевская старина»

Із поширенням національно-визвольного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. пов'язаний і розвиток преси в Україні. На хвилі українського відродження почав виходити місячник «Основа», газети «Черниговский листок», «Киевский телеграф» та ін. Основне місце у них посіли теми про національні права українського народу, який має свою територію, мову, літературу, культуру.

У 1882 р. за кошти мецената Василя Смиренка у Києві був заснований журнал «Киевская старина», який став головним літературним осередком, у якому концентрувалися етнографічні українські дослідження на межі ХІХ – початку ХХ ст.

За час свого існування «Киевская старина» об'єднала навколо себе українські наукові сили та створила широке коло співробітників, як вітчизняних, так і зарубіжних. У свій час тут друкувалися В. Антонович, П. Житецький, О. Лазаревський, М. Костомаров, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов,

А. Кримський, М. Сумцов, М. Старицький, І. Франко, Я. Шульгін, Ф. Щербина та багато інших.

Упродовж 25 років у 97 томах «Киевской старины» було надруковано листування визначних людей, спомини, бібліографії, чимало різноманітних праць які порушували актуальні питання з історії та археології України, історії красного письменства, етнографії та фольклористики. Так, І. Беньковський опублікував тут 23 праці, присвячені переважно звичаям, повір'ям, народній паремії; про похорон і голосіння представив свої розвідки В. Данилів; про творців і співаків дум писав П. Житецький; І. Левицький опублікував нарис «Украинские юмористы и шутники»; В. Милорадович подав 16 праць про Лубенщину; свої дослідження про культуру і побут українського народу друкували М. Сумцов, Т. Рильського, М. Номис та ін.

Таким чином, для українського суспільства «Киевская старина» стала своєрідним «притулком» української літератури, історії, фольклористики та етнографії та органом критики і публіцистики. Матеріали часопису і сьогодні є цінним джерелом для дослідників різних галузей наук.

Постійним дописувачем та науковим секретарем «Киевской Старины» був Василь Доманицький (1877–1910). За спогадами С. Єфремова – це «надзвичайно чиста й симпатична людина, його не можна було не полюбити. І як людина, і як працівник – був він цільною, щедро обдарованою натурою...» [18, с. 8]. Саме за ініціативи вченого, з 1890 року у розділі журналу «Известия и заметки» починають порушуватися пекучі питання сучасного життя і потреб українського народу.

У науковому доробку вченого є значна кількість праць, які зробили вагомий внесок в українську науку кінця ХІХ–початку ХХ ст. – це «Козаччина на переломі ХVІ–ХVІІ ст.», «Цівільний шлюб і шлюбна розлука на Україні», «Володимир Антонович», «Піонер української етнографії З. Доленга-Ходаковський», «Новознайдені поезії Шевченка», «Марко Вовчок про Куліша» та ін. Крім того, дослідник опублікував чимало популярних етнографічних брошюр – «Про Галичину», «Про Буковину», про кооперативні та аграрні справи. В. Доманицький був редактором відомої «Історії України-Русі» М. Аркаса та першого повного видання «Кобзаря» Т. Шевченка (1907 р.). Зібравши 270 оригіналів

окремих поезій і 18 копій автографів творів Т. Шевченка, з яких 8 в альбомах із правкою автора, яким дослідник присвятив багато часу, аби відтворити першотексти Шевченкових віршів. Результатом праці над «Кобзарем» стала книга «Критичний розслідування над текстом «Кобзаря», яка і сьогодні є добрим помічником для шевченкознавців [26].

За період з 1882 до 1907 року В. Доманицький у часописі «Киевская старина» опублікував понад сто статей, розвідок, заміток, бібліографій та рецензій. Саме на сторінках цього видання з'явилися перші невеликі етнографічні дослідження вченого. Зокрема, стаття «Сельская сатира», що вийшла друком у 1902 р., у якій В. Доманицький навів приклад сатиричного вірша «Пісня про Квашу», записаного жителем с. Колодистого Іллею Гайшуком.

Автор розпочинає свою наукову розвідку короткими відомостями про історію створення вірша. Він зазначає, що на поч. ХІХ ст. у с. Колодистому проживала Меланія Берегова – дівчина неабияких творчих здібностей, гострого розуму, іскристого гумору. Якось їй спало на думку скласти вірш про всіх господарів-селян, і навіть деяких осіб інших станів, що проживали у селі. Для поетичної зручності авторка за основу сюжету взяла «квашу», зварену у великій кількості і якою їй довелося пригощати майже усіх жителів села.

Багато образів-характеристик цього твору були настільки влучними, що вони не зникли і через десятки років. Так, «Пісня про Квашу» стала зразком для сатиричних віршів інших авторів с. Колодистого. У своїй розвідці В. Доманицький наводить приклад вірша «Була у нашого Остапа ряба кобила», в основі якого була манера викладу та стилістична специфіка «Пісні про Квашу».

Вивчаючи спадщину В. Доманицького, на особливу увагу заслуговують його етнографічні нариси, зокрема ті, що стосуються весільної обрядовості українців. В часописі «Київська старовина» за 1901 р. було опубліковане повідомлення В. Доманицького «Вінчання навколо діжі», в якому зазначалося, що в 20-х рр. ХІХ ст. в с. Колодистому Звенигородського повіту, що на Черкащині, священник Левицький здійснював обряд вінчання всупереч церковним канонам: «де-небудь у коморі або в хаті ставив наречених в парі, читав над ними з Требника відповідні молитви і під час співу «Ісайя радуйся» обводив тричі навколо діжі. На цьому

обряд припинявся» [14, с. 72]. Для селян, укладені таким чином шлюби, вважалися законними, про що свідчить у своїй статті В. Доманицький. Лише через двадцять років архієрей видав указ, згідно з яким ці шлюби не визнавалися, поки не відбудеться повторне вінчання [14, с. 74]. Заборона архієрея свідчить, що церква не визнавала вінчання «навколо діжі», хоча обряд здійснював священник. Зважаючи на те, що українські селяни відзначалися особливою набожністю, вони продовжували вінчатися «не за обрядом», особливо ті, в кого виникали ускладнення з паспортом чи ступінню спорідненості. Це нашоухує на думку, що вінчання не в церкві, а в коморі не викликало психологічного дискомфорту і не засуджувалися громадою.

За свідченнями В. Доманицького, в сприйнятті селян церковне вінчання було не обов'язковим. Гарантією майбутнього матеріального достатку родини було дотримання давніх обрядів, пов'язаних із семантикою хліба, як от випікання короваю і обходження навколо діжі [5].

У своїй статті В. Доманицький зазначає, що селяни не вінчалися самовільно, оскільки обряд виконував священник, тому його сприймали як церковну церемонію. Отже, ходіння навколо діжі не могло замінити церковне вінчання. Це був окремий обряд, який виконували лише під час традиційного весілля, а вінчання могло здійснюватися без участі громади [5]. В цьому разі «вінчання» – ходіння навколо діжі – є реліктом давніх землеробських культів, що зазнали певної деформації внаслідок втручання церкви в громадське життя українських селян.

Грунтовне дослідження В. Доманицького було присвячене одному з основоположників української етнографії Зоріану Доленга-Ходаковському. Вчений опрацював рукописні збірки Доленги-Ходаковського, що збереглися в архіві редактора «Киевской старины» В. Науменка. У цих збірках містилася 1631 пісня, з яких 199 – польських, 128 білоруських, 49 російських, одна чеська, а інші 1354 – українські: з Волинської, Київської, Полтавської і Подільської губерній. На думку дослідника, матеріали, зібрані З. Доленга-Ходаковським становили виключну наукову цінність, оскільки хронологічно передували першому досвіду зібрання українських пісень князем М. Цертелевим 1819 р.

Учений ретельно здійснював експедиційно-збирацьку роботу, про що маємо такі його свідчення: «Влітку минулого року довелось відвідати 36 церков Звенигородського повіту і декілька в суміжних повітах. взагалі біля 30 % усіх існуючих у повіті церков» [11]. На матеріалах цієї експедиції була написана стаття, що містить етнографічні відомості щодо пам'яток церковної архітектури: церкви, дзвони, ікони [11, с. 8], церковні ризи та предмети вжитку [11, с. 19], богослужбні книги з нотами, метричні книги і літературні дрібниці [11, с. 24].

Таким чином, своєю наполегливою працею В. Доманицький зібрав і описав велику кількість фольклорно-етнографічних матеріалів, зумів збагатити етнографічну науку новими дослідженнями, привернути увагу українців до їхньої культури, традицій, звичаїв і обрядів.

Список використаних джерел

1. Аліман М. Василь Доманицький (1877 – 1910) // *Вісті*. 2002. 21 березня. С. 8.
2. Богданова О. Рідкісна збірка пісень з Уманщини // *Народна творчість та етнографія*. 1999. №1. С. 87–89.
3. Болабольченко А. Василь Доманицький // *Рідна школа*. 2002. №12. С.23–26;
4. Василь Доманицький – філолог, історик, фольклорист, політичний і громадський діяч [Електронний ресурс] // Черкас. освітянський портал*: визначні особистості. Режим доступу: oipropp.ed.sp.net/content/126.
5. Василь Доманицький з науково-творчої спадщини. Статті, рецензії, огляди, бібліографія. У двох книгах. Книга перша. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. 2010. 410 с.
6. Василь Доманицький. З нагоди 15-ї річниці його смерті. Подебради : Вид-во «Кооперативний Фонд імени Василя Доманицького», 1925. 38 с.
7. Вернюк Я. Волинь у фольклористичних дослідженнях ХІХ–поч. ХХ ст. Рівне, 2000. 148 с.
8. Грушевський М. Василь Доманицький // *Черкас. край*. 1992. 19 березня.

9. Гуменюк М. П. Доманицький, В.М. // Українські бібліографи ХІХ – початку ХХ століття. Харків, 1969. С.128–134.
10. Добролюб А. Прочитайте тую славу // Черкас. правда. 1990. 26 серп. С.6.
11. Доманицкий В. Отчет об археологической экскурсии в Звенигородский уезд (Киевской губ.) летом 1901 года. // Відбитка Пам. кн. Київської губ. Киев, 1903. 12 с.
12. Доманицкий В. Рецензия на работу Петрова Н.И. “Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721 – 1795 г.г.). Том I“ // *Киевская старина*. 1904. Т. 86. № 4. Отд. 2. С. 60–65.
13. Доманицкий В. Рецензия на работу Дорошенка Д. “Указатель источников для ознакомления с Южной Русью“ // *Киевская старина*. 1904. Т. 86. № 9. Отд. 2. С. 104–113.
14. Доманицкий В. Сельская сатира // *Киевская старина*. 1902. Т. XXVII. С. 88–93.
15. Доманицький В. Сучасні колядки і щедрівки. Київ. 1905. 33 с.
16. Доманицький В. Про сільську кооперацію (Про товариства, потрібні на селі). Київ, 1906. 37 с.
17. Єфремов С. В. Доманицький на селі // [Режим доступ : https://chtyvo.org.ua › authors › V_Domanytskyi_na_seli](https://chtyvo.org.ua › authors › V_Domanytskyi_na_seli).
18. Єфремов С. Василь Доманицький. Посмертна згадка // *Світло*. 1910. № 1. С.7–9.
19. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ, 1995. 582 с.
20. Каталог книжок для народного читання. 3-є вид. Київ : Вик, 1910. 16 с.
21. Качкан В. А. Доманицький Василь Миколайович // *Енциклопедія Сучасної України*. К., 2008. Т.8. С.237–238.
22. Колесса Ф. Історія української етнографії. Київ : ІМФЕ НАН України, 2005. 368 с.
23. Липинський В. Пам’яті Василя Доманицького // *Чистому серцем. Пам’яті Василя Доманицького*. Перевид. Володимира Мовчана. Ідея перевид., впоряд., редагування Володимира Поліщука. Черкаси: Видавець Ю. Чабаненко, 2010. С.16 –17.
24. Поліщук В. Наукові й моральні імперативи Василя Доманицького // *Доманицький Василь*. 3 науково-творчої

спадщини. Статті, нариси, рецензії. У двох книгах. Книга перша. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. 2010. С.5–22.

25. Поліщук В. Чистий серцем. День. № 140–145. 12 серпня 2012 р. с. 11.

26. Рутковська О. Фольклористичні та етнографічні праці Василя Доманицького (До 125-річчя від дня народження вченого) // *Народна творчість та етнографія*. 2002. № 3. С. 45–48.

27. Семенов О. Український фольклор: Навч. посіб. Глухів : РВВ ГДПУ, 2004. 255 с.

28. Спицын А. А. Раскопки глиняных площадок у с. Колодистого Киевской губернии // Известия археологической комиссии. Вып. 12. Санкт-Петербург. Типография Главного Управления Уделовъ, 1904. С. 88–118.

29. Статті, рецензії наукових дослідників Данилевича В.Є. та Доманицького В.М. Ф. 401. Оп. 1. Од. зб. 51. 78 арк,

30. Токар Н. Громадська діяльність Василя Доманицького // *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова*. Серія 6: Історичні науки. 2013. № 15. С. 218–222.

31. Фольклор Уманщини / *Матеріали лабораторії «Етнологія Черкаського краю» УДПУ імені Павла Тичини*. Ф. 1998. – П. 23 – 27. – 120 л.

32. Фольклор Уманщини / *Матеріали лабораторії «Етнологія Черкаського краю» УДПУ імені Павла Тичини*. Ф. 2010. – П. 35. – Арк. 14–5.

33. Фольклор Уманщини / *Матеріали лабораторії «Етнологія Черкаського краю» УДПУ імені Павла Тичини*. Ф. 2010 – П. 34. – Арк. 9.

34. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Частина III. Львів : Діло, 1926. 137 с.

Праці Василя Доманицького на сторінках «Киевской старины»

Історія

Новый документ 1604 г. о Самозванце. *Киев. старина*. 1899. Т.64, №1. С. 8–13.

Поход козаков в северную Россию в начале XVII в. *Киев. старина*. 1900. Т.69. №5. С. 250–269.

Печатное дело в Малороссии в начале XIX ст. *Киев. старина*. 1900. Т.70. №9. С. 83–88.

К начальной истории Киевского народного училища (1789–1803). *Киев. старина*. 1900. Т.71. №10. С. 1–10.

Венчание вокруг «дижи»: (случай двукратного венчания одной и той же четы). *Киев. старина*. 1901. Т.72. №2. С. 72–74.

Неудачное венчание монаха. *Киев. старина*. 1901. Т.73. №5. С. 74–75.

Приготовление к встрече императора Александра I в Умани. *Киев. старина*. 1901. Т.73. №6. С. 141–143.

К истории частных пансионеров Киевской губернии в начале XIX ст. *Киев. старина*. 1901. Т.73. №6. С. 450–459.

11. Материалы к истории польского восстания 1831 г. [«Указ Правительствующему Сенату 12 марта 1831 г. О мерах наказания по отношению к участникам мятежа»; «О действиях против мятежников в губерниях Волынской, Подольской и Киевской»; «Указ Правительствующему Сенату, 4 июня 1831 г.»; «Извещение жителей г. Киева о взятии русскими войсками Варшавы». *Киев. старина*. 1901. Т. 73. № 6. С. 149–157; Т. 74, № 9. С. 89–94.

Как вводилось оспопрививание в Уманском уезде сто лет назад. *Киев. старина*. 1902. Т. 78, №7/8. С. 1–4.

Следы погибшего архива (Звенигородского духовного Правления). *Киев. старина*. 1902. Т. 79. № 12. С. 158–159.

К истории м. Варвы Лохвицкого уезда. *Киев. старина*. 1903. Т. 82, №7/8. С.4-5.

Похищение священнического чина вне отечества. *Киев. старина*. 1903. Т. 82. №7/8. С. 15–17.

Меры против холеры 1830 года. *Киев. старина*. 1903. Т. 82, №7/8. С. 17–18.

Кораблекрушения в Липовецком уезде Киевской губернии. *Киев. старина*. 1903. Т. 82. № 9. С.112.

Жалоба Краснянской громады (1751 г.) на утеснения от поляков. *Киев. старина*. 1903. Т. 83. № 11. С. 66–68.

Два указа митрополита Рафаила Заборовского (1733 и 1735 гг.). *Киев. старина*. 1904. Т. 86. № 7/8. С. 7–10.

К истории торговли в Малороссии. *Киев. старина*. 1904. Т. 87. № 11. С. 48–49.

Подати в Королевстве Польском в 1717 г. *Киев. старина*. 1904. Т. 87. № 11. С. 52–53.

Археологія

О раскопках, производимых В.Н. Доманицким близ с. Павловки Уманского уезда; близ с. Кривое Колено Уманского уезда; близ с. Колодистого Звенигородского уезда. *Киев. старина*. 1899. Т. 66. № 9. С. 134–136.

Раскопки произведенные В.Н. Доманицким у с. Глубочка Уманского уезда Киевской губернии. *Киев. старина*. 1900. Т. 71. № 10. С. 59–60.

Исследование В.Н. Доманицким городища, находящегося в с. Колодистом Звенигородского уезда Киевской губернии. *Киев. старина*. 1901. Т. 72. № 2. С. 125–126.

Запорожская рукопись о кладах. *Киев. старина*. 1903. Т. 83. № 11. С. 103–106.

Етнографія

Историко-этнографические мелочи из материалов З. Доленги-Ходаковского. *Киев. старина*. 1904. Т. 86. № 9. С. 86–89.

Художня література

Сельская сатира: [„Писня про Квашу”]. *Киев. старина*. 1902. Т. 77. № 5. С. 88–93.

Песни о Нечае. Новые варианты и литература песни. *Киев. старина*. 1905. Т. 88. № 1. С. 66–88.

Баллада о Бондаривне и пане Каневском: (новые варианты и литература песни). *Киев. старина*. 1905. Т. 88. № 3. С. 480–494.

По поводу одной мнимо-народной песне о панщине и повстанье. *Киев. старина*. 1905. Т. 89. № 5. С. 156–157.

Літературознавство та мовознавство

К малорусскому переводу Евангелия. *Киев. старина*. 1903. Т. 80. № 1. С. 10–11.

Шекспировский фонд и Русько-Українська Выдавныча спилка. *Киев. старина*. 1903. Т. 80. № 3. С. 141–148.

Неизвестное стихотворение К.Д. Думитрашка. *Киев. старина*. 1905. Т. 89. № 5. С. 152–155.

Українська преса в 1906 р. *Україна*. 1907. № 1. С. 48–65.

Українська література в 1906 році. *Україна*. 1907. № 2. С. 102–127.

Ода Сафо в перекладі Котляревського І. *Україна*. 1907. № 7/8. С. 234–236.

Шевченкіана Василя Доманицького

Нек оторые данные дл я биографии Т. Г. Шевченко. *Киев. старина*. 1901. Т. 72. № 2. С. 65–68.

Как читается Шевченко. *Киев. старина*. 1904. Т. 86. № 7/8. С. 18–19.

До бібліографії літератури про Т. Шевченка. *Киев. старина*. 1906. Т. 94. № 9. С. 5–10.

Критичний розслід над текстом «Кобзаря» Шевченка. *Киев. старина*. 1906. Т. 94. № 9. С. 21–82; № 10. С. 198–268; № 11/12. С. 331–564.

Критика та бібліографія

Библиографический указатель сочинений А.Я. Конисского, написанных по-малорусски. *Киев. старина*. 1901. Т. 72. № 1. С. 131–151.

Рецензії

Лаппо, И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце X VI в. [Журн. М-ва нар. просвещения. 1897. № 6. С. 263–302]. *Киев. старина*. 1898. Т. 60. № 2. С. 73–77.

Лотоцкий, А. Где обучалось подольское духовенство до учреждения подольской семинарии. [Каменец-Подольск, 1898. – 47 с.]. *Киев. старина*. 1899. Т. 64. № 2. С. 127–128.

Етнографічний збірник. Т. I-V [Л., 1895–1898]. *Киев. старина*. 1899. Т. 67. № 12. С. 148–153.

Обзор украинско-русской литературы за 1898 г. *Киев. старина*. 1899. Т. 67. № 12. С. 153–157.

Малорусские издания 1899 г. *Киев. старина*. 1900. Т. 68. № 2. С. 96–108.

Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Т. 1. [Львів, 1899]. *Киев. старина*. 1900. Т. 68. № 3. С. 169–172.

Етнографічний збірник Т. IV. Галицько-руські анекдоти / зібрав В. Гнатюк [Львів, 1899]. *Киев. старина*. 1900. Т. 69. № 5. С. 100–102.

Часопись правнича: розвідки правничі секції історично-філософської НТШ. Т. IX [Львів, 1899]. *Киев. старина*. 1900. Т. 69. № 5. С. 103–104.

Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями [М., 1900. XXII, 368 с.]. *Киев. старина*. 1900. Т. 70. № 7–8. С. 29–40.

Отчет благотворительного Общества издания общепольных и дешевых книг за 1899 г. [СПб., 1900. – 37 с.]. *Киев. старина*. 1900. Т. 70. № 7–8. С. 47–48.

Лотоцкий А. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем (Образование. – 1899. – Апр.-июнь). *Киев. старина*. 1900. Т. 70. № 9. С. 121–23.

Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. XXXI–XXXII [Львів, 1899]. *Киев. старина*. 1900. Т. 71. № 10. С. 34–43.

Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. XXXIII–XXXIV [Львів, 1900]. *Киев. старина*. 1900. Т. 71. № 11. С. 83–87.

Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. XXXV–XXX VI [Львів, 1900]. *Киев. старина*. 1900. Т. 71. № 12. С. 165–171.

Грабина, А.Т. Тывуртиевы выгадки: жарт в 1- й дії [К., 1900. – 34 с.]. *Киев. старина*. 1900. Т. 71. № 12. С. 171–172.

Приходские фонды шевы у чилища в Юго-Западном крае: их возникновение и средства содержания. [К., 1900. – 171 с.]. *Киев. старина*. 1901. Т. 72. № 1. С. 30–35.

Добрыв, А.П. Биографии русских писателей среднего и нового периодов. [СПб., 1900]. *Киев. старина*. 1901. Т. 72. № 1. С. 35–37.

Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. XXX VII–XXX VIII [Львів, 1900]. *Киев. старина*. 1901. Т. 72. № 2. С. 92–96.

Єфименко, А.Я. На Украине: очерки и рассказы [М., 1901]. *Киев. старина*. 1901. Т. 72. № 2. С. 144.

Лотоцкий, И. Виннице – Брацловский женский монастырь и его святыни. [Немиров, 1900. – 62 с.]. *Киев. старина*. 1901. Т. 72. № 2. С. 101–103.

Украинские издания 1900 г. *Киев. старина*. 1901. Т. 72, № 3. – С. 166–177; Т. 73, № 4. – С. 33–39.

Труды Подольского епархиального историкостатистического комитета. Вып. 9. Приходы и церкви Подольской епархии. [Каменец-Подольск, 1900]. *Киев. старина*. 1901. Т. 73. № 4. С. 48–49.

Кранихфельд В.Д. Т. Шевченко, певец Украины и Запорожья (1814-1861) [СПб, 1901. – 64 с.]. *Киев. старина*. 1901. Т. 73. № 5. С. 101–103.

Лыхо з горилкою! : (правдиве оповідання) П'яныця [М., 1901. 31 с.]; Островский М.О. Вирне средство от п'янства и запоя: рассказ малоросса [Житомир, 1901. 32 с.]. *Киев. старина*. 1901. Т. 73. № 5. С. 105–107.

Галерея русских писателей [М., 1901. VII, 589 с.]. *Киев. старина*. 1901. Т. 73, № 5. С. 107–108.

Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. XXXIX, XL, XLI [Львів, 1901] // *Киев. старина*. 1901. Т. 74. № 7–8. С. 54–57.

Радич, В. Запорожская старина: ист. Рассказы [СПб., 1900. – 242 с.]. *Киев. старина*. 1901. Т. 74. № 9. С. 115–116.

Волжский странник (всеядоним) Волжская библиотека. Вып. 1. [Н.-Новгород, 1899]. *Киев. старина*. 1901. Т. 74. № 9. С. 125–128.

Корифеи украинской сцены [К., 1901. 191 с.]. *Киев. старина*. 1901. Т. 75. № 11. С. 111–112.

Михновский, Г.И. Сатаньинська помста: драма в 4 диях / муз. И.Т. Белавина [Черкасы, 1898. 65+19с.]. *Киев. старина*. 1901. Т. 75. № 11. С. 112–115.

Русинов, В. Прыхожа: сцена в 1 дии / переклав и переробыв з соч. Н.В. Гоголя „Лакейская” [Полтава, 1901. 14 с.]; Несподивана халепа: драма в 2-х диях [Полтава, 1901. 44 с.]. *Киев. старина*. 1901. Т. 75. № 12. С. 183–185.

Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. XLII–XLV [Львів, 1901] // *Киев. старина*. 1902. Т. 77. № 6. С. 179–185.

Яворский, Ю.А. Из этнографической тетрадки 1830-х гг. [Л.: Изд. „Галицко-Русской Матицы”, 1902. 15 с.]. *Киев. старина*. 1902. Т. 78. № 9. С. 152.

Отчет благотворительного Общества издания общепольных и дешевых книг за 1901 г. [СПб., 1902. 72 с.]. *Киев. старина*. 1902. Т. 78. № 9. С. 154–156.

Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. XLVI–XLVII [Львів, 1902]. *Киев. старина*. 1902. Т. 78. № 9. С. 156–159.

Грушевский, М. Історія України-Руси. Т. I–III [Львів, 1898–1900]. *Киев. старина*. 1902. Т. 79. № 12. С. 186–193.

Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. XLVIII–L [Львів, 1902]. *Киев. старина*. 1903. Т. 80. № 3. С. 179–185.

Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук за 1902 г. Кн. 3, 4. [СПб., 1902]. *Киев. старина*. 1903. Т. 81, № 4. С. 67–68.

Хроніка українсько-руського Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Вип. 1. [Л., 1903. 86 с.]. *Киев. старина*. 1903. Т. 81. № 5. С. 131–134.

Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. LI–LIII [Львів, 1903]. *Києв. старина*. 1903. Т. 82. № 9. С. 134–139.

Фоменко, Кл. Из пришлого Киевской епархии: местечко Фастов по описанию москов. священника Иоанна Лукьянова [Києв. епархиал. ведомости. 1903. № 18]; Києв. времен Петра I [Києв. епархиал. ведомости. 1903. № 23, 24]. *Києв. старина*. 1903. Т. 82. № 9. С. 146–147.

Запорожская рукопись о кладах [К., 1903. XI, 63 с.]. *Києв. старина*. 1903. Т. 83. № 11. С. 103–106.

Лира и її мотывы / Зібрав в Кыивщыни П. Демуцькый [К., 1903. 58 с.]. *Києв. старина*. 1903. Т. 83. № 11. С. 109–111.

Хлопець та море. Лыстоноша. Розумний коваль: оповидання [Одеса, 1903. 32 с.]; Пухальський И. Катерина [Полтава, 1903. 54 с.]. *Києв. старина*. 1903. Т. 83. № 11. С. 111–113.

Грушевський, М. Історія України-Руси. Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні [Львов, 1903]. *Києв. старина*. 1903. Т. 83. № 12. С. 163–171.

Підеша Восток і Запад: повість [Комія, 1903. 155 с.]. *Києв. старина*. 1904. Т. 84. № 1. С. 31–32.

Цеглинський, Г. Кара совісти: нар. драма в V діях [Перемишль, 1903. 57 с.]; Бобикевич О. Настояні : комедія в одній дії [Львів, 1903. 55 с.]. *Києв. старина*. 1904. Т. 84. № 1. С. 33–37.

Суходольский, А.Л. Помста, або Загублена доля: драма в 4-х действиях; Хмара: драма в 5-ти действиях [Ростов-на-Дону, 1902. 103 с.]. *Києв. старина*. 1904. Т. 84. № 1. С. 37–40.

Т. Шевченко в литературе и искусстве: библиогр. указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченко / Сост. М. Комаров [Одесса, 1903. – 143 с.]. *Києв. старина*. 1904. Т. 84. № 2. С. 77–80; Т. 85. № 5. С. 79–90.

Записки наукового товариства ім. Шевченка. Т. LIV-LVI [Л., 1903–1904]. *Києв. старина*. 1904. Т. 84. № 3. С. 135–141.

Дорошенко, Д. Указатель источников для ознакомления с Южной Русью. [СПб., 1904. IV, 60 с. *Києв. старина*. 1904. Т. 86. № 9. С. 104–113.].

Тогобічний, И.А. Борци за мрії: драма на 5 дій [Харьков, 1903]; Терещенко М.С. Орыся: драма [Черкасы, 1903]; Грабина А.М. Мужичкы: жарт, в 1-й дии [К., 1904]; Хома Боец В кого серце

щыре, той в нещастях гыне: опера у 4-х диях [К., 1904]. *Киев. старина*. 1904. Т. 87. № 10. С. 39–42.

На чуже посягны, то й свое выстав / сост. козак Е.С. Копыл [М., 1904]. *Киев. старина*. 1904. Т. 87. № 10. С. 42–43.

Руська письменність: твори Івана Котляревського, Петра Артемовського-Гулака, Євгенія Гребінки. [Л., 1904. 533 с.]. *Киев. старина*. 1904. Т. 87. № 12. С. 168–179.

Дорошенко, Д. Народная украинская литература: сб. отзывов на нар. укр. издания [СПб., 1904. 72 с.] ; Народная література: сб. отзывов библиотеч. Комиссии Киев. о-ва грамотности о кн.. для нар. чтения. Вып. 2. [К., 1904. 160 с.]. *Киев. старина*. 1904. Т. 87, № 12. С. 184–186.

Модзалевскій, В. Генеральный судья Иванъ Чарнышъ и его родъ [*Киев. старина*. 1904. № 3. С. 315–341; № 4. С. 1–35; № 5. С. 193–230]. *Записки НТШ*. Л., 1905. Т. LXIV (64), кн. II. С. 31–32.

Павловскій, И. Приходскія школы въ старой Малороссіи и причины ихъ уничтоженія [*Киев. Старина*. 1904. № 1. С. 1–40]; Павловскій И. Ремесленное училище въ Черниховъ, учрежденное сто лет назад (1804- 1811 гг.) [*Киев. Старина*. 1904. № 2. С. 157–168]. *Записки НТШ*. Л., 1905. Т. LXV (65), кн. III. С. 47–49.

Науменко, В. Переписка М.А. Максимовича съ Н.Г. Лебединцевымъ [*Киев. старина*. 1904. № 9. С. 378–413; № 10. С. 125–147; № 11. С. 260–295; № 12. С. 454–505]. *Записки НТШ*. Л., 1905. Т. LXV (65). Кн. III. С. 49–51.

Автобіографія М.А. Максимовича [*Киев. старина*. 1904. № 9. С. 322–346]; Стешенко И. М.А. Максимовичъ: к столетию годовщины его рождения [*Киев. старина*. 1904. № 9. С. 347–377]. *Записки НТШ*. Л., 1905. Т. LXV (65), Кн. III. С. 51–52.

Запорожская Сич с новым содержанием: (из дорож. впечатлений) [Вестник Юга. 1904. 15 авг.]. *Киев. старина*. 1905. Т. 88. № 1. С. 47–48.

Красильников, Ф.С. Малороссия и малороссы: (геогр.-етногр. очерк) [М., 1904. 56 с.]. *Киев. старина*. 1905. Т. 88. № 1. С. 49–51.

Столпянский, П.К. Материалы к истории русской литературы и науки в XVIII веке. Вып. 1. Опыт библиогр. указателя книг по географіи, изданных в России в царствование имп. Екатерины II

(1762-1796) [Оренбург, 1903. 92 с.]. *Киев. старина*. 1905. Т. 88. № 3. С. 191–198.

Грушевский, М. Спiрні питання староруської етнографії [1904. 17 с.]. *Киев. старина*. 1905. Т. 88. 3. С. 198–200.

Яворская, П. Вирши украинськи [К., 1904. 89 с.]; Яворская, П. Марина: поема [К., 1904. 108 с.]. *Киев. старина*. 1905. Т. 88. № 3. С. 200–203.

Романчук, Ю. Недруковані твори Артемовського–Гулака [Записки НТШ. Л., 1905. Т. LX . Miscellanea С. 1–14.]. *Киев. старина*. 1905. Т. 88. № 3. С. 203–204.

Археологическая летопись Южной России: журнал посвященный южно-русской старине [1903. № 1–6; 1904. № 1–5]. *Киев. старина*. 1905. Т. 89, № 4. С. 12–14.

Історія України-Руси, написав Олександр Барвінський [Львів, 1904. 125 с.]; Історія України-Руси (з образками), написав Олександр Барвінський [Львів, 1940. 39 с.]. *Київ. старовина*. 1905. Т. 89. № 5. С. 113–118.

Украинський декламатор „Розвага”: арт. зб. поезий, оповидань в прози, монологив, жартив и гуморесок найвыдатниших укр. поетив и писъм. / уложив О. Коваленко [К., 1905. 520 с.]. *Киев. старина*. 1906. Т. 92. № 3–4. С. 57–60.

До бібліографії літератури про Т. Шевченка. *Киев. старина*. 1906. Т. 94. № 9. С. 5–10.

Slovanský přehled. Redactor A. ČV Praze. Ro čnic I, číslo 1. *Киев. старина*. 1898. Т.63. № 11. С. 67–69.

Slovanský přehled. Redactor A. ČV Praze. Ro čnic I, číslo 2. *Киев. старина*. 1898. Т.63. № 12. С. 101–104.

Slovanský přehled. Redactor A. ČV Praze. Ro čnic I, číslo 3. *Киев. старина*. 1899. Т. 64. № 1. С. 64–65.

Geneza poetycznych utworów Markiana Szaszkewicza. Napisał Cyryl Studziński (Rozprawy Akademii Umiej ętności. Wydział filologiczny. Seria II, tom XII, s. 1–46). *Киев. старина*. 1899. Т. 65. № 4.

Ruthenische Revue Halbmonatschrift. I. Jahrgang, im Wien (№№ 1–16). *Киев. старина*. 1904. Т. 84. № 3. С. 142–146.

Українознавчі дослідження В. Доманицького на теренах історичної Уманщини

Уманський край належить до тих районів України, які характеризуються чарівністю природи, багатством і неповторністю народної культури. Вписані у рівнинно-хвилястий рельєф мальовничі білохаті села, сповнені вікової мудрості і поезії своєрідні звичаї й обряди, мелодійна пісня, самобутне народне мистецтво у різні часи привертало до себе увагу письменників, поетів, істориків, етнографів, фольклористів.

Історичне минуле та фольклорну спадщину Уманського краю досліджували В. Антонович, М. Біляшівський, Ю. Бодров, М. Грушевський, В. Кривошея, П. Курінний, Л. Мирчук, Ю. Мицик, О. Діденко, Н. Кочережко, М. Мицик, Н. Сивачук, Т. Фіалко, Хр. Ящуржинський, М. Комаров, М. Комарницький, Хр. Ящуржинський тощо.

Важливе значення має збірка В. Доманицького «Сучасні колядки і щедрівки», видана у 1905 році. Тексти колядоспівів були записані дослідником у селі Колодистому у місцевого жителя Івана Лисака. Ця публікація дає змогу простежити особливості побутування обрядових, зокрема зимових пісень уманського регіону, а також рівень подачі, оформлення і наукового опрацювання етнографічного матеріалу. Паралельно до цих записів автор додав варіанти етнографічних матеріалів Волинської губернії та навів різні варіанти колядок і щедрівок інших регіонів України для здійснення порівняльного текстологічного аналізу. Науковий потенціал збірки підкреслюється ґрунтовною розробленою бібліографією з проблем досліджень колядок і щедрівок та взагалі святкування Різдва, що нараховує 247 назв, які розташовані у хронологічному порядку починаючи з 1826 до 1904 року. Дуже цінна добірка у філологічному плані, оскільки тут передано особливості українського мовлення та безліч варіантів та паралелей до поданих текстових записів, взятих з літературних джерел різних регіонів України. Збірка містить тексти 16 колядок і 10 щедрівок [15].

Цікавим, на наш погляд, буде здійснення порівняльного аналізу рівня фольклорної пам'яті початку ХХ ст. і першого десятиліття ХХІ ст. Для цього нами були використані матеріали

науково-дослідної лабораторії «Підготовка студентів-філологів до українознавчої роботи в школі», зокрема, фольклорно-етнографічної експедиції викладачів і студентів факультету української філології до села Колодисте у 1998 та 2010 роках.

Новорічна пісенність у контексті календарно-обрядової творчості посідає помітне місце. Вона давно привертає до себе увагу етнографів та фольклористів. Василь Доманицький у своїй праці «Сучасні колядки і щедрівки» [15] подає низку зразків колядок та щедрівок і водночас порівнює записи із варіантами етнографічного матеріалу переважно Волинської губернії, а також проводить літературні паралелі до календарно-обрядових пісень зимового циклу.

Ми спробували порівняти варіанти сучасних колядок та щедрівок із записами Василя Доманицького від Івана Лисака на початку ХХ століття.

У селі, як на початку ХХ століття так і сьогодні виконуються колядки, де мова йде про творення світу. У них розповідається про народження Месії, про його смерть, воскресіння, страшний суд над праведними і грішними.

Важливою для світотворення є архаїчна ідея «смерть породжує життя», тобто нове життя можливе лише за умови загибелі якогось іншого життя – так само, як колосок може прорости лише тоді, коли зернина в землі віддасть новому паростку усі свої сили. Християнство не відмовилося від цієї ідеї, принісши в жертву людям життя Ісуса Христа [27].

Різдвяний фольклор просякнутий радістю, передчуттям чогось неймовірно прекрасного. Це стосується як давніх колядок і щедрівок (возвеличення господаря, його сім'ї і всього, що є в нього вдома і на господарстві), так і релігійних – часте повторення слова «радість», «дивина», «світло зірки» тощо.

*Нова рада стала,
Якь на неби хмара,
Надь вертепомь звизда ясна
Весь свить (= свиту) возсьіяла.
Пастушки зь ягняткомь
Перьідь тимь дитяткомь
На клденца упадають,
Бога вихваляють.*

*Ой Боже нашъ, Боже,
Ти небесний Цару,
Даруй літа щасливиши,
Ти нашъ господару!
(записано у с. Колодисте Звенигородського повіту)
Даруй літа молодії
Цього дому господарю.
Не так господарю, як тій господині,
Не так господині, як малій дитині.
Добривечір! [15].*

У варіанті, записаному в с. Колодистому відсутні слова, які є у запису І. Лисака:

*Де Христос родився,
З Деви воплотився,
Як людина пеленами
Убого повився [15].*

Останні рядки у варіантах 1–2 також мають доповненість і завершенність:

*Цього дому господарю та щей господині,
Даруй літа щасливії всій його родині.
Просим тебе, царю, просимо всі нині,
Верни волю, пошли славу нашій неньці-Україні [15].*

Досі у с. Колодистому виконують і колядки з іншими апокрифічними сюжетами: про втечу Марії з Христом до Єгипту і чудесне зростання пшениці у господаря (поєднання християнських і хліборобських мотивів), про випускання Господом усіх грішних душ з раю, окрім тієї, що не шанувала батька і матір (етнопедагогічне навантаження) тощо.

У праці автор подає варіант колядки до дівчини «Ой рано, рано куроньки піли». Мова в ній іде не тільки про вроду дівчини, а й про важливість для українців-землеробів трьох стихій – сонця, місяця і дощу. В ній присутні світотворчі мотиви.

*Ой рано, рано куроньки піли,
Ой іще раньше Марися встала,
Двори вимітала,
Двори вимітала, столи застилала,
Сподівалася троє гостеньків.
Йдин гостенько – ясне Сонечко.*

*Другий гостенько – ясний Місяченьку.
Третій гостенько – дрібен Дощик.
«Чим ся похвалиш, Ясне Сонечко?»
«Ой як зійду я в неділю рано –
Освічу я церкви і костьоли;
Ой возрадується увесь мир на світі!»
«Чим ся похвалиш, Ясний Місяченьку?»
«Ой як зійду пізно-пізенько,
Освіжу я гори і долини,
Ой возрадується весь світ в лісі, –
Весь звір в лісі – гість при дорозі».
«Ой чим ся похвалиш, дрібен Дощик?»
Ой як я спаду три рази в маю,
Ой возрадується жито і пшениця.
І вшелякая пашиця».
Ой за тим словом – бувай же здорова,
Красная Панна, не сама з собою, –
З отцем і маткою,
Із родиною [15, с. 122].*

В наш час колядки до господині та малих дітей (хлопчика, дівчинки) майже забуті, та ще збереглися колядки до хлопця.

*Ой рано-рано кури запіли.
Ой дай, Боже!
А ще найраніше пан Іван устав.
Пан Іван устав – лучком забрызчав.
Пойдемо, браття, в чистеє поле.
Там же ж я зазнав куну в дереві.
Куну в дереві, дівку в теремі.
Вам буде, браття, куна на шубу.
А мені, браття, панна до шлюбу [31].
У варіанті відтвореному В. Доманицьким вона така:
Ой рано, рано кури запіли,
А ще найранче пань Романь уставь,
Пань Романь уставь, лучкомь забрызчавь:
«Втасвайте, браття, кони сидлайте,
Та пойидимо вь чистеє поле,
Вь чытее поле на полювання!
Ой тамь я назвавь куну вь дерыви,*

Куну въ дерыви, дивку въ терыни (=тереме).

Ой тоби, брате, куна на шубу,

А мини, брате, дивка до шлюбу [15].

Нині у селі ще побутують колядки «Ой у садочку, виноградочку», «На подвір'ячку красно метено», «Прала дівчина шовкові хустки», «Пасла дівчина чотири воли» та ін. А зафіксована В. Доманицьким колядка «Ой по долинах річеньки бринять» дещо словесно видозмінена, але зміст має такий же. У збірці «Сучасні колядки і щедрівки» вона така:

Ой по долинах риченькы брынять,

Ой дай Боже

А по городахъ мачынькы цвितуть,

Тудою шила панна Оксана,

Вырвала квітку зъ маковогоцвितку.

Якъ бы я така, якъ цяя квітка,

То носыла бѣ я срибніи ключи, Набырала бѣ я холодни лёхы,

Частувала бѣ я рокови госци –

Рокови госци, ще й коляднички.

Якъ по воду йшла - якъ зора зийшла,

Якъ з водою йшла - мисяць зий шовъ;

Въ синечки виходить - соничко сходить,

Въ хаточку входить – ажъ пани сидять,

Ажъ пани встають – шапки зиймають,

Шапки зиймають – і питають:

«Чи ти царивна, чи королівна?»

«Я ни царивна, ни королівна –

Отецка дочка, якъ паняночка!»

Добрый вечерь![15].

На сучасному етапі її мотив мелодії залишився незмінним, а тест такий:

Ой ясна-красна на небі зоря,

Ой дай Боже!

А ще найкраща дівка Оксанка

По воду йшла, як зоря зійшла

З водою прийшла, як місяць зійшов

Встала, вбралася, до церкви пішла

Там пани стояли, її питали

Чи ти попівна, чи королівна

*Я й не попівна, й не королівна
Батькова дочка, як панночка
А материна, як ягідочка
Добривчір!*[32, Арк. 14 –15.].

В. Доманицький у дослідженні зафіксував пісню, яка супроводжувала маланкарів під час ходіння із зіркою:

*Ой ше (=ще) вчора изъ вечора
Наша Мыланка прыйихала,
Прывезла соби Васылычка,
Ой Васылчыка и килчыка (=черчика?).
Ой Васылчыку, мій килчыку,
Ны гоны курей по хливчыку,
Бо въ мене куры дорогіи,
Ажъ по чотыри золотіи.
Наша Мыланка ложкы мыла,
Золотый фартух замочыла* [15].

До сьогодні жителі села ще пам'ятають пісню у такому змісті:

*Ой учора із вечора
Пасла Маланка два качури.
Пасла, пасла, загубила,
Шукаючи – заблудила.
Приблудила в чисте поле,
Там Василик плужком оре.
«Ой, Василю, Василечку,
Виведи мене на стежечку,
Буду тебе шанувати,
На день три рази поливати,
На день три рази поливати,
Ще й русу косу закладати»*[33, Арк. 9.].

Отже, на сучасному етапі у селі Колодистому різдвяний обрядовий фольклор збережений досить добре. Завдяки підтримці церкви в активному вжитку побутують релігійні колядки та величальні, апокрифічні колядки, які передаються від покоління до покоління. Це засвідчують традиційну незмінну регіональну своєрідність поетичних та побутових мотивів впродовж століття на стійкість жанру та його витривалість до асимілятивних процесів.

Українознавча розвідка В. Доманицького з історичної Уманщини «Сучасні колядки і щедрівки» і сьогодні є цінним джерелом дослідження регіональної календарної обрядовості.

Василь Доманицький

СУЧАСНІ КОЛЯДКИ І ЩЕДРІВКИ

**(Відбитка з Пам'ятної книжки
Київської губернії на 1905 р.)**

Наведені нижче колядки і щедрівки записані цього року в селі Колодистому тому Звенигородського повіту місцевим жителем – Іваном Лисаком, мешканцем села, грамотним, обізнаним подекуди з етнографічною українською літературою. Його записи колядок і щедрівок в сполученні із різдвяними святковими обрядами може ще мати цінність філологічну, що слугуватиме наочним взірцем особливостей мовлення («говору»), який існує в с. Колодистому, що знаходиться на межі Уманського повіту і сусідньої Херсонської губернії. Маючи на увазі вищезначене, ми пропонуємо до уваги читачам записи І. Лисака в тому вигляді, в якому вони ним представлені. Принагідно ми повідомляємо варіанти до цих записів з наших колекцій етнографічних матеріалів, переважно Волинської губернії, а також літературні паралелі до колядок і щедрівок, наскільки це можливо було здійснити далеко від культурного центру з його громадськими і приватними бібліотеками.

КОЛЯДКИ

1

Видить же Бог,
Видить творить (= Творець)*,
За що мир погибає, –
Архангела Гавриїла В Назарет посилає
Благовісний в Назареті (= Благовістен, Назарете), –
Стала слава у Вертепі.

* Помітки в дужках показують, як повинно бути насправді.

От (=о!) при[е]красний граде Вихлиїме [Вифлеєме]
Отверзи врата Йїдема! [Едема]
Та звізда ясна осіяла,
Трьом царам путь показала.
От перший день (=От Персії) троїм (=є) цару (=і)
Ни[е]суть смирну, злато і кадило,
Христу дари приносяще.
Та Ирод барзе (=бардзо) засмутився,
Що Сус Христос народився;
Слуги свої розсилає,
Христа вбити шукає.
А ни[е] знайшов Христа вбити, -
Зви[е]лів дітей вигубити
У тр[ь]ох літах, і лижущих¹
Ни[е] ви[е]лів пощадити.
Та Ирод діти забиває,
Матка з жалю умліває,
Плаче, плаче Охлиїма (=в Вихлиїмі) [Вифлеємі]
По чадах своїх маленьких.
«Як же ми[е]ні ни[е] плакати,
Як пичальна я їх мати, – [печальна]
Я за ними печалюся,
Я по їх ридаюся (sic!)».
Та піде Ирод аж до гаду (=аду)

До Люципира на пораду [Люцифера]
А ми цей день висилімся, [веселимся]
Рожеству поклонімося.

Варіанти до цієї колядки знаходимо у М. Лисенка (див. 300 найкращих укр. пісень. С. 214–216) та у О. Малинки Сборник материалов по малорусскому фольклору, Черніг. 1902, №№ 9, 12, 14, 17 і 18 (С. 15, 18, 21, 23, 24), у виправленому вигляді: там ясно стоїть «возве і стати» (те саме що благовестити), «от Персії» («от перший день!»); варіант № 9 припиняється на 19 рядку нашого

¹ У різдвяному вірші XVIII ст., що надрукований О. Левицьким (КСт, 1889, № 1) – це місце читається таким чином: “От двою лет и ниже всех сущих (немовлят)”.

запису; продовження у № 12, де хоча немає вказівки на вік («у трьох літах») вигублених дітей, проте помічено, що «сорок тисяч да чотири малих діток вигубили», і потім (що випущено у нашому запису): «Ірод дітей забиває, – Плаче мати, ридає. Не плач мати, не ридай» і т. д. Останні 4 рядки майже тотожні, лише в останньому рядку: «Тожеству» (замість Рожеству). Варіанти ще є у Чубинського, III, 358, № 87 і варіанта: III, 365; в КСт, 1889, № 1; 1894, № 2 і 9; 1895, № 2; у Головацького, II, 97, 98, 497; III, 138, 139; у Ол. Пчілки КСт 1903, V, 202, 214; VI, 357, 366, 368, 369. Викривлення даної колядки особливо помітно у Чубинського (III, 365):

«Благовістний в Назареті!
...Владико в Вехлеємі...
Тверди вразтай іди (=отверзи врата Едема).
Низько ходить Боже сонце
В дівиченській лози...
...І прінісши орнамент (=во храміну) і т. д.

У наших волинських записах із сіл Новий Двір і Коростятин Ровенського п.) початок (4 рядки) зовсім збігається: у Коростятинському зовсім тотожно, а у Новодворському: «Бачить Бог, ...що (а не “защо”) мир погибає». Подальші рядки являють суттєві розбіжності, які можна побачити із їх порівняння:

Коростятинський варіант
“Возвістися в Назареті –
Славу славлять у вертепі.
О прекрасний граде,
Отверзе врата Едимо (sic!)
Не заходить моє словце (sic!)
В дівічій (!) нам Тройці
Звізда ясна возсіяла,
Трьом царам путь показала.
Я с першії (=от Персії) троєм цару
Та несуть Христу дару,
Несуть злото, кадильницю
Рожеству поклониця.
Ой з-за гори краменої (=кременної)
Виїзжають фарісеї,

Мечем камень розсікать
Христа вбити шукають.
«Ой мав Вирод
Малі діти вбити.
По всім світу вигубити,
А я, я, маленькїї діти,
Просвещаю (sic!) на світі;
А я, я, печальнїя мати,
Мушу горко ридати».
Новодворський варіант

«Благовістить тайну таку:
Бог приходить в Вихлиєму.
О, красній град Вихлеєма,
Отверзі врата Едема!»
Незаходімоє сонце іміло возсіяти
От Діви, і тьму язиків невірив розігнати.

Бачимо, що Новодворський варіант суттєво наближається до № 9 О. Малинки, де останні два рядки читаються:

«Незаходімоє сонце іміло возсіяти
І тьму язиков неверія разгнати».

Цю подібність можна пояснити тим, що запис О. Малинки – теж волинський (в м. Острог). Стосовно другого варіанту, то деякі його риси до другої частини (до слів «Ой з-за гори кременної») нагадують наш запис: таке ж викривлення «от Персії», дарування, «кадильніці» і усього складу перших чотирьох рядків, що відрізняються лише в зміні їх місця.

2

Іде звізда чудно
З восток на полудньо,
Над вертепом сіяє,
Трьом царям путь являє.
Шедши тріє цари
Ни[е]суть Христу дари.
Ангел сострічавше,
На путь наставляше:
«Другим путем ідіте,

До Ирода ни[е] йдіте».
Волфви возвратівше,
Вол [х] ви В Ирода не бывше,
І вспять возвратівше
Ни горше трудівшися (1).
Ирод їх спригласив:
«Куди йдете?» испросив.
Отвічавше йому:
«Ми йдем к рож денному».
«К рожденному йдіте
І мнє возвістіте».
Слава Ті рожденном,
За всіх умоленном!
Спасет Бог человека
От нині до века.
Аще поклонюся,
Пред царем смируся,
Чаю в небі биті,
З Ним до віка жити.

Схожий варіант у Б. Грінченка: Этнографические материалы, т. III, № 41 (записаний у Каневському п. суміжному із Звенигородським), – особливо в першій частині, – до слів «Ангел сострівчавше», де варіант Грінченка стає бліднішим і більш викривленим (напр., Офлот розгнівився – тобто Волхви). Ще варіанти – там само у Грінченка, № 4 та в Збірнику Харк. Іст.-Філол. Тов., т. V, 131, № 9.

3

Днесь поюше, купно іграймо,
Цара рожденнаго всюди восхваляймо,
Поюще,
Іщуще,
Слава в вишніх Богу Глаголюще.
Нігде тому та й ни[е] може статся,
Ой що Ирод хоче царствоваться
Над Христом новорожденним;
Младенець у яслах Йєсть положен

Цар на осляті в Йігіпет ступає,
Ирод своє ві[й]сько всюди розсилає,
Бил би вбіен Цар народжен
От Марії девы днесь воплощен.
Ти, Царице, всюду єсть при[е]славна!
Днесь рождає причистая Панна.
Бог во шопе (=і),
Между скоте (=й)
Христос почиває, Бог во плоте (=і).
Приступіте, братіє, до Цього,
Послушайте розума (!), що єсть до того!
Златіє квіти Которо (!) квіти,
На главах вінци в небі биті...

Колядка дуже попсована, особливо наприкінці. Нагадує вар. у
Чубинск. III, 338, № 68 А.

4

Нова рада стала,
Як на небі хмара,
Над вертепом зізда ясна
Весь світ (=світу) возсіяла.
Пастушки з ягнятком
Пи[е]ри[е]д тим дитятком
На вколенца упадають,
Бога вихваляють.
Ой Боже наш, Боже,

Ти небесний Цару,
Даруй літа щасливих,
Ти наш господару!

Вельми поширена в Україні колядка. У даному варіанті є значний пропуск після перших чотирьох стовпчиків, – пор., напр., у О. Пчілки (КСт., 1903, VI, 362) або 300 найкращих українських пісень. К., 1904, стор. 214 (із збірників М. Лисенка):

Там Христос явився,
В Діви народився,
Сотворитель всього світа –

В яслях положився:
Не в гарних палатах,
Не в дорогих шатах,
А у стайні, на сінечку,
Помежи бидлята.
А Пречиста Мати
Його пильнувала,
Всьому миру щастя-долі
У його благала

Далі, як і в нашому запису, де, зокрема, і останній рядок змінено, – йде:

«Даруй літа щасливії
Сьому (або: “сього дому”) господарю»...

Не менш викривленими є і два волинських варіанти, – із сс. Яполот і Маренін (Ровенськ. п.):

Варіант з с. Яполоти

Нова рада світ з'явила –
Всему свіу весело;
Море в води виграває,
Всі янголи заспівали:
Слава богу Всевишньому,
Що Сус Христос народився
В місті Вихлеємському [ф]
Народився у бідності
І скасував усі злості, –
Гірод смутень зостався. Ги[Г]род
Йшло во[і]йсько Гіродове

З міста Віх[ф]лиємського
«Ох, ідіте, міч беріте,
Малі дітки стинайте;
Певно, Христос в Вихлиємі,
Певно його шукайте.
Скоро ви його знайдете,
То до мене приведете,
Яко крулю своєму».
«Усе царство ісходили,
Нема Христа в Вих[ф]леємі,

А не (=ні) в Крульстві твоєму».
А княгіня Намархіня (=та Рахіля?)¹
Не може цього втолить (sic!),
Що то діти, яко квіти,
Гірод казав погубить.
Дві тисячі записано,
А п'ять тисяч замарано
Мучеників Христових.
А Господь їх всіх приймає.
У небі царство дає.
Во вікі веков. Аминь!

Варіант с. Мареніна

Снова (!) рада все[і]м запела (sic!)
По всем све[і]ті весело.
Наш Сус Христос народився
У місті Батлеєві [Віфлеємі]
Народився із божності (sic!),
Показує всенькі злості;
Вирод смутний зостався,
[Ирод] Сказав малі діти бити
В славнім місці Батлеєві,
Певне Христа шукати.
«Скоро його знайдете,
До мене приведете
Яко царю своєму»,
Йшло ви[ій]сько Виродскеє,
– Нема Христа в Батлеєві.
«Всеньку землю сплентровали,
Діти кровію ляляы,
Для розказу твоєму».
Не так дзяткі, а як матки,
Що немає жадного,
Без Вирода безбожнаго,
Без милості його.
П'ять тисяч написано,
Сорок тисяч намазано,
Же мучеників Христових.

Як княгиня Немархиня (=та Рахиль)
Не можеця втулити (=втолить?).
А Господь оцєє знає,
В небі царство ім готує,
Яко цару (!) своєму.
А ми роду (=А Ирода) ізбожного (=безбожного)
Судять в пеклі бути нам (!).
Сохраний нас, Христе цару, муки!
А ми Творця вихваляймо,
Йому царство в небі даймо (!),
На віки віков. Амінь!

В одній з наступних наших колядок (№ 9) зустрічаємо аналогічне перекручення: «Архилія (=А Рахіль) ридає, плаче, умліває».

Дещо іншого вигляду набуває варіант з м. Межирічі Ровенськ. повіту:

Шо то за предивна в світі новина:
Чистая Дева сина родила?
Вона його породила
І сейчас його увидела...
Три крулеві над
Ім стали,
Пелюшечки зготовали
На Суса Христа.
Три крулеві с подарунками,
А за іми звезда с заболунками.
Вийшов Ірод с заболунками,
Да й питає: «куди ви ідете?»»
Отвещавши єму: «ідем,
Сусу Христу подарунки несем!».
«Прошу ж я вас, потрудіться,
Рождьонному поклоніться,
Мале дитя рожденнеє
Воздухом накрить».
Як послав Господь три анголи
З небес поюче,

Темной ночі, ясної звізди,
Христа славлюче.
Як ли[е]тіло три анголи –
Пісню співали,
Що на Рожество Христове
Сади зацвіли.
Та не так тії сади цвіли –
Інієм пали;
Молить Бога, христіяни,
Щоб не запали (!).
Молить Бога, христіяни,
Ще й мали (–ії) діти,
– Показало всякеє древо
Разнії квіти.

Досить схожий варіант є у Б. Грінченка. Етнограф, мат., III, № 32. Взагалі перша частина колядки виявляє невелике відхилення від цілої серії того самого типу колядок, де Марія Діва:

Породивши Суса Христа
Да й злякалася,
За те древо за клен-древу
Заховалася.

Див. Грінч., III, № 32, та 33 вар.; Малинка № 24, 35–37. У нашому варіанті *Дева-Марія* не лякається, але ховає сина від *ангелів* (замість – від “всякої жидови”). Останніх 6 рядків немає ні у Грінченка, ні у Малинки. Варіант в «300 найкращих укр. пісень», стор. 220.

6

Согласный день (!) прославився,
Ясна новина,
Де алголи поспівали (!)
В Божому дому;
Поють пісню пісньовою (sic),
А нам радість такову (!),
Всім преблагою (=ую).
Пры[е]чистая Дівича,
Матко шина, [єдина]
Даруй же нам зи[є]мний рай

Во граді своєм!
Чистая Діва, раждай сина (sic),
Яко люды на коліна (=от Іудина коліна?)
Матко їдина!
Заграй же нам цар Давид,
На в[г]ушла сміло,
Веселія спроросло (?!)
Да все поняло (!)
Што за чудо што з'являє,
Вертеп землю промишляє,
Нас потішає.
Подлецкой, цар, подлецкой цар,
Подлецкой нинє (...),
Де Сус Христос народився
В (=у) яслах на сіні,
Де бидлята спочила
І до Бога поклон мали,
Ше й загрівали.

Вкрай викривлена колядка того ж типу, що і «Предвічний Син на землі вродився» (див. О. Пчілка. КСт., 1903, VI, 364). У цій останній третя строфа:

А воли над ним поставали,
Дишучі, Його зогривали,
Створителя свого;
Знають Пана нашого й бидлята, –

збігається з останнім рядком нашого запису.

7

Народився Ісус христос,
Народивсь,
Которим нам небо й землю
Просвітив.
На [Й]Ордани
Тихо вода стояла;
Там При[е]чиста
Свого сина купала.
І скупавши и

У шовкове сповила,
А сповивши вложила
Десь взялося із захід сонця
Три царі,
Та принесли Сусу Христу
Три дари.
Ой їден цар Божим миром
Мирував,
А другий цар Сусом Христом
Називав,
А третій цїр золотую
Квітку дарував.
То ж не квитка –
То ж Божеє Рожество,
Всьому миру
На цим світі радісно.

Дуже розповсюджена колядка. Близький варіант у Грінченка, III, № 38, Малинки, № 23 (...№ 4) – для кінця нашого варіанту:

їден [Єдин] цар трема городами даровав,
Другий цар миром, кадиллом одвивав,
Третій цар золоту квіточку в руки дав і т. д.

Див. також у О. Пчілки (КСт. 1903, ГV, 149); Головацьк. III, 22, № 28; 325, 51 Ж, 52; ГV, 23, № 30 (лише фабула така сама); Zbiór Wiadomości, V. Moszynska, 67; Чубинський, III, 324 Г; 323, А; III, 449, № 12 (прибл. вар.); 300 найкращих укр. пісень, стор. 222, 223, 225 (№ 284). У нашому розпорядженні знаходяться ще два варіанти: один – Волинський, з с. Мареніна, Ровен. п., а другий – із Звенигородського повіту, с. Шостакової, сусіднього з с. Колодистим (запис С. О. Єфремова). Наводимо їх паралельно. Текст колядки п. Єфремова відрізняється певною художньою обробкою.

Варіант с. Мареніна

Ай уче[о]ра нам
Христос народився
Той, которий небо і землю сотворив.
Становила Божа мати Орданю.
На тій Ордані тихая вода стояла, –
То панна Марія свого синочка купала

А скупавши, шовково сповила,
А сповивши, у яселко уклала
Над тим дитям воли-осли дихали
Поприїзжали с под заходу сонця тріє цари,
Та привезли тому дитяті три дари.
А еден цар миром его мировав,
А другий цар Сусом Христом називав,
А третій цар золоту квітку в руки давав.
Квітка наша, квітка наша рожова,
По всім світу, по всім миру
Христовее Рождество.

Варіант с. Шостакової

На річці Ордані тиха вода стояла
Діва Марія свого сина купала;
Скупавши, в шовковия[ї] сповила
І в яслині положила.
Над тими яслами сірі воли стояли
Божим духом дихали.
До схода сонечка приїхало три цари,
Привезли йому три дари:
Перший же цар – Ісусом Христом найменував.
Другий же цар – дарою подарував.
Третій же цар – квіточкою найменував.
Се тая квіточка – пресвітлий день Різдва,

Щоб усьому мирові хрещеному було радісно!
Розвеселись, пане господарє, в своєму дому,
Як янголи в своїм убранню.

Для більшої наочності того, наскільки змінювалася сучасна колядка протягом минулого сторіччя, наводимо її запис, виконаний першим українським етнографом Доленгою-Ходаковським у 1814–1817 рр. з Волинської губ. «W Porusku i kolo Ostroga», – як помічено його рукою, з оригіналу рукопису, що належав В. П. Науменку.

А вчєра звєчєра тиха вода стояла, –
Там Панна Христа свого купала;

Скупавши його, в тонкі пелюшки повила;
Повивши його, в золоті яселка вложила;
Вложивши, тричи поколихнула:
«Лелю, полелю, мій синоньку єдиний!»
А на схід сонця три крульове стояли,
Стали гадати, чим тоє дитя офіровати [та дарувати].
Єден даровав – миром, кадилом офіровав;
Другий даровав – золотою квіткою;
Третій даровав – імя Христуса дав.
Ходім же, брате, темної ночі по дрозі,
А niech nam sam Pan Iezus nadgrodzi!
О у obiecal пат Pan gospodarz zloty dac, –
Day mi, Boze, przeslego roku doczekaс.

8

Світ змеслений (=мислений)
Днесь родить,
Бог от Деви к нам приходить,
І єго же-ієлія (=алілуя!)!
Причистая Дева Марія Днесь раждає І питає
Со звіздою наследім (=там слідують!),
Ни[е]суть злато, ливан, смирну,

Поклон воздають.
Ирод злосливий воз'ярився,
Що Христос цар народився, –
Ви[е]лив слугам звесця дати [звістку]
Сосци своїми

Зело драгими (!)..
Бог во шопе (=і),
Между скоте (=и),
Приславной (=ій) нинє.
Тріє парі прославимо,
На коліна упадають:
Що в пустынї славной нині
(=Ой од нині славній Нені!)

Царем Пи[е]рсидським,
Всюду іскати младенца вбити
З світа згубити
Цара нового.

Деякі рядки колядки ототожнюються з такими самими в № 3. Дуже схожий варіант у Грінченка, III, № 34, та лише до слів «Ирод злосливий». Ця частина додана з іншої колядки, – напр. «Видить Бог», де маємо:

От Персії тріє царі
Ідуть ко Христу со дари,
Ліван, смірну, злато принесоша
Во храміну і на колена падоша...
Ирод же весьма засмутился,
Же Христос,
Цар наш, народілся;
Слугі своя посилаєт,
На смерть обрекаєт.

(О. Малинка, № 9)

Або у волинській колядці (наш запис із с. Коростятин, Ров. п.):

Небо і земля
Мині (=нині) Торжествують.
Ангели людям весело сказують:
Христос родився.
Бог воплотився;
Ангели співають,
Царієє вітають,
Поклон отдають,
Чудо повідають,
Чудо, чудо повідають.
Троє царіє с востока пріщоша,
Змірна і лева (=смірну, ладан) ему приносяще.
Христос родився і т. д.
В Віфлеємі взялось на се тіло (=взяв на себе тіло),
В темностях земних сонце засвітило.
Христос і т. д.
І ми рожденному поклон Богу даймо,

Славу во вишніх Єму заспіваймо.
Христос родився...

Або ще в одній (наш запис з с. Яполоті, Ров. п.) – колядці
«С предвічний родився с – предвіка»:

А Гірод з того засмутився,
Що з Діви Христос народився,
Казав його питати,
По всім світі шукати
Для зради.
Пастори приходили,
Сусу дари до рук приносили,
На колянки впадали
Пред Сусом.
Смутіться всі ви Родяни (=Іродіане),
Крушіться в Гіпті бовани.
¹ А ми всі тому веселимся¹,
Радуймося неложно,
Що ходили не прожно
В дорогу.
“Іродіане всі смутяться,
В Єгілте болвани крушатся”.

9

Вдарте в ву[і]сла сміло,
Висилилися Діво!
Вже Сус Христос із дівиці
Взяв на себе тіло.
Анголи пристали (=предстали).
Так Йому співали:
«Слава в вишніх, мир на землю!»
Голосом воздали.
Матка сповивала,
Так його й витала,
Свого сина рожденного
Царем називала.
Ирород засмутився,

¹ Цей рядок можна зустріти у всіх виданнях Почаєвського Богогласника.

Що бог народився:
Думав Ирод, що Бог прийде
Царство одбирати.
«Ти Ироде, враже, –
Всяке тобі скаже;
Диявол ти на вік вішний,
Бог зиламе (sic!) з'яже.
Возиграй, Давиде!
Бог на землю прийде
Од Сіона до коріння
(=Від твого коріння)
Син Мариш прийде¹
(=До Сіона син Маріїн прийде).
Архилія (=А Рахиль) ридає,
Плаче, умливає,
Вона своїх штирох синів
Мертвих доглядає».

Варіант в «300 найкращих українських пісень», стор. 219–220, майже збігається із варіантом у Б. Грінченка, III, № 42 (те саме і в Збірн. Харьк. Іст.-Філол.-Тов., т. V, 130, № 6). Варіант

Лікуймо цело,
Где Бог на себе
Взяв наше тело.

10

Ісая – наше сія?!²
Ой що Дева породила Сина
Днесь младенча і [с]первенца, –
Імя йому Імануил,
Да наринуть йому,

¹ Подібний куплет зустрічаємо в колядці у Грінченка, III, № 36, де читаємо:
«От коріня Ясинового (?)
От плоду Давидового
Сонце сіяло».

² Такий варіант повідомив нам житель с. Колодистого Мойсей Полевой, що бачив років 30 тому запис цієї колядки у іншого мешканця села.

Йому імя Ісус.
Той Бог спасе людей
От гріховних спокут (=с).
Всі собирімося
Падше поклонімся,
За Ним. За Ним
Крест возбранім.
А враг темний
Тужить верно,
Врагу зложил зависть,
Зависть і нинавість
Йроду цару.
Шедше троим цару,
Несущим дару
Звездою взрелі,
Которої (=ую) мелі,
Мир проводяще,
В вертеп поспішаще,
Де потребу мели.
Шедше во храмину,
Впали на колена
Дарню дали,
Царю ввидали.
«Радуйся, Цару,
Приносящим дару:
Ми с Тобою царствували (!)!»
Ангел во сні возвіщає,
Ції слова повідає:
«До Ирода ни[е] йдіте,
Свої доми возбратіте (=возвратіте съ?)
Ирод поруганий,
Барзе (=зо) розгніваний,
Видів дітей забивати,
Звелив їх побити,
Каминим (=камінням) сплавити (!)
Чотирінадесять тисяч».

Ця колядка наближається до нашого № 1 і частково № 8.

Варіант, крім означених до № 1 і 8, є ще у Грінченка, III, № 37.

11

Днесь возсіяло¹
Сонце-у вертепі:
Ісус лежить
В Давидовій шаті,
Земно (=зимно) тирпить
І дροжить.
Бог в своїх руцех
Свет ди[е]ржить².
Ти, Ароне,
Святий чоловіче,
Сподобився іси (=еси)
Со святыми жити.
Ой бил, бил
В небі жил,
Со святыми ангелами
Пісню залів!
Ти, Давиде, свої вусла (=гуслі)
Строй, строй,
Во псалтирі і тимпани
Спой, спой!
Возиграй, восклицай
І со святиме
Пісню співай!
Місяць і сонце
Весело іграйте;
Гори, холми,
Царя восхваляйте!
Гори, холми
І вся рікі!
Моліте Бога

¹ Після кожного вірша додається «Ой дай Боже!», а на саме Різдво: «Святий вечір!». – Примітка І. Лисака.

² У Грінченка, III, № 39, це місце передано так:

«Він у яслех возлежить,
Він увесь світ воздержить
Над нами».

Всі чоловікі!
Причистая Дєва
У Бога їдина,
Ублагала ласки
У свого сина.
Слава, слава,
Слава Рожеству!
Навіки слава
Його Божеству

Вислів: «шата», «зимно терпить» свідчить про те, що колядка ця, імовірно, галицького походження.

Дана колядка походить від «чернечої колядки почаєвських отців базиліян у «Богогласнику» 1790 року. Наводимо паралельні місця (на підставі статті О. Пчілки. Киевск. стар. 1903. VI. С. 350):

Стань, Давиде, с гусями,
Бряцай пісні со нами!
Приспів:
Христу Рожденному іграймо
І весело співаймо,
Іграймо, співаймо,
Співаймо, іграймо,
Днесь во Рожестві Єго,
Яко Творца нашего, –
Вихваляймо!
Солнце, луна і зорі
Світяще с висшей гори.
Христу Рожденному іграймо.
Гори, земля і холми
Скачуще с юдольми...

12

А вскрикнули янголи
На небисах согласно,
А ви, людіє, на зимлі
Пойті пісню приказну!

Ступив Ангел з небеса(!)

З високого світа,
Знаменіє всім дає
У последнім (!) літа.
Царіє, вдарте в струни...

Царіє, вдарте в струни,
Возиграйте, князі, в труби, –
«Христос рождається!» славіте,
Язиці разумійте,
Яко с наме Бог (bis).

Прийми вусла, Давиде,
Та возиграй, пророку,
Яко пророк возіграв,
Шедче(=ше) предче живота (=сперед ківота?)
Царіє, вдарте в струни...

Пастеріє, біжить коч¹,
А оден коч другому (?);
Взявше в руки баранця
Нисут ік рожденному.
Царіє, вдарте в струни...

Можливо, і ця колядка суто книжного походження, – напевно, із «Богогласника».

13

Дивно, дивно по всім світі,
Що в Київі у повіті^{2 2}
Породила Діва Сина,
У яслині упустила (=опустила),
Сином, сином прикриває;
Син до Матки промовляє:
«Матко моя, ни лякайся,

¹ Коч – колимага, важкий віз.

² Тут, гадаємо, має місце етимологічне змішування: “у повіті” (у е з д е) і “у повітці” (в сарае). У Грінченка (Ш, № 336) знаходимо варіант: «Странно, странно по всім світі – Родить Христа у повіті»; у Малинки (№ 24): «Родивсь Христос у повіті».

Сина свого ни цурайся!
Будь Маткою ці дитині, –
Ни тай Христа у яслині,
Бо вже стали пісьню піти
Усі анголи на небі».

Колядка за мотивом нагадує № 5. Схожі варіанти у Грінченка, III, № 33, вар. А–Б (записи із Каневського та Черкаського повітів), у О. Малинки, № 24 (записано у Черкаському повіті).

14

Чи вдома, вдома бідная вдова?
Славен їси (=єси), славен їси,
Наш Христе Цару на небеси!
Нимає вдома – пішла до Бога

Славен єси... (після кожного рядка).

«Ой дай же, Боже, хоч три голочки,
Хоч три голочки на сироточки!..».
«Іди ж ти, вдово, іди ж ти додому,
Прийде до тебе аж троє гостей –
Аж троє гостей, троє радостей.
Ой їдень госцю – ясне Соничко,
А другий госцю – ясін Місяцю,
А третій госцю – дробин Дощику».
«Замітай двори, застиляй столи,
Клади калачі з ярой пшиниці!..»
«А чим хвалися, Ясне Сонечко?»

«Ой як я зійду в неділю рано –
Возрадуєцця весь мир хрещенний,
До церкви йдуче свічі несуче».
«Чим похвалися Ясин Місяцю?»
«Ой як я зійду пізно звечора, –
Возрадуєцця весь звір у полі,
Весь звір у полі, чумак в дорозі».
«Чим похвалися, Дробин Дощику?».

«Ой як я зійду тричі у маю, –
Возрадуєцця жито, пшениця,
Жито, пшениця, всяка пашниця».

Дуже поширена колядка. Початок – див. у Грінченка, III, № 3 і 300 найкращ. укр. пісень, № 296; ті самі три явища: сонце, місяць і дощ – у О. Малинки, №№ 89–92; Чубинськ. III, 409, 138 і вар.; III, 452, 17; Головацький, II, 4, № 5; II, 8, № 12; 11, 10, № 14; 11, 19, № 26; III, 3, № 1, № 2; III, 105; III, 136; КСт., 1890, №12, 519, IV; 1894, № 9,448; 1903, IV, 133–135, № 1, 2 і 4; 300 найкращих українських пісень, С. 220–222.

В рукописах Доленги-Ходаковського знаходимо варіант цієї колядки (рукопис В. П. Науменка):

Ой рано, рано куроньки піли,
Ой іще раньше Марися встала,
Двори вимітала,
Двори вимітала, столи застинала,
Сподівалася троє гостеньків.
Йдин гостенько – ясне Сонечко,
Другий гостенько – ясний Місяченьку,
Третій гостенько – дрібен Дощик.
«Чим ся похвалиш, Ясне Сонечко?»
«Ой як зійду я в неділю рано –
Освічу я церкви і костьоли;
Ой взрадується увесь мир на світі!».
«Чим ся похвалиш, ясний Місяченьку?».
«Ой як я зійду пізно-пізенько,
Освічу ж я гори і долини,
Ой взрадується весь звір в лісі, –
Весь звір в лісі – гість при дорозі».
«Ой чим ся похвалиш, дрібен Дощик?».
«Ой як я спаду три рази в маю,
Ой взрадується жито і пшениця,
І вшелякая пашниця».
Ой за тим словом – бувай же здорова,
Красная Панна, не сама з собою, –
З отцем і з маткою,
Із родиною.

Ой рано, рано кури запіли*,
 А ще найранче пан Роман устав,
 Пан Роман устав, лучком забражчав:
 «Вставайте, братя, коні сідлайте,
 Та поїдимо в чистеє поле,
 В чистеє поле на полювання!
 Ой там я назнав куну в дериві,
 Куну в дериві, дівку в терині (=теремі).
 Ой тобі, брате, куна на шубу,
 А міні, брате, дівка до шлюбу¹.

Початок близький до вар. Грінченка, III, № 14; вся – у Малинки, № 140, а також КСт, 1890, № 12, 518, II і 1903,1, 166; Чубінський, III, 271, В; III, 283, 8 і вар.; III, 439,1; III, 752, 3; АнтоновДрагом. I, 51, № 16, А і Б; Маркевич, «Обычаи», 25; Головацький, II, 8, № 12, 10, 19, 20 та 40; III, 41, № 10; IV, 3, № 1 і 2; 105; Лукашевич, 90, № 3; Потєбня (Обьясненіє малор. пьсень), т. II, гл. XIV; Двисти найкращ. писень, 1897, № 195; Рус Дністрова, колядка, № 5 (С. 38); Вѣстник Европы 1829, VII, С. 246.

Ой по долинах річеньки бринять,
 Ой дай боже!
 А по городах мачинки цвітуть,
 Ой дай Боже!^{2 1}
 Тудою ішла панна Оксана,
 Вирвала квітку з макового цвітку,
 Як би я така, я цяя квітка,
 То носила б срібні її ключі,

Одмикала б я холодні льохи,
 Набирала б я солодкі миди,
 Частувала б я рокові госці –
 Рокові госці, ще й коляднички.

¹ Як до Різдва, то додають: «Дай Боже», а як на Різдво, то: «Святий вечір». – Примітка І. Лисака.

² Після кожного куплета [рядка].

Як по воду йшла – як зора зійшла,
Як за водою йшла – місяц зійшов;
В сінички виходить – соничко сходить,
В хаточку входить – аж пани сидять
Аж пани встають – шапки зіймають,
Шапкит зіймають – її питають:
«Чи ти царівна, чи королівна?».
«Я ні царівна, ні королівна –
Отецка дочка, як паняночка!».
Добрий вечер!

Також вельми поширена колядка. Варіанти її у Метлинськ., 331; Лукашевича, 90, № 4; Головацького, II, 613, № 54; III, 69, № 8; III, 75, № 19; Чубинського, III, 395, 124 і вар.; III, 475, 50; III, 316, 45; III, 475, 51; III, 298, 34; Кіевской Старине, 1890, № 12, 520, V; 1903, № 1, 166, (№ 6); Малинки (для другої частини), №№ 172–178, 189, 192, 193, 209; В. Данилов. Песни с. Андреевки, Нежинск. у., – С. 84, № 267. В с. Колодистому відома як колядка, щедрівка «Під дубиною, під зеленою», яку ми подаємо у числі щедрівок.

Коли переколядується під вікном яка-небудь колядка, то кажуть так: «Добрий вечир, пане, хазяєве! Поздоровляєм вас с цим світлим празником, Рожиством Христовим, з миром покорним, з добрим здоров'ям!

Та виносьте ковбасу.
Бо хату розни[е]су!
Виносьте книш
Бо впусьщ[ю] миш!

Та там на полиці у куточку
Ли[е]жить пятак у куточку,
Казала мати,
Щоб колядникам дати!»

І тоді виносить хазяїн паляницю, або калача і стоїть за порогом. Тоді виходить із гурту самий «береза» (парубоцький староста), підходить до хазяїна, скидає із голови шапку, бере у руки паляницю од хазяїна, ди[е]ржить у руках і каже так:

«Як цей дар Божий кгрешний (=гречний) та випишний, –
Що б такий був наш пане-хазяїн кгрешний та випишний
Пирид панами, пирид государами і пирид віськом государським,
Пирид миром христьїянським!

А ваша річ, коляднички, – знімайте шапочки, та кажить!..»

І як скаже слово «та кажить!» – тоді усі разом крикнуть у оде[и]н голос: «Дай Боже!». І це робиться під кожною хатою. Як кончили колядувати, тоді ідуть по порядку «берези», – значить, так як скаже «береза» до кого іти «на забир», то є – на бал; а таке о[ж]бо у самий перед ідуть до «берези», і це буває там парубків п'ятнадцять або й білш, то то повинин кожний пропити одну читвиртину горілки нипримінно. То цеї халазі хватить на цілі святки и ше так буде, що де-котрому і голова на двоє од цеї халазі....

Колядують аж до 31 Декабра, і тоді вже заходить щи[е]дрівка. Ото вже пи[е]ри[е]д заходом сонця ідуть діти, збираються до-купи по душ 4, 5, 6, 7 і до 10, ідуть тоді попід вікна, щи[е]друють аж поки кому хочеться, хоч і до півночі. А ще пак которі таки, що ни[е] мають хліба і шматочка у хаті, то ті пра[я]мо собі аж до половини ночі, і вони щедрують так: підходять під вікно і напинають:

1

Ой ше (=ще) вчора із вечора
Наша Миланка приїхала,
Привезла собі Василичка,
Ой Василчика і кілчика (=черчика?).
Ой Василичку, мій кілчику,
Ни[е] гони курей по хлівчику,
Бо в мене кури дорогії,
Аж по чотири золотії.
Наша Миланка ложки мила,
Золотий фартух замочила.

Варіанти: Чубинський, III, 467, № 33; Головацький, III, 145, № 1; Малинка, № 195 (в останньому варіанті збігаються лише кінцеві дві строфи нашої щедрівки); 300 найкращих укр. пісень, № 295.

2*

Під дубиною, під зеленою – ¹
Там ходив плужок восмириную (=цею),
А за тим плужком (імя найменшого в доме сина) з
батожком.
Вийшов до його батенько його:
«Ой гори (=ори), синку, цю довгу нивку,
Та насіємо жита–пшениці
Жита–пшениці та паляниці,
Ще й стожок гречки на варенички,
Ще й стожок вівса та й колядка (=щедрівка) вся».

Це віддалений варіант відомої щедрівки, в якій Бог і св. Петро і Павло орють землю, а пресвята Діва носить їм їжу – див. Головацький, II, 8, № 11; III, 16, № 23; III, 16, № 19; III, 16, № 20; III, 17, № 21; Чубинський, III, 428, 161; III, 450, 13; III, 451, № 15 А і В; Основа, 1861, № 12, 64; Zbiór Wiadomości т. XI, 156 (Kopemikił: КСт. 1894, № 2 (Ястребов); Етнографич. Обзорение, 1890, № 4, 172; Малинка, №№ 77, 78, 80. В матеріалах Ходаковського (рукопис В. П. Науменка) знаходиться щедрівка, що є віддаленим варіантом цієї (схожі лише окремі рядки):

«Ой пане господарю, на твоїм дворі
Стоїть дерево тонке, високе,
Тонке, високе, листом широке,
Листом широке, верхом кудряве;
На тій кудрі сив сокіл се[и]дить, –
Сив сокіл, сидить – далеко видить,
Далеко видить в чистее поле».
А чистее поле – де
Господь оре.
Пресвятая Діва їсти носила, їсти носила –
Бога просила:
«Ори ж, синку, довгії нивки,
Довгії нивки – гори, долинки;
Будемо сіяти жито, пшеницю,
Жито-пшеницю і всяку пашницю!».
Ой уродилось срібнее сребло,

¹ Співається в с. Колодистому як колядка.

Жемчужний колос, золоте зерно
Зберемо хлопців, усіх молодців:
«Вяжіть, синки, тугії снопки,
Накладемо кіп, як на небі зір,
Зберемо вози на три обози,
Будемо возить до пана Павла.
Та у його токи...(пропущене слово),
А його токи частоколови.
Кладить, синки, широкії стіжки,
Завершимо сивим соколом.
За цим словом бувайте здорові!».

3

Прили[е]тіла ластівонька,
Щедрий вечир, святий вечир!¹
Сіла собі край віконька.
Як зачала щєбитати,
Господаря викликати:
«Вийди, вийди, господару,
Подивися на кошару:
Чи всі вівці покотились?
Чи бараньці породились?
Чи бараньці круторогі,
А ягниці чорноброві?
І ягнички біловушки
Скачуть собі коло грушки,
А бараньці круторогі
Скачуть собі по оборі».

Варіанти: Метлинський, 341–343; Головацький, II, 32, № 45;
III, II, № 14; III, 14, № 17; Чубинський, III, 454, № 20; III, 459, № 23;
Малинка, № 121–124; 300 найкращих укр. пісень, № 284.

4²

І ти Петре, і ти Павле,
Щедрий вечир, святий вечир!^{3 2}

¹ Після кожного рядка.

² Ця шедрівка в с. Колодистому співається як продовження попередньої.

³ Після кожного рядка.

Та возьміте срібні ключи,
Та одімкните рай і пекло,
Та випустіть грішні душі;
Тільки теї не выпускай,
Що в ни[е]ділю рано їла,
А в п'ятницю пісні піла,
А в суботу не вмивалась,
З матінкою поругалась.

Загальновідома щедрівка. Варіанти: Головацький, II, 156, № 13; Чубинський, III, 481, 63, 444, № 8; Лукашевич, 91, № 5; Зап. о. Ю. Руси, II, 242, 8, 444, № 8 і вар.; КСт, 1895, № 2 (Ящуржинськ.); 1903, IV, 156 (О. Пчілка); Малинка, №№ 69–76; Полтав. Губ. Вед. 1891, №2 Етнографич. Обозрение, № 1–2, 194; 300 найкращих українських пісень, С. 217–218.

5

Попід небом доріженька,
Щедрий вечир, святий вечир!
Там ходила Божа мати,
І ходила і питала
Свого сина Василина.
«Ой там твій син на Орлані
Святит воду іс попами,
Іс попами, іс дяками,
Іс кропилом, з усим миром».

6

Добри вечир, пане господару!
Стирижи, Боже, твого товару!
Хорошеньку хазяічку маєш,
Хорошенько її споражаєш:
Як чашечка у миду,
А барвінок у саду;
Як чашичка в миду потопає,
А барвінок в саду процвітає.
Добрий вечир!

Паралелі див. у Грінченка, III, № 52, А і В.

7*

Щедрик-бедрик! Дайте вареник,
Грудочку кашки, кілце ковбаски.

8*

Ой на річці на Синиці
Продав батько дві тилиці.
Батько скаче, мати плаче,
А жид бички чибираче.

Ця та наступна щедрівка відносяться до комічних і пародированих.

9*

Щедрик-бедрик! Дай вареник,
Грудочку кашки, кілце ковбаски.
Як не вини[е]си[е]ш ковбасу,
То я тобі хату розни[е]су.

10

Щедрик-бедрик, щедрівниця!
Добра з медом паляниця,
А сухая ни[е]такая,
А з маслечком ше луччая.

«Кончивши щедрувати, кажуть: “Добриви[е]чир”», а хатні їм одказують: «Здорови будьте! А стілько (=скільки) вас там?». «Пять, чи десять», – одказують. От вони їм по шматку хліба, а як є оладки або вареники, то виносять їм по варенику, і такі, як у которі хати нема таких дітей, щоб послати щедрувати, то для їх дуже не вигідно, бо його та ши[е]дрівка підтикає добре, та ше як бідного; а которий має собі щедрівників, то вони йому нанесуть шматків із мішок, то вони мають собі їсти на днів десять або й білше.

МИЦИК МИРОСЛАВ ФЕДОРОВИЧ
(1939 – 1965)

Черкащина, зокрема історична Уманщина, славиться іменем поета, журналіста, фольклориста, невтомного збирача народних перлин, Мирослава Федоровича Мицика (1939–1965).

Мирослав Мицик народився 10 липня 1939 р. в Києві (за метричною довідкою в с. Вишнопіль Бабанського району Київської області, нині Звенигородського району Черкаської області) 10 липня 1939 року. Його батько Федір Олексійович Мицик (1911–1941) працював відповідальним секретарем центральних українських газет, за призначенням був поетом. Загинув на фронті під час оборони Києва в 1941 році. В одному зі своїх віршів написав такі пророчі слова:

*Я чесно пройду до кінця
І зброї в путі не віддам;*

*Відвагу і пристрась бійця
Лишу своїм хлопцям-синам! (1940)¹.*

Так і сталося: один із синів, Мирослав Мицик, пішов по його стежині – став відомим поетом і журналістом, а другого сина, Вадима Мицика (нар. 1940 р.), ми знаємо як мистецтвознавця, організатора музеїв, заслуженого діяча культури.

У травні 1941 року сім'я Мициків приїхала у с. Вишнопіль на відпочинок, де їх і застала війна. Члени родини пережили у цьому селі тривожні дні окупації. Там і залишилися.

Мати М. Мицика, Ірина Петрівна, була за професією агрономом-плодоовочівником і працювала у Вишнополі. Мирослав Мицик ще мав сестру Людмилу (1941–1959).

Зростання й становлення Мирослава Мицика як поета-журналіста й збирача-фольклориста відбулося в пісенному середовищі с. Вишнопіль. Рідні мама, бабуся (батькова мати Горпина Захарівна Мицик) та тітка, які займалися вихованням дітей-напівсиріт, заклали у них неабияку любов до пісні та її співу, а також спонукали Мирослава до майбутньої збирацької роботи з фольклору. Захоплення рідною піснею у Мирослава виникло під впливом батькового «Заспіву до пісні», де він стверджував:

*Ні, нема на світі кращих,
Як пісні землі моєї!²*

1946 року Мирослав пішов у перший клас сільської семирічної школи, багато читав різноманітної літератури, навчався добре, був уважним, наполегливим і старанним хлопчиком. Починаючи з 4 класу, брав участь у літературному гуртку. В «Автобіографії» зізнавався: «4 березня вперше і поки що востаннє виступав на сцені у сільському клубі: читав уривок із твору Гоголя»³.

У 1953 році М. Мицик закінчив сім класів і вступив у Тальнянківський зоотехнічний технікум, де навчався 3 роки, до червня 1956 року. В технікумі продовжував читати значну кількість літератури з фондів бібліотеки, брав активну участь у випуску стінгазет, зокрема «Літературної газети», в якій з'явилися його перші вірші і замітки. Його різносторонній розвиток в технікумі

¹ Дмитренко Микола: Українська фольклористика: історія, теорія, практика. Київ: Ред. часопису «Народознавство», 2001. 576 с. С. 125.

² Дмитренко Микола: Українська фольклористика: історія, теорія, практика. Київ: Ред. часопису «Народознавство», 2001. 576 с. С. 126.

³ Мицик М. Автобіографія. 4.V.1963 р. С.Вишнопіль. *Народна творчість та етнографія*. 1965. № 4. С. 110.

відбувався під час шахових і шашкових турнірів, молодіжних вечорів, вікторин, іграх у волейбол. З «Автобіографії» М. Мицика дізнаємося про його першу премію за перемогу в одному з таких вечорів-вікторин (січень 1956 року)¹.

Після закінчення технікуму у серпні – грудні 1957 р. М. Мицик навчався на шоферських курсах в Уманському автотоклубі. Тут випускав «Боевой листок». 1958 року він працював вантажником у колгоспі. Від військкомату здобув професію шофера на курсах ДТСААФ у м. Умань. У 1958 році його було призвано до армії (служив шофером у НДР), там відповідав за випуск ротної стіннівки «Автомобилист». З грудня 1959 до 1961 року працював у дивізійній багатотиражній газеті «Победа» (під час служби в Німеччині, м. Наумбург). За успіхи у військорівській роботі М. Мицика було нагороджено Почесною грамотою².

Важливою справою у житті Мирослава стала пошукова збирацька робота. Мирослав почав збирати фольклор від своєї бабусі Горпини Захарівни з грудня 1949 року, коли йому було десять років. Саме від неї Мирослав увібрав любов до народної творчості³.

Від неї та інших рідних записав кілька десятків загадок, кілька пісень, колядок та щедрівок. У 1955 році почав збирати приказки і прислів'я, а в 1956 р. – жартівливі пісні та казки.

Після того, як 6–11 січня 1957 року М. Мицик побував у Києві на другій Республіканській нараді збирачів усної народної творчості, познайомився з М. Рильським, Г. Танцюрою, І. Гурином, став здійснювати свою роботу організовано й систематично.

Коли 1958 році у с. Вишнопіль приїздила наукова експедиція ІМФЕ АН УРСР у складі І. Березовського та А. Гуменюка, М. Мицик отримав від них практичну допомогу в методиці записування фольклору та передав їм до Києва свої кращі записи. М. Мицик використовував стаціонарний метод збирання фольклору переважно в рідному с. Вишнопіль, але деякі твори були зафіксовані ним у м. Умань, м. Тальне, в с. Стебне

¹ Мицик М. Автобіографія. 4.V.1963 р. С.Вишнопіль. *Народна творчість та етнографія*. 1965. № 4. С. 110.

² Пам'ятні літературні дати Черкащини 2019 року (2018). URL: <http://chobd.ck.ua/index.php/2011-05-25-09-50-46/vidannya-biblioteki/bibliografichni-materiali/5342-pamyatni-literaturni-dati-cherkashchini-2019-roku-2018>

³ Пам'ятні літературні дати Черкащини 2019 року (2018). URL: <http://chobd.ck.ua/index.php/2011-05-25-09-50-46/vidannya-biblioteki/bibliografichni-materiali/5342-pamyatni-literaturni-dati-cherkashchini-2019-roku-2018>

Звенигородського району Черкаської області, с. Капустяни Тульчинського району Вінницької області і в дорогах.

Під час служби в армії М. Мицик дістав травму голови, що спричинило згодом розвиток злоякісної пухлини. В жовтні-грудні 1960 року та січні-лютому 1961 року він змушений був лікуватися, переніс кісткову і мозкову операції, однак не вилікувався й повернувся додому з пенсійною книжкою інваліда першої групи¹. Цього ж року працював вдома, у Вишнополі, сількором. З жовтня 1961 року до червня 1962 року працював у Тальнівській районній газеті «Соціалістичні лани» на посаді літературного працівника редакції.

Перший свій вірш «Перший сніг» Мирослав Мицик написав 1 грудня 1949 року. Перші спроби 1949–1951 рр. у нього не збереглися. 1958 року він опублікував свій перший вірш. З того часу друкувався в газетах «Літературна Україна» та «Молода гвардія», альманасі «Вітрила» (усі – Київ), газеті «Українське життя» (Канада), а також районній, армійській та обласній пресі. Так, у травні 1961 року надрукував поему «Слово о полковом знамені». Також М. Мицик був позаштатним кореспондентом «Уманської зорі» (м. Умань), «За честь хлібороба» (м. Христинівка)². Був автором поетичної збірки «Пахощі землі» (м. Тальне, 1992). Увесь час М. Мицик займався самоосвітою, багато читав і писав.

Загалом літературний доробок Мирослава Мицика містить поезії й оповідання (зберігаються в рідних); він зібрав (розпочав 1961 року) та упорядкував творчість свого батька (туди ввійшли і невідомі його твори) – поета Федора Мицика, на основі відшуканих біографічних відомостей написав про нього літературно-критичний нарис «Життя – горіння»³; у спеціальній праці «Один із найстаріших» висвітлив історію Тальнівського зооветтехнікуму.

М. Мицик, незважаючи на важку недугу, слабкість, наполегливо працював до останніх днів свого життя. Перебуваючи на лікарняному ліжку, він записував народні скарби від тих, хто перебував на лікуванні, й від медиків; писав щирі поезії з життєстверджуючими мотивами. Однак хвороба прогресувала, не

¹ Дмитренко Микола: Українська фольклористика: історія, теорія, практика. Київ: Ред. часопису «Народознавство», 2001. 576 с. С. 126.

² Мицик М. Автобіографія. 4.V.1963 р. С.Вишнопіль. *Народна творчість та етнографія*. 1965. № 4. С. 110.

³ Мицик М. Ф. Життя – горіння: нарис життя і творчості поета і журналіста Федора Олексійовича Мицика: спогади друзів, бібліогр. творів / упоряд. В. Ф. Мицик. Київ: КИТ, 2007. 155 с.

піддаючись лікуванню та забираючи останні сили. 25 березня 1965 року Мирослав Мицик помер... У нашій пам'яті він залишився на віки як людина невтомної праці, кипучої енергії й життєлюбства.

З упевненістю можемо сказати, що основним підсумком його життя є зібрана народнопоетична спадщина. Невтомний збирач народних скарбів зібрав 900 народних пісень; близько 100 казок, легенд, переказів; 2500 прислів'їв та приказок, 450 загадок, 30 скоромовок, 20 народних прикмет і прогнозів погоди тощо.

У статті «Духовне багатство народу»¹⁰ М. Мицик запропонував читачам своє розуміння важливості збирацької справи й закликав їх до збирання фольклору. Він зазначав, що збирачеві не під силу повністю зафіксувати певний вид фольклору через те, що цей вид «постійно живе і збагачується»² Говорив і про те, що збирають фольклор у кожній області збирачі-любители, яких об'єднує любов до народного мистецтва. З-поміж них одні фіксують лише пісні, інші – казки, а також значна кількість збирачів записує всі фольклорні жанри.

Крім збирачів-любителів, за словами автора статті, збирають народну творчість і учні та вчителі, зокрема, вчителі літератури ставлять перед учнями завдання збирацького характеру: «записати певну кількість прислів'їв і приказок, загадок чи пісень, почутих з уст людей»³. Проте він вказує на такі недоліки в організації цієї роботи з учнями: записані учнями фольклорні зразки не використовують у навчальному процесі, а також належно не систематизують і не зберігають; деякі учні не збирають, а переписують фольклорні тексти з книг.

Натомість М. Мицик як досвідчений збирач радить: «треба лише уважно прислухатись до живої народної мови і відразу виявиш в ній рясну низку оригінальних порівнянь, прислів'їв, приказок, дотепів і жартів. Встигай лише все це багатство записувати»⁴.

Він давав настанови стосовно записування різних фольклорних жанрів. Перед записуванням пісень і казок треба попросити народних співаків і оповідачів виконати ці зразки, створивши при цьому належні умови. Він розумів, що для

¹ Мицик М. Духовне багатство народу (Думки збирача фольклору). *Уманська зоря*. 14.05.1963 р.

² Мицик М. Духовне багатство народу (Думки збирача фольклору). *Уманська зоря*. 14.05.1963 р.

³ Мицик М. Духовне багатство народу (Думки збирача фольклору). *Уманська зоря*. 14.05.1963 р.

⁴ Мицик М. Духовне багатство народу (Думки збирача фольклору). *Уманська зоря*. 14.05.1963 р.

повноцінного записування пісні треба мати й використовувати знання нотної грамоти, коли зафіксувати власне текст пісні без мелодії, то такий запис буде неповноцінним. Як пісню, так і казку, належить записувати дослівно, з усіма зворотами і вигуками. Задля цього найкраще використовувати магнітофон.

Щоб не розгубити з часом народних перлин, кожен записаний твір треба відразу переписати з чорновика на окремий чистий аркуш паперу з однієї сторони. Радить систематизувати у такий спосіб записаний матеріал або за жанрами, або за виконавцями, або за місцевістю. Якщо ж будемо записувати матеріал у загальний зошит, то потрібно згрупувати його так, аби вийшли окремі збірники фольклорних текстів за жанрами.

Після цього слід надіслати записані й згруповані матеріали у відповідні установи (будинки народної творчості), а ще краще – в Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Про цей заклад М. Мицик ще тоді писав, що в ньому укладають збірники як пісенного, так і прозового фольклору. Також ці записи стануть у нагоді самодіяльним колективам, хорам, радіо, які подбають про популяризацію їх у країні та за її межами.

У кінці статті М. Мицик звертається із закликом до всіх небайдужих людей (працівників культурно-освітніх установ, журналістів, учителів, учнів) збирати фольклор, «щоб по крупинці зберегти духовне багатство нашого народу для майбутніх поколінь»¹.

Основу його збирацької спадщини становлять пісні різних жанрів. Також він записував загадки, казки, прислів'я і приказки. Фіксуючи тексти пісень без мелодій, аматор завжди відзначав, коли це мало місце, на яку відому мелодію співається пісня, ретельно записував усі варіанти, у примітках передавав обстановку, в якій побутує народний твір, пояснював окремі епізоди, діалектні слова. Магнітофон для записів – такою була мрія М. Мицика упродовж життя. Він хотів проводити не тільки записи текстів пісень, а й мелодії, щоб повніше й досконаліше вивчити місцевий фольклорний репертуар.

Найбільше фольклорного матеріалу записав Мирослав Мицик від своєї бабусі – Горпини Захарівни Мицик (1889 р. н.), мами Ірини Петрівни, сестри Людмили (загинула 1959 р.). Його респондентами

¹ Мицик М. Духовне багатство народу (Думки збирача фольклору). *Уманська зоря*. 14.05.1963 р.

ще були Г. Г. Баранюк, П. Я. Баранюк, Х. С. Баранюк, Т. В. Груць, Ф. Я. Мицик, М. М. Пічкур, Л. В. Постернак, Д. О. Проценко, В. П. Рябенко, Д. О. Солдатова, К. А. Франчук, П. М. Якименко, Р. О. Якименко та ін. Збирач записував від інформаторів не тільки старшого і середнього віку, а й від молоді, що дозволило йому прослідкувати стан збереженості фольклорної традиції упродовж тривалого часу й показати її активне побутування в районі дослідження.

Безцінною респонденткою, справжнім знавцем усної народної творчості була для Мирослава Мицика його бабуся Горпина Захарівна Мицик. Її життя дуже тісно переплелось з піснями, під час буднів вона повсякчас використовувала чимало приказок, прислів'їв, примовок, жартів, загадок. Крім того, його бабуся дуже любила розповідати казки, легенди та перекази своїм онукам. За підрахунками, Мирослав зафіксував від неї 462 пісні, сотні зразків прозового фольклору (прислів'їв, приказок, примовок, казок, легенд, переказів).

Від бабусі М. Мицику вдалося записати разом із піснями і старовинні народні обряди, що становить неоціненний спадок для нащадків, усіх наступних поколінь дослідників, тому що раніше майже кожен обряд і пісенний текст до нього становили цілісний процес, якого треба було обов'язково дотримуватися. Записане ним від бабусі становить 320 весільних пісень, значну кількість весняних ігор, хороводів, танців, купальських, петрівчаних, жнивварських пісень.

Цінною знахідкою для дослідників вважаємо зафіксовану М. Мициком від його бабусі, а також від Т. Груць і Г. Баранюк, народну драму «Коза». Микола Дмитренко відшукав і подав такі деталі про бабусю М. Мицика Горпину Захарівну: «Перед співанням колядок Г. Мицик промовляла: «Сидить в ряду і співає коляду», а далі: «Загадаю загадку, перекину через хатку, пішла загадка в поход, а вернулась через год» (відгадка: колядка)»¹.

Від своєї бабусі Мирослав Мицик записав значну кількість зразків колядок і щедрівок, із-поміж яких назвемо такі: «Ой рясна, рясна в лузі калина», «По горах, горах сніженьки лежать», «Ой рано-рано кури запіли», «На помості золотому», «Щедрий вечір, пане-господарю», «А по долинах річеньки бринять», «По горах,

¹ Дмитренко М. Українська фольклористика: історія, теорія, практика. Київ: Ред. часопису «Народознавство», 2001. 130 с.

горах пави ходили», «Ой, на Дунаї бережина», «Прилетіла ластівочка», «Гречная панна раю стерегла, Дунаю», «Ішли дві баби колядувати», «Стояла береза на білім віконці», «Ой учора ізвечора» (тексти див. нижче під заголовком «Фольклор, записаний М. Ф. Мициком»). Ці зразки зберігаються у фондах ІМФЕ, багато з них було надруковано в академічному томі серії «Українська народна творчість» – «Колядки та щедрівки» (1965)¹. Зафіксовано М. Мициком від Горпини Захарівни і весняні обрядові ігри «А в нашого зайчика», «Вербовая кладочка, кладочка», «А кривого танця», «Ой як по садочку ходити» та ін. До них він подає описи танцювальних елементів і деякі рисунки для унаочнення.

З родинного та соціально-побутового фольклору від бабусі збирач зафіксував такий: «Ой у полі жито», «Ой мамко ж наша», «Горе тій чайці», «Ой у лісі при горісі», «Ой сама, я сама» та ін.

Бабуся Горпина Захарівна повідала М. Мицику чималу кількість народних прикмет, примовок, скоромовок і лічилок («рахувалок» – назва Г. Мицик і М. Мицика).

Записані зразки народної творчості М. Мицик друкував в академічних збірках серії «Українська народна творчість»: «Загадки» (1962), «Колядки та щедрівки» (1965), «Жартівливі пісні» (1967), «Танцювальні пісні», «Прислів'я та приказки» (1963; 1985), «Казки про тварин» (1979), «Соціально-побутова казка» (1987). Зібрані М. Мициком матеріали (вісім загальних зошитів) зберігаються в ІМФЕ НАНУ².

У першому зошиті «Казки, приказки та загадки. 1954–1958 рр. Рукопис. 66 арк.» (ф. 14-3, од. зб. 214) М. Мицика знаходяться також анекдоти та примовки. Крім того, збирач подає тут прислів'я та приказки, упорядковані за абеткою. З-поміж них заслуговують на увагу прислів'я й приказки про таке негативне явище і його шкідливий вплив на людину, як пияцтво й алкоголізм: «Горілку пити – себе губити», «Випив на копійку, а галасує на карбованець» та ін. Ці жанри фольклору уміщені також і в другому, четвертому,

¹ Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року / Упоряд., передм. і приміт. О. І. Дея. Київ: Наукова думка, 1965. 803 с.

² М. К. Дмитренко. Мицик Мирослав Федорович. Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [веб-сайт] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=65044 (дата звернення: 21.10.2021).

п'ятому та шостому зошитах. Із записаних М. Мициком казок, вміщених у першому зошиті, назвемо казки про тварин («Вовк і лисиця», «Вовк і чапля», «Як поспішала черепаха» та ін.), а також соціально-побутові казки, як-от: «Три сини і старий батько», «Іван і піп» та ін.

Цікавими та повчальними вважаємо записані й подані М. Мициком народні перекази, а також небилиці, нісенітниці, жарти й анекдоти (ф. 14-3, од. зб. 214, арк. 241–242).

Отже, Мирослав Мицик був людиною, яка понад усе любила свою рідну Україну та її народ, і цю любов проявила у такій потрібній пошуково-збирацькій діяльності, яку вела навіть будучи в лікарні, до останнього свого подиху. Незважаючи на малу кількість років, які доля відвела йому для життя, Мирослав Федорович встиг реалізувати свої задуми: писав вірші, був чудовим журналістом, весь час перебував у вирі народного життя, переймався радіщами й турботами простих людей і записував від них цінний фольклорний матеріал. Впевнені, що зібрану Мирославом Мициком народну спадщину зможе використати у науково-дослідницькій роботі ще не одне покоління дослідників – українознавців, фольклористів, етнографів, краєзнавців, а поціновувачів його літературного спадку по-справжньому зацікавить його поетична творчість і літературні дописи.

Республіканська нарада фольклористів.
У центрі – Максим Рильський,
за ним праворуч – Мирослав Мицик. Київ, січень 1957 р.

З ДОСВІДУ МОЄЇ ЗБИРАЦЬКОЇ РОБОТИ

Після того, як в районній газеті була надрукована моя стаття «Духовне багатство народу» («Уманська зоря», 14.05.1963 р.), в якій я поділився своїми думками про збирання усної народної творчості, до мене звернулося багато читачів з проханням докладніше розповісти про свою збирацьку роботу, так би мовити, поділитися досвідом.

В цій статті я коротенько постараюся описати той шлях, який я пройшов у справі записування фольклору.

1. ЯК Я ЗБИРАЮ ФОЛЬКЛОР

Початок моєї збирацької роботи відноситься до 1949 року. Тоді ще, будучи учнем четвертого класу, десятилітнім хлопчиною я зацікавився народними загадками. Наша бабуся знала їх без ліку, як здалось мені, і всі такі, яких мені і чути не доводилось. В листопаді-грудні 1949 року я записав 70 цікавих загадок. Тоді ж, за порадою бабусі, я записав також декілька пісень, колядок і щедрівок.

До 1955 року кількість записаних мною загадок збільшилась до чотирьохсот. Весною того ж року мені вдалось зв'язатись з Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії, після чого моя збирацька робота набрала систематичного і цілеспрямованого напрямку. Крім загадок і раніше записаних колядок та щедрівок, я став записувати прислів'я та приказки, примовки, короткі пісеньки жартівливого характеру, жарти. Зібраний матеріал я надіслав в Інститут.

В січні 1957 року в Києві відбулась Друга республіканська нарада збирачів усної народної творчості, учасником якої довелося бути і мені. В столицю України з'їхалось близько двохсот збирачів – любителів фольклору з усіх областей республіки, прибули вчені з Молдавії, Білорусії, Москви та Ленінграду. Вчені, збирачі, народні співці – кобзарі, лірники, поети поділились своїми думками, обговорили ряд важливих питань. Нарада принесла мені дуже багато користі. Я чи не вперше зрозумів цінність народної творчості.

Повернувшись в рідне село, я з запалом взявся за любиму справу і за кілька років, що пройшли після наради, мені вдалось

виявити багато цінних зразків різних жанрів фольклору, особливо пісень.

В серпні 1958 року на Уманщині побувала наукова експедиція ІМФЕ, яка завітала і у Вишнопіль. Вчені записали на магнітофон кілька десятків цікавих народних пісень від колгоспного хору та виявлених мною у гущі народній. У фонди Інституту я передав експедицією свої записи. За свою збирацьку роботу неодноразово отримував премії.

Фольклорну роботу я продовжую і зараз. Записані матеріали регулярно надсилаю в ІМФЕ. Кажуть, матеріали цікаві, потрібні. Великою радістю для мене було опублікування багатьох записаних мною загадок в збірнику «Загадки» (1962 р.) та народних усмішок у пресі.

2. НОСІЇ ФОЛЬКЛОРУ

Перш, ніж взятися збирати усну народну творчість, потрібно дізнатись, хто знає багато пісень чи казок, добре вміє співати і розповідати, тобто, таких людей або інакше – носіїв фольклору, потрібно зуміти виявити.

Таку людину мені вдалося знайти відразу. Це була, як я вже писав, наша бабуся, Мицик Горпина Захарівна. За свій трудовий вік вона перечула і переспівала незліченну кількість пісень, запам'ятала більшу їх частину.

Записувати мені від неї було легко. Співала вона м'яким, хорошим голосом. Від неї я не тільки записав багато пісень, а й чимало розповідей, казок, загадок. Вона вказувала, хто з людей також знає багато пісень. При її допомозі я виявив ще кілька носіїв усної народної творчості.

Таким чином, кількість людей, з якими я був зв'язаний у своїй збирацькій роботі, поступово досягла 23 особи. З блокнотом і олівцем в руках я часто навідувався до кого-небудь з них, вибираючи такий час, коли вони не зайняті невідкладними справами.

Іноколи хто-небудь із моїх «кореспонденток» приходив сам і говорив: «Аж дві пісні згадала. В тебе, мабуть, ще нема таких».

Серед кращих носіїв фольклору, виявлених мною у с. Вишнополі, я вважаю кількох. Це, в першу чергу, Мицик Горпина

Захарівна, від якої я записав 380 пісень; Баранюк Палажка Якимівна – записав більше 100 пісень; Якименко Мотря Петрівна – 57 пісень; сестра Людмила – 20 пісень, а також літні колгоспниці Пічкур Марія, Рябенко Василина, Ксеня Франчук та інші. А скільки ще живе в селі людей-носіїв, не виявлених мною? Можна з певністю сказати: таких людей у селі Вишнополі є велика кількість, і не тільки серед жінок.

3. ФОЛЬКЛОР СУЧАСНОГО СЕЛА

Життя нашої країни багате і надзвичайно різноманітне. Пісні про щасливе життя радянського народу лунають над її просторами.

Завдання збирачів усної народної творчості набирає в наш час великого значення: виявити серед народних мас пісні, казки, жарти, нові прислів'я і загадки, в яких змальовується життя народне, оспівується радість і щастя.

Мені вдалося записати чимало творів малих жанрів – загадок, прислів'їв і приказок, жартів, створених нашим народом в останній час, а також і пісень. Однією з перших це була пісня «Я в колгоспі роблю», записана від колгоспного хору в 1958 році, яка починається словами:

*Я в колгоспі роблю,
Буряки сапаю,
А як вечір прийде,
Василя чекаю.*

Всі, очевидно, пам'ятають історію з льотчиком-шпигуном Пауерсом. Народ не залишився осторонь цього епізоду і створив пісню «Говорили наші люди», записану мною в березні 1961 року. Чимало також записав я і жартівливих пісень на сучасну тематику, частівок, розповідей, дотепів.

Закінчуючи статтю, мені хочеться сказати одне: кожен збирач фольклору повинен бути в гуші народу, там, де люди трудяться, відпочивають, будь-то колгоспна нива, чи весілля, чи якесь свято, там, де б'є цілюще джерело народної творчості¹.

¹ Мищик М. З досвіду моєї збирацької роботи. *Уманська зоря*. 30.V.1963 р.

Фольклор, записаний М. Ф. Мищиком

Колядки та щедрівки

На помості золотому¹
Щедрий вечір, добрий вечір!
Сидить Ісус в яснім домі.
Щедрий вечір, добрий вечір!
Кличе мати вечеряти.
Щедрий вечір, добрий вечір!
– Я не буду вечеряти,
Щедрий вечір, добрий вечір!
Піду пекло відчиняти,
Щедрий вечір, добрий вечір!
Грішні душі випускати.
Щедрий вечір, добрий вечір!
Тільки тої не випущу,
Щедрий вечір, добрий вечір!
Що в неділю рано їла,
Щедрий вечір, добрий вечір!
Що в п'ятницю пісень піла,
Щедрий вечір, добрий вечір!
До церковці не ходила,
Щедрий вечір, добрий вечір!
А в суботу не вмивалась,
Щедрий вечір, добрий вечір!
Отцю, ненці не вкорялась.
Щедрий вечір, добрий вечір!

*Записав у 1949 р. М. Ф. Мищик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Гортини Захарівни Мищик, 1874 р. н.*

Колядки та щедрівки хазяїну

Щедрий вечір, пане-господарю²,
Стережи свого товару!
Свого товару, всілякого статку,
Проси Бога за отця і матку!

¹ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – ф. 1 – 4. – од. зб. 290. – Арк. 9.

² ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – ф. 14п – 3. – од. зб. 419. – Арк. 10, №2.

Хорошеньку господиню маєш,
Хорошенько в хаті поряджає,
Як чашечка у меду, як барвінок у саду.
Як чашечка у меду потопає,
Так барвінок у саду процвітає.
В оцей дім завітай, у цей дім,
Хай буде щастя в нім!
Мати сина родила, попід небеса носила.
Цілуйте, дітки, Христа в ніжки,
А нам виносьте з сиром пиріжки!

*Записав у 1949 році М. Ф. Мицик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Гортини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

Прилетіла ластівочка¹,
Стала собі край віконця
Та й зачала щебетати,
Господаря викликати:
– Вийди, вийди, господарю,
Подивися на кошару,

Чи всі вівці покотились,
Чи ягнята породились?
А ягнятка-клаповушки
Скачуть собі кругом грушки.
А баранці круторогі,
Скачуть собі край доріжки.

Прилетіла ластівочка²,
Стала собі край віконця.
Стала собі щебетати,
Господаря викликати:

¹ Архів науково-дослідної лабораторії «Проблеми підготовки студентів-філологів до українознавчої роботи в школі» УДПУ імені Павла Тичини.

² ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – ф. 14- 3. – од. зб. 419. – Арк. 8, № 1.

– Види, вийди, господарю,
Подивися на кошару,
Чи всі вівці покотились?
Чи всі баранці породились?

А баранці-круторожки
Скачуть собі край дорожки.
А ягнушки-клаповушки
Скачуть собі кругом грушки.

*Записав у 1964 р. М. Ф. Мицик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Мицик Горпини Захарівни, 1874 р. н.*

Ой рано-рано кури запіли¹.
Ой, дай, Боже!
А ще раніше пан Ваня устав.
Ой, дай, Боже!
При одній свічці личенько вмивав,
Ой, дай, Боже!
При другій свічці коника сідлав,
Ой, дай, Боже!
При третій свічці браття пробуждав:
Ой, дай, Боже!
– Вставайте, браття, коней сідлайте,
Ой, дай, Боже!
Коні сідлайте, хортів скликайте!
Ой, дай, Боже!
Та й поїдемо в чистеє поле,
Ой, дай, Боже!
В чистеє поле на полювання.
Ой, дай, Боже!
Ой там я назнав куну в дереві,
Ой, дай, Боже!
Куну в дереві, а панну в теремі.
Ой, дай, Боже!
Вам буде, браття, куна на шубу,
Ой, дай, Боже!

¹ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – ф.14 – 3. – од. зб. 162. – А.20.

А мені буде панна до шлюбу.
Ой, дай, Боже!

*Записав у 1949 р. М. Ф. Мищик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Гортини Захарівни Мищик, 1874 р. н.*

Ой з-за гори плужок оре¹,
За тим плужком Іван ходить,
А брат Петро помагає,
До Івана промовляє:
– Хай родиться цеє жито,
Колоситься повна бочка,
А зеренця – пів відерця.

*Записав у 1964 р. М. Ф. Мищик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Баранюк Поліни Павлівни, 1906 р. н.*

А по долинах річеньки бринять²,
Приспів:
Ой, дай, Боже!*(Після кожного рядка)
А по городах маченьки цвітуть.
Попід той мачок втоптаний шляшок.
Туди ходила гречная панна,
Гречная панна, панна Маруся,
Вирвала квітку з макового цвіту,
Приклала ж вона до свого личка.
– Якби я така, як оця квітка,
То я б здалася в царському дворі.
В царському дворі та й за ключницю.
Та й носила б я срібнії ключі,
Одмикала б я тугії замки,
Торгувала б я медом та вином,
Напувала б я роковії гості,
Роковії гості-колядниченьки.
Ой пили, пили – не заплатили:
З одного – взяла коник вороний;
З другого – взяла перстень золотий;

¹ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – ф. 14 – 3. – од. зб. 419. – А.7. – № 2.

² ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – ф. 14 – 3. – од. зб. 419. – Арк. 2. – № 2.

З третього – взяла лисячу шубу.
Коника взяла – братові дала,
Перстень взяла – сестриці дала,
Лисячу шубу – собі до шлюбу.

*Записав у 1949 р. М. Ф. Мицик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Гортини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

По горах, горах пави ходили¹,
Приспів:
Ой, дай, Боже!
Пави ходили, пір'я губили.
Приспів:
Ой, дай, Боже!
Туди ходила гречная панна,
Приспів:
Ой, дай, Боже!
Гречная панна, панна Маруся,
Приспів:
Ой, дай, Боже!
Пір'я збирала, в рукавець клала.
Приспів.
Сплела віночок – пішла в таночок.
Приспів.
Прийшов до неї батько її:
Приспів.
– Ой, доню моя, додому пора!
Приспів.
– Таночка дойду – додому прийду.
Приспів.
Таночка дійшла, та в другий пішла.
Приспів.
Прийшла до неї матінка її:
Приспів.
– Ой, доню моя, додому пора!

¹ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – ф.14–3. – од. зб. 419. – Арк. 3. – № 1.

Приспів.

– Таночка дойду, додому прийду.

Приспів.

Таночка дійшла та в третій пішла.

Приспів.

Прийшов до неї миленький її:

Приспів.

– Марусю моя, додому пора!

Приспів.

– Таночка дойду – додому піду.

Приспів.

Таночка дійшла – додому пішла.

Приспів.

*Записав у 1949 р. М. Ф. Мицик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Гортини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

Ой рясна, рясна в лузі калина,

Приспів:

Ой, дай, Боже!

А ще найкраща в батька дитина.

Приспів.

По воду пішла, як зоря зійшла.

Приспів.

Із водою йшла, як друга зійшла.

Приспів.

В сінечки ввійшла – сінечки сяють,

Приспів.

Сінечки сяють, паничі встають,

Приспів.

Паничі встають, шапки здіймають,

Приспів.

Шапки здіймають, дівки питають:

Приспів.

– Чи ти царівна, чи королівна?

Приспів.

– Я не царівна, не королівна, –
Приспів.
Батькова дочка, як панночка.
Приспів.

*Записав 3. 12. 1949 р. М. Ф. Мицик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Горпини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

Ой, на Дунаї бережина¹,
Приспів:
Ой, дай, Боже!

Там дівка Маруся біль білила.

Приспів.

Ой, біль білила, листа писала

Приспів.

Та й до батька відсилала:

Приспів.

– Ой, приїдь, мій батеньку,

Приспів.

Забери собі біль біленьку.

Приспів.

– А в мене коні потомлені,

Приспів.

А в мене фурмани не згодні.

Приспів.

Ой, на Дунаю бережина,

Приспів:

Там дівка Маруся біль білила.

Приспів.

Ой, біль білила, листи писала

Приспів.

Та й до матінки відсилала:

Приспів.

– Ой, приїдь, приїдь, моя ненько,

Приспів.

¹ ІМФЕ ім. М.Т.Рильського. – ф. 14–3. – од. зб. 419. – Арк. 4. – № 1.

Забери собі біль біленьку.
Приспів.
– А в мене коні потомлені,
Приспів.
А в мене фурмани не згодні.
Приспів.
Ой, на Дунаї бережина,
Приспів.
Там дівка Маруся біль білила.
Приспів.
Ой, біль білила, листи писала,
Приспів.
Та й до милого одсилала:
Приспів.
– Ой, приїдь, приїдь, мій миленький,
Приспів.
Забери мою біль біленьку,
Приспів.
І візьми мене, молоденьку!
Приспів.
– А в мене коні не томлені,
Приспів.
В мене фурмани погодяні,
Приспів.
Заберу твою біль біленьку
Приспів.
І візьму тебе, молоденьку.
Приспів.

*Записав у 1949 р. М. Ф. Мищик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Гортини Захарівни Мищик, 1874 р. н.*

Гречная панна раю стерегла, Дунаю¹.
Приспів:

Дунай-море,
Дівонько-зоре,
Марусю.

¹ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – ф. 14–3. – од. зб. 419. – Арк. 4. – № 2.

Прийшов до неї батенько її, Дунаю.

Приспів.

– Дай мені, дочко, золоте яблучко, Дунаю.

Приспів.

Гречная панна раю стерегла, Дунаю.

Приспів.

Прийшла до неї матінка її, Дунаю.

Приспів.

– Дай мені, дочко, золоте яблучко, Дунаю.

Приспів.

– Ой, не дам, не дам, не звелів Адам, Дунаю.

Приспів.

Гречная панна раю стерегла, Дунаю.

Приспів.

Прийшов до неї миленький її, Дунаю,

Приспів.

– Дай мені, Марусю, золоте яблучко, Дунаю.

Приспів.

– Ой, віддам, віддам, бо звелів Адам, Дунаю,

Приспів.

*Записав у 1949 р. М. Ф. Мицик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Гортини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

Ішли дві баби колядувати: ¹

Одна – боса, а друга – гола.

А боса каже:

«Кричімо гірше,

Кричімо гірше, винесуть більше»!

А гола каже:

«Годі кричати,

Годі кричати – нема у що брати».

*Записав у 1949 р. М. Ф. Мицик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Гортини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

¹ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – ф. 14–3. – од. зб. 419. – Арк. 5. – № 1.

Вихвалялася біла береза¹
Перед дубами своїми гілками. (2)

Ой, не хвалися, біла березо,
То не ти гілля кохала. (2)

Кохали тобі буйні вітри.
Буйні вітри, дрібні дощі. (2)

Буйні вітри, дрібні дощі,
Дрібні дощі темної ночі. (2)

Вихвалялася дівка Марія
Перед братами своїми косами. (2)

Ой, не хвалися, дівко Маріє,
Бо ж не ти сама косу кохала. (2)

Кохала тобі ненька старенька,
Ненька старенька, сестра маленька. (2)

*Записав у 1963 р. М. Ф. Мицик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Галини Герасимівни Баранюк.*

– Ой, сосно, сосно, не шуми тоскно².

– А як мені не шуміти?

Коло кореня – люта зима,
А на вершечку сам сокіл сидить.
Сам сокіл сидить – далеко глядить,
Далеко видить, за сині моря.
На синім морі корабель пливе,
Корабель пливе – аж Дунай реве.
А в тім кораблі гречная панна,
Гречная панна, панна Маруся,
Та й шиє шубу собі до шлюбу:

¹ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – ф. 14–3 од. зб. 419. – Арк. 6. – № 2.

² ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – ф. 14–3. – од. зб. 419. – Арк. 2. – № 3.

Коло коміра – місяць та зоря,
А коло рукава – розові квіти,
А коло поли – сиві голуби.
Місяць та зорі будуть світити,
Розові квіти будуть процвітати,
Сиві голуби будуть щебетати.

*Записав у 1964 р. М. Ф. Мищик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Поліни Захарівни Баранюк, 58 р.*

Качалася грудка снігу¹,
То не грудка, – гречна панна,
Гречна панна, панна Галя
Несла воду коновочками,
Несла ключі в правій руці.
– А ви, ключі, не бряжчіте,
Моє браття не будіте:
Моє браття полювало,
Пізно спати полягало.

*Записав у 1964 р. М. Ф. Мищик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Поліни Якимівни Баранюк, 1906 р. н.*

Стояла береза на білім віконці²,
Приспів:
Щедрий вечір,
Добрий вечір!
А на тій березі золотее гілля,
Приспів.
Золотее гілля, а срібна кора.
Приспів.
Десь узялись різні пташки,
Приспів.
Гілля обломили, кору обдзьобали.
Приспів.
Десь узялася гречная панна,

¹ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – ф. 14–3. – од. зб. 419. – Арк. 7. – № 1.

² ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – ф. 14 – 3. – од. зб. 419. – Арк. 9. – № 2.

Приспів.

Гречная панна, панна Маруся

Приспів.

Гілля розбирала, кору позмітала

Приспів.

Та й понесла до золотаря:

Приспів.

– Золотаре мій, золотарнику,

Вилий мені золото.

Приспів.

*Записав у 1949 р. М. Ф. Мицик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Гортини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

Ой на річці, на Гордані¹

Дайте хліба – піду далі!

*Записав у 1963 р. М. Ф. Мицик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Гортини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

Ой на річці, на Гордані²

Купив тато мамі сані.

Мама з печі спускалася –

В мамі ніжка зламалася.

*Записав у 1963 р. М. Ф. Мицик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Гортини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

Ой на річці, на Синиці³

Продав батько дві телиці.

Батько скаче, мати плаче,

А жид телички чебиряче.

*Записав у 1963 р. М. Ф. Мицик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Гортини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

¹ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – ф.14–3. – од. зб. 162. – А. 17.

² ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – ф.14–3. – од. зб. 162. – А. 17.

³ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – ф.14–3. – од. зб. 162. – А. 17.

**Народне обрядодійство «Коза»
«Коза»¹
(інтермедія)**

Дід: (з козою в руках)

1. Гоц, козуле, гоц,
Поскачи тута хоч.
2. Поскачи тут,
Щось нам дадуть. (2)

3. Ой дасть наш пан
Пшениченьки лан. (2)
4. Ой дадуть наш пан
Мірочку гречки. (2)
5. Мірочку гречки
На варенички. (2)
6. Ой дадуть наш пан
Мірочку гречки. (2)
7. В нашої кози
Чорні ріжечки. (2)
8. Гоц, козуню, гоц,
Поскачи, як хоч. (2)
9. Поскачи отут:
Щось нам дадуть. (2)
10. Ой дадуть наш пан
Півзолотого. (2)
11. Як подобріють –
Дадуть цілого. (2)
12. Ой дадуть нам пан,
Як не руб, то два. (2)
13. Як не руб, то два,
А то й півтора. (2)
14. Гоц, козуню, гоц,
Поскачи, як хоч. (2)
15. Поскочи отут:
Щось нам пан дадуть. (2)
16. Ой дадуть нам пан

¹ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – ф. 14 – 3. – од. зб. 162. – Арк. 21. – № 2.

- Мірку пшениці. (2)
17. Мірку пшениці
На паляниці. (2)
18. Скачи, козуню,
Не оглядайся. (2)
19. На мене, діда,
Не сподівайся. (2)
20. Бо в мене, діда,
Борода сіда. (2)
21. Борода сіда,
Шовкові вуса. (2)
22. Шовкові вуса,
Когось боюся. (2)
23. Щоб тебе трясло,
Ще й твою жінку. (2)
24. Щоб у тебе витрясло
Легке й печінку. (2)
25. Щоб тебе трясло,
Ще й твої діти. (2)
26. Щоб тобі не дало
В хаті сидіти. (2)
27. Щоб тебе трясло
Ще й твою маму. (2)
28. Щоб тебе затрясло
В глибоку яму. (2)
29. Щоб тебе трясло
Ще й твою душу. (2)
30. Щоб з тебе витрясло
І твою душу. (2)
31. Гоц, козуню, гоц,
Поскачи, як хоч. (2)
32. Поскачи отут,
Щось нам там дадуть. (2)
33. Подарував пан
Мірку пшениці. (2)
34. А коза жерла,
Пшеницю сперла. (2)
35. Пшеницю сперла –

Та й коза вмерла. (2)
(Дохла коза падає на підлогу)
Циган: (Підбігає і міряє дохлу козу)

36. Це – буде на постолі,
А це – на волоки. (2)

37. Ой дав хазяїн чарку,
То дасть ще і шкварку. (2)

Ой, пане-хазяїне, ваша хата нещаслива: коза дохла!

Понюхайте! Чи жива? Чи здорова? А ще пристрїт змовте. Як не pomoже, то скарай усіх, Боже! (Читає «пристрїт»).

38. Господи,
Отченаш, бардели.

39. Як тут, так там,
По коліна кафтан.

40. Біг пес
Через панський овес.

41. Загубив чотири нозі,
П'ятий – хвіст.

42. Як не буде козі здиху,
То буде зріст.

(Махає дрючком по ногах людей, що оточили його, козу й цигана).

43. Від порога й до стола,
Щоб моя кізонька встала.

(Коза підіймається)

Дід каже:

– Подякуй, пана-хазяїна!

*Разом з виступом діда з козою співають Василь і Маланка.
Василь припадає, обнімає Маланку.*

Василь:

44. І шумить, і гуде –
Коза річкою йде.

45. Здоров була, чорнобрива,
Бо я люблю тебе!

Маланка:

46. Не ходи по льоду,
Бо провалишся.

47. Чи ти мене вірно любиш,

Чи так хвалишся?

Василь:

48. Як я тебе не люблю,

Скарай мене, Боже!

49. Буду тебе цілувати,

Поки сон не зможе!

Маланка:

50. Вже й націлувався,

Вже й намілувався.

51. Як у саду соловейко

Та й нащобетався.

52. Було в мене три перстені,

Та всі розкотились.

53. Було в мене три вхажори,

Та всі показались.

54. Один ізказився,

Другий утопився.

55. А тебе, щоб чорти взяли,

Щоб не волочився!

Василь:

56. Чи я, мамцю, не доріс,

Чия, мамцю, переріс?

57. Чи не в зруб наша хата,

Що не люблять дівчата?

Маланка:

58. Ой, ти, синку, не доріс,

Ой, ти, синку, переріс.

59. І не в зруб наша хата,

Що не люблять дівчата.

60. В тебе стан, як у баби,

В тебе очі, як у жаби.

61. Руки-ноги, як у рака,

А сам рудий, як собака.

62. Ще й без верхньої губи,

Як цілуєш, видно зуби!

*Записав 25.12. 1963 р. М. Ф. Мицик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Гортини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

ЗАПИСИ КУПАЛЬСЬКИХ ПІСЕНЬ НА УМАНЩИНІ У РІЗНІ РОКИ

1. Ой загороджу тереном річку
Пуцу лебедя й лебідочку.

Пуцу лебедя й лебідочку,
А сама сяду в бережочку.

А сама буду дивитися,
Як буде лебідь купатися.

Як буде лебідь купатися,
Із лебідкою вітатися.

Ой то не лебідь, не лебідка,
Іван-парубок, Галина-дівка¹.

*Записав у 1957 р. М. Ф. Мицик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Гортини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

2. А в городі кропива, кропива,
А Маруся свою хату скропила.

А Маруся свою хату скропила,
Щоб до неї Галина не ходила,

Щоб до неї Галина не ходила,
Щоб од неї Івана не одбила².

*Записав у 1957 р. М. Ф. Мицик
у с. Вишнопіль Тальнівського р-ну
від Гортини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

¹ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14 – 3. – Од. зб. 419. – Арк. 15.

² ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14 – 3. – Од. зб. 419. – Арк. 15, № 2.

1

А в нас Купайло з верби, з верби,
 А ти, Іване, прийди, прийди,
 Бо як не прийдеш на Купайла,
 То вийде з тебе душа й пара¹.

*Записав у 1957 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
 Тальнівського р-ну від Горпини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

2

А на Івана, на Купала,
 Де ж ти, Галино, ночувала?
 - Я ж ночувала під грушею,
 Із тим Іваном, із душкою².

*Записав у 1957 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
 Тальнівського р-ну від Горпини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

3

А у городі катран родить,
 А до Галини Іван ходить.
 Ой роди, роди, катраночку,
 Ой ходи, ходи Іваночку³.

*Записав у 1957 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
 Тальнівського р-ну від Горпини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

4

А наші хлопці недбайливці,
 Не вирубали купайлиці.
 Ой, якби вони за нас дбали,
 Нам купайлицю б вирубали⁴.

*Записав у 1957 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
 Тальнівського р-ну від Горпини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

¹ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14 – 3. – Од. 3б. 419. – Арк. 15, № 3.

² ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14 – 3. – Од. 3б. 419. – Арк. 15, № 4.

³ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14 – 3. – Од. 3б. 419. – Арк. 15, № 5.

⁴ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14 – 3. – Од. 3б. 419. – Арк. 15, № 6.

5

А в городі чорнобіль та й зацвів,
 А пізнай, пізнай, Галино, котрий твій?
 Я свого Івана добре знаю,
 Між усіма молодими упізнаю.
 Чорная шапочка, як галка,
 Я ж твоя, Іване, коханка!
 Чорная шапочка на кілку,
 Я ж твоя, Іване, довіку¹.

*Записав у 1957 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
 Тальнівського р-ну від Горпини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

6

– Ой ти, Іване, попів, попів,
 Чого ж ти в погріб влетів, влетів?
 – А я у погріб летів, летів,
 Бо я сметани хотів, хотів.
 Не так сметани, як колотухи,
 Як до Марусі, до щебетухи.

*Записав у 1957 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
 Тальнівського р-ну від Горпини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

7

Ой ти, Іване, попів, попів,
 Чого шукаєш волів, волів?
 А твої воли давно в шкоді,
 А ти у Марії²

*Записав у 1957 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
 Тальнівського р-ну від від Палажки Якимівни Баранюк.*

8

Ой мала нічка Петрівочка
 Не виспалася невісточка.

¹ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14 – 3. – Од. 36. 419. – Арк. 16, № 7.

² ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14 – 3. – Од. 36. 419. – Арк. 16, № 9.

Ой де ж ходила та дрімала
На грудки пальці позбивала,
На грудки пальці позбивала,
На терен очі повиймала? ¹

*Записав у 1957 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
Тальнівського р-ну від від Палажки Якимівни Баранюк.*

9

Ой на Івана, на Купала
Ой вийшла Галя, як та пава.
На неї хлопці заглядаються
Та зачіпати стидаються.
Один той Іван не стидався,
Взяв за рученьку, порукався.
Взяв за рученьку, порукався,
В білу рученьку цілувався.
В біле личенько, чорні брови,
Іван Гальці до любові.²

*Записав у 1962 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
Тальнівського р-ну від від Палажки Якимівни Баранюк.*

10

Наше Купайло з верби впало,
Хлопцям гузло показало³.

*Записав у 1962 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
Тальнівського р-ну від від Палажки Якимівни Баранюк.*

11

Ой там у ліску, у ліску,
Там висіла колисочка на шнурку.
А в тій колисочці голубець,
Колисався той Іван-молодець:
– Колишіте мене, хлопці, високо,

¹ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14 – 3. – Од. 36. 419. – Арк. 16, № 10.

² ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14 – 3. – Од. 36. 419. – Арк. 16, № 11.

³ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14 – 3. – Од. 36. 419. – Арк. 16, № 12.

Щоб було видненько далеко.
Ой там моя Маруся вінки в'є,
Там моя тещенька жито жне.
Ой поїхав той Іван, шапку зняв:
– Боже тобі, Марусю, помагай,
Буде з цієї пшениці коровай,
Не так коровай – насіння.
Коли в тебе, Марусю, весілля?
– В неділлю, дівчата, в неділлю,
Бо я маю на Івана надію¹.

*Записав у 1962 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
Тальнівського р-ну від від Палажки Якимівни Баранюк.*

12

Ой на городі біла глина,
Ой там Марусю мати біла.
Ой біла, біла – нема за що,
Хоч вона гарна та ледащо.
Хоч вона вміє шовком шити,
Вона ж не вміє ложок мити.
Вона хоч вміє вишивати,
Вона ж не вміє замітати.
А коти їй ложки миють,
Собаки хату замітають.
Собаки хату замітають,
А хлопці в вікна заглядають².

*Записав у 1962 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
Тальнівського р-ну від від Палажки Якимівни Баранюк.*

13

1. Ой ти, Марусю, ой ти, ой ти,
Звідки ж до тебе зайти, зайти.

2. Льодом, Іване, льодом, льодом,
буде горілка з медом, з медом.

¹ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського – Ф. 14 – 3. – Од. 36. 419. – Арк. 16, № 13.

² ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – Ф. 14 – 3.-Од. 36. 419. – Арк. 16, № 14.

3. Ще й біленьке ряденечко,
Приїдь, Іване, серденечко.

4. Ще й коникові обрік, обрік,
Ще й подушечка під бік, під бік¹.

*Записав у 1958 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
Тальнівського р-ну від Горпини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

14

1. Ой ластівонька купалася,
А при березі сушилася.

2. А при березі сушилася,
Дівка Маруся журилася.

3. Бідна моя голівонька,
Що я рушничків не придбала.

4. Що я рушників не придбала,
А вже Івана сподобала².

*Записав у 1958 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
Тальнівського р-ну від Горпини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

15

1. Ти, Іване, старий дід, старий дід,
Копай город, сади біб, сади біб.

2. До Марусі не ходи, не ходи,
Позбудешся бороди, бороди.

3. Бо Маруся молода, молода –
Останеться в рученьках борода, борода³.

*Записав у 1958 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
Тальнівського р-ну від Горпини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

¹ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – Ф. 14 – 3.- Од. Зб. 419. – Арк. 16, № 15.

² ІМФІ ім. М.Т. Рильського. – Ф. 14 – 3. – Од. Зб. – Арк. 17, № 16.

³ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – Ф. 14 – 3.- Од. Зб. 419. – Арк. 18, № 17.

1. Ой лісом, лісом, дубиною,
Косила сіно сокирою,

2. А коцюбою громадила,
Собі Івана принадила.

3. Ой дала ж йому принадочку –
З чорного шовку китайочку¹.

*Записав у 1958 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
Тальнівського р-ну від Горпини Захарівни Мицик, 1874 р. н.*

1. Качалася копійка, копійка,
А наша Маруся злодійка, злодійка,

2. Вкрала Івана вночі, вночі,
Та сховала в куточку на печі,

3. Ще й хустинкою накрила,
Щоб її матінка не била².

*Записав у 1958 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
Тальнівського р-ну від Людмили Федорівни Мицик, 1941 р. н.*

Ой Петре, Петре, Іване,
А вже ж твоя Петрівка минає –
Половина літа минає³.

*Записав у 1958 р. М. Ф. Мицик у с. Вишнопіль
Тальнівського р-ну від Людмили Федорівни Мицик, 1941 р. н.*

¹ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14 – 3. – Од. 3б. 419. – Арк. 18, № 18.

² ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14 – 3. – Од. 3б. 419. – Арк. 18, № 19.

³ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14 – 3. – Од. 3б. 419. – Арк. 18, № 20.

ОЛЕКСАНДР ГАВРИЛОВИЧ АЛЕШО (1890 – 1922)

О. Г. Алешо. 1913 – 1914 рр.

Олександр Гаврилович Алешо народився 9 листопада 1890 року в селі Грушки (цукроварні «Грушки») Балтського повіту Подільської губернії (нині м. Ульяновка Кіровоградської області). Діда його колись граф Уваров записав до кріпаків. Батько його, Гаврило Іванович, служив на цукроварні практикантом. Мати була шляхетного французького походження. До переїзду в Україну займалася педагогічною діяльністю, була вчителькою відомого військового діяча Альфреда Дрейфуса. Коли їй виповнилося 22 роки, вона отримала запрошення і переїхала зі Швейцарії на Україну, де почала працювати вчителькою дітей власника цукроварні в Грушках, пана Шмідта, згодом вийшла

заміж за Г. І. Алешу [22].

У дитинстві майбутнього вченого Олександра Алешу оточували прості українські селяни, працівники цукроварні чим і пояснюється його палка прихильність, любов та інтерес до рідної країни, національних звичаїв, культури народу. А від матер, вчений успадкував інтерес до наук, до інших мов, пізніше вилилося в його наукову роботу, а також в його перекладацьку діяльність. З аналізу архівних матерів, Гаврило Іванович разом із дружиною виховували трьох синів: Володимира, Євгенія і Олександра.

Сім'я Алешів дбала про навчання та виховання дітей і зробила все можливе, щоб діти одержали освіту.

Мала батьківщина, село цукроварні «Грушки» Балтського

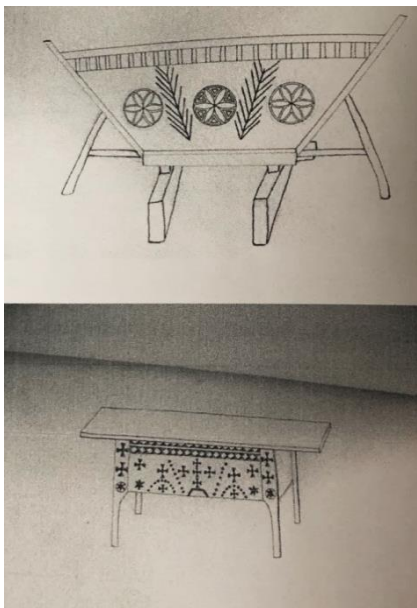
повіту Подільської губернії, де народився і зростав Олександр, мало неабиякий вплив на становлення молодого Алеші.

Після смерті батька вся родина Алешів переїхала жити до міста Умань. Уманський повіт був промислово розвинутим, з відповідною інфраструктурою, закладами культури, освіти і медицини. Важко переоцінити вплив як Умані, так і Софіївки на формування світогляду молодого Алеші.

Олександр разом із братами навчався в Уманській класичній гімназії. Вивчали такі дисципліни: Закон Божий, російську мову, церковнослов'янську, словесність, логіку, філософську пропедевметику, латинську мову, грецьку мову, математику, фізику, математичну географію, історію, географію, французьку мову, німецьку мову, законодавство, природознавство.

Уманщина назавжди запала в серце Олександра. Сюди він приїжджав знову й знову, саме цей кран обрав осередком свого наукового дослідження, про нього писав наукові статті, саме сюди повернувся в останній рік свого життя, вже важко занедужавши.

Саме в роки навчання в Уманській гімназії розпочав формуватися і дослідницько-науковий світогляд молодого Олександра Алеші, якому пощастило навчатися у Данила Михайловича Щербаківського – музейника, науковця, етнографа, фольклориста, педагога, охоронця пам'яток старовини, організатора академічної науки.

В Уманській чоловічій гімназії Д. М. Щербаківський викладав у 1906 – 1910 рр., де й створив неформальний гурток гімназистів, разом з якими він навідувався до навколишніх сіл, збирав твори декоративно-ужиткового й сакрального записував пісні, замальовував орнаменти ін. Згодом деякі матеріали були опубліковані в праці «Орнаментация української хати», але більшість виконаних гімназистами замальовок збереглися в архіві вченого. Серед них – зошит гімназиста О. Алеші з замальовками орнаментации саней, кожухів

та писанок.

Д. Щербаківський порадив Олександрю вступити до

Петроградського університету, де на той час викладав професор Вовк, але й рекомендував Федору Кіндратовичу О. Г. Алешу як розумного, старанного, зацікавленого справою етнології студента. Так Д. М. Щербаківський став першим учителем і наставником для Олександра Алеші у справі вивчення культури рідного народу, етнографії, фольклористики, надихнув майбутнього вченого на справу служіння українській науці.

У 1908 р. О. Г. Алешо закінчив навчання в Уманській класичній гімназії. З 1908 до 1910 р. навчався в Імператорському університеті Святого Володимира на фізико-математичному факультеті. У 1910-1915 рр. навчався в Петербурзькому університеті за спеціальністю «географія та етнографія» відділу географії фізико-математичного факультету, який успішно закінчив у 1915 році. У період навчання О. Г. Алеші працювали видатні вчені (М. О. Максимович, М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, М. С. Грушевський, А. Ю. Кримський, І. І. Огієнко та ін.), панувала атмосфера, яка сприяла закладенню основ для потенційного розвитку особистості майбутнього вченого.

У 1914 р. померла мати Алеші. Олександр був турботливим сином. Підтвердженням цього слугує його лист, надісланий у травні-червні 1914 р. з Києва до Санкт-Петербурга професору Ф. Х. Вовку, в якому О. Г. Алешо писав, що змушений був відкласти всі справи і бути поруч із хворою матір'ю: «Пишу Вам листа ще з Києва. Прийшлося лишитися в Києві, бо зараз тут мати дуже хорує... і так спізнився. Мабуть прийдеться скінчити роботу досить пізно» [16].

Отже, ще зовсім у молоді роки Олександр Алешо залишився без батьків. Шляхи життя вибирав сам з юнацьких років, сам будував життя, формував свій дух.

У період навчання в Імператорському університеті Святого Володимира у Києві остаточно визначився із спеціальністю, яку прагнув опанувати, і прийняв рішення про продовження навчання у Санкт-Петербурзькому університеті, щ обув найбільшим навчальним закладом Російської імперії того часу.

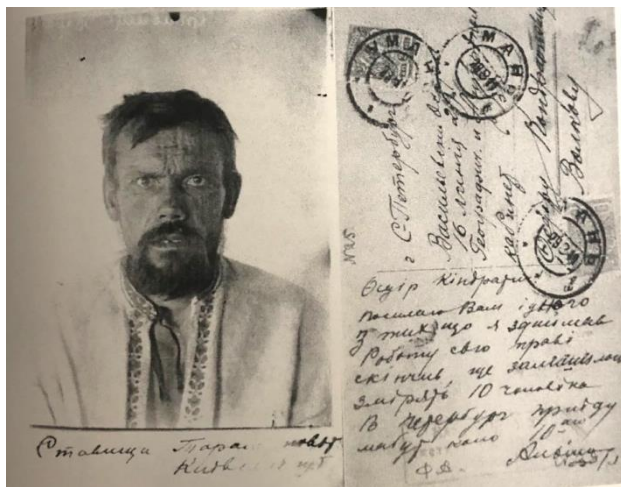
Важливо відзначити, що Алешо слухав лекції професора Ф. Х. Вовка, став його учнем, другом і послідовником.

Потрібно відзначити, що більшість наукових товариств ХІХ – початку ХХ століття перебували під найвищим покровительством.

О. Г. Алешо був задіяний одночасно в Російському Антропологічному товаристві, Імператорському Російському Географічному товаристві та Етнографічному відділі Російського музею імператора Олександра III. Ф. Х. Вовк залучав до співпраці з цими науковими установами своїх учнів. Вони збирали антропологічний матеріал майже по всій Російській імперії: в Україні (Київська, Чернігівська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії тощо).

Етнографічні дослідження, в яких активну участь узяв і О. Г. Алешо, дозволили створити українські етнографічні колекції в Петербурзі: 1) в Російському музеї ім. Олександра III; 2) в Петербурзькому університеті, в якому активно діяло Антропологічне товариство і де пройшла виховання ціла наукова школа, яка розвинула концепції про єдність українського народу, спорідненість його матеріальної і духовної культури; 3) в Російському географічному товаристві, де був відділ України в Комісії із вивчення племінного складу Росії (Товариство фінансувало експедиції на Україну, в яких неодноразово брав участь О. Г. Алешо разом з іншими).

У звіті про стан і діяльність Імператорського Санкт-Петербурзького університету за 1911р. сказано, що студент Алешо під час відрядження від Російського Антропологічного товариства при Санкт-Петербурзькому університеті займався етнографічними спостереженнями в південних повітах Київської губернії і проводив виміри на живих людях.

Листівка О. Алешо до Ф. Вовка

У 1911 р. О. Г. Алешо вивчав історію і побут Київщини, зокрема у Таращанському та Уманському повітах Київської губернії, про що свідчать архівні матеріали «Зведені таблиці та картки антропометричних досліджень українців» в Рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського АН України.

У своєму листі до професора Вовка 22 грудня 1911 р. Олександр Алешо писав: «Федір Кіндратович. Лист от Антропологічного товариства отримав. Був у Києві. Отримав от Щербаківського матеріали... Сани є ... Їздити буду цілу неділю і обдивлюся якнайбільш. Довідався в яких селах роблять сани, ложки, миски і таке инче...» [17]; а вже 29 грудня 1911 р. Олександр Гаврилович надіслав Федору Вовку листівку, в якій зазначив, що роботу уже всю виконав повертається до Петербурга. Згодом О. Г. Алешо ще неодноразово повертається на Київщину для продовження наукової діяльності.

Студенти Ф. Вовка друкували на сторінках «Річника Російського Антропологічного товариства» свої наукові праці з етнічної антропології, антропометрії, археології, етнографії, складали бібліографію антропологічної літератури.

На одному із засідань Антропологічного товариства, 20 листопада 1913 р., Алешо виступав із доповіддю «Антропологічні дані про українців Уманського повіту Київської губернії». Пізніше наукові матеріали цієї доповіді лягли в основу праці О. Г. Алеші «Антропометричні дослідження українського населення і Таращанського повітів Київщини», де вчений здійснив аналіз історичних джерел з метою з'ясування етнографічного складу українського населення Київщини; описав методологію проведення антропологічних досліджень порівняв виміри, раніше здійснені в Київській губернії Дібольшом; провів самостійні антропометричні виміри і описав характеристики українського населення за усіма антропологічними показниками, науково обґрунтованими для того часу, барвою волосся і кольором очей, зростом, мірами кисті руки, ступні, головним показником, висотою черепа, показником анатомічного обличчя та ін. Вчений подав у своїй праці таблиці, діаграми, пояснення, посилання, що робили його працю яскравим навчальним науковим посібником, який отримав високу оцінку науковців УНТ і використовувався як навчальний матеріал в роботі Кабінету антропології та етнографії ім. Ф. К. Вовка.

Окремі молоді науковці, серед яких був і Олександр Алешо, під керівництвом Ф. К. Вовка брали участь у роботі Комісії з укладання етнографічних карт Росії, яка функціонувала в межах

Російського Географічного товариства. Як свідчать архівні матеріали, в Комісії по складанню етнографічної карти Росії були утворені такі відділи: 1) мови; 2) господарського побуту; 3) житла і будівель; 4) одягу і прикрас; 5) народного мистецтва (орнаменту); 6) музики; 7) антропології; 8) вірувань.

В своїй праці «Нотатки етнографічного характеру», яка була написана на основі даної роботи, О. Г. Алешо проаналізував етнографічні спостереження про вичинку шкіри та одяг [22].

Ще зі студентських років Олександр Алешо вирізнявся активністю наполегливістю, працелюбністю та ерудованістю, що підтверджується його багаторічною участю в Антропологічному відділі Комісії зі складань етнографічної карти Росії, де разом з О. Алешо також працювали С. Руденко Д. Золотарьов, О. Сержпутовський, Б. Крижановський, А. Носів. Неоцінним внеском у науку є те, що на документальній науковій основі учні разом зі своїм учителем склали карту географічного розселення українців на території Європи. Також ними були складені антропологічні та етнографічні карти України.

Любов до рідного краю покликала його на Україну і вже у 1914 р. О. Г. Алешо здійснює подорож по маловивченій (з етнографічного погляду) Херсонщині. Тут він фотографує селянські садиби, народний одяг, робить антропометричні виміри, збирає етнографічну колекцію, в якій жіночі сорочки, прикраси, чабанська сопілка, рушники тощо. Звідси він надсилає листа до Петербурга Ф. К. Вовкові, в якому детально описує свої наукові знахідки й спостереження. Зокрема, він відзначає, що на Херсонщині вже в той час молодь не носила традиційний одяг і йому довелося ходити по хатах та шукати у старих людей народне вбрання, заховане «на смерть». З листа дізнаємося, що найбільше йому пощастило віднайти чоловічих і жіночих сорочок з вишивкою і мережкою. Знайшов також білу чоловічу свиту та кілька плахт, карсеток. Тут О. Г. Алешо зазначає, що зовсім не знайшов жіночих головних уборів-наміток, очіпків [21].

Під час наукової антропологічної та етнографічної роботи на Київщині у 1915 р. Олександр Гаврилович не тільки завдання експедиції, але й не міг залишатися осторонь наукового життя в Києві. Прикладом активної наукової та життєвої позиції О. Г. Алеші може служити його лист з Умані в Санкт-Петербург до професора

Вовка в якому він інформував свого вчителя про новини в науковому житті Києва та висловлював переживання з приводу того, що «погано, що ми не зв'язані з Києвом, тут потрібна програма по Етнографії, щоб збирати матеріали і робити записи... Я обіцяв, що восени з вашою допомогою ми всі складемо такі програми а вони обіцяли надрукувати. Восени я буду в Києві і мабуть що небуть по Етнографії буде цікавого» [6].

В архівних матеріалах Інституту археології НАН України зберігається чимало листів Алеші до Вовка. Учень писав до свого вчителя майже з кожної наукової експедиції. В цих листах містився звіт про проведену роботу, про зібрані матеріали, про людей, які були залучені виконання поставлених завдань, про політичну та економічну ситуацію на місцях, а також про плани наступних поїздок та досліджень, консультативні записки стосовно вирішення тих чи інших наукових завдань. Так, у листі до професора Ф. К. Вовка його учень О. Г. Алешо із експедиції по Київщині (м. Умань) у травні 1915 р. писав про карти, які складав для Географічного товариства, радився зі своїм учителем про необхідні наукові деталі, щоб якнайточніше виконати роботу: «В сьому листі я хочу порадитися з Вами про мапи Географічного товариства» [18].

Також О. Г. Алешо писав своєму вчителю про труднощі з отриманням дозволу на проведення етнографічних та антропологічних досліджень. Губернатор порадив ученому звернутися до військового уряду. Дозволу на проведення дослідження та фотографування Олександр Гаврилович так і не отримав, оскільки начальник військового штабу Київського округу не лише не дав дозволу на фотографування, але й у різкі формі сказав, що «Київський округ рахується районом діючої армії, і не тільки фотографувати, але взагалі займатися етнографічними дослідженнями не час і не місце» [14]. Також у 1915 р. вчений планує наукову експедицію до Подільської губернії, але вона так і не відбулася – розпочалася війна.

Пізніше в своїй праці «Матеріали до етнографічної карти» О. Г. Алешо проаналізував зібрану за анкетною Російського географічного товариства інформацію про поширення у досліджуваних районах різних типів та компонентів житла, одягу, знарядь праці.

У Федора Вовка та його учня Олександра Алеші склалися

теплі щирі стосунки. Так, у своєму листі до професора із Херсонщини в Петербург у 1914 р. Олександр Гаврилович писав: «Як Ваше здоров'я, любий Федоре Кіндратовичу, напишіть про се» [17]. У листах прослідковується дружня, а не офіційно-формальна манера спілкування. У листі до професора з Умані у 1915 р. написано: «Кланяється вам жінка і всім вашим. Всього найкращого. Ваш Алешо», що свідчить про те, що між родинами Вовка і Алешо були й неформальні теплі стосунки. У тому ж листі читаємо: «Про свою роботу я поки що ще нічого у вас питати не буду. Спочатку все добре обміркую і тоді Вас попрохаю всі мої непорозуміння вияснити» [14], що підтверджує наше припущення, що учні Вовка завжди мали свободу дій в організації науково-пошукової діяльності, і це схвалювалося професором. Під час своєї експедиції по Україні О. Г. Алешо повідомляв, яким бачить свій маршрут, дії, наукові дослідження.

Ніколи Олександр Гаврилович не залишався осторонь громадського життя країни, не був байдужим до людей, з якими працював. Навіть у нелегкі часи громадянської війни відбувалися наукові експедиції по Україні. Листи О. Г. Алеші сповнені болю: «В селі для помірив праві нема людей. Всіх забрано кончаючи 42 роками, так що залишилась сама молодь і старі... крім того забрали на війну всіх народних учителів, всіх докторів, лишилися одні попи Всі зараз воюють і зайняті». «Пишу вам сей лист з дуже поганим настроєм [...] бо зараз на селі всюди плач [...]. Тепер на селі лишилися все старі, діти і баби [...] Беруть людей і скотину, і хліб в копах так і стоїть на полі. А у деяких ще [...] не кошений [...] Але як війна таки буде» [20].

Ускладнювалася політична ситуація, і більшість учнів Ф. К. Вовка були мобілізовані у діючу армію. У грудні 1916 р. О. Г. Алешо також був призваний на військову службу. В листі до свого вчителя він писав про жахливі умови служби: «Сплю в загальних казармах на голих нарах, воші і клопи вже осіли мене, дисципліна тяжка і сувора. Вчора прищипили противохолерну і протитифозну сироватку і я зараз дуже кепсько почував себе, а приймаючи до уваги дерев'яні нари і бруд, і холод, я прямо падаю в одчай» [25]. Припускаємо, що за клопотанням Вовка, Алешу перевели на службу в Павловське училище, де були значно кращі умови і молодий учень навіть знаховив можливості для наукового

опрацювання зібраного ним раніше на Уманщині та Херсонщині антропологічного матеріалу.

У 1919 р. всі дані, зібрані під час експедиції по Київській губернії України. Олександр Гаврилович Алешо узагальнив у своїй праці «Антропометричні дослідження українського населення Уманського і Таращанського повітів Київщини», де вказав, що, ще виконуючи завдання Російського Антропологічного товариства при Петербурзькому університеті, «студіював фізичний тип місцевого населення» [1]. В ході проведення наукового дослідження молодий вчений відвідав село Кузьмина-Гребля, міста Ладижинці, Маньківці, Ставищі, Кошевата, здійснив поміри за системою антропологічної лабораторії Петербурзького університету і під керівництвом професора Ф. К. Вовка здійснив науковий аналіз антропометричного матеріалу. В своїй праці вчений опирався також на дані, зібрані його колегами і учнями Вовка – Є. Артюха (Київщина), Б. Крижановського (Поділля), Л. Чикаленка (Херсонщина), «позаяк вони міряли в один час зі мною, по тій самій системі вживав я, і такими ж самими струментами» [1]. Підсумовуючи свої дослідження, О. Г. Алешо відзначив, що опрацьовані антропологічні дані дали можливість підтвердити, що суцільність етнографічного складу українського населення Київщини співпадає і з історичними джерелами. Автор наголосив, що одноманітність і суцільність є характерною ознакою всіх українців, тим самим підтвердивши думку свого вчителя Ф. К. Вовка, який стверджував, що «українське плем'я має темну колорацію волосся і очей, вище середнього або високого зросту, порівнюючи високоголове, з рівним і досить вузьким носом, з порівнюючи, короткими руками і довгими ногами [4]. Така характеристика, крім високоголовості, цілком підходила для українців Уманського та Таращанського повітів.

Таким чином, у період з 1911 до 1918 рр. Олександр Гаврилович був учасником низки наукових експедицій для антропологічних та етнографічних студій

Дослідницею О. З. Рудою були узагальнені матеріали участі О. Г. Алеші у антрополого-етнологічних експедиціях петербурзького періоду (1910-1918) [22, С. 59]. (Див. табл. 1).

Таблиця 1.

Жовтень 1910 р.	Київська губернія	Збір етнографічного матеріалу (за дорученням Ф. К. Вовка і Д. М. Щербаківського)
Літо 1911 р.	Умань	Від Російського Антропологічного товариства при Санкт-Петербурзькому університеті для антропологічних та етнографічних студій
Весна та літо 1912 р.	Урал, Пермська, Уфимська та Оренбурзька губернії	Антрополого-етнологічна експедиція від Російського Антропологічного товариства при Санкт-Петербурзькому університеті для антропологічних та етнографічних студій
Літо 1913 р.	Херсонщина	За дорученням Етнографічного відділу Російського Музею Олександра III та ІРГТ здійснював антропометричні виміри та збирав етнографічні колекції
Весна та літо 1914 р.	Херсон, Александрія, Ананьєв,	Антрополого-етнологічна експедиція від Імператорського Російського географічного товариства
Весна та літо 1915 р.	Умань	Складання карт для Імператорського Російського Географічного товариства
Весна та літо 1916 р.	Мала Азія, озеро Ван	Наукова експедиція від Російського Музею Олександра III як спеціаліста з антропології та етнографа

Наслідком наукових студій стали наукові матеріали, частково надруковані, а частково лише опрацьовані. Етнографічні колекції, зібрані під час експедицій, передані до етнографічного відділу Російського музею Олександра III. Це дає підставу стверджувати, що ще зі студентських років О. Г. Алешо активно займався саме науково-дослідницькою роботою.

Наукові концепції, які сповідував О. Г. Алешо, – про органічну єдність всього українського народу, його етнографічні та антропологічні відмінності в порівнянні з іншими народами, матеріальну і духовну культуру, яка має тільки їй притаманні особливості, як окремого давнього слов'янського народу, – поділяли й інші послідовники Ф. К. Вовка. Ці переконання давали тверде наукове підґрунтя національній ідеї та ідеї державності нації. Дані наукові концепції, хоча й диктувалися прагненням довести і обґрунтувати право української нації на історичність і рівноправне існування ніколи не відходили від критеріїв науковості.

Антропологічні дослідження О. Г. Алешо увійшли до енциклопедичної книги Ф. К. Вовка «Український народ в його минулому і теперішньому» яка вийшла в світ у самий розпал війни,

в 1916 році.

Важливо підкреслити, що наукова етнологічна думка розвивалась за методикою Ф. Вовка в Україні, в Петербурзі та інших центрах, де працювали численні учні школи нової формації: П. Єфименко, С. Руденко, О. Міллер, Б. Крижановський, Л. Чикаленко, М. Рудинський, В. Сахаров, Д. Золотарьов, С. Теплоухов, а в Галичині В. Гнатюк, З. Кузеля, І. Раковський, О. Роздольський та інші.

Найголовнішою науковою проблемою, якою займався О. Г. Алешо поряд із багатьма іншими, була проблема визначення місця українців серед народів світу (в етнографічному, антропологічному, та культурному аспектах). Як свідчать архівні матеріали фонду Ф. Вовка Інституту археології НАНУ. Ф. К. Вовк вважав, що для системного дослідження слов'ян мають існувати окремі кафедри. Саме створенню таких кафедр антропології при Петербурзькому та Київському університетах вчений приділив багато уваги та зусиль. А після смерті Вовка ці завдання втілював в життя його учень – О. Г. Алешо.

Важко переоцінити вплив Ф. К. Вовка на молоде покоління дослідників загалом і на О. Г. Алешу зокрема; значення спадщини Ф. К. Вовка для становлення антропологічної, етнологічної та археологічної науки в Україні і Росії; методику створення наукової школи нової формації, яка дала напрямок розвитку етнологічних наук; роль Ф. К. Вовка як організатора наукового процесу. Пізніше в некролозі з приводу смерті Ф. К. Вовка його учень Олександр Алешо написав: «В його особі небагата українська наука втратила велетня – великого піонера на ниві української антропології, етнографії та доісторії, глибокого дослідувача рідної країни, озброєного всім знанням західноєвропейської науки» [2]. І саме петербурзьке оточення, школа Вовка зіграли найважливішу роль у становленні О. Г. Алеші як ученого, етнографа, дослідника України.

За допомогою учнів професора протягом 10-ти років вдалося зібрати велику антропологічну колекцію та бібліотеку, яка, згідно із заповітом ученого, після його смерті була перевезена на Україну завдяки великому ентузіазму та самовідданості О. Г. Алеші.

Вивчаючи багатогранну діяльність О. Г. Алеші, варто виокремити серед інших здобутків внесок ученого в музейну

справу.

Музейна тема супроводжувала Олександра з дитинства: В Умані, коли наставником молодого Алеші був Дмитро Щербаківський, який навчав своїх учнів знаходити, описувати, збирати музейний матеріал. Під час навчання в Імператорському Петроградському університеті, коли він був учасником ряду наукових експедицій Російського антропологічного товариства, і його наукові знахідки поповнили колекцію етнографічного відділу Російського музею Олександра III. Після Ванської експедиції до Азії, коли Алешо був запрошений на посаду наукового співробітника Російського музею Олександра III в етнографічний відділ, де й працював до часу виїзду з Петрограда в 1918 р. Як співробітник Музею, О. Г. Алешо був членом комісії зі складання анкети для етнографічного вивчення населення України; дійсним членом Імператорського Російського географічного товариства; комісії з вивчення племінного складу населення Росії при Російській академії наук; Російського антропологічного товариства при Петербурзькому університеті та ін. Алешо ретельно вивчав музейну справу, працюючи в одному з найбільших музеїв Російської імперії під керівництвом авторитетного вченого Ф. К. Вовка.

У 1918 році до Києва приїхав сформований дипломований етнограф і антрополог. З властивою йому енергією і відданістю науці О. Алешо працює на ниві відродження української культури. Він організовує в Києві курси Природничого факультету, вечірні курси Українського робітничого клубу, де читає популярні лекції з антропології та етнографії, закликає до збору етнографічних експонатів, до культури й побуту. В цей же час Олександр Гаврилович активно співробітничав з кооперативним видавництвом «Культура», стає редактором в «Книгоспілці». У цьому ж році він став дійсним членом-секретарем Українського наукового товариства у Києві, головою його секції сільськогосподарського народного побуту, головою етнографічної секції Губкопису та редактором Крайвидаву з антропології, етнографії та історії первісного суспільства.

У 1918–1919 роках О. Г. Алешо обирають головою Музейної секції художньо-промислового відділу Міністерства освіти, де він плідно працює в галузі розвитку кустарної промисловості, виявляє

народних майстрів, фіксує центри народних ремесел, складає плани наукового дослідження цієї важливої ділянки народної культури.

Вагомим досягненням життя та творчої діяльності О. Г. Алеші було створення Музею антропології та етнології імені професора Федора Кіндратовича Вовка при Українській академії наук. Для незалежної України в 1918 р. його заснування мало надзвичайно велике політичне і соціальне значення з метою національної самоідентифікації. Найбільших досягнень на цій ниві, що були визнані у цивілізованому світі тою часу, досяг саме український професор Федір Кіндратович Вовк. У 1919 р. в опублікованому «Збірнику праць комісії по виробленню законопроекту про заснування Української Академії наук у м. Києві» відзначалося, що Ф. Вовк є піонером антропологічних та етнографічних досліджень українського населення.

Як писав згодом його учень А. Носів, професор Вовк «до самого останнього дня свого життя мріяв свій науковий світогляд та знання й досвід перенести безпосередньо на Вкраїну, заснувати там науковий осередок та викладати в Університеті курс антропології, що його тоді на Вкраїні зовсім не було. Дійсно, він уже стояв напередодні здійснення цієї своєї основної думки: Київський університет у 1917 р. обрав його на професора географії та антропології; наступного року вже тяжко знесилений та втомлений Ф. К. Вовк вирушив із Ленінграда на Вкраїну, але раптом до дорозі, тяжко занедужавши, пролежавши два тижні під доглядом залізничного лікаря, 29 червня 1918 р. помер у Білорусії, в м. Жлобині» [21]. Похований видатний український учений Федір Вовк на містечковому кладовищі за Жлобином.

Громадянське прагнення свого вчителя служити Україні підтримали насамперед О. Алешо та А. Носів. Саме на долю першого, за тяжких економічних умов, випав обов'язок перевезти з Петрограда до Києва колекції етнографічних і антропологічних матеріалів, наукового архіву та бібліотеки професора Ф. Вовка. Для сьогодення це виглядає не тільки як завдання державної ваги, але і як справжній громадянський подвиг, бо «ця поїздка в неопалюваних вагонах, при лютих морозах серйозно підірвала здоров'я молодого вченого. Та він і далі боровся за створення Музею та розвиток наукової антропологічної та етнографічної думки в Україні. Саме учні видатного вченого Вовка спромоглися створити Музей

(згодом – Кабінет) Антропології та Етнології ім. Хв. К. Вовка» [23].

Майбутній музей антропології й етнографії та Антропологічний інститут імені Федора Кіндратовича Вовка при Українській академії наук О. Г. Алешо бачив такими, що слугували б науковій розробці антропології й етнографії України шляхом збору, зберігання та вивчення відповідних матеріалів про доісторичне та сучасне населення України. Науковою лабораторією повинен був стати Антропологічний інститут.

Запропоновану вченим структуру антропологічних установ проаналізовано сучасною дослідницею О. З. Рудою і подано у вигляді схеми, яка дозволяє наочно побачити розроблену О. Г. Алешо систему розвитку антропології як науки в Україні [22, С. 69]. (Див. табл. 2.)

Олександр Гаврилович чудово розумів, що Музей буде розвиватися поступово, тому запропонував спільному зібранню прийняти тимчасову організацію Музею, «в основу якої проте мусять лягти такі засади щоб Музей мав змогу далі органічно розвиватися в центральну наукову установу Всеукраїнського масштабу». Така організація, на думку вченого, полягала в тому, що Музей спочатку матиме 3 частини:

1. Антропологічну;
2. Палеоантропологічну або доісторичну;
3. Етнологічну або етнографічну.

Перша частина за замістом матеріалу мала бути суто природничою (біологічного) характеру і вивчати фізичну природу людини; третя – за змістом зібраного матеріалу – гуманітарного характеру і повинна була вивчати життя та побут людини, а друга, палеоантропологічна частина, займала би проміжне місце, вивчаючи фізичну природу людини разом з її побутом природничого та гуманітарного характеру. Антропологічна частина, в свою чергу, складалася б із загальної та расової антропології. Палеоантропологічна частина повинна була поділятися на три відділи: палеолітичний, неолітичний та доби металів. Етнологічна частина також мала б три відділи: порівняльної етнографії, загальної етнографії та етнографії України. Також при Музеї повинна була бути створена бібліотека з архівом. І вчений наголошував, що таку форму організації Музею можна було вважати лише початковою, «ембріоном справжнього Музею» [8].

Таблиця 2.

МУЗЕЙ					
АНТРОПОЛОГІЧНА ЧАСТИНА		ЕТНОГРАФІЧНА ЧАСТИНА		АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ	
1. Розділ фізичної антропології	2. Розділ доісторичної антропології	<u>Колекції:</u>			
1. Відділ загальної антропології	2. Відділ масової антропології	1. Відділ палеолітичний	2. Відділ неолітичний	3. Відділ доби металів	1. Вогню
					2. Полювання і війни
					3. Рибальства і морських промислів
					4. Скотарства
					5. Хліборобства
					6. Бджільництва
					7. Обробки мінералів
					8. Їжі
					9. Одягу
					10. Домашнього побуту
					11. Комунікації
					12. Речі забобонні
					13. Обрядові речі
					14. Речі культу
					15. Народна естетика
					16. Речі громадського і політичного життя
					17. Речі виховання дітей
					18. Народне знання
					19. Злочинності
					1. Розділ етнографії України
					2. Розділ загальної етнографії
					3. Розділ порівнюючої етнографії
МАЙСТЕРНІ, ЛАБОРАТОРІЇ, РОБОЧІ КАБІНЕТИ					
				1. Антропологічна лабораторія	
				2. Книгозбірня з читальнею	
				3. Аудиторії для публічних викладів	

29 березня 1921р. був проведений конкурс, у якому брали участь О. Алешо, А. Носів і А. Онищук. Олександр Гаврилович Алешо був одногосно обраний керівничим Музею антропології та етнології, а А. Носів та А. Онищук – постійними співробітниками та консерваторами Музею з 1 квітня 1921 року.

Лише в травні було надано приміщення для Музею за адресою – бульвар Т. Шевченка, 14, передане на той час

Українській академії наук. Те приміщення потребувало ремонту даху, стелі тощо. Насамперед було здійснено облаштування антропології, доісторії та етнографії, був переданий до бібліотеки Музею, де А. Онищук приступив до його детального опису та впорядкування.

Загальне керівництво облаштуванням пам'яткового відділу Ф. К. Вовка здійснював О. Г. Алешо. Брак коштів, працівників, господарські проблеми (нестача дров, відключення світла, води, відсутність шибок тощо) не сприяли ефективній роботі Музею. Лише в липні 1921 року було заплановане розширення штату закладу. І за таких важких матеріальних умов Музей усе ж створювався завдяки великому ентузіазму і відданості справі О. Г. Алеші, Є. Дзбановського, Д. Демуцького, А. Носіва, А. Онищука, Ю. Павловича, Л. Шульгіна та інших.

Почалася кропітка робота з напрацювання установчих документів, статуту, штатного розкладу, правил внутрішнього розпорядку Музею, інструкцій для наукової роботи кабінету. Вже в червні такі документи були створені і представлені Олександром Гавриловичем Алешою.

Тимчасовий статут Музею був представлений раді Музею 25 липня 1921 р. (протокол № 4) і складався з п'яти розділів:

- 1) загальні тези;
- 2) організація Музею;
- 3) права Музею;
- 4) урядування Музею;
- 5) засоби Музею.

Згідно з тимчасовим статутом, Музей антропології та етнології імені проф. Ф. К. Вовка при Всеукраїнській академії наук визначався як центральний науковий музей (установа) в Україні. Як і планувалося, складався Музей з трьох спеціальних відділів: антропології, доісторії (палеоантропології) та етнології і етнографії, а також пам'яткового відділу професора Ф. К. Вовка, архіву та бібліотеки з читальнею і Допоміжних лабораторій та майстерень Музею. Щодо прав і повноважень Музею слід зазначити, що даний статут передбачав достатню самостійність у провадженні Діяльності: «внутрішній розпорядок свого життя Музей встановлює сам», «Музей користується всіма правами юридичної особи», «Музей має право безпосередніх зносин з науковими, культурно-

просвітницькими та іншими установами, як українськими, так і чужоземними, а також скликати з'їзди, організовувати наукові експедиції», «видавати як періодичні, так і неперіодичні видання», «всі видання обов'язково друкуються українською мовою», «має право виписувати з-за кордону книжки та всякі матеріали, не платячи мита» та інше [9]. В статуті також були чітко визначені засоби існування і діяльності Музею, було встановлено, що Музей мав окремі капітали (фонди), які утворювалися з асигнувань уряду, Академії наук та з пожертв.

Музей антропології та етнографії був насамперед науковою установою. І саме науковій діяльності віддавалося найбільше часу і зусиль. Так, в інструкції для праці наукових співробітників Музею зазначалися такі види діяльності: «засідання звичайні і наукові», «наукова праця: праця над джерелами та наукове оброблення етнографічних матеріалів», «музейна праця: (пояснення, доповіді)», «догляд за колекціями (каталогізація, консервація...)», в понеділки та вівторки, коли не буває засідань, проводиться наукова праця» [10].

Науково-дослідна праця чітко регламентувалася: «кожний науковий співробітник повинен працювати не менше 1 місяця в рік на селі; взяти участь у науковій експедиції; керувати дослідною працею на місцях». Також були зроблені рекомендації для наукової праці: «праця над джерелами; наукове оброблення етнографічних матеріалів шляхом наукової їх систематизації, порівняння з опублікованими вже подібними матеріалами та наукового пояснення; наукові студії над окремими етнологічними питаннями; розробка програм та інструкцій для збирання народознавчих матеріалів; наукове описання етнографічних експонатів та наукова переписка» [16]. Також Олександр Гаврилович Алешо розробив низку інших інструктивно-установчих документів: інструкцію для складання каталожної карти музейних експонатів, інструкцію кабінетної наукової праці та догляду за колекціями.

Аналіз протоколів зібрань співробітників Музею антропології та етнології за 1921 р. (всього 16 протоколів) свідчить про насичену і напружену працю Музею. На кожне зібрання співробітників Музею виносилися і ухвалювалися нові статутні документи, обговорювалися наукові підходи в організації роботи установи, стратегічні та поточні питання. На зібраннях розглядалися нові

міжнародні способи класифікації матеріалів, інвентаризація та опис нових матеріалів, плани музейної праці по відділах, план діяльності Музею тощо.

О. Г. Алешо склав для ще молодого Музею перспективні плани розвитку народознавчої науки в Україні. Він турботливо прагнув зробити Музей антропології та етнології науковим осередком, який би займався ґрунтовним вивченням історії, археології, антропології, культури й побуту українського народу з найдавніших часів до сучасності. Олександр Гаврилович планував розпочати вивчення традиційної культури не тільки українського населення, але й інших народів, що проживали в Україні.

Не менш важливим було питання коштів для Музею. Через важку економічну ситуацію в країні фінансування наукових установ стало дуже обмежене, проте завдяки наполегливій праці О. Г. Алеші, його вмінню переконувати, його листам і доповідним запискам кошти з державного бюджету на Музей надходили.

Як свідчить звіт про роботу Музею ім. Ф. К. Вовка за 1921 рік:

1. Музей працював згідно з ухваленою спільним зібранням Академії запискою О. Г. Алешо від 4.04.1921р. і складався з трьох відділів: антропології, палеоантропології і етнології, архіву та книгозбірні;

2. За браком відповідного помешкання, привезені з Петрограду книгозбірня і наукові матеріали Ф. К. Вовка не мали визначеного місця розташування, і лише в середині травня 1921 р. для Музею було визначено приміщення в новому будинку Академії (Бульвар Т. Шевченка, 14: три кімнати з одним прохідним коридором на другому поверсі;

3. Співробітники Музею багато часу й зусиль витратили на ремонт обладнання приміщень. В другій половині червня 1921 р. було закінчено облаштування бібліотеки й відчинено її для читачів. Також закінчено упорядкування відділу етнології та архіву;

4. В липні створена музейна рада, яка проводила велику організаційну роботу;

5. Наукові відрядження персоналу Музею (зокрема О. Г. Алеші й А. І. Онщука) на Уманщину та Чернігівщину дали змогу налагодити зв'язки з місцевими установами і зібрати для Музею численний матеріал з етнології;

6. «Тяжка хвороба керівничого Музею О. Г. Алешо

(туберкульоз легенів), що нею ослаб він повернувшись з Уманщини в листопаді, лишила Музей взагалі й Відділ Етнології зокрема без постійного керування в той відповідальний час, коли перед Академією та її установами виникають нові перспективи в зв'язку зі зміною освітньої політики та реорганізацією академічного життя» [5].

Та, на жаль, багато задумів і планів О. Г. Алеші залишилося нездійсненими, праць — незавершеними.

*Останнє фото
О. Г. Алешо,
1921 р.*

Справу Олександра Алеші підхопив його друг і соратник, Анатоль Зіновійович Носів, який увесь час відсутності з причини хвороби керівничого Музею О. Г. Алеші здійснював керівництво Музеєм, підтримував з Алешою листування, обмін інформацією, проводив наради правління Музею, представляв Музей на зібраннях Академії наук тощо. Складним у фінансовому, політичному, економічному плані був 1922 рік. Важким він був і для сім'ї Алеші, яка залишилася не лише без чоловіка і батька, але й без засобів для існування. Вже 11 квітня 1922 р. рада Музею антропології та етнографії

ім. Ф. К. Вовка звертається до управи Всеукраїнської академії наук з проханням «звернути увагу на те, що по смерті О. Г. Алешо залишилися без жадних засобів для існування дружина та двоє дітей – старшому 7 років, і, шануючи пам'ять покійного, тим чи іншим з матеріальних засобів осиротілій родині О. Г. Алешо» [12].

У 1922 р. А. З. Носіва призначили на посаду постійного керівничого Музею, який сумлінно працював над забезпечення належної діяльності установи та дбав про вшанування пам'яті О. Г. Алеші.

Важливо наголосити, що після смерті вченого у 1922 р. його вдова подарувала Музею антропології та етнографії книгозбірню та

рукописи наукових праць, результати експедицій О. Г. Алешо, зробивши ще один важливий крок у розвиток Музею. Ця книгозбірня містила 366 назв у 433 томах і підтверджувала, з якою активністю, захопленням, ентузіазмом та самопожертвою віддавався вчений справі становлення і розвитку антропології та етнології в Україні.

Ім'я Олександра Гавриловича Алеші було надовго забуто в історії науки, а після згорання політики українізації в республіці Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка у 1934 р. був ліквідований, а його співробітники як вороги народу були репресовані (А. Носів, М. Ткач, А. Онищук, Н. Загледа, М. Шульгіна, Д. Демуцький). Така ж доля чекала учнів Вовка в Ленінграді: репресовані О. Міллер, С. Теплоухов, Г. Бонч-Осмоловський, С. Руденко, Г. Крижановський, Д. Золотарьов» [23]. Якби життя Олександра Гавриловича Алеші не обірвалося так рано, його, без сумніву, чекали б такі ж репресії. Його життя згасло в 32 роки, та вдячні послідовники й нащадки мають пам'ятати, який вагомий внесок зробив Олександр Гаврилович Алешо в розвиток української антропології та етнографії.

Список використаних джерел

1. Алешо О. Антропометричні дослідження українського населення Уманського і Таращанського повітів Київщини. Київ, 1919. 33 с.
2. Алешо О. Ф. К. Вовк. Некролог. *Вісти природничої секції Укр. наук. Т-ва*. Т. 1, № 2. К. : Друкарня УНТ, 1918 – 1919. С. 3.
3. Борисенко В. К. , Франко О. О. Народознавчі студії О. Г. Алеші. *Народна творчість та етнографія*. 1990, № 4. С. 20–23.
4. Вовк Ф. К. Украинский народ в его прошлом и настоящем. Петроград, 1916. Т. 2. С. 452.
5. Інститут архівознавства НАН України, ф. 268, оп. 1, спр. 257, арк. 1–2.
6. Науковий архів інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, ф 44, од. зб. 4.

7. Науковий архів інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, ф. 44, од. зб. 1, арк. 1.

8. Науковий архів інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, ф. 43, од. зб. 140, арк. 3.

9. Науковий архів інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, ф. 43, од. зб. 77, арк. 3.

10. Науковий архів інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, ф. 43, од. зб. 77, арк. 5.

11. Науковий архів інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, ф. 43, од. зб. 77, арк. 7.

12. Науковий архів інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, ф. 43, од. зб. 77, копія 3.

13. Науковий архів інституту археології НАН України, ф.-А, оп. В/38-44 л, листи, 2 арк.

14. Науковий архів інституту археології НАН України, ф.-А, оп. в/41л, арк. 1 зв.

15. Науковий архів інституту археології НАН України, ф.-А, оп. в/42л, 2 арк.

16. Науковий архів інституту археології НАН України, ф.-А, оп. в/45л, 2 арк.

17. Науковий архів інституту археології НАН України, ф.-А, оп. в/43л, 2 арк.

18. Науковий архів інституту археології НАН України, ф.-А, оп. в/46л, 1 арк.

19. Науковий архів інституту археології НАН України, ф.-А, оп. в/47л, 1 арк.

20. Науковий архів інституту археології НАН України, ф.-З, оп. в/12л, 2 арк. 3.

21. Носов А. Ф. Вовк і українська наука // Антропологія : річник Каб. антропології ім. Ф. Вовка ВУАН. К., 1929. С. 10.

22. Руда О. З. Олександр Гаврилович Алешо (1890 – 1922) – вчений та організатор української науки : монографія / НААН,

ДНСГБ ; за наук. ред. Члена-кореспондента НААН В. А. Вергунова. К., 2010. 164 с.

23. Таран О. Г. Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології і спадкоємність традиції та сучасне бачення : автореф. дис. На здобуття наукового ступеня канд. іст. наук за спец. 07.00.07. історія науки та техніки. КНУ ім. Т. Шевченка. К., 2003. 19 с.

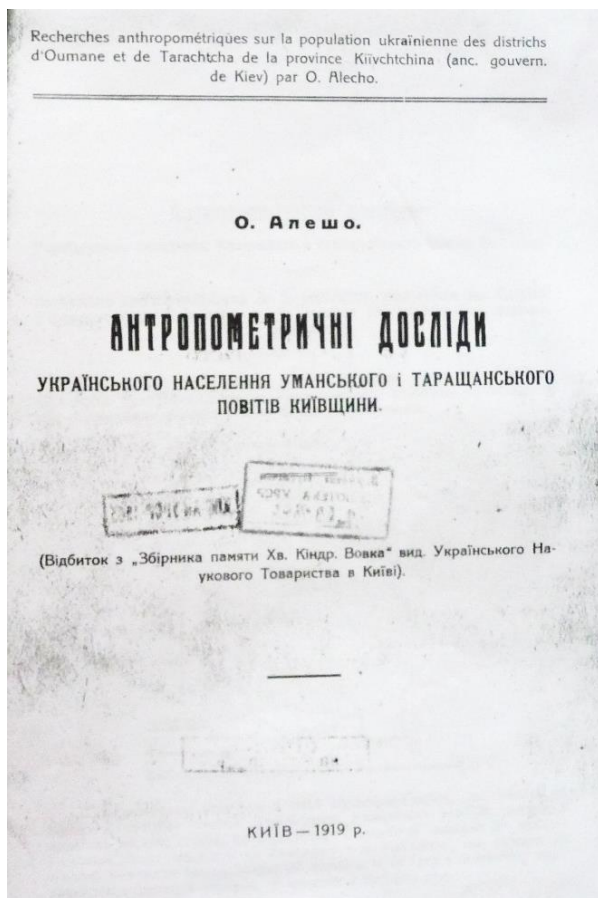
24. Ф. К. Вовк (1847–1918) : Дослідження. Спогади. Бібліографія До 150-ліття з дня народження вченого. Українська вільна академія наук у США ; ред. Марко Антонович. Нью-Йорк, 1997. С. 231–232.

О. Алешо

Антропометричні дослідження українського населення Уманського і Таращанського повітів Київщини

(Відбиток з «Збірника пам'яті Хв. Кіндр. Вовка»
вид. Українського Наукового Товариства в Києві), 1919 р.

Текст дослідження подано мовою оригіналу

В літку 1911 року, взявши листа од «Руссаго Антропометрического Общества при Петербургском Университете», я поїхав на Київщину для студіювання фізичного типу місцевого населення.

Почавши свою подорож з села Кузьмина-Гребля, що лежить на південно-західній частині Уманщини, і змірявши там 28 чоловік, я переїхав на схід повіта, де в містечку Ладижинці поміряв 20 чоловік і скінчив свою подорож на Уманщині в м. Маньківці, що лежить на півночі повіта, де також зміряв 20 чоловік. Крім того в земському шпиталю міста Умані я поміряв 18 чоловік з

сусідніх сел.

В таращанському повіті в м. Ставищах я поміряв 18 чоловік і в м. Кошевата, що на північно-західній частині повіта, – 21 чоловік. Таким чином всього поміряних виходить 120 чоловік: 81 чоловік на Уманщині і 39 чоловік в Таращанському повіті.

Мушу зазначити, що міряв по системі, яка вживається в антропологічній лабораторії Петербурзького Університету; там же під керівництвом проф. Хв. Вовка, ознайомився, як з технікою антропометричних pomірів, так і з науковим аналізом матеріалу.

Раніш ніж перейти до аналізу сього матеріалу, звернемося до історичних джерел і спробуємо з'ясувати собі етнографічний склад українського населення Київщини. Перші відомості про чужеродні елементи, які мішають до полян, деревлян і т. ин., себ-то до предків сучасних українців, маємо з історичних джерел першої половини XI віку. Князь Ярослав в 1031 і 1032 роках заселяв Пороссе бранцями з «ляхів» [9]. Що то за ляхи, і на скільки великі були їх кольонії трудно сказати. Все ж таки можна рахувати, що ці чужоземці значно не змінили типу місцевого населення. Більшу вагу має пізніша кольонізація Поросся і Білоцерковського степу тюркськими племенами: печенігами, торками і берендіями. Сі племена, які довго жили на Київщині і в великому числі, мішаючись до місцевого населення, ростворилися в ньому і, таким чином, додали до етнографічного складу місцевої української людности, велику течію тюркського елемента [4]. Далі, там же на Пороссі оселились половці, що втікли від татар.

По татарській руїні, південь Київщини, особливо Пороссе, сильно запустіли. Місцевий люд, як каже проф. Грушевський [6], рушив тимчасово на північ Київщини у ліси, та на болота. По другим частинам України населення залишилося на старих місцях. Коли ж татарська буря остаточно пройшла, біженці починають повертати ся на старі місця. Виходить, можна лічити, що етнографічний склад місцевого українського населення після татарської руїни лишився таким же, яким він був до неї [3]. У XIV–XV віках кольонізація набірає найбільшої сили на Брацлавщині. Туди люд суне з південно-західної частини Волині, з Подолії та Галиччини. Татарські загони і руїна на Брацлавщині примушує населення тікати далі на Київщину і, таким чином, тут (на Київщині) до старої місцевої людности мішають ся нові елементи,

але ж української стихії. Крім цього кольтонізаційна хвиля йшла з півночі Київщини, з Волині та Чернигівщини.

Історики лічать, що населення, яке прийшло з півночі – білоруси. Проф. Кримський зазначає, що се були північні українці. «Люстрації» першої половини XVI століття, по крайній мірі, відносно де-яких повітів, свідчать про те, що на Київщину прийшло більш всього (з чужих елементів) білорусів, значно менше великоросіян і дуже мало литовців [8].

Трудно вирішити з кого в більшості складають ся сі кольтонізатори Київщини, але ж в одному можна бути певним, що в масі місцеве населення по своєму етнографічному складу, лишило ся українським і що сторонні елементи домішували ся до нього не в великому числі.

В першій половині XVI віку князь Кость Острожський, розбивши татар під Висневцем, оселив полонених татар у м. Острозі, на Подолії і на Київській Україні. Є відомости, що ще ранійш литовські князі селили полонених татар на Україні. Останні ж відомости про татар дає «конституція» земельних доходів 1651 року, вона згадує про Волинських та Українських татар. Перемінивши свою віру, вони зливають ся з місцевим населенням і цілком українізують ся [9]. Можно думати, що сі чужеродні елементи, які домішують ся до української стихії (правда в невеликому числі), могли би змінити етнографічний склад населення окремих місцевостей; але ж на протязі доби Богдана Хмельницького, коли великі маси народу переходили з одного місця на друге і весь час перемішували ся між собою, утворив ся в основі «єдиний суцільний етнографічний тип українця» [4].

В другій половині XVII віку, постійні війни і руїна заставили українське населення цілими селами перейти на Лівобережжя і там оселились. Де-які місцевости Правобережної України, як південна Київщина та Брацлавщина зовсім пустіють і тільки в XVIII в. (в другій половині) вони наново оживають. Сюди люде повертають ся назад з Лівобережної України (Гадяцького, Лубенського і Миргородського полків) ідуть ще також з Київського Поліся, з Волині та Подолії [4].

Через деякий час, сі «пустинії» остаточно заселяють ся – без сумніву українським населенням; – се в більшосте поселенці, які повернули ся на свої рідні старі пепелища. Таким чином, за весь час

історичного життя українського народу, до нього домішують ся тюрки, білоруси, великоросіяне, татари, можливо що й поляки, але ж у кінці все ж таки утворюєте ся суцільний більш менш одноманітний, етнографічний тип правобережного українця взагалі і з окрема Київщини.

Звернемо ся до історичних джерел і пошукаємо відомостей, що до уманців і таращанців з окрема. Уманська «пустинь» або ґрунт, у перше, заселяють ся на протязі XVI століття. У кінці XVI віку польський уряд офіційально визнав існування на Уманьщині селищ [3]. Без сумніву, Уманська «пустинь» заселяєте ся козаками [8]. Більш певних відомостей про склад населення всієї Уманьщини і її окремих частин не має.

Таращанський повіт заселив ся ранійш од Уманьщини. Так містечко Ставище в XVI віці вже було досить великим містом [10]. З кого в більшосте складало ся населення сього міста, на жаль, відомостей не має.

Хоч немає більш детальних відомостей, але ж з певністю можна сказати, що як уманці, так і таращанці по своєму етнографічному складу – українці. Вирахувати ж ті відміни, які являють ся наслідком більш пізньої кольонізації, ми, за браком відповідних джерел, не маємо можливости.

На Київщині до моїх помірив студіював фізичний тип українців доктор медицини Юрецького, університету добр. Дібольд [13].

У 1885 році, майже виключно, на північно-західній частині Уманського повіту, він поміряв 200 чоловік. Поміри його розкладають ся по селам так: с. Романівна 20 чоловік, м. Поташ 48 ч., с. Косенівка 15 чол., с. Мошуров 28 ч. і не далеко до м. Умані, на с. Паланка 45 чол. Решта 44 чоловіки розкладаєте ся по одному, або по два, на близькі до м. Тального села.

Хоча добр. Дібольд і міряв по системі Брока, все ж таки, приймаючи на увагу примітивність його струментів, не можна лічити його поміри на стільки точними, щоб вони нас задовольняли. Зі всіх помірив найбільш певними являють ся поміри зросту. Переглядаючи поміри лица і голови, ми рішучо не можемо рахувати доладними, як струмент – акушерський циркуль Бона, так і систему міряння. Змірявши циркулем той чи иньший діаметр на голові, добр. Дібольд переносив циркуль на лінійку, і лічив скільки сантиметрив і пів-сантиметрив вкладаєте ся між лапками циркуля.

Позаяк циркуль Бона не має пересовуючої ся лінійки (яка є у нашому струменті), то дуже трудно вилічити на особі той діаметр який міряно; крім того можлива помилка, коли циркуль переносив ся з голови і прикладав ся до лінейки. Безумовно, що при такій системі помірив, числа д. Дібольда, хоча б за для головного показчика, не можна рахувати певними.

Крім циркуля Бона, добр. Дібольд користував ся до помірив ще стьожкою довжиною в півтора метра, поділену на сантиметри і пів-сантиметри.

Примітивність сих струментів, в порівнанню з тими, якими міряють тепер, сама собою видна.

Треба ще зазначити, що точність до сантиметрд і пів-сантиметра, особливо в помірах лица і голови не може нас задовольнити.

Все ж таки, зважаючи на велике число (200) помірив добр. Дібольда, даліі буду користувати ся для порівняння де-якими з його чисел.

Але ж у мене є більш цінний матеріал для порівняння – се поміри моїх колегів: д. Є. Артюха на Київщині, Б. Крижановського на Поділля і Л. Чикаленка на Херсонщині, – позаяк вони міряли в один час зо мною, по тій самій системі, яку вживав і я; і такими ж самими струментами. Шановні колеги були настільки ласкаві, що дозволили мені, скористувати ся де-якими числами з їх, ще не надрукованих работ.

Поміри їх, як людности сусідніх районів, дає змогу прослідкувати тип уманців і таращанців за межами невеличкої території моїх дослідів.

Міряв я виключно здорових людей, від 20 до 50 років.

Найбільше число поміряних було середнього віку від 20 до 40 р.р. Серед уманців таких є – 92,5 %, серед таращанців – 87 % числа їх у загалі:

№ 1.	В і к а g e			
	Від 20 до 30 років	Від 30 до 40 років	Від 40 до 50 років	Від 50 рок. і вище
Уманський	42	33	4	2
Таращанський	12	22	5	–
Взагалі (всі поміри)	54	55	9	2

Розглядаючи загальний розвиток кісток і мускулів зазначимо цифрою 1 плоский (кволий), 2 – середній і 3 – міцний склад тіла.

№ 2.	1		2		3	
	Число Nombre	%	Число Nombre	%	Число Nombre	%
Уманський	4	4,94	27	33,33	50	61,73
Таращанський	2	5,13	7	17,95	30	76,92
Взагалі (всі поміри)	6	5,0	34	28,33	80	66,67

Переглядаючи числа наведеної таблиці, бачимо, що більшість уманців і таращанців міцного складу тіла (3). Перших буде, майже що, 62%, а таращанців біля 77%. Середнього складу тіла не багато і зовсім мало плохого складу (1).

Таким чином, велика більшість поміряних – фізично цілком розвинені, дорослі і міцного складу тіла особи.

Барва волосся і колір очей (Couleur des cheveux et des yeux).

Кольорацію волосся і очей я розділяв на три головних розряди. Волосся: на біляві, русяві і темні; а очі: на ясні, мішані і темні.

№ 3.	Барва волосся					
	Білява		Руса		Темна	
	Число Nombre	%	Число Nombre	%	Число Nombre	%
Уманський	3	3,70	20	24,69	58	71,61
Таращанський	1	2,57	5	12,82	33	84,61
Взагалі (всі поміри)	4	3,33	25	20,83	91	75,84

З таблиці № 3 бачимо, що кольорація волосся в обох повітах в більшості темна: темноволосих, майже що 76 % всього числа помірних. Українці Таращанського повіту порівнюючи більш темні, серед них на 13% більше темноволосих чим у уманців. Уманці, навпаки, дають значно більше число русявих (більше на 12%), при, порівнюючи, однаковому числі білявих – яких, між иньшим, дуже небагато (уманців 3,70, таращанців 2,57). Таким чином, темна барва волосся, з домішкою русявої, являється характерною для помірних мною українців.

Українці сусідніх районів в більшості, також, мають темну барву волосся. На Херсонщині, по матеріалам Л. Чикаленка, з темним волоссям 56 %; в Липовецькому повіті Київщини, по Є. Артюху, 65 %, на Поділлі по р. Бугу, як свідчить Б. Крижановський, 68,8 %, там-же по Дністру – 78,1 %, на Уманщині, по Дібольду, 59 %.

Переходячи до кольору очей, мусимо зазначити також переважно темну кольорацію очей – 60%, але-ж, як бачимо, досить багато і з мішаними очима: – 35% всіх взагалі. Анальогічно барві волосся, таращанці мають більше число осіб з темними очима; серед них темнооких на 10% більше, чим серед уманців.

№ 4.	Барва очей					
	Ясний		Мішаний		Темний	
	Число Nombre	%	Число Nombre	%	Число Nombre	%
Уманський	4	4,94	31	38,27	46	56,79
Таращанський	2	5,13	11	28,21	26	66,76
Взагалі (всі поміри)	6	5,00	42	35,00	72	60,00

Ясних очей, як у перших так і у других дуже мало: не більше 50 % числа всіх, міряних в кожному повіті.

Кольор очей українців Уманщини по Дібольду трохи яснійший, чим у поміряних мною: у нього темних очей тільки 46,5 %. Ще ясніщі очі мають українці Херсонщини (по Чикаленку), у них темних очей 31,2%. Серед українців Липовецького повіту (по матеріялам Артюха) з темними очима 50,98%, на Поділлю по р. Бугу (Крижановський) 56,78% і на р. Дністру 71,9%.

Таким чином, останні три групи українців по кольору очей досить близькі до уманців і таращанців, хоча і уманці Дібольда також різко не одріжняють ся од моїх українців.

Наведена низче таблиця № 5 показує нам, що барва волосся іде більш менш, поруч з кольорацією очей. Особи з темною барвою волосся в більшості і темноокі, так серед 91 – темноволосих, 66 чоловік (себ-то 73,23 %) мають темний кольор очей, останні 25 чоловік мають очі мішаного кольору.

Русяві в більшості з мішаною кольорацією очей, таких буде 50 % всього числа русявих. Осіб з темними і ясними очима серед них майже що одне число.

Треба зазначити, що серед білявих ми не бачимо осіб з темними очима, а з мішаним кольором очей більше, чим яснооких.

Таким робом, серед поміряних мною українців, по кольорації треба лічити три групи. Перша найбільш велика в 55 % темноволосих з темними очима, друга група майже 22 % також з темною барвою волосся, але ж з очима мішаного кольору і третя в 10 % – русяві з мішаними очима.

№ 5.	Біляві. Blonds.						Русяві. Chatains.						Чорняві. Bruns.					
	з очима: avec les yeux:						з очима: avec les yeux:						з очима: avec les yeux:					
	Ясними		Мішаними		Темними		Ясними		Мішаними		Темними		Ясними		Мішаними		Темними	
	Число. Nombre	%	Число. Nombre	%	Число. Nombre	%	Число. Nombre	%	Число. Nombre	%	Число. Nombre	%	Число. Nombre	%	Число. Nombre	%	Число. Nombre	%
Уманський	1	1,24	2	2,47	-	-	3	3,70	12	14,81	5	6,17	-	-	17	20,99	41	50,62
Таращанський	-	-	1	2,56	-	-	2	5,13	2	5,13	1	2,56	-	-	8	20,56	25	64,10
Взагалі (всі поміри)	1	0,83	3	2,50	-	-	5	4,17	14	11,67	6	5,00	-	-	25	20,83	66	55,00

На жаль немає відповідного матеріалу за для порівняння моїх українців з сусідніми.

Зріст (Taille).

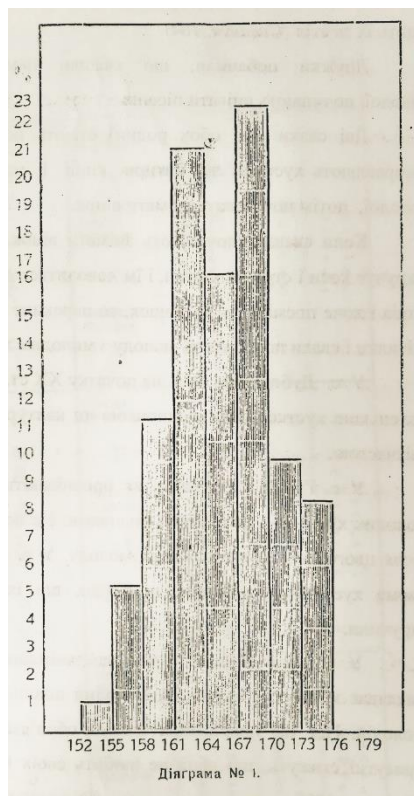
Поміряні мною українці вище-середнього зросту, який наближається до високого: пересічний зріст їх буде 1681 міліметрів.

У відсотних рахунках тенденція (нахил) до високого зросту виявляєш ся ще більш рішучо. Серед них найбільше осіб високого зросту, майже, 41% всього числа. Вище-середнього зросту маємо тільки 29 % і досить велике число, біля 21 % зросту низче-середнього.

№ 6.	Число зміряних.	Абсолютні числа			Малого зросту 1600		Низче середнього зросту 1600-1649		Вище середнього зросту 1650-1699		Високого зросту 1700 і вище	
		Min. – max.	Пересічно		Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
Уманський	81	1528	1789	1679	9	11,11	20	24,69	20	24,69	32	39,51
Таращанський	39	1569	1834	1685	2	5,13	5	12,82	15	38,46	17	43,59
Взагалі (всі поміри)	120	1528	1834	1881	11	9,17	25	20,83	35	29,17	49	40,83

Порівнявши зріст українців в повітах бачимо, що таращанці на 6 міліметрів вище над українцями Уманського повіту. Се пояснюється тим, що серед уманців є досить велике число осіб, майже, 25 % низче-середнього зросту, які і понижують пересічний зріст уманців.

Росподіливши моїх українців по зросту, через 1, 2 і 3 сантиметри, бачимо, що серед них існує два елементи: 1) середнього і 2) високого зросту. Перших буде всього 27 чоловік,

в межах зросту від 1630 до 1659 міліметрів, і других – осіб високого зросту, значно більше чим перших, 38 чоловік, в межах зросту від 1690 до 1729 мм. Групи вище-середнього зросту, яку ви могли би сподіватись, приймаючи на увагу пересічну зріст – 1681 мм., не існує.

Діаграма № 1 (яка збудована через два сантиметри) виразно показує два максимуми, що цілком відповідає нашим групам.

Перший максимум числа зміряних в 21 % ми бачимо в межах зросту від 161 до 164 сантиметрів, далі від 164 до 167 число осіб падає до 83 % і в межах зросту від 167 до 170 сантиметрів знову піднімається і дає другий максимум числа зміряних в 22,5 %.

Як бачимо, при пересічній зросту = 1681 міліметрів, серед поміряних мною українців треба рахувати дві досить ясно підкреслених групи: 1) високу з загальним зростом 1708 міліметрів і 2) групу середнього зросту, меншу по числу, з пересічним зростом 1645 міліметрів.

№ 7	Через 1 сантiм.	Через 2 сантiм.	Через 3 сантiм.
1520-1529	1	1	1
1530-1539	-		
1540-1549	-	1	6
1550-1559	1	5	
1560-1569	2		
1570-1579	3	4	7
1580-1589	1		
1590-1599	3	5	13
1600-1609	3		
1610-1619	2	11	25
1620-1629	4		
1630-1639	7		
1640-1649	12	20	19
1650-1659	8	10	
1660-1669	5		14
1670-1679	5		
1680-1689	3	18	27
1690-1699	11		
1700-1709	10	14	11
1710-1719	8		
1720-1729	9		
1730-1739	5	6	10
1740-1749	5		
1750-1759	1	6	10
1760-1769	2		
1770-1779	4	4	10
1780-1789	4		
1790-1799	-		

Порівнюючи уманців і тарашанців з сумежними українцями, бачимо, що, по зросту, перші дуже мало одріжняють ся від других. Українці Уманьщини такого ж зросту, як і канівці і васильківці, а тарашанці хоч на багато і не одріжняють ся од останніх, наближають ся до українців з Поділя на р. Буг.

Анальогічно моїм сусідні українці в відсотних рахунках дають більшість вище-середнього і високого зросту. Цікаво зазначити, що і серед них більше осіб високого, чим вище-середнього зросту; тільки українці Липовецького повіту Київщини і українці Херсонщини мають найбільше число осіб вище-середнього зросту і менше високих. В Липовецькому повіті число осіб вище-середнього зросту на 20,5 %, а на Херсонщині майже на 16 %, більше над числом високих.

№ 8.	Число зміряних	Пересічно	Малого зросту 1600		Низче середнього зросту 1600-1649		Вище середнього зросту 1650-1699		Високого зросту 1700 і вище	
			Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
Липовецький (д. Артюх)	102	1655	11	10,78	36	35,29	38	37,26	17	16,67
Уманський (Дібольд)	200	1669	23	11,50	58	29,00	54	27,00	65	32,50
Херсонщина (Чикаленко)	65	1675	7	10,80	11	16,79	29	44,60	18	27,50
Уманський	81	1679	9	11,11	20	24,69	20	24,69	32	39,51
Канівський (Артюх)	41	1679	3	7,32	11	26,83	11	26,83	16	39,02
Васильківський (Артюх)	94	1679	11	11,70	18	19,15	31	32,98	34	36,17
Тарашанський	39	1685	2	5,13	5	12,82	15	38,46	17	43,59
Подолія по р.Буг (Крижановський)	61	1686	3	4,90	12	21,30	21	34,40	24	39,40

На жаль у мене є тільки сумарні числа і тому не можна прослідкувати, у яких сусідніх, з нашими, повітах існує два елементи, або групи зросту, які намічають ся в моєму матеріалі.

Довжина бюста і тулуба, довжина ніг і рук. (Haut du buste, long, du I rone, long. extr. infer, et extr. super.)

№ 9.	Число. Nombre.	Високість бюста			Довжина ніг			Довжина рук			Довжина тулуба	
		Min.-max.	Пересічно	Зріст 100	Пересічно	Зріст 100	Бюст	Пересічно	Зріст 100	Бюст	Пересічно	Зріст 100
Уманський	81	804-958	880	52,45	799,8	47,64	90,90	750	44,71	85,27	580	34,50
Таращанський	80	794-996	886	53,73	799,0	47,26	89,72	747	44,30	84,12	585	34,51
Взагалі (всі поміри)	120	794-996	882	52,54	799,3	47,52	90,52	749	44,57	84,90	582	34,57

По показчику скелії українці з Уманщини будуть сумакроскелі (90,90), а таращанці мезатіскелі (89,72), но дуже близькі до сумакроскелів. У відсотних рахунках як серед перших, так і у других найбільше число мезатіскелів і сумакроскелів, разом; їх серед уманців, майже 75%, у таращанців 79,5 % загального числа українців в повітах. Крім сього, сумакроскелів більше чим мезатіскелів, серед уманців на 13,5 % у таращанців, майже, на 13 %. Маючи однакової довжини ноги, наші українці одріжняють ся по довжині бюста і тулуба, так у таращанців і бюст і тулуб довші чим у уманців. Руки-ж, навпаки, на небогато довші у уманців.

№ 10.	Число. Nombre.	Sous-brachy-ckelie		Mesatiskelie		Sous-macro-ckelie		Mesatiskelie	
		80,0-84,9		85,0-89,9		90,0-94,9		95,0-99,0	
		Число. Nombre.	%	Число. Nombre.	%	Число. Nombre.	%	Число. Nombre.	%
Уманський	81	7	8,64	25	30,86	36	44,45	13	16,05
Таращанський	39	5	12,82	13	33,33	18	46,16	3	7,69
Взагалі (всі поміри)	120	12	10,00	38	31,67	54	45,00	16	13,33

Українці сусідні районів також сумакроскели.

№ 11.	Число. Nombre.	Довжинба бюста.	Довжина ніг.			Довжина рук.	
			Пересічно	Зріст 100	Бюст 100	Пересічно	Зріст 100
Сквирський (д. Артюх)	-	890	793	47,50	89,06	745	42,90
Таращанський	39	886	799	47,26	89,72	747	44,30
Херсонщина (Чикаленко)	65			47,40	90,00	-	-
Васильківський (Артюх)	94	882	797	47,50	90,30	746	44,40
Уманський	81	880	799,8	47,64	90,90	750	44,71
Липовецький (д. Артюх)	102	863	792	47,80	91,80	745	45,01
Подолія по р.Буг (Крижановський)	61	-		48,80	92,10	-	44,40
Канівський (Артюх)	41	871	808	48,80	92,80	752	45,50

По показнику скелії таращанці (89,72) наближають ся до українців Херсонщини (90.00), а уманці (90.90) до українців Васильківського повіту (90,30).

Довжина ніг і рук наших українців приблизно така сама як і у сусідніх, різниця не набирає і 1 сантиметра.

Окремо стоять канівці, у яких довжина ніг 80,8 сантиметрів.

Що до довжини бюсту, то тут ми бачимо досить значні відміни. Починаючи з 2 міліметрів між умандями і українцями Васильківського повіту, різниця довжини бюсту між українцями Таращанського і Липовецького повітів доходить до 2-х сантиметрів.

Оглянувши все се, бачимо, що наші українці як по показнику, так і довжиною ніг і рук дуже мало відрізняють ся від сусідніх українців.

Довжина від ліктя до кінця середнього пальця і високість коліна. (Coudee et haut. De genou).

№ 12.	Число. Nombre.	Довжина від ліктя до середнього пальця		Високість коліна	
		Пересічно	Зріст = 100 (7)	Пересічно	Зріст = 100 (9)
Уманський	81	561	27,45	455	27,12
Таращанський	39	460	27,27	460	27,27
Взагалі (всі поміри)	120	460	27,39	457	27,15

Довжина від ліктя до кінця середнього пальця, приблизно однакова в обох повітах: уманців – 461 міліметр у таращанців 460 міліметрів. Показчики у них також майже однакові. Коліно у таращанців вище на пів сантиметра чим у українців Уманщини.

Міри кисти руки, ступні і п'ятки. (Main, pied et calcaneum).

Як видно з таблиці № 13 і довжина і широкість кисти українців обох повітів приблизно однакові.

Відповідно сьому і показчики кисти одріжняють ся дуже не на багато, так показчик уманців = 50,24, а таращанців = 49,86.

Ступня таращанців довше і більш широка, правда небагато, чим ступня уманців. Довжина ступні перших – 263 міліметри, других – 261 міліметр. Широкість ступні у таращанців – 109 міліметрів, а у уманців 108 міліметрів. Показники ступні українців обох повітів майже однакові. Пятка буде однакової довжини в обох повітах: 58 міліметрів.

№ 13.	Число. Nombre.	Кисть руки. Main.			Ступня. Pied.			Пятка. Calcaneum.	
		Довжина. Long.	Ширість. larg.	Довжина=100 Long=100 (11)	Довжина. Long.	Ширість larg.	Довжина=100 Long=100 (12)	Довжина Long.	Довжина ступ.
Уманський	81	200,6	100	50,24	261	108	41,45	58	22,01
Таращанський	39	200,5	99,9	49,80	263	109	41,68	58	22,29
Взагалі (всі поміри)	120	200,5	100	50,12	262	108	41,52	58	22,10

Головний показчик. (Indice cerhalique).

Міряні мною українці по загальному головному показчику = 83,21 хоч і субрахіцефали, але ж дуже близькі до брахіцефалів. При цьому уманці з головним показником = 83,15 будуть ще субрахіцефалами, а українці Таращанського повіту являють ся вже рішучо брахіцефалами; їх головний показчик = 83,33.

Відповідно пересічному головному показнику, уманці дають найбільше число брахіцефалів і субрахіцефалів; їх, разом, буде 79 %. З сих 79 %, справжніх брахіцефалів майже 42 % і субрахіцефалів 37 %. Мезатіцефалів. судоліхоцефалів, доліхацефалів загалом буде тільки 20,98 % загального числа уманців.

Серед українців Таращанського повіту брахіцефалів і субрахіцефалів ще більше, іменно 87,21 % при цьому, справжніх брахіцефалів виходить половина загального числа таращанців, майже 54 %, а субрахіцефалів 33,33 %. Мезатіцефалів, судоліхоцефалів і доліхацефалів буде, разом, тільки 12,79 %.

Рядкове розположенне головного показника наших українців цілком відповідає їх загальному головному показчику = 83,21.

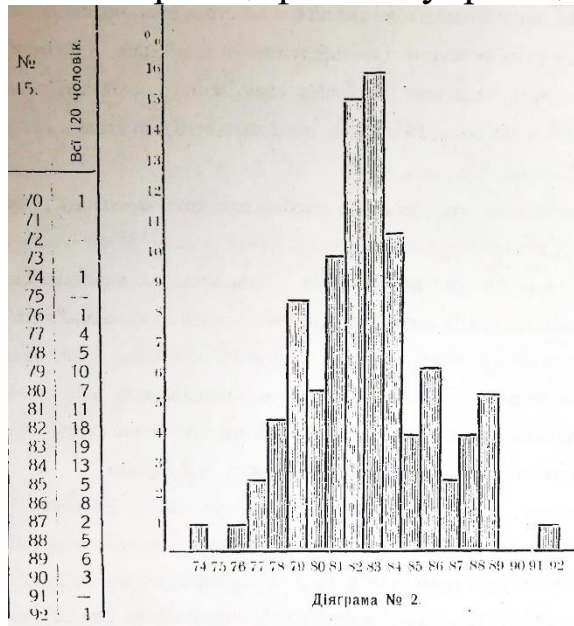
Найбільше число, майже 51% всіх поміряних буде з показником -81,-82,-83 і 84. Цікаво зазначити що максимум числа сеї групи подає на 82 і 83: перших буде 18 і других 19 чоловік. Ті що лишають ся, 49 % всього числа, розкладають ся однаково по обидва боки нашої центральної групи, так 24% будуть з показником 80,00 і

низче, і 25 % з показником 85 % і вище. Пересічний показник центральної групи низче загального показника наших українців тільки на 0,22.

Взагалі (всі поміри)	Таращанський	Уманський	14. №	
			Число. Nombre.	
120	39	81	Продовжний діаметр.	
169-201	170-200	169-201	Min. –max.	
185,3	185,2	185,5	Пересічно	
140-170	144-164	140-170	Min. –max.	Поперечний діаметр
154,1	154,2	154	Пересічно	
70,71	77,25	70,71	Min. –max.	Головний показчик
83,21	83,33	83,15	Пересічно	
2	-	2	Число Nombre.	Довгоголові.
1,67	-	2,47	%	
5	1	4	Число Nombre.	Довгозато-голові.
4,17	2,75	4,93	%	
15	4	11	Число Nombre.	Середньо-головагі
12,50	10,04	13,58	%	
43	13	30	Число Nombre.	Короткуват о-голові
35,83	33,33	37,04	%	
55	21	34	Число Nombre.	Коротко-голові
45,83	53,88	41,98	%	

Порівнюючи загальні головні показники уманців і таращанців з такими же сусідніх українців, бачимо, що вони майже не одріжняють са ні одні од других. Тільки показчик українців Васильківського повіту нище показчика уманців на 1,45 і таращанців на 1,29. Як ми ранійш бачили, серед помірних мною українців найбільше число брахіцефалів і губрпхіцефалів, аналогічно нашим, і серед українців сусідніх районів ілкож значно

більше брахіцефалів і суббрахіцефалів.

Так серед українців Васильківського повіту брахіцефалів і суббрахіцефалів разом буде 86 %, подоляне, які живуть на р. Бугу, дають, приблизно 87 %, канівці дають біля 88 %, серед українців Липовецького повіту – 90,20 % і херсонці – 95,30. Серед них також більше брахіцефалів чим суббрахіцефалів, виключаючи тільки херсонців, у яких суббрахіцефалів на 6,1 % більше,

чим брахіцефалів.

Переглядаючи числа табл. № 17, зазначаємо, що взагалі відміни зросту не стоять у великій залежності од відмін головного показника і навпаки. Серед осіб низче-середнього зросту-суббрахіцефалів і брахіцефалів майже однакове число, у осіб низького, вищесереднього і високого зросту, порівнюючи, найбільше брахіцефалів. Як бачимо, тут немає ніякої закономірної залежності головного показника від зросту.

№ 16.	Число. Nombre.	Пересічно	Довгоголові.		Довговато-голові.		Середньо-голові		Короткувато-голові	
			Число Nombre.	%	Число Nombre.	%	Число Nombre.	%	Число Nombre.	%
Уманський	81	83,15	2	2,47	4	4,99	30	37,04	34	41,92
Таращанський	39	83,33	-	-	1	2,75	13	33,33	21	53,83
Херсонщина (Чикаленко)	65	83,70	1	1,5	-	-	33	50,7	29	44,6
Липовецький (д. Артюх)	102	83,85	3	2,94	-	-	35	34,32	57	55,88
Канівський (Артюх)	41	83,98	1	2,44	-	-	8	19,51	28	68,29
Васильківський (Артюх)	94	84,62	2	2,13	-	-	37	39,36	44	46,81
Подоля по р.Буг (Крижановський)	61	84,00	2	3,30	-	-	15	24,60	38	62,3

Уманський (Дімбольд)	200	84,4	-	-	9	4,50	46	23,00	133	66,30
-------------------------	-----	------	---	---	---	------	----	-------	-----	-------

Що до барви волосся то тут помічається деяка залежність від зросту, хоч правда і невелика.

Виключаючи низьких, серед яких число осіб, як з темною, так і русою барвою волосся однакове, у останніх груп зросту число осіб з темним волоссям переважає над числом русявих і білявих. Цікаво зазначити, що з підвищенням зросту збільшується число темноволосих.

Зріст у зв'язку з головним показником, барвою волосся і кольором очей.

№ 17.	Головний показник		Барва волосся			Кольор очей								
	Довгоголові.		Білява	Русява	Темна	Ясний		Мішаний	Темний					
	Число Nombre.	%	Число Nombre.	%	Число Nombre.	%	Число Nombre.	%	Число Nombre.	%				
Малого зросту	11	-	1	0,83	5	4,17	5	4,17	1	0,83	6	5,00	4	3,33
Низьче-середнього	28	-	3	2,50	9	7,50	18	15,00	-	-	9	7,50	19	15,83
Вище-середнього	32	1,67	-	-	5	4,17	27	22,50	1	0,83	10	8,33	21	17,50
Високого зросту	49	1,67	1	0,83	4,17	17,50	35,00	4	3,33	17	14,17	28	23,33	

Звертаючись до кольору очей, бачимо, що незалежно від зросту, серед поміряних більше всього осіб з темними очима, виключаючи групу низького зросту, котрі дають великий відсоток очей з мішаним кольором.

Високість черепа.

№ 18.	Число. Nombre.	Високість черепа		Показчик.
		Min.-max.	Пересічно	
Уманський	81	112-140	129	69,31
Таращанський	39	114-139	126	67,83
Взагалі (всі поміри)	120	112-140	128	68,57

Поміряні мною українці належать до низькоголових. Пересічний показчик черепа їх буде 68,57. Уманці мають більш високий череп чим українці Таращанського повіту.

№ 19.	Число. Nombre.	Високість черепа	Показчик вис. черепа
Васильківський (Артюх)	94	119	63,64
Таращанський	39	126	67,83
Уманський	81	129	69,31
Липовецький (Артюх)	102	130	70,50
Канівський (Артюх)	41	132	71,68

Переглядаючи числа табл. № 19 бачимо, що українці сусідніх районів також низькоголові. Уманці і таращанці, як по високости черепа, так і по показчику наближають ся до українців Липовецького і Канівського повітів Київщини.

Найменша широкість лоба.

№ 20.	Число. Nombre.	Найменша широкість лоба		Попереч. діям.
		Min.-max.	Пересічно	
Уманський	81	92-120	106	69,03
Таращанський	39	100-116	107	69,39
Взагалі (всі поміри)	120	92-120	106	69,09

По показнику широкости лоба українців Уманського і Таращанського повітів треба рахували широколобими. Найменша широкість лоба, майже однакова у осіб обох повітів, у таращанців лоб ширше тільки на 1 міліметр.

Українці Уманського і Таращанського повітів мають високість виду і середнього розміру (171 –185), яка, всеж таки, наближається до великої.

Відповідно цьому серед уманців середньо-мірних 55,5% і з великою довжиною виду, майже, 42 % у таращанців перших буде 47 % і других 42,1%.

По показнику як уманці, так і таращанці мезопрозопи.

Загальна високість і широкість виду.

№ 21.	Число. Nombre.	Загальна високість виду.							
		Min.-max.	Пересічно	Мала		Середня		Велика	
				Число. Nombre.	%	Число. Nombre.	%	Число. Nombre.	%
Уманський	81	163-207	184	2	2,47	45	55,55	34	41,98
Таращанський	38	165-201	182	4	10,53	18	47,37	16	42,10
Взагалі (всі поміри)	119	163-207	183,4	6	5,04	63	52,94	50	42,02

№ 22.	Число. Nombre.	Двурядовий діам. Diam. dizygomat.		Показчик виду. Rapport. (18)							
		Min. – max.	Пересічно. Moyenne.	ересічно.. Nombre.	Лептопрозопи. Leptopros o-pes. до 70,00		Мезопро-зопи. Mesopro-sopes. 70,01 – 80,00		Хампро-зопи. Chamopro-sopes. 80,01 і в.		
					Число. Nombre.	%	Число.. Nombre	%	Число. Nombre	%	
		Уманський	81	128 – 154	141.7	77.30	1	1,24	62	76,54	18
Таращанський	38	130 – 148	140.1	76.66	2	5,27	28	73,68	8	21,05	
Взагалі (всі поміри)	119	128 – 154	141.2	77.09	3	2,52	90	75,63	26	21,85	

Показчик анатомічного лиця.

Переглядаючи числа показників анатомічного лиця, бачимо, що українці обох повітів належать, до середньо-широколицих. При однаковій лобнопідборідній високості – 141, показник уманців вище такого ж українців Таращанського повіту на 0,82. Це пояснюється більшим двурядовим діаметром уманців, який у них буде 141,7 а у таращанців – 140,1.

Показчик анатомічного лиця

№23.	Число. Nombre.	Високість лобно-підборідня. Haul ophryo-ment		Показник анатомічного виду. Ind. Facial.
		Min. – max.	Пересічно. Moyenne.	
Уманський	81	127 – 159	141	100,67
Таращанський	39	124 – 155	141	99,85
Взагалі (всі помір.)	120	124 – 159	141	100,49

З табл. № 24, бачимо, що і українці сусідніх районів по показ-

чику анатомічного лица, також будуть середньо-широколиці.

№24.	Показник анатомічного виду. Ind. facial.
Таращанський	99,85
Уманський	100,67
Подолія на р. Буг (Крижановський)	102,40
Канівський (Артюх)	102,45
Васильківський (Артюх)	103,70
Липовецький (Артюх)	103,85

Високість носа українців обох повітів однакова, що до широкости то уманці мають ніс трохи ширший. По показчику носа уманці і таращамці – мезорини (середньоносі). В відсотних рахунках, як серед перших так і у других більшість мезоринів: серед уманців їх, біля, 71% і у таращанців, біля 59%. Відповідно меньшому показчику серед таращанців більш велике число лепторинів – 41,1%, коли ж серед українців Уманьщини їх буде, біля, 30 %.

Високість (довжина) носа)

№25.	Число. Nombre.	Високість носа. nasiosousnasale.		Широкість носа. Largeur du nez.		Показчик носа. (20) Indice du nez						
		Min. – max.	Пересічно. Moyenne.	Min.-max.	Пересічно. Moyenne.	Пересічно. Moyenne.	Лепто-рини. Lepto- rchiniens До 70		Мезорини. Mésorchin 70,01-85,00		Пляти- рини. Platyrchinie 85,01 і вище.	
							Число. Nombre.	%	Число. Nombre.	%	Число. Nombre.	%
Уманський	75	43-62	48	36-44	35,3	72,44	22	29,34	33	70,66	–	–
Таращанський	34	42-62	47,5	29-38	33,8	72,44	44	44,48	20	58,42	–	–
Взагалі (всі помір.)	109	42-62	47,8	29-41	34,4	72,34	38		73		–	–

№26.	Число. Nombre.	Профіль носа. Profil du nez.									
		+ 2		+ 1		0		1		- 2	
		Число. Nombre.	%	Число	%	Число.	%	Число. Nombre.	%	Число. Nombre.	%
Уманський	81	1	1,23	14	17,38	38	71,61	8	9,88	—	—
Таращанський	39	—	—	7	17,93	28	71,79	3	7,69	1	2,59
Взагалі (всі пом.)	120	1	0,83	21	17,50	80	71,67	11	9,17	1	0,83

Що до профіля носа, то українці обох повітів в більшості мають рівний ніс; середних з рівним носом, майже, 72%; осіб-же з орлячим профілем носа більше на 8,33% чим з кирпатим. Висування носа наперед, у помірних мною українців, в більшості середнє (2).

№28.	Число. Nombre.	Показчик носа. Indice nasal.	Профіль носа. Profil du nez.									
			+ 2.		+ 1.		0.		- 1.		2.	
			Число. Nombre.	%	Число. Nombre.	%	Число. Nombre.	%	Число. Nombre.	%	Число. Nombre.	%
Подолія на р. Буг (Крижановський)	61	69,80	—	—	8	13,87	46	75,38	7	10,94	—	—
Васильківський (Артюх)	94	71,30	—	—	4	4,25	70	74,47	16	17,03	4	4,25
Таращанський пов.	39	72,14	—	—	7	17,93	28	71,79	3	7,69	1	2,59
Уманський пов.	81	72,44	1	1,23	14	17,28	58	71,61	8	9,88	—	—
Київський (Артюх)	41	72,56	—	—	5	12,20	33	80,49	3	7,31	—	—
Липовецький (Арт.)	102	72,97	—	—	8	7,84	62	66,79	27	26,47	5	4,90

№27.	Число. Nombre.	Висування носа. Proéminence du nez.					
		1		2		3	
		Число. Nombre.	%	Число. Nombre.	%	Число. Nombre.	%
Уманський	81	11	13,58	59	72,84	11	13,58
Таращанський	39	6	15,38	24	61,54	9	23,08
Взагалі (всі пом.)	120	17	14,17	83	69,17	20	16,66

Українці сусідніх повітів, по показчику носа, також будуть медоріни. З цього боку уманці і таращанці найбільш близькі до канівців.

Профіль носа українців сумежних районів також в більшості рівний

Губи українців Уманщини і Таращанського повіту, як видно з чисел наведених у табл. № 29, середньо-мірні.

У таращанців рот трохи ширший чим уманців: губний показчик нпрших буде 29,14, других 27,09.

Поміри рота.

Довжина отвору очей уманців буде 26.7 міліметрів, а

№29.	Число. Nombre.	Високість країв губ. H. des rebordes des levres.	Широкість рота. Larg. de la bouche.	Губний показ. Indice buccal. (21).
Уманський пов.	81	13	50	27,09
Таращанський	39	15	50	29,14
Взагалі (всі пом.)	120	14	50	28,04

таращанців 26.1 м.м.

Довжина отвору очей

№30.	Число. Nombre.	Очи. Les yeux.		
		Нутр. д. кутів очей. Diam. biangulaire int.	Внїшн. діам. Кутів очей Diam. biangulaire externe.	Отвір очей. Lang de l'ouverture palpabrale.
Уманський	81	33,9	87,2	26,7
Таращанський	39	33,8	86,0	26,1
Взагалі (всі пом.)	120	33,9	86,8	26,5

Показник форми наружного вуха уманців 54,39, а таращанців 54,88 – таким чином і ті і другі мають середньо-мірне вуха (од 50 до 56).

№31.	Число. Number.	Велика вісь вуха. Grand axe de l'oreille.			Мала вісь вуха. Petit axe.			Показник вуха. Indice de l'oreille.
		min. – max.	Пересічно. Moyenne.	Заг. високість виду = 100. H. de vis = 100.	min. – max.	Пересічно. Moyenne.	Заг. високість виду = 100. H. de vis = 100.	
Уманський	81	56 – 71	62,7	34,09	30 – 40	34,1	18,54	54,39
Таращанський	39	56 – 72	62,6	35,18	31 – 40	34,3	19,56	54,88
Взагалі (всі пом.)	120	56 – 72	62,6	34,64	30 – 40	34,1	19,05	54,47

Для українців сумежних районів, середньо-мірне вуха, також буде характерним.

№32.	Число. Number.	Велика вісь вуха. Grand axe de l'oreille.	Мала вісь вуха. Petit axe.	Показник вуха. Indice de l'oreille.
Звенигородський (Артюх)	?	64	33	52,27
Канівський (Артюх)	41	63	34	53,89
Уманський	81	62,7	34,1	54,38
Таращанський	39	62,5	34,3	54,88
Сквирський (Артюх)	?	62	34	54,97

По розмірам вуха уманці наближають ся до канівців, а тарашанці до українців Сквирського повіту.

Студіюючи зріст ми спостерегли два елементи: один середнього зросту і другий високого. Розглядаючи сі групи зросту, у звязку з довжиною бюста, ніг і рук, можемо тільки зазначити, що особи високої групи будуть сумакарскели (показник скелії = 90,64), а особи групи середнього зросту, хоч і мезатіскели, але ж дуже наближають ся до сумакарскелів (показчик скелії = 88,35).

Приймаючи зріст = 100, будемо мати показчик скелії у високих = 53,07, а у групи середнього зросту = 54,02, у останніх більше на 0,95.

Показчики бюсту, ніг і рук рахуючи зріст = 100, приблизно однакові у осіб обох груп зросту, колиж вони і одріжняють ся між собою то тільки на десяті і соті частки одиниці. Так, загальний показчик бюсту групи середнього зросту буде = 52,97, а високих = 52,45; показчик ніг перших 47,06, високих 47,55; показчик рук осіб групи середнього зросту 44,65, високих буде = 44,75.

Розглядаючи наші групи зросту у звязку з кольорацією і головним показником ми бачимо, що серед осіб високої групи більше число з темною кольорацією як волосся, так і очей, ніж у групи середнього зросту. У високих число осіб з темним волоссям майже на 13 %, і з темним кольором очей на 8 %, більше над числом таких же групи середніх. При сьому група середнього зросту дає досить велике число осіб і русявою барвою волосся (приблизно 26 %), і мішаним кольором очей.

№33.	Число. Nombre.	Пересічний зріст.	Довжина бюсту. haut du buste.		Довжина ніг. l. extr. Inf.			Показчик скелії при зрості = 100.	Довжина руки. l. maine.	
			Пересічно. Moynne.	Зріст = 100. taille = 100.	Пересічно. Moynne.	Зріст = 100. taille = 100.	Бюст = 100 buste = 100		Пересічно. Moynne.	Зріст = 100. taille = 100.
Група середнього зросту	27	1645	871	52,97	774	47,06	88,85	54,02	733	44,55
Група високого зросту	38	1708	896	52,45	812	47,55	90,64	53,07	764	44,75
Взагалі всі поміряні	120	1681	882	52,54	799,3	47,52	90,52	53,85	749	44,57

Пересічні головні показники обох груп зросту не однакові: показник високих на 0,36 вище показника групи середнього зросту.

Серед групи середнього зросту, суббрахіцефалів і брахіцефалів разом більше, майже на 9 % чим у високих і менше мезатіцефалів. Ми бачимо, що головний показник високих вище чим у середньозрослих. Таке підвищення показника високих, не дивлячись на те, що серед групи середнього зросту суббрахіцефалів і брахіцефалів, разом більше і пояснюється присутністю серед них порівнюючи великого числа (значно більшого чим у середніх) рішучих брахіцефалів: серед високих брахіцефалів 50 %, а серед групи середнього зросту 37 %.

З таблиці № 35 бачимо, що високість черепа, найменша широкість лоба, загальна високість виду і двоярмовий діаметр майже однакові у осіб наших груп зросту: різниця пересічних цифр доходить від 04 до 1 м.м., а відповідні показники одріжняють ся на десяті і соті частки одиниці. Високість лобропідборідня у групи високих більша на 2,2 міліметри чим у осіб середнього зросту, а показник анатомічного лица вище на 1,43 (табл. № 36).

При однаковій загальній довжині (високости), ніс, у осіб високої групи зросту ширше на 1,6 міліметри. Показники носа майже однакові в обох групах.

Загальна широкість рота, показник губ, отвір очей, велика і мала вісь вуха, а також показник вуха, у осіб високої і середньої групи майже зовсім не одріжняють ся. Високість країв губ і отвір очей абсолютно однакові в обох групах. Порівнюючи антропологічні риси цих груп з такими же всіх помірних взагалі, ми не можемо спостерегти значних відмін.

Таким чином наші групи зросту по найважнішим антропологічним рисам майже не одріжняють ся між собою, а також од всіх помірних мною українців.

Кінчаючи аналіз наших дослідів, зведемо в одно всі наші попередні висновки. Українці Уманського і Таращанського повітів Київщини в більшості (анатомічно) міцного складу, мають темну кольорацію, як волосся, так і очей; вищесереднього майже високого зросту; по по-показнику скелії уманці сумакарскелі, таращанці, хоч і мезатіскелі, але ж наближають ся до сумакарскелів. Руки як ті, так і други мають, порівнюючи, короткі.

По головному показнику таращанці брахіцефали, уманці –

субрахіцефали, дуже близькі до брахіцефалів (83,15). Відповідно цьому як перші, так і другі дають велике число брахіцефалів і субрахіцефалів, при тому же брахіцефалів більше чим субрахіцефалів. Уманці і таращанці низькоголові, мають широкого лоба (megasemes). Лице у них середньо-мірне, ніс рівний, з середнім висуванням наперед і середнього розміру. Рота вони мають порівнюючи невеликого, високість країв губ середня.

Українці сусідніх районів, як ми зазначили ранійш, майже не одріжняють ся од уманців і таращанців. Загальна характеристика антропологічного типу наших українців цілком підходить і до них.

Взагалі (всі поміряні)	Група високого зросту	Група середнього зросту	№ 34.		Барва волосся. Couleur des cheveux.		Кольор очей. Couleur des yeux.			Головний показчик. Indice cephalique.							
			Число. Number.		Білава. Blonde.	Руса. Châtainé.	Темна. Bruné.	Ясний. Claire.	Мішаний. Melangée.	Темний. Foncée.	Пересічно. Moyenne.		Довгоголові. Dolichocéph.	Довговаголові Sousdolich.	Середньоголові Mesaticeph.	Короткуваголові. Sous-brachi.	Короткоголові. Brachicéph.
			Число. Number.	%							Число. Number.	%					
120	38	27															
4	1																
3,33	2,63																
25	4	7															
20,83	10,53	25,93															
91	33	20															
75,84	86,84	74,04															
6	1	1															
5,00	2,63	3,70															
42	10	9															
35,00	26,32	33,33															
72	27	17															
60,00	71,05	62,97															
83,21	83,60	83,24															
2		1															
1,67	-	3,7															
5	1	1															
4,17	2,63	3,7															
15	8	2															
12,50	21,05	7,4															
43	10	13															
35,13	26,32	48,46															
55	19	10															
45,83	50,00	37,04															

№35.	Число. Nombre.	Високість черепа Haut du crane.		Загальна високість виду. Haut tut du visage.	Двоярмовий діаметру. Diam. bizygomat.	Показчик лиця. Rapport.	Високість лобнопідборідня Haut ophryoment.		Найменша широкість лоба. Diam. front. minim.	
		Пересічно. Moyenne.	Висотний показч. Ind. de haut.				Пересічно. Moyenne.	Показчик анат. лиця. Ind facial.	Пересічно. Moyenne.	Попер. діам. = 100. D. transver = 100.
Група середнього зросту	27	127	68,65	181,6	141,2	77,92	138,8	101,86	107	69,63
Група високого зросту	38	128	69,51	182,3	141,3	77,52	141	100,43	106	68,89
Взагалі (всі поміряні)	120	128	68,57	183,4	183,4	77,09	141	100,49	106	69,09

№36.	Число. Nombre.	Високість носа. H. nasiosousnas.	Широкість носа. Largeur du nex	Показчик носа. Indice nasal.
Група середнього зросту	25	47,2	33	72,73
Група високого зросту	36	47,5	34,6	72,55
Взагалі (всі поміряні)	109	47,8	34,4	72,34

Основаючи ся на історичних джерелах, можна говорити про суцільний етнографічний склад українського населення Київщини, що аналогічно антропологічним даним, які ми добули. Таким чином, по важнішим антропологічним рисам і етнографічно, українці Київщини уявляють собою щось суцільне.

Порівнюючи одноманітність і суцільність являють ся характерною відзнакою і всіх українців. Проф. Хв. Вовк [12]. так характеризує українців: «українське плем'я має темну кольорацію

волосся і очей, вище-середнього або високого зросту, порівнюючи високоголове, з рівним і досить вузьким носом, з порівнюючи, короткими руками і довгими ногами». Така характеристика, крім високоголовости, цілком підходить до українців Уманського і Таращанського повітів.

№37.	Число. Nombre.	Високість країв губ. H. de la bouche.	Широкість рота. Larg. de la bouche.	Показчик губ. Ind. buccal.	Очи. Les yeux.			Велика вісь вуха. Grand axe de l'oreille.	Мала вісь вуха. Petit axe.	Показчик вуха. Indice de l'oreille.
					Нутр. Діам кутів очей. D. biangulaire int.	Внш. д. кутів. очей. D. biangulaire externe.	Отвір очей. Long. de l'ouverture palpebre.			
Група середнього зросту	27	13,7	49,8	27,63	34	86,6	26,5	63,4	34,6	54,55
Група високого зросту	38	13,7	50,5	33,4	33,4	86,5	26,5	64,3	35,2	54,54
Взагалі (всі поміряні)	120	14	28,04	33,9	33,9	86,8	26,5	62,6	34,1	54,47

На превеликий жаль, невелике число pomірів, дозволяє говорити лише про антропольогічний тип тільки в загальних рисах, тому на сьому і мушу закінчити свою працю.

15 грудня 1916 року.

Додаток антропольогічних показчиків.

Не зясовуючи, як вираховують ся показчики в тексті своєї роботи я подаю се тут. При тім показчики подаю в такому порядкові, в якому вони йдуть в тексті. Показати вичисленне показчиків рахую конечно потрібним тому, що ся розвідка, з обсягу антропометричного дослідження живої людини, єсть по числу другою серед української наукової літератури і показчики, як засіб виміру антропольогічних рис, мабуть що не відомі більш, або менш широкому колу.

Наводячи перший показчик (бюсту) я подаю пропорцію якого він вираховуєть ся, але ж далі буду писати тільки формулу показчика, в основі вичислення всіх їх лягає цілком однаковий

принціп.

Довжина бюсту (високість тулуба і голови).

Вичисляється, яка має бути довжина бюсту коли зріст приймаємо рівним (=) 100. Число що одержить ся і буде показчиком.

Складається пропорція так: $\frac{\text{Довжина бюсту (число)}}{X} = \frac{\text{зріст (число)}}{100}$

1. Показчик = $x = \frac{\text{Довжина бюсту} \times 100}{\text{зріст}}$

Довжина ніг.

2. Показчик = $\frac{\text{Довжина ніг} \times 100}{\text{зріст}}$; (зріст = 100)

3. Показчик (скелія) = $\frac{\text{Довжина ніг} \times 100}{\text{Довж. бюсту}}$; (бюст = 100)

Довжина рук.

4. Показчик = $\frac{\text{Довжина рук} \times 100}{\text{зріст}}$; (зріст = 100)

5. Показчик = $\frac{\text{Довжина рук} \times 100}{\text{Довж. бюсту}}$; (бюст = 100)

Довжина тулуба.

6. Показчик = $\frac{\text{Довжина тулуба} \times 100}{\text{зріст}}$; (зріст = 100)

Довжина від лікті до кінця середнього пальця.

7. Показчик = $\frac{\text{Довж. від ліктя до кінця середн. пальця} \times 100}{\text{зріст}}$; (зріст = 100)

8. Показчик = $\frac{\text{Довж. від ліктя до кінця середн. пальця} \times 100}{\text{Довжина рук}}$; (довж. рук. = 100)

Високість коліна.

9. Показчик = $\frac{\text{Високість коліна} \times 100}{\text{зріст}}$; (зріст = 100)

10. Показчик = $\frac{\text{Високість коліна} \times 100}{\text{довжина ніг}}$; (довж. ніг = 100)

Кисть руки.

11. Показчик = $\frac{\text{Широкість кисти} \times 100}{\text{Довжина кисти}}$; (довж. кисти = 100)

Ступня.

12. Показчик = $\frac{\text{Широкість ступні} \times 100}{\text{Довжина ступні}}$; (довж. ступні = 100)

Calcaneum (пятка).

13. Показчик = $\frac{\text{Довжина пятки} \times 100}{\text{Довжина ступні}}$; (довж. ступні = 100)

Головний показчик.

14. Показчик = $\frac{\text{Поперечний діаметр} \times 100}{\text{Продовжний діаметр}}$; (продовж. діам. = 100)

Високість черепа.

15. Показчик = $\frac{\text{Високість черепа} \times 100}{\text{Поперечний діаметр}}$; (попер. діам. голови = 100)

16. Показчик = $\frac{\text{Високість черепа} \times 100}{\text{Продовжений діаметр}}$; (продов. діам. голови = 100)

Найменша широкість лоба.

17. Показчик = $\frac{\text{Найменша широкість лоба} \times 100}{\text{Поперечний діаметр}}$; (попер. діам. голови = 100)

Дворярмовий діаметр. (Показчик виду).

18. Показчик = $\frac{\text{Дворярмовий діаметр} \times 100}{\text{Загальна високість виду}}$; (загал. вис. виду = 100)

Високість лобнопідборідня (Показчик «анатомічного лиця»).

19. Показчик = $\frac{\text{Дворярмовий діаметр} \times 100}{\text{Високість лобнопідборідня}}$; (вис. лобно-підбор. = 100)

Високість та широкість носа.

20. Показчик = $\frac{\text{Широкість носа} \times 100}{\text{Високість носа}}$; (високість носа = 100)

Поміри рота.

21. Показчик = $\frac{\text{Високість країв губ} \times 100}{\text{Широкість рота}}$; (широкість рота = 100)

Довжина та широкість вуха.

22. Показчик = $\frac{\text{Велика вісь вуха} \times 100}{\text{Загальна високість виду}}$; (загал. високість виду = 100)

23. Показчик = $\frac{\text{Мала вісь вуха} \times 100}{\text{Загальна високість виду}}$; (загал. високість виду = 100)

24. Показчик = $\frac{\text{Мала вісь вуха} \times 100}{\text{Велика вісь вуха}}$; (велика вісь вуха = 100)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, т. I. Киев, его судьба и значение в XIV по XVI стол. Киев. 1885 г.
2. Архив Юго-Западной Руси, часть VII, том II.
3. Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. Киев. 1916.
4. Владимирский-Буданов М. Передвижение Южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. «Киевская Старина». 1888 г. т VII.
5. Голубовский П. История Южно-русских степей IX–XIII вв.

- Монография. Киев. 1884 г.
6. Грушевский М. История Киевской земли до конца XI столетия. Киев, 1891.
 7. Грушевський М. Ілюстрована Історія України-Руси. Львів–Київ. 1912 р.
 8. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.
 9. Мухлинский А. Исследование о происхождении и состоянии Литовских татар.
 10. Похилевич. Сказание о населенных местностях Киевской губ. Киев, 1864 г.
 11. Середонин С. М. Историческая География.
 12. «Украинский народ в его прошлом и настоящем», т. II, стр. 452.
 13. Wladimir Diebold Ein Beitrag zur Anthropologic der Kleinrussen. Dorpat. 1886.

**КОСТЯНТИН ІПОЛИТОВИЧ КРЖЕМІНСЬКИЙ:
ВІХИ БІОГРАФІЇ, МИСТЕЦЬКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ,
ЕТНОГРАФІЧНИЙ ТА АРХЕОЛОГІЧНИЙ ДОРОБОК**

*Кость Кржемінський (перший справа в першому ряду) і
Петро Курінний (четвертий справа в першому ряду)
серед уманських колег та учнів*

Розвідка присвячена дослідженню матеріалів про непересічну постать в українській науці і культурі – про вченого, художника, мистецтвознавця, архітектора, педагога – Костянтина Іполитовича Кржемінського, внесок якого у розвиток та збереження явищ народної культури є неоціненним. На превеликий жаль, наукових джерел, які б детально розповідали про Костя Кржемінського та його наукову спадщину, обмаль, що й обумовило виникнення цієї публікації.

Основні дані про вченого містяться у статтях С. Білоконя [1], публікаціях його доньки Л. Камінської [3; 4] та розвідці Н. Урсу [14].

Дослідженням мистецького-педагогічного, етнографічного та археологічного доробку вченого займалися Є. Котляр, Є. Левінзон, К. Лехнер, О. Найден, Л. Овчаренко, В. Січинський, І. Ходак, А. Яненко та ін.

Народився К. Кржемінський 11 травня 1983 р. в Одесі. У 1910-х роках навчався у Кам'янець-Подільській гімназії (нині Хмельницька область), а згодом вступив до Київського художнього училища на відділ малярства й архітектури, який закінчив у 1917 р. Як зазначає Н. Урсу, свого часу митець був юнкером і у 1918 році брав участь у придушенні більшовицького повстання в Києві [14].

За свідченням самого митця, упродовж 1918–1923 рр. він разом із його учнем М. Горбачевським активно займався пошуковою етнографічною експедиційною діяльністю по селах історичної Уманщини: збирав матеріали та експонати, робив замальовки, а також вишукував народні таланти. У колишній поміщицькій садибі він створив керамічну майстерню в с. Піковець (нині село Піківець Уманського району Черкаської області).

З 1923 року К. Кржемінський жив із сім'єю у м. Умань, де створив дворічну школу народної творчості ім. Т. Шевченка. Митець, помітивши здібності та гарний художній смак деяких дітей, зумів підібрати славний учнівський склад. Із них у подальшому вийшла ціла плеяда відомих митців, серед яких – народний художник України Г. Головка, член міжнародної академії кераміки (у Женеві), заслужений художник КазРСР А. Цивчинський, скульптор Г. Петрашевич та ін. Окрім цього, Костянтин Іполитович брав участь в організації Музею українського мистецтва у м. Умань під керівництвом П. Курінного [14].

До Кам'яниччини сім'я переїхала в 1924 році. З матеріалів Державного архіву Хмельницької області відомо, що в Кам'янець-Подільській художньо-промисловій школі, яку очолював художник В. Гегенмейстер, К. Кржемінський працював з 15 грудня 1925 року по 2 грудня 1927 року [2, арк. 32]. Тут він викладав креслення, одночасно вів заняття в іншій трудовій школі. Працюючи в художньо-промисловій школі, підготував і видав друком праці, котрі дійшли до нас: «Стінні розписи на Уманщині» [6], «Пам'ятки єврейського мистецтва на Поділлі. Мацеви (Надгробки)» [7] «Хати с. Ходоровець» [8].

Варто окремо зупинитися на надзвичайно цінній для української науки і культури праці «Стінні розписи на Уманщині» (1927 р.), яку В. Січинський характеризував так: «Видання розкішне, про яке тепер після 10 наших «поступових» років не можна і мріяти! Кількість кольорів у деяких репродукціях доходить до 5-ти, а їх старанне і солідне виконання, очевидно, самим автором – першорядним малярем і графіком, заслуговує особливої уваги» [13, с. 21]. Як стверджує Н. Нагорна: «Значення цієї праці нині складно переоцінити, адже після арешту автора безслідно зникли всі його збірки, а події Другої світової війни призвели до втрати значної частини колекції та облікової документації Уманського краєзнавчого музею» [10, с. 358].

Незважаючи на всілякі перепони, адже вчений працював у складний історичний період, йому вдалося віднайти, зафіксувати і зберегти для нащадків зразки настінних розписів Уманського краю, які виконували не тільки декоративну, а насамперед символічно-змістову функцію, збережену та відтворену фольклорною та родовою пам'яттю українців. «Наша праця, що провадилась над збиранням матеріялів щодо розписів селянських хат на Уманщині, припала як раз на 1918–1923 рр., коли обставини часу не сприяли будь-якій дослідницькій праці, і через те не можна було поставити перед собою широких програмових завдань. Досить пригадати ту ворожість та підозріння, з якими селяни ставилися до горожан, тоді легко буде зрозуміти ті прикροщі, що доводилось нам зазнати під час праці.

Були випадки, коли селяни не впускали до хати, щоби перемалювати їхні розписи, гадаючи, що мета нашої праці – встановлення податків, або визначення тої чи іншої господарської спроможности, а то навіть – мобілізація кращих робітників до праці в місті, й т. и. Це все становило врешті загрозу до знищення розписів по селах, через те не мало часу й енергії доводилось витрачати, аби переконати селян в їх хибних поглядах», – зауважив учений (*збережено авторську орфографію й пунктуацію – Л. Б.*) [6, с. 2].

Схема 1. Основні тематичні розділи праці Кржеміньського К. І. «Стінні розписи на Уманщині»

¹ Рослинні елементи: виноград, дубовий лист, яблуко, репляхи, волошки, соняшники, горошок, крапки - (ягоди, горошок); геометричні елементи: чотирикутники, хрестики, зірки п'ятикутні, шестикутні, восьмикутні, гребінці й граблі; символістичні: сердечко, «курачі лаби», різні завиванці, що їх можна прийняти за роги оленя або за вусики винограду, або ж за елементи рококо; тваринні: птахи.

На території Уманщини дослідник виявив колоритні розписи, які близькі за стилістикою до сусідніх подільських, але відрізнялися особливостями виконання, технікою, технологією та іконографією. Так, за спостереженнями К. Кржемінського, білені вапном стіни хат під Кам'янцем-Подільським за звичаєм розмальовували хлопці. «Фарби розпускалися на яйці, що додавало їм яскравості й стійкості. Кам'янецька техніка використовувала трафарети для зображення квітів і листя, ватні тампони для дрібних плям, а стебла малювали від руки», – зазначає М. Селівачов [12].

На Уманщині стінопис був заняттям виключно дівчат і жінок похилого віку (вважалося, що це фізично не складна праця). Найбільше розмальовувалися найбідніші хати. Малювали без усякого попереднього начерку. Фарби розпускали переважно на воді, бо стіни хати були обмазані каоліном і фарба, швидко віддаючи воду, з'єднувалася з ним. Трафарети застосовували рідко (переважно використовували серпи для малювання кіл), зате використовували печатки-штампи, вирізані з картоплі чи буряка. Дрібні деталі малювали відбитками пальців. Під Уманню рідше траплялися зірки геометричних обрисів, характерні для Поділля, так само, як і популярні там елементи у вигляді бантика, що перейшли у стінописи, на думку К. Кржемінського, із хатніх прикрас, виконаних із тонкого кольорового паперу. Не зустрілися дослідникові уманських стінописів і типові для Поділля орнаментальні обведення вікон, вінки на фасадах і візерунки на глиняних долівках. На думку дослідника, розписи Уманщини мали переважно декоративний характер, на противагу Поділлю в цілому, де вони переважно підкреслювали конструкцію будівлі.

Дослідження містить 50 таблиць із чудовими зразками розписів, на яких розміщено 150 кольорових репродукцій. Окрім цього автором вперше запропоновано науковий аналіз зібраних матеріалів.

Мандруючи Поділлям, К. Кржемінський опрацював багатий етнографічний матеріал із стінних розписів та ліпних орнаментів, а також для дослідження пам'яток єврейського мистецтва на Поділлі спеціально вивчив староеврейську мову.

1918 – 1923 рр.	<p>Пошуково-етнографічна експедиційна діяльність по селах історичної Уманщини:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ збирання та науковий аналіз етнографічних матеріалів та експонатів, ❖ художня фіксація настінних розписів; ❖ збір інформації про народних майстрів та художників; ❖ пошук молодих талантів у галузі народного декоративно-прикладного мистецтва; ❖ залучення до збирання та відтворення настінних розписів архітектора М. Горбачевського і технолога І. Безпалька (уродженців с. Онопріївки Уманського повіту Київської губернії (нині Тальнівського району Черкаської області))¹. ❖ створення керамічної майстерні в с. Пиківець (нині Уманський район Черкаської області).
1923 р.	<ul style="list-style-type: none"> ❖ створення дворічної школи народної творчості ім. Т. Шевченка; ❖ пошук художніх талантів у м. Умань; ❖ навчання основам малювання та створення бази для становлення майбутніх видатних художників України: народний художник України Г. Головка, член міжнародної академії кераміки (у Женеві), заслужений художник КазРСР А. Цивчинський, скульптор Г. Петрашевич та ін.; ❖ участь в організації Музею українського мистецтва під керівництвом П. Курінного.

Таблиця 1. Уманський період діяльності К. Кржемінського

До 1926 р. під егідою Кам'янецької художньо-промислової профшколи, за авторством В. Гегенмейстера, К. Кржемінського, а також групи інших дослідників, художників і студентів, видавництвом означеної школи було випущено 12 кольорових видань великого формату з дослідження українського народного мистецтва. Згодом було опубліковано і дві унікальні роботи про пам'ятки єврейського мистецтва. Перша з них – праця К. Кржемінського про єврейські надгробки вийшла друком у 1926 р,

¹ Колекцію з-понад 170 малюнків М. Горбачевського, який у 1921 – 1923 рр. замальовував розписи в селах Уманщини, зберігала його вдова Ганна Кирилівна. У 1970-х рр. збірка, завдяки В. Березовому та О. Найдено, потрапила до Музею народної архітектури та побуту України. Щодо І. Безпалька, який до 1930-х рр. продовжував замальовувати хатні розписи Уманщини, то його розвідку допоки не знайдено [17, с. 70].

а друга, вже спільно з В. Гегельмейстером, про архітектуру і розписи синагоги у містечку Смотричі, побачила світ у 1929 р. Як і інші представники Кам'янецької профшколи, К. Кржемінський не відокремлював єврейського мистецтва від українського і розглядав його як частину єдиної культурної спадщини регіону. Для вченого робота над літографічними зображеннями розписів синагоги у Смотричі була продовженням його професійної діяльності як художника, реставратора і дослідника.

Кам'янецький період перервався раптово. З Кам'янецької художньо-промислової профшколи Кость Кржемінський звільнився за власним бажанням.

К. Кржемінський – не лише організатор етнографічного осередку та художньо-промислової школи в Умані, але і співтворець майстерні для реставрації живописних полотен у Київській Лаврі. Водночас він був збирачем етнографічних матеріалів та відомостей про народне мистецтво по всій Україні, художником, полотна якого вважаються втраченими під час воєнних лихоліть.

У Кам'янець-Подільській художньо-промисловій школі викладав креслення впродовж 1925–1927 рр. Приблизно на цей період припадає його археологічна діяльність, про яку відомо не багатьом дослідникам. Зокрема, археологам Кам'яниччини відома його праця про розкопки в урочищі Татариски [9], у якій він зауважив, що знайшов у 1926 р. трипільську кераміку на полі в зазначеному урочищі. Наступного року вчений разом з учнем художньо-промислової школи С. Морозом провів там розвідки та здійснив невеличкий розкоп, результатом чого стали знахідки кількох фрагментів трипільських статуеток, фрагментів посуду, оздоблених червоною або темно-червоною і білою фарбами [11]. Ось як охарактеризував ці події сам учений: «Разом із учнем художньої школи С. Морозом року 1927 я зробив обслідування цього поля та маленький, приблизно 70 см на 70 см розвідки розкоп. Всі знахідки передано до Кам'янецького Історичного музею.

На поверхні цього поля, у східній частині його, багато знаходять шматків випаленої печини, попсованої оранкою, і різних черепків посуду з добре відмуленої та випаленої глини...

В напрямку на південь і захід череп'я та печини меншає на поверхні поля, а далі на віддаленні по цих напрямках щось на

300 кроків, зникає. Тут зроблено розвідковий розкоп. На глибині 2 та 3 штихів знайдено щось із 25 невеличких фрагментів посуду з добре випаленої глини, частина їх помальована червоною фарбою, два-три фрагменти посуду з крихкої темно-бурої глини з домішкою перетертих скойок, 2 шматки кремінних ножів, щось із 10 шматків різних порозбиваних кісток і кілька скойок» [9, с. 68].

Подальші відомі науці дослідження цього регіону знайшли продовження лише через 20 років, а про працю К. Кржемінського було забуто.

У 1927 р. родина вченого переїхала до Києва. Там художника запросили в Києво-Печерську лавру, яка тоді перетворювалася у Лаврський музейний заповідник. «У 1930-х рр. у корпусі № 7 оселилися археологи: Кирило Коршак, Федір Козубовський, Кость Кржемінський, Тодось Мовчанівський», – стверджує А. Яненко, посилаючись на дані архіву Інституту археології Національної академії наук України [16, с. 38]. У той час у церквах було припинено богослужіння, із Лаврської дзвіниці було скинуто оригінальні дзвони, але потік віруючих не припинявся, і вони молилися в музеях, стоячи навколішки перед іконами. Як митець-реставратор станкового живопису, К. Кржемінський працював у Музейному містечку. Разом із М. Касперовичем (1885–1938), він створив при музеї першу в Україні реставраційну майстерню станкового живопису; добре володіючи знаннями з хімії, він винаходив засоби та методи реставрації пошкоджених і старих полотен, рятував від загибелі винятково цінні ікони визначних митців.

Відомо, що К. Кржемінський викладав у Художньому інституті та керував літографічною майстернею. З часом його було звільнено, оскільки його звинуватили у переховуванні в Умані отамана Дерещука. Як архітектор, К. Кржемінський брав участь у розробці проєктів житла та його устаткування для керівників республіки, що переїхали з Харкова до Києва, та розробляв меблі для кабінетів Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, працював у Художньому фонді. Серед творчих планів художника була персональна виставка у 1937 р. Однак цьому не судилося здійснитися через чистку радянського апарату, яка активно розгорнулася у 1934 р.

Костянтина Іполітовича було звільнено з роботи як класового ворога (висновок спеціальної комісії) [14]. 16 жовтня 1937 року його заарештували. Дружину, Олімпіаду (дівоче прізвище Дяченко; дочка вчителя математики Кам'янець-Подільської гімназії), ув'язнили 6 листопада – «за то, что она, являясь женой осужденного Кржеминского К. И., и, зная о его антисоветской деятельности, не сообщила о ней органам власти» [15, арк. 11-19.].

За звинуваченням в українському націоналізмі та шпигунстві на користь Польщі, митця було розстріляно 28 жовтня 1937 року. Олімпіада Миколаївна померла 1 березня 1942 року в селі Сайрам Чимкентської області від тифу. Працювала санітаркою в районній лікарні [15, арк. 11-19.]. У 1974 р. К. Кржемінського було посмертно реабілітовано. Відтоді почали з'являтися окремі відомості про нього.

Таким чином, наявні архівні та наукові джерела дають змогу зробити висновок, що К. Кржемінський здійснив вагомий внесок у дослідження та збереження явищ української матеріальної та духовної культури. Помітну роль відіграла діяльність митця на теренах історичної Уманщини. І до сьогодні надзвичайну наукову цінність має його розвідка, присвячена стінним розписам Уманщини, урахувуючи той факт, що стінописи в окресленому регіоні як різновид декоративно-прикладного мистецтва занепав. Талановита мистецько-педагогічна діяльність Костянтина Іполітовича дала Україні талановитих художників і скульпторів-уманчан.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білокінь С. «Білі круки» подільського друкарства». *Пам'ятки України : історія та культура*. Київ, 2000. С. 33–45.
2. Державний історичний архів Хмельницької області (ДІАХО). Ф. Р. 1492, оп. 1, спр. 13, арк. 32. *Матеріали художньо-промислової школи*.
3. Каменська Л. Дворянин, чужа, класово ворожа людина... Кость Кржемінський, хто він насправді? *Україна*. – Київ, 1993. № 18.
4. Камінська Л. К. Короткий життєпис художника Кржемінського К. І. *Подільське братство*, 1993. №3. С. 55–56.

5. Кржемінський К., Гагенмейстер В. Архітектура та стінні розписи синагоги м[істеч]ка Смотрич: Видання Кам'янецької художньо-промислової профшколи ім. Сковороди. Кам'янець-Подільський, 1929.

6. Кржемінський К.І. Пам'ятки єврейського мистецтва на Поділлі. Мацеви (Надгробки). Кам'янець-Подільський, 1926. 18 с.

7. Кржемінський К.І. Стінні розписи на Уманщині. Кам'янець-Подільський, 1927. 18 с.

8. Кржемінський К.І. Хати с. Ходоровець. Альбом літографій. Кам'янець-Подільський, 1927.

9. Кржемінський К. І. Пам'ятки трипільської культури біля м. Кам'янця-Подільського. *Хроніка археології та мистецтва*. Київ: ВУАН, 1930. Ч. 1. С. 68–87.

10. Нагорна Н. В. До історії формування фондового зібрання Уманського краєзнавчого музею / Черкащина в контексті України: матеріали першої науково-краєзнавчої конф. Черкащини: до 50-річчя утворення Черкаської області. Черкаси: Ваш Дім, 2004. – С. 354 – 360

11. Ніколаєва А., Старенький. Репресовані археологи – дослідники Кам'яниччини. URL: http://188.190.33.55:7980/jspui/bitstream/123456789/5840/1/Страницы%20из%20ZBIRNYK_Репресії_21-22.11.2018-264-283.pdf (дата звернення: 09.11.2021).

12. Селівачов М.Р. Україна, держава: народне декоративно-вжиткове мистецтво. *Енциклопедія історії України: Україна – Українці*. Кн. 1 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2018. – 608 с.

13. Січинський В.Ю. Видання мистецько-промислової школи в Кам'янці. *Українська книга*. Львів, 1937. №1. С. 20–23.

14. Урсу Н. О. Мистецько-етнографічна школа Кам'яниччини в контексті діяльності К. Кржемінського URL: http://www.rusnauka.com/13_NBG_2015/Istoria/4_191250.doc.htm.

15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. *Лист Л. Камінської*, 21 листопада 1973. Ф. 263. Оп. 1. № 60750 ФП. Арк. 11–19.

16. Яненко А. «Віддалення й невігоди трамвайного руху дуже перешкоджають одвідування наукових закладів...»: пожилці

Києво-Печерської лаври 1920–початку 1930-х рр. *Київські історичні студії: науковий журнал*. № 2 (11), 2020. С. 38–44.

17. Ходак І. Збирачі хатніх стінописів Уманщини : біографічні нариси // Найден О., Ходак І. Квітка на комині : Настінні розписи Уманщини першої половини ХХ століття. Історія, семантика, образи Київ : Стилос, 2013. С. 64–174.

Публікується за: Кржемінський К. Стінні розписи на Уманщині: мотиви орнаменту. Кам'янець на Поділлі: Кам'янецька худ.-пром. профшкола, 1927. С. 5–17.

СТІННІ РОЗПИСИ НА УМАНЩИНІ: МОТИВИ ОРНАМЕНТУ

Обсяг дослідю. Майстри орнаменту. Наша праця, що провадилася над збиранням матеріалів щодо розписів селянських хат на Уманщині, припала як раз на р.р. 1918–1923, коли обставини часу не сприяли будь-якій дослідницькій праці, і через те не можна було поставити перед собою широких програмових завдань. Досить пригадати ту ворожість та підозріння, з якими селяни ставилися до горожан, тоді легко буде зрозуміти ті прикрощі, що доводилось нам зазнати під час праці.

Були випадки, коли селяни не впускали до хати, щоби перемалювати їхні розписи, гадаючи, що мета нашої праці – встановлення податків, або визначення тої чи іншої господарської спроможності, а то навіть – мобілізація кращих робітників до праці в місті, й т. и. Це все становило врешті загрозу до знищення розписів по селах, через те не мало часу й енергії доводилось витратити, аби переконати селян в їх хибних поглядах.

Тільки всякими дипломатичними підходами вдавалось розвіяти неправдивість поглядів у селян, аби довідатись хоч би, наприклад, про прізвище та ім'я тої чи іншої жінки-малярки.

Таким чином не без труднощів доводилось нам збирати матеріали, і лише завдяки щасливій ситуації, що тоді випадково склалася в Умані, можна було провадити нашу працю.

Насамперед, нам довелося працювати в Уманській Школі Народнього Мистецтва, що тоді зорганізувалася тут і яка вивченням народнього орнаменту дуже цікавилася; потім – в Селянській

Трудовій Школі, де завдяки особливому організаційному хисту викладача тієї школи П. П. Курінного, було створено навіть музей при ній.

Праця в цих установах відривала нас від тяжких обставин буденного тодішнього життя і, до певної міри, була імпульсом до того, аби стати самостійною працею в цій галузі на Уманщині.

Отже тепер маємо нагоду подати на розгляд різні мотиви орнаменту зі стінних розписів, що зібрано їх на Уманщині в таких селах: Городецькому, Кочубієвці, Війтівці, Дмитрушках, Піківці, Гереженівці, Помийнику, м. Маньківці, Рогах, Старих Бабанах, Антонівці, Громах, Синиці, Паланці, Берестівцю, Красноставці, Добрій, Кишинцях, Вільшанівській Слобідці та Оксаниній.

Але не по всіх селах Уманщини знаходяться стінні розписи. Так, в районі Христинівським самі уважні розшуки наші не дали жодного натяку на орнаментальне прикрашування стін.

Між тим, сумежний з ним район Уманський, навіть по селах, що знаходяться зовсім близько від міста, має багату орнаментику, в якій, сказали-б ми, характер що до мотивів композиції та фарб (особливо в с. Дмитрушках) заховав в собі певні риси сивої давнини.

З'ясувати причини відсутності стінних розписів в такому виразному з цього боку острівку, як в районі Христинівським, завдання не таке легке. Побудувати певні логічні висновки буде змога лише тоді, коли по інших місцях встановляться подібні острівки, як наш Христинівський, і коли вивчення села стане широко-програмовим завданням. Тоді тільки можна буде, на підставі зібраного й добре вивченого матеріалу, зробити й деякі висновки.

Можливо, що характер заняття селян, як напр. ліверанство, як усякий інший рід спекуляції, або батрацтво, став причиною того, що хат не прикрашають розписами.

Взагалі по селах Уманщини стінні розписи мають досить широкий вжиток, про що свідчить звичайна відповідь селян, як то: «такі квітки (назва, що прикладається взагалі до розписів стін) ви знайдете по тих хатах, де є дівчата». Правда, по більшості дівчата вважають за свій обов'язок прикрашати стіни розписами, але й молодиці, старші жінки, а то навіть старенькі бабусі (мабуть, як лекша робота в хаті), розписують стіни, як що стан господарський

дозволяє ввірвати на це вільного часу. Помітно, що незаможницькі хати квітнуть розписами більше, ніж заможницькі, – ніби намагаються залатати свої злидні грою плавких ліній, що в них укладено стільки теплого почуття, глибокої любови та замилювання до краси.

Стінних розписів, що їх виконали підлітки-дівчатка, не можна порівняти з тими, що їх витворюють дорослі дівчата. Вартість розписів, як з боку художнього їх замислу, так і з боку технічного виконання, не однакова.

Молодші дівчатка (нам доводилось зустрічати розписи дівчаток 7 років), komponують малюнки більше примітивного характеру та й, розуміється, з технічного боку менше досконалі. Більш дорослі дівчата – це вже цілком викристалізовані майстрі-артисти, що по майстерньому володіють виробленою технікою та мають в своїй праці не малий досвід; витвори їх графічно змістовніші, кращі що до виконання, та виявляють певний естетичний смак що до прикрашування площин на стінах і розміщення по них самих малюнків.

Дорослі дівчата більше цікавляться малюнком у розписах: вони як би конкурують одна перед одною в витворенні своїх «квіток» і, безумовно, запозичають дещо одна від одної. Майже в кожному кутку села є свої кращі виконавці таких розписів, відомі містці, що слава про них розноситься по всьому куткові (в колах дівочих), а іноді поширюється й на ціле село.

Безперечно, ці кращі мистці, іноді яскраво-індивідуальні мистці, мають свій мистецький вплив, тому спостереження над їх витворами протягом кількох років дало б змогу винайти пояснення, що до поступу мистецтва на селі, з'ясування особливостей народнього смаку та естетичної вартости його. Це можна було б зробити через порівняння досягнень певного автора з впливом його на інших мистців.

Характер малярства не по всіх селах однаковий, а через те, досліджуючи розписи якого-небудь села, треба мати на увазі також ті розписи, що їх витворили жінки, які з виходом заміж прийшли з інших сел і продовжують розписувати хати за зразком і характером розписів, що взяті з рідної місцевости.

Техніка малярства. Орнаментака стінних розписів має відмінний характер, що можна зауважити досліджуючи стінні

розписи по різних селах. Він полягає як в способах та складності закомпонування мотивів орнаментики, так і декоративності розписів. Така відмінність стінних розписів здебільшого з'являється як би логічною необхідністю, що виходить з самої техніки малярства. Відміни можуть бути більш, або менш виразними і залежать іноді од простої випадковості. Через це в дослідженню стінних розписів певної уваги заслуговує сама техніка виконання малюнку.

Розглядати техніку в стінних розписах потрібно в залежності од складу фарб, що ними малюють, од побілки стіни тим чи іншим матеріалом, що на неї малюють, а також в залежності й од щіточки, що їх різно виготовляють самі малярки.

Більшість фарб, що їх вживають для розписів, беруть малярки з природи, а саме: жовту та червону з глини, чорну – з сажі, зелену з лободи, або іншого бур'яну, а також із зеленої глинки (на Поділлі, в Н. Ушиці), сіро-фіолетову – з бузини. Білу ж глину вживають самостійно, або беруть її в домішку до інших фарб, через що останні набувають ніжності в відтінках. Синька, що завжди буває в кожній хаті, є щось звичайне при розмальовуванні.

Ще до розписів вживають анілінові фарби – «манійки», що залишилися після пофарбування яєць перед великодними та зеленими святами. Фабричних фарб у порошках купують рідко.

Фарби розводять на молоці, частіше на воді через що малюнки перед мащенням хати, яке звичайно переводять перед святами, весінніми та осінніми, легко стираються зі стіни.

На Поділлі розводять фарби на яйці, що дає більшу яскравість розписам та міцність їм.

Фарби приготують в різних посудинах – всі заразом, так що дівчина, коли малює, має під рукою той асортимент фарб, що ним орудує при витворенні квіток.

Приємні гармонії утворюються з небагатьох тонів фарб, як це в розписах с. Дмитрушок, с. Рогів, або с. Оксаниної.

Певна палітра фарб із улюблених тонів є характерною для певних сіл, наприклад, блакитне тло для с. Городецького, а синя контурівка для с. Синиці.

На Уманщині стіни хат мастять переважно каоліном; через це, коли малюють по такій стіні, фарба досить хутко віддає воду стіні та почасти з'єднується з каоліном стіни. Тому для малювання по

такій стіні найбільше підходять фарби, що їх розведено на молоці, чи воді; фарби, що їх розведено на яйці – вже більше відповідають ґрунтовці стіни вапном, – як це на Поділлі. Ніжна гармонія начебто зів'ялих тонів фарб, що приємно вражає в розписах Уманщини, пояснюється особливостями ґрунту стіни.

Ці особливості ґрунту стіни і викликають певні технічні засоби, уживання тої чи іншої щіточки: ними обумовлюється характер техніки малярства що до проведення лінії, так і темп самої роботи.

Найбільш поширеною, а тому і зручною, стає щіточка, що роблять її з двох перів, взятих з різних крил курки, або качки. Через те, що ці пірря мають різний напрям, вони підтримують одно одне; це надає такій щіточці пружности, що є необхідною для того, аби нею (такою щіточкою) хутко виконувати малюнок. В той же час й обумовлюється стильовий характер техніки в малюнкові, що виконано його за допомогою такої щіточки. Він визначається в приємно й вільно проведених лініях, які мають типове потовщення, або зтончення.

Як починають вести рису, то тільки торкаються кінцем щіточки до стіни і виходить тонка риса; потім ця риса стовщується в міру того, як щіточка лягає своїм довгим кінцем на стіну, і знову стончується вона, коли відривається поступово щіточка, або закінчується грубо, чітководрізанною, коли вона (щіточка) раптом відривається від стіни. Досить подібну техніку дає щіточка, що виробляють її з твердої трави – молодого осету.

Ще вживають щіточки з якої будь щітини (собаки, свині). Для більш декоративних розписів вживають грубші щіточки. їх виробляють з такого ж матеріалу як і звичайні, або ж з частини тої щітки, що нею білять хату, а то ще з колосків (вимолоченої) пшениці або проса.

Такі грубші щіточки також звичайно вживають для вироблення ними купочок з крапок. Для цього за допомогою такої щіточки, що умочено її у відповідну фарбу, роблять сторчкові удари до стіни.

Менші, поодинокі крапки роблять великим пальцем руки, умочуючи його у фарбу (як і ганчарі – на мисках) і крапки ці виходять акуратненько- кругленькі та однакового розміру. В такий

же спосіб виконують частини в розписах за допомогою печаток, що їх роблять здебільшого трикутньої форми з буряка або картоплі.

Розмальовування робиться без попереднього рисунку на стіні олівцем, або чимось іншим. Коли ж трапляються для малярок несподівані відходи від їх попередніх думок, то такі місця замащують, або малярки виходять з такого становища тим способом, що пускаються на художні винаходи, доповнюючи та ускладнюючи малюнок. Симетрійність повіряють іноді і вимірами різних способів, що про них не так легко дізнатись. Ганна Катрин свої розписи завжди робила з боку симетрійности бездоганно, але дізнатись її способів нам не пощастило.

Кола великого розміру проводять за допомогою круглих речей, як сито, сковорода то що.

Спинилися ми лише на більш типових технічних прийомах в малярстві стінних розписів, але їх можна зустрінути чимало. Кожен з них має свою особливу красу, що полягає в легкості, а з нею й майстерности та разом з цим і примітивности, що ми так цінуємо її в народньому мистецтві. Завдяки отцим особливостям техніки малярства ми маємо по селах України нечислену кількість багатой що до своєї різноманітности, чудової що до художнього змісту, орнаментики стінних розписів.

Елементи орнаменту. Елементи орнаменту стінних розписів, – тобто складові частини його, що у вигляді різних листків, квіток то що, являють собою певний асортимент з них, що стає характерним в малярстві якого будь села, а то і для окремої жінки-малярки. Так різних пташок найбільше знаходимо в розписах с. Кочубієвки. Або елемент округлої форми що нагадує листки якоїсь водяної рослини, знаходимо лише в малюнках Ганни Катрич.

У виборі тих чи інших елементів, що їх в процесі компонування приєднують до мотиву орнаменту, як найбільше виявлено симпатії до виобра- ження окремих видів рослин то що. Тому через вивчання елементів орнаментики зможемо мати розв'язання тих питань, що вони є зв'язані з селянським мистецтвом.

З елементів в стінних розписах Уманщини, найбільше ми зустрічаємо різні рослинні. Геометрійні та тваринні вживаються порівнюючи мало; їх іноді влучно вкомпоновують у рослинні композиційні побудування.

Рослинні елементи виображують собою певні квітки чи листки, або просто – «взагалі» квітки чи листки. Виображення рослин є цікаве з боку підходу до виображення досить знайомих форм по уявленню. Тут можна зустрінути градації трактовки, од реалістичної стилізації до сінтетичної аналізи, і таке виображення іноді можна прийняти за «взагалі» рослину.

Зустрінути можна чимало і заносного елементу в стінних розписах. От приміром у виображенні лілеї або шости чи восьмикутніх зірок відчувається вплив од кованних надбанних хрестів, а в другому випадкові – писанок. Ці елементи мають досить широке розповсюдження. З рослинних елементів знаходимо ще такі: виноград, дубовий лист, яблуко, репляхи, волошки, соняшники, горошок, крапки – (ягоди, горошок, то що) і багато інших квіток та листків, що є менш виразні.

З геометрійних елементів можна одмітити такі: чотириохкутники, хрестики, зірки пятикутні, шостикутні, восьмикутні, гребінці й граблі.

З інших (символістичних) – сердечко, «курачі лаби»), та різні завиванці, що їх можна прийняти за роги оленя або за вусики винограду, або ж за елементи рококо.

З тваринних – зустрічаємо по деяких селах, в невеликій кількості, різних птахів, що їх стилізування є досить характеристичне, що до передачі особливостей того чи іншого птаха. Такі птахи іноді утворюють самостійну композицію, коли їх вимальовують парою в симетрійнім розположенні до однієї гіллячки винограду, чи взагалі «ягод»-крапок або ж вживають їх як би в доповнення складних композицій.

Яких будь загально прийнятих назв для елементів одмічати не доводилось.

Закінчення орнаментів мають досить різноманітні форми. Найбільш примітивна з них це мисочка. Більш поширеною є вазонка. Ще бувають закінчення у вигляді кола, горшечка, трикутника, чашечки з вухами та комбінацій з двох: вазонки й мисочки, або з двох трикутників. Також можна одмітити чашки з розписом. Буває, що орнаменти не мають закінчення; особливо цікаві і здебільшого вдалі закінчення на зразок квітки – одного з елементів композиції.

Мотиви орнаменту. Орнаментові в стінних розписах ми надаємо значіння лише архітектурне, а в часи минулі стінні розписи, мабуть, мали як не інше призначення, то в усякому разі певний символістичний зміст, що його зараз позабув український нарід. На цей символізм звертає увагу К. Шероцький [К. Шероцький «Очерки по исторіи декорат. искусства Украины. Худож. убранство дома въ прошломъ и настоящемъ». 1914. стр. 125.], зазначаючи, що «употребленіе тѣхъ или иныхъ орнаментальныхъ украшеній въ домѣ имѣетъ у народа особый смыслъ». Він наводить низку прикладів, як прикрашення квітками коміна в день Семена Стовпника, малюнки сови, як сторожа, що оберігає хату та інше. В наш час символізм уже майже зник, але часом його ще можна відчутти, як наприклад малюнки хрестиків, що ними доповнено розпис в хаті, як це на таб. 12, мал. внизу, праворуч.

Орнаментику селянських розписів напевно цінував і наш славетний поет та маляр Тарас Шевченко. Так згадку про розписи знаходимо у Шевченка в описі Мариніної хати:

«На стінах фарбами хрести,
Неначе добрая картина,
Понамальовані» [Т. Шевченко. Кобзарь. «Марина». II гл.].

Цікаво, що Т. Шевченко починає опис стінних розписів із мотивів, якими в данному разі є хрести, – а ціле вражіння від композиції, «нечая добрая картина» – доводить потім. Так, складений опис розписів, на думку нашу, не є випадковість, а в нім Т. Шевченко влучно підкреслив головну рису селянської орнаментики. Це є яскраво виявлений мотив їх композицій.

Ця яскравість, що зразу кидається в вічі в побудованню мотиву, який з'являється як би кістяком орнаменту, повстає з тої причини, що лінії, з яких складено мотив, не пересікаються (що характерно, напр. для ренесансу), а вони прикладаються одна до одної так, начеб то виходять одна з одної, та, крім того, елементи, що ними доповнюється мотив, здебільшого не накривають ліній мотиву, що, між іншим, в орнаментиці Поділля знаходимо частіше.

В стінних розписах розміщення гіллячок мотиву та різних додатків до нього у вигляді квіточок, листків, завитків тощо, нагадує своїм розташуванням ідеально препаровану квітку. Це своєрідне виображення робить таке вражіння, ніби все намальоване

як би з певним розрахунком повинно владно виступати та разом з тим і не заважати іншому, намальованому поруч його. От це найбільш характеристичне в стінних розписах є в той самий час типовою рисою народнього мистецтва.

Способу розміщення складових частин малюнка відповідає характер цих складників-елементів, що являють собою виображення речей в художньому, досить своєрідному перетворенні. В них виявлено розуміння цих речей, як конкретних художніх форм, побільшості у вигляді стислої чіткої стилізації їх.

Оформлення художніх образів, що за ними суто народне розуміння краси, як найкраще, на думку нашу, виявляється в стінних розписах, які вражають творчим темпераментом та блискучою свіжістю їхнього витворення. Самий процес виконання розписів щіточками без будь-якої технічної підготовки, – як шкіца або контура, – каже про безпосередню творчість, але він вимагає іншої підготовчої роботи. Раніш, ніж розписувати хату, малярка повинна уявити свої майбутні розписи та обміркувати послідовність праці. Мета її роботи – прикрасити стіни, – отже, готуючись до неї, вона має розрахувати на декоративність, що до масштабу майбутнього малюнка та що до фарбової гами.

Таке уявлення майбутніх розписів, безперечно, складається в значній мірі з мотиву; тому на мотиви розписів потрібно звернути увагу, особливо коли доведеться порівнювати розписи одного села, або району з іншими. В мотивах вміщено улюблений спосіб ритмічного ділення площі, або ритмоване побудовання на принципі симетрії, тому мотиви можуть мати певні характерні особливості.

Стінні розписи селяни поділяють на групи. Так, фризи й взагалі стрічки орнаментів називають «хміль»; окремі композиції, що мають вигляд рослини, називають «квітки»; коли ж лінії мотиву мають пересічення в центрі, або як би виходять з центру композиції, то звуться «зірки»; розписи що над ліжком, мають назву «килим». Цій системі поділу орнаментів на групи наслідували й ми, складаючи нашого збірника, а через те такий розподіл при розгляді орнаментів залишаємо й надалі.

Малюнки стрічок, що ними прикрашають як би фризами хати та господарські будівлі із зовні, вміщують на стінах під стріхою, а також ними прикрашають сволоки й сволочки в середині хати та ще пічки під гзимсами, а часом і стіни під стелею. Мотиви цих стрічок

здебільшого складають ритмовані лінії, що їх продовження в обидва боки може бути необмеженим. Рідче стрічки складаються з пляминок, композицій квіток чи зірок, що можуть без обмеження повторюватись. Стінні розписи Уманщини на думку нашу займають виключне місце по кількості досконало скомпанованих варіантів стрічок орнаментів.

Більш примітивний мотив є «стрижень», що до нього прикладають по обидва боки в ритмічній повторенні елементи – листки, квітки або листки в чергуванні з квітками, (рис. що на таблиці ч. 1 [1-4]).

В залежності від розміщення елементів, по відношенню до мотиву, ритмованість буває різною. Для цього мотиву більш характерна буде ритміка

повторення або розбіжності (рис. на таб. 1 – зверху [1, 2]).

Мотив стрижня, з-за примітивності, вживається не лише у фризах, а його ще вносять в складні композиційні побудовання (рис. на таб. 44-45 [131, 133]) в розписні килими або в ролі обрамлювання, як це видно з рис. що на таб. 37 [121].

Не рідко можна зустрінути намальовану гіллячку з мотиву стрижня на комині (коли він є за вузький), тут лише змінюється положення стрижня – його малюють прямовісно (таб. 46 [134, 135]).

Досить улюблений мотив стінних розписів це є зігзагоподібна – ламана лінія, якою ритмічно розбивається площа на рівні простори, що утворюються поміж кутами зломів цієї лінії.

Варіантів зкомпонування цього мотиву з елементами зустрічається не мала кількість. Найбільш характерними з них будуть композиції, що їх утворюють в спосіб приєднання елементів до кутів зломів мотиву (рис. на таб. 2 та 3 [5-14]) або рівнобіжно до мотиву (рис. на таб. 4 [15-18, 21]). Ритміка в побудованні цих композицій буває досить складною і нею здебільшого зрівноважується або підкреслюється, а то і доповнюється ритміка самого мотиву.

Значна кількість варіантів закомпонування цього мотиву, а також здебільшого і розвинутий характер цих композицій, вказують на те, що селянство Уманщини послуговується ним довгі роки.

Мотив ламаний зустрічається не лише в поземо-змальованих розписах, а ще і прямовісних композиціях, як це в прикрашуванні затильної стіни хати (таб. 38, 39 та 40 [122-125]).

Як лінії «ламаного» мотиву роз'єднати однаковими відтинками рівнобіжних ліній, то утвориться мотив «ламаний із інтервалом» (частина цього мотиву нагадує завершення відомої в українській архітектурі шостикутньої форми вікон або дверей, або геометрійну трапецію, що в ній одкинуто більшу з рівнобіжних ліній).

Мотив «ламаний з інтервалом» – типовий найбільше для с. Городецького. На таб. 6 [24-27] – різні варіанти закомпонування цього мотиву.

Для стрічок в стінних розписах не менш улюбленим за попередній «ламаний» є мотив «кривулька» або «хмелик». Як сама назва говорить, це мотив, що малює рослини.

Він уявляє з себе лінію хвилясту й складається, начеб-то з рівних лучків (півхвиль), що їх по черзі повернено в протилежні боки. «Кривульки» бувають більш круті, або більш розтягнені.

Цей мотив звичайно закомпановують елементами, що прилучають їх за допомогою гнучких ліній. Іноді прилучають прямі (рівні) лінії до мотиву (рис. вгорі на таб. 7 та внизу на таб. 9 [29, 41]).

Гнучки лінії особливо добре вяжуться з мотивом хмелика; вони вносять плястичну гру й ними доповнюють ритмованість хмелика-кривульки (таб. 9 [39] – с. Синиця).

Цей мотив також напевне має давність що до вживання його на Уманщині, про це особливо свідчать як велика різноманітність способів закомпановання його, так і складність самих композицій (таб. 8, 9, та 45 – вгорі [33-41]).

Композиційних відмін в заповненні цього мотиву елементами є теж велика кількість (рис. на таб. ч. ч. 7, 8 та 9 [28-41, 43]).

Далі ще зустрічається мотив «ланцюжок», який утворюється з пересічення двох мотивів «кривульок». Цей мотив знаходимо в композиції, що характер її зовсім нерозвинутий, а саме: серединки по між кривульками заповнено лише рисочками (рис. на таб. ч. 9, внизу [43]).

Стрічки орнаментів, що складаються з окремих композицій, не зв'язаних по-між собою одним мотивом у вигляді ліній, розміщуються по стрічці рядком в тій чи іншій системі.

Повторення однакових пляминок що іноді утворюють складну композицію (рис. на таб. ч. 10 вгорі та внизу [42-47]) є найбільш типове для таких стрічок. Зустрічаються часто також і чергування кількох різних пляминок (на таб. ч. 10, рис. 3 і 4 зверху [45, 46]).

Ми знаходили стрічки, що на них не було однакових пляминок. Ось на таблиці ч. 15 (вгорі) або на таб. ч. 14, (внизу [60, 62, 64, 65]) квітки з такої стрічки, що були змальовані на клуні.

Окремі композиції, що мають загальну назву «квітки», здебільшого прикрашують стіни в хаті, або над коміном та з боків його. Вони нагадують справжню рослину тим, що мають вдоліні закінчення подібне до горщикка, або вазоника, з якого виходить побудовання мотиву. Назва «квітка» для такого роду побудовань, мотивів досить виразно характеризує їх. Малюнок «квітки» має досить реалістичний характер (рис. на таб. ч. 23 праворуч, внизу або на таб. 19 внизу [85, 76]), і це приводить до висновку, що ці мотиви мало мають в собі запозиченого, і тому їх можна рахувати за оригінальний народній витвір.

Ми звернули були увагу і на збирання зразків орнаменту з мотивом простих побудовань (можливо й не цікавих з погляду чисто художнього), що їх вважаємо за основні і в яких, можливо, заховано де-який архаїзм.

На жаль, назв мотивів не зберіглося у народі, а тому, систематизуючи їх, приводимо свої.

Мотив «жмуток» складається з прямих рис, що виходять з вазоника, або іншого закінчення Розташування рессиметричне до середньої прямої лінії, чи центральної лінії (вісі) (рис. на таб. ч. ч. 11 та 12 [48-54]).

Мотив «сосонка» побудований таким способом, що від центральної прямої лінії відходять по обидва боки, догори, прямі лінії в симетричному розташуванні, при чому розмір бокових ліній зменшується догори (рис. на таб. ч. ч. 13, 14 [55-59]).

Мотив «гнучкий жмуток» будується, як і просто «жмуток», і різниться від нього тим, що бокові лінії не прямі, а гнучкі вільно проведені риси (рис. на таб. ч. 15 [61, 62, 64, 65]).

Мотив «деревце» подібний до «сосонки» і різниться тим, що бокові риси є гнучкі, вільно проведені риси (рис. на таб. ч. ч. 16 та 17 [63, 66-69]).

Цей мотив ще має варіант, що в ньому замість рис – кривульки; коли ж і середня риса кривулька, тоді бокові кривульки, що відходять від середньої, можуть і не симетрично відходити. В цьому випадкові половинки орнаменту урівноважуються симетричним розташуванням елементів (рис. на таб. ч. 18 [70-72]).

Ще потрібно було-б одмити мотив (ніби) «букетика», що маємо його в малюнкові з с. Кищинець, на таб. 17 [69]. Тут окремі гіллячки, що симетрично розміщені, виходять з мисочки або чашечки, на зразок букета.

Такого побудовання композиції нам частіше – доводилось зустрічати на Поділлі.

Оце мотиви основні. Далі ми приводимо мотиви складні, що утворюються з кількох мотивів головних, або основних. В цих мотивах виявляється винахідність та здебільшого добірний смак; вони характерні вже для ілюстрації що до поступу селянського мистецтва.

Комбіновані мотиви не можуть бути зхарактеризованими так конкретно як ці основні. Тут приміром можна зустрінути безконечну кількість варіацій, що мають один і той же принцип побудовання.

Найбільш поширене – це сполучення «жмутка» й «сосонки» – таб. 19 і таб. 20 [73-77]; в другій варіації – на таб. 21 [78-80].

З двох мотивів «букетика» й «деревця» маємо досить розвинуту композицію, як це на рис., що на таб. 23 та на ст. 4 [85].

Зустрічаються і не зовсім виразні комбінації з мотивів, от це як на таб. 22 [81-83] (комб.: деревця з жмутком гнучким), за винятком рис. з с. Дмитрушок. Останній малюнок має надзвичайно пластичну комбінацію з мотивів: «варіанта деревця» із «жмутком гнучким».

Буде помилкою рахувати кращими або більш досконаліми всі композиції, що мають комбіновані мотиви. Навіть не завжди комбіновані побудовання бувають складнішого вигляду. От приміром малюнок Ганни Катрич з с. Городецького (квітка на стіні), що побудовано його лише «деревцем», - виглядає складнішим за малюнок з с. Гереженівки, що тут поруч його на таб. 24 [86, 87]. Останній має побудовання скомбіноване з «деревця» та «жмутка».

Иноді зовсім простенькі композиції доводиться розглядати як комбінованого побудовання, от приміром, як малюнки, що на таб. 25 [89-91].

Зате виразніші ті композиції, що в них де кілька мотивів чергуються і в той же час повторюються, (таб. 26, мал. вгорі, ліворуч [93]). Тут утворюється багатша ритмика в побудуванні орнаменту.

Виразну ритміку ми маємо, не змінюючи мотиву, – через комбінацію одних лише гіллячок, як от це на малюнках таб. 26 [92-95].

Складнішу ритміку ми знаходимо в таких комбінованих композиціях, що їх побудовано на принципові повторення кілька разів комбінацій з двох мотивів. За зразок такого побудування нам служать мал. на таб. 27 [96-98].

Комбіновані мотиви зустрічаються і з більшою кількістю мотивів. Таке побудування зустрічається не лише в композиціях великого розміру але й в рядових композиціях, як от це рис. на таб. 28 та 29 [99-103].

Окремо стоять мотиви «віночків», що складаються з двох лучків кола. Ними, звичайно, користуються, коли доводиться вимальювати на стіні орнамент навколо фотографії або дзеркала.

Зустрічаються «віночки» і без такого призначення, як для обрамлювання чого-небудь; тоді середину композиції заповнюють одною квіткою, або цілою композицією квіток*.

По деяких селах ми знаходили улюблені мотиви для даного села. Так «сосонка» характерна для Дмитрушок, а «дереvence» – для с. Війтівки. Для с. Синиці улюбленим мотивом є ще не описаний нами «вільний мотив». Цей мотив складається з вільних гнучких ліній широкого розмаху, які розкладено як би без певної системи, але вони між собою гарно сполучені і при тому так, що коли б відняти елементи, що ними прикрашено і доповнено мотив, то самі голі риси мотиву будуть приємно імпонувати своєю несподіваною звязністю.

Цей мотив ми зустрічаємо в зовсім несподіваній комбінації із «жмутком» – таб. 24, внизу [88].

До мотивів композицій – окремих пляминок ще потрібно віднести «зірки». Цей мотив утворюється через перехрещування в одній точці двох хрестів, че рез що зірки мають вісім кінців, які здебільша прикрашають рослинними елементами (рис. на таб. ч. 33 [110-114]).

Зірок геометричного побудування, що їх варіантів чимало є на Поділлі, не зустрічаємо на Уманщині.

«Килими» уявляють собою малюнок однотипної композиції на стіні над ліжком, при чому площа такої композиції має офарбоване тло.

Більш розвинуті композиції широких фризів, що їх малюють в хаті, ми відносимо до килимчиків. Як от ті мал., що на таб. 42 та 49 [128, 129, 139, 141].

Часом розписи займають ширшу площу, і коли займають цілу стіну, то носять назву «шпалер», мотиви їх побудування подібні до тих, що бувають у килимів. Народніх назв, що мали-б вжиток серед селян, до мотивів для «килимів» і «шпалерів» не має, а тому для зручності в своєму огляді подаємо власні назви.

Пляминки квіток, що знаходяться в правильному розташованні по вісях прямовісних та поземних (рис. на таб. ч. 43 [130]).

Ця композиція мабуть є наслідування тканим килимам, що в них такого побудування композиції є досить поширено.

«Квадратики», що в них уміщують гіллячки з квітками, або на пересіченню квадратиків – восьмикутню зірку з заповненням вільних місць гіллячками, листочками та крапинками (рис. на таб. ч. 41 – внизу [127]).

Мотив цей є переробка взірця з писанок – «повнарожа».

Ромби, або скісні квадратики, що в них уміщують гіллячку з листками та квіткою (рис. на таб. ч.ч. 45, 46 та 47 [132-136]).

Цей мотив можна зустрінути і в композиціях фризів (рис. на таб. 45 [132]), а також і в композиціях розписних килимів (с. Городецьке та с. Дмитрушки), але найбільше він є прийнятий й поширений в розписах шпалерів в с. Горо- децькому.

На таб. 45, 46 та 47 [132-136] - варіанти закомпонування. Під назвою «гратки» - наблизно таку ж композицію ми зустрічали в с. Фурманівці, на Кам'яниччині.

Прямовісні стрічки з ромбів, що набудовані один над одним через продовження ліній, а між стрічками проходить ялинковий орнамент (рис. на таб. ч. 48 – внизу [138]).

Прямовісні стрижні, що пересікають квіти в правильному чергуванні з листками, утворюють стрічки, що між ними розкидано в певнім порядку окремі квіти (рис. на таб. ч. 48 зверху [137]).

Прямовісні стрічки з «кривульки» відповідно закомбінованої елементами, що між ними проведено грубі з декоративного боку риси (рис. на таб. ч. 49 [140, 141]).

Всі оці мотиви «прямовісних стрічок» – з ромбів, кривульок та стрижнів є найбільше поширеними в розписах цілої стіни: від стелі до підлоги, що мають назву шпалер.

Шпалери відрізняються від «килимів» тим, що займають більшу площу – цілу стіну від стелі, до підлоги.

Шпалерами вкривають стіну в хаті, або всі стіни. Іноді зустрічається кілька різних шпалерів в одній хаті, що роблять дуже неприємне вражіння.

Іноді ці шпалери закінчуються вгорі полоскою – як би бордюром (рис. на таб. 49 [140, 141]). Ці намальовані бордюрки як би сполучають розписні шпалери з паперовими-фабричними, бо ці бордюрки й вказують на запозичення.

Взагалі шпалір, як запозичення сучасних друкованих шпалерів, цікавий лише тим, наскільки селяни використовують свої форми орнаменту для нових завдань, а з боку естетики – хата, розмальована таким чином, багато програє в своєму вигляді: робить вражіння неприємне через технічні дефекти в рисунку, що мимоволі кидається в вічі. Почувається, що селянці не легко було виконати таке велике завдання, як повторення одного й того ж рисунку багато разів.

Мабуть, втома від такої праці та незадоволення спонукали до переходу на трафарети, що поширено на Поділля (с. Щедрова Летич. пов., Драганівка, с. Кильчіївці, с. Рихта та багато інших на Кам'янецьчині); на Уманщині ж трафарети подибуємо рідко та й то в дуже малих розмірах (рис. на таб. ч. 50 [142, 143]).

Прикрашування стін будівель. Орнаменти, що ними прикрашають стіни в хатах та господарських будівлях, самі розписи не завжди відразу кидаються в вічі, бо в зв'язку з загальною обстановкою хати вони в більшості роблять вражіння певної лагідності. З-за цієї лагідності самі розписи бувають ніби непомітні.

Те вражіння лагідності від стінних розписів, що здебільшого бувають сміливо-декоративні що до своїх фарбових гам, повстає, як уже зазначалося, з причин загального оточення. Досить декоративні, що до своїх обрисів, сільські будівлі в мальовничому

оточенні садків, городів та квітників, в цих розписах мають як би доповнення до своєї декоративності.

Через те вміння та естетичний смак, з якими селянка розв'язує чи вирішує декоративні завдання, – уміння вміщувати малюнок на тому місці на площі, де потрібує того справа оздоблення, – стінні розписи лише надають ще більшої мальовничості краєвидові садиби, чи інтер'єрові, досить затишної хати, і в такій обстановці вони начеб-то займають лише скромне місце.

Наприклад, яка безконечна сміливість в оздобленні сволочків білесенької хати, в пофарбованню їх оксамитово-чорною сажою.

Між тим припущення такої сміливо-декоративної плями з загальної обстановки самої хати не виступає, а лише доповнює плями скрині, ослонів, верети, що на постелі, та мисника з мисками.

Як розглядати розписи окремо від архітектури, то тоді вони повстають більш помітно, як це видно с нашого альбому, і разом з тим програють в своїй безпосередності та простоті, в розв'язанні художніх завдань, що влучно доповнювали архітектуру, або декоративно прикрашали архітектуру сільських будівель.

Стінні росписи, на нашу думку, можна вважати за архітектурний орнамент і розглядати його слід вкупі з архітектурою селянських будівель.

По селах Уманщини є свої прийняті «типи» в розміщенню розписів по певних місцях стіни. Такі типи мають розповсюдження на ціле село, або куток села, – як-що буває кілька типів в одному селі, – і з'являються характерними для якого небудь села, або кутка села.

Безумовно, буває не без відмін. Так малим дівчаткам, які задоволені тим, що й вони можуть спробувати свої сили, не до наслідування модам села; та й жінки, що віддалися з інших сіл, продовжують традицію «моди» своєї місцевості.

Матеріалу для розгляду типів що до розміщення орнаментальних композицій по стінах потрібно було б подати не малу кількість, але, узагальнюючи цю їх типовість, ми подаємо лише загальний огляд розміщення цих розписів.

На Уманщині розписують стіни майже всіх будівель, але не однаково їх прикрашають розписами; тому для зручності нашого огляду переведемо його в такій послідовності: а) прикрашування

стін у хатах зовні, б) прикрашування стін у хатах у середині та в) прикрашування господарських будівель.

Хати з зовні по селах на Уманщині прикрашають не однаково, і ця різниця буває досить виразна. Так, по одних селах розповсюджено фризи-стрічки орнаменту, що їх уміщують на стіні, під стріхою, вздовж чола та причілкові хати**.

Такі фризи здебільшого мають офарбоване тло, яке внизу відділяють від білої стіни темною рисою. Тло фарбують ніжними відтінками кольорів блакитного, або сірого.

По інших селах, в яких фризів на хатах не малюють, уміщують поодинокі композиції (вазоника або пташок) над вікнами (коли віконниць немає), як це роблять, напр. в с. Кочубієвці.

Потім ще зустрічаються широкого розмаху малюнки поміж вікнами та вгорі на ріжку чільної стіни хати (с. Синиця).

На Поділлію обводять орнаментикою віконні рами (с. Жабокрич на Брацлавщині та инш.), або вміщують на чільній та причілковій стінах пляминки орнаменту, які мають форму віночка (с. Цибулівка, с. Панівці), чого на Уманщині зустрічати не доводилось.

Буває так, що хати з зовні зовсім не прикрашають розписами (м. Маньківка), і тоді села роблять вражіння таке, начеб то в них зовсім не розписують стін.

Призьби біля хат зафарбовують жовтою глиною (що має своє практичне та й не менше естетичне значіння) і такою ж жовтою глиною зафарбовують напільні стіни хат, при чім залишають білий ріжок стіни до причілку. Часом розмальовують такий же ріжок симетрично до другого причілку.

Ріжок цей обводять з певним смаком кількома грубими рисами фарб темного кольору (чорного, червоного, зеленого), при чому риси цих обводів в долині та на кутках зворотів роз'єднуються на кілька частин «лапкою» (К. Шероцький зустрічав подібне закінчення в обведенні призьб на Поділлію. «Худ. уб. дома» ст. 127).

Плями такого залишеного місця на ріжку напільної стіни по різних селах мають відмінні форми.

По деяких селах (Війтівка, Кочубієвка, Городецьке та почасти й Дмитрушки) на залишеному білому місці (в с. Городецькому фарбують тло блакитною фарбою) вміщують орнаментальні композиції, що в більшості відповідають залишеній площі.

На Поділля не доводилось зустрічати напільної стіни, оздобленої таким способом.

В середині хати розписами буває прикрашено майже все: піч, стіни вгорі, стіни поміж вікнами, над дверима та над ліжком. Ще прикрашають середнього сволака та бокові до нього сволочки, а іноді малюють і на стелі.

На підлозі розписів не зустрічали, як це буває в хатах Подільських (підведення).

Описувати окремі відміни в прикрашуванні хат в середині не можливо – остільки їх багато.

В одному селі можна було б найти кілька типів в прикрашуванні одних пічей.

На печі вміщують багато малюнків: по боках печі та на коміні, під гзимсом (що його офарбовують у дві-три фарби) – стрічку орнаменту, та ще з боків челюстів пічи; навіть зустрічаються (с. Городецьке) затули, розписані квітками. Піч як би зосереджує коло себе найбільшу увагу виконавців цих розписів.

На більших просторах стіни малюнки бувають великих розмірів (2 x 2 арш.), у вигляді квітки, що росте з вазоника. Такі квітки мають досить складну композицію та надають хаті якоїсь казковости.

Стрічки орнаментів, що їх уміщують по бокових частинах сволочків (с. Городецьке), як увіходити до хати, повстають до глядача в перспективі кількома рівнобіжними рядками, що надають хаті врочистий вигляд.

Так звані килими, що ними розмальовують стіни над ліжком, завжди залишають приємне вражіння, і стає жалко, що не так багато доводиться знаходити їх.

Сіни прикрашають стрічками, або окремими квітками, що вміщують їх над дверима, які йдуть до комірчини.

Не залишаються без оздоблення клуні, шопи, комори та інші господарські будівлі. Ці будівлі прикрашають орнаментальними фризами з чола та одного, або двох причілків. Фризи ці мають тло приємних відтінків мішаних тонів: ясно-жовтого, червоного, сірого та, рідче, блакитного. Буває також тло й чисто біле, або оксамитово-чорне. Стіни комірчини білі, а решта господарських будівель – жовті, кольору глини-вохри.

Нерідко можна зустрінути обведення з орнаменту навколо дверей. Фризи, що вималювано на цих будівлях, більш декоративні за фризи хат, через більшу широчінь самого фризу та простішу композицію орнаменту. Іноді такі фризи, особливо коли мають чорне тло, ваблять до себе око на досить велике віддалення.

В с. Городецькому, як виняток із загальної типовості, затильну стіну господарських будівель прикрашають розписами на різку, подібно до таких же прикрас на хатах.

Таким чином, прикрашування господарських будівель відрізняється від прикраси хат фарбовою декоративністю, чим і різниться оздоблення їх, порівнюючи з Кам'яначчиною, де по деяких селах (с. Маків, с. Нігін, с. Привороте) господарські будівлі прикрашають з певним підкресленням конструкції архітектури. Крім того господарські будівлі ще іноді прикрашають різними фігурами. Подибується такі фігури, що змальовано їх на цілу стіну (причількову, чи значну частину затильної) і тоді здебільшого вимальовують козака на коні (с. Городецьке, с. Роги, а на Кам'яначчині – с. Кільчиївці).

На превеликий жаль, про цю різноманітність та багатство декоративності стінних розписів немає широкого освідомлення суспільності. Такі великі скарби художнього матеріалу не використовувались до художніх перетворень, як напр. в архітектурі для театру, в художній промисловості то що.

В той же час стінні розписи, можна сказати, ще не досліджено, через це відкладати на довший час такої справи, як дослідження стінних розписів, не можна з тих причин, що характер прикрашування хат по селах змінюється через вплив міста та взагалі зі змінами побуту селянства.

Потрібно було б до цієї праці привабити сільське учительство, яке за певним інструктуванням в значній мірі могло б допомогти в справі дослідження стінних розписів – описувань такого матеріалу, змальовування на кальку і т. и., і така праця для учительства стала б за краєзнавчу працю на селі.

ТЕОФАН ФІЯЛКО – ВЧИТЕЛЬ, ПОЕТ, ФОЛЬКЛОРИСТ

Доля української літератури – доля України. Важко знайти у світовій історії аналогію, щоб жива мова, мова великого народу систематично заборонялась і переслідувалася спеціальними державними вердиктами. Цей геноцид тривав століттями, впродовж віків тривало вперте й цілеспрямоване спотворення історії України, викорінення історичної пам'яті народу, фальсифікація історії України, планомірне нищення української культури і літератури. Сотні діячів культури, мистецтва, освіти і науки потрапили у жорстокі і криваві жорна. Не обминула репресивна машина і Теофана Яремовича Фіялка, уродженця села Косенівки, що на Уманщині, творчу особистість, яка віддала себе боротьбі за нове життя, щасливе і для селянина, й для робітника.

У рукописних спогадах Фіялка, що зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї, є такі рядки: *«Рад буду, якщо мої спогади матимуть якусь вартість. От тільки не знаю, чи спроможуся написати так, щоб мої спогади не опинилися в корзині, куди скидають всякий мотлох. У всякому разі спробую розказати, як умію, про те, що бачив і чув і чого, може, не бачили і не чули мої сучасники-земляки»* [1, 13]. Написані ці слова були у 1965 році людиною, яка прожила в далекій Караганді тридцять років. А наступного року Т. Фіялко надсилає до музею ще й фольклорну збірку матеріалів, записаних зі слів його матері ще на початку століття, маючи надію, що вони прислужаться нащадкам у вивченні минувшини рідної землі. І він не помилився: його листи, спогади, народні пісні та казки такі цікаві, що від них важко відірватися.

Народився Теофан Яремович Фіялко в селі Косенівка Уманського повіту Київської губернії 22 жовтня 1898 року в багатодітній селянській сім'ї. Крім Теофана, у Яреми і Ганни Фіялків були ще Степан, Дмитро, Левко, Параска. Про батька, Ярему Фіялка, відомо зі спогадів Теофана, що *«ходив по селі з великою зашнурованою і засургученою книгою, в якій було переписано всіх мешканців села, в кого скільки землі, і скільки в кого шагів і півшагів на побудову нової школи. Селяни на сході вирішили будувати нову школу, бо стара хатина, в якій колись була школа*

завалилася. Збірщиком грошей обрали мого батька, і він сумлінно виконував цей обов'язок протягом 4 років...» [1, Ч.3, 13]. Мати вела господарство та виховувала дітей. Діти починали працювати рано, у спогадах Теофан Яремович розповідає про свій перший заробіток:

«Мені тоді йшов сьомий рік, і я вже мріяв про школу.

Якось в травні, по дню ми з старшим братом (на рік) Степаном гралися в японську війну. Батько того року купив «Всеобщий русский календарь за 1905 год», в якому було багато написано про русько-японську війну.

З дрючків, камінців і гною ми з братом збудували «Портатуру» (Порт-Артур). Я в ролі то Міщенка, то Каульбурса, то самого «Куроп'яткіна», дерев'яною шаблюкою боронив «Портатуру», а Степан в ролі Ногі, Курокі, Хлотамтого (так ми називали командувача японським флотом адмірала Того), або маркіза Ямагата – нападав на «Протатуру», тарабанячи в діряве залізне відро. Підбігши до самої «Протатури», Степан закричав: «Ме-е! Я маркіз Ямагата, я коза багата!». В цей час несподівано для нас батько схопив «козу багату» за густу вовну над лобом і крикнув: «Дурносвіти, пустограки, суслячі роти! Тільки жерете та роти дерете! На роботу марш! Он у пана Сука кузьки на буряках тьма-тьмуца, сама в кушки лізе!»

Почувши такий вирок, я зрадив: зароблю ж на чоботи й шапку і до школи піду!

На другий день, ще не сіріло, як мати збудила нас: «Вставайте, мої робітники!»

Нагодувала нас кулішем, дала коржа й цибулі в рукавчик від драної сорочки, що правив за торбинку, поблагословивши нас: «Щастя вам, доле! Ідіть, діти, може хоч на сіль заробите!».

Ми вибігли на дорогу і влилися в довгий хвіст поденичників, що вже бігли так, що аж попріли, хоч ранок був холодний.

На панському полі, на роздоріжжі нас, малих поденичників, зупинив молодий парубок, в кучерських картузі, в блискучих чоботях, зі стеком в руці. Говорив він не по-мужицькому»: «Которі кузодзьоби, за мною

разом марш!». Ми пішли межею між вівсом, і холодна роса роз'їдала нам босі порепані ноги. Через гони ми вийшли на бурякову плантацію. Наш «командир» (то був прикажчик Драгун) сказав: «Котрий здеся у перший раз, для єнтіх похтораю». Він нагнувся і впіймав довгоносика: «Вот, смотрите. Єхто єсть та самая кузька, которая бурак гризють. Которая в сером кахтане, хапать їю і в кушку! По трі коп'я будет кушка, а роцот у суботу. Занімайте кожне по трі рядка. Только унімательно! Тут не з бомкі стрелять, а сурйозное дело! Ну, сталі, марш!».

Маленькі хлопчики і дівчатка бігом розсипалися по рядках, понагиналися, збираючи кузок, і пішли, пішли вздовж гін. В кушках стали шарудіти кузки, а сонце червоне, як розрізаний кавун, велике, як розкатаний на локишину корж, викотилося з ліска Діхтярки і почало немилосердно пекти. До полудня земля нагрілася так, що підпікала нас зі споду як черінь, а сонце присмалювало зверху як палаючий віхоть. Солоний піт заливав нам сліпи, і трудно було пройти рядок так, щоб не пропустити кузку. Драгун ходив поперек рядків слідом за нами і прогортав стеком буряки, перевіряючи нашу роботу.

Може, все було б і гаразд у той день, але ось по дорозі, верхи на карому жеребці, скачучи, наближався Парфень Ратушний – старший прикажчик, Сукова правиця. Кремезний, з сивуватою широкою бородою, як Добриня Микитович, їхав він, наближався. А в руці в нього канчук з олов'яним наконечником. Парфень був до смішного відданий Сукові. Одного разу він сам оштрафував себе, бо його свиня забігла в панський горох. Всі прикажчика боялися, як вогню. Побачивши, що Парфень повернув на суволоки до буряків, Драгун став бігати й хльоскати стеком то одного, то другого «кузодзьоба». Одній дівчинці розсік стеком брову, і кров залила її очі.

Знайшовши кузьку в Степановому рядку, він завернув його і став кричати: «Тібе тут што? З бомкі стрелять

пришол? Чи думаєш платити варт за панський збиток?» Але вдарити Степана він не встиг. Той звинувся, схопив велику грудку і влучив Драгунові в ніс. За другим махом сипонув йому кузками з кушки в обличчя і, як заєць, побіг додому навпрошки. Тільки п'яти виблискували за ним на сонці. Парфень реготав, аж у боки взявся: «Го–го–го! Ой, турки! Ой, Драгун! Збирай, збирай медалі!». Тим часом Драгун збирав кузок, що залізли йому за комір, за пазуху, в кишені. А Парфень хльоснув жеребця і поскакав далі.

Тоді я увесь дригонів, боявся, щоб не пропустити кузьку і щоб не відстати від передніх. Відпочинку не було. Ми ходили в гін з одного кінця в другий в зігнутому стані, по спеці, тремтючи під Драгуновим стеком. Якось пізніше я підрахував, що за той день в такому стані ми пройшли біля 60 кілометрів. Пізно увечері прийшов я додому зігнутий в каблуку і не міг розігнутися, пив воду і не міг напиться. Рукавчик з коржем і цибулею я приніс додому нерозв'язаним, але їсти не було сили. Впав я на соломку серед хати і заснув, як убитий. На другий день я йшов на роботу як побитий, один. Степан відрізав собі шлях до Драгуна і залишився вдома. На третій день я став привикати, і та робота стала ніби легшою...

І от прийшла субота. За тиждень я здав Драгунові 10 кушок кузьки та ще й «з паходом» і вже підрахував, що маю одержати два злотих. Але Драгун дав мені тільки 20 копійок. Десять копійок не доплатив. Сперечатись – значить не прийме на роботу. Ну, що ж, 20 копійок теж гроші. Та ще й такі, яких я зроду не тримав у руках: срібних 20 копійок! Я уявляв собі, як я віддам ці гроші мамі, як мама зрадіє, і біг додому без духу, тримаючи срібну монету в кулаці, бо кишенька в штанцях була дірява. Біг так, немов боявся, щоб хто не видер у мене ті срібні гроші... А видер їх у мене ... дурний, страпатий терновий куц уже перед самою хатою. Я біг попід рів через леваду, а той куц розлапався аж на степку, смикнув мене за подертий рукав, вдарив

колючками по руці, що тримала гроші, і срібна монетка вискочила в рів...

На мить я остовнів, а потім почав шукати в рові: рвати будяки й кропиву, ламати той терновий кущ, ліцію, розгортати багаторічну пріль в рові. Давно вже стемніло надворі. На небі замиготіли зорі. З-за обрїю викотився великий, жовтий, як кабак, місяць. Я не відчував, що весь я поколотий, подряпаний і обкривавлений. І от, як грім серед страхітної тиші, над самим моїм вухом гримнув батьків голос: «Що?! Два злотих загубив?!». І шорстка рука схопила мене за чуб, поволокла до тину... Тут вчинилася така плата, що я її не забуду до самої смерті. Батько висмикував з тину хворостину за хворостиною і побивав їх на мені до цурки, приказуючи: «А будеш губити трудні копійки? А будеш губити трудні копійки? Кишки з тебе випущу, сукин сину!». Можливо, він би і здійснив цю погрозу, та вибігла з хати мати: «Ой, смутку мій! Здурів старий! Уб'єш дитину!». Тут батько опам'ятався і розгублено сказав: «Коли ж не кається! Скрутився як їжак, хоч бий, хоч ріж його, – і не писне!».

Після того я хворів три тижні. А коли підвівся, знов став шукати в рові тих 20 копійок, що мов крізь землю провалилися.

Багато літ пройшло, а я не міг пройти повз той рів, щоб ще раз не пошукати того, чого вже не можна було знайти. В тім рові полягло моє вбите, покривавлене дитинство» [1, Ч.2, 12].

До школи Теофан пішов пізно, у 12 років, можливо, цього взагалі б не сталося, якби він не оголосив голодування. У спогадах читаємо:

«З весни 1908 р. мій батько почав будувати нову хату і заліз у борги. На зароблені гроші батьки взули й вдягнули до школи Степана, моє шкільне навчання відкладалося з року в рік: «Пожди синку, поки якийсь притулок збудуємо!» – говорила мати. І я не жалів сили, щоб якнайшвидше збудувати той притулок: місив глину, робив

і подавав на мур вальки, рубав, тесав і різав пилюкою... Навчився навіть платви з'єднувати в замок.

Нарешті під осінь 1910 р. ми перебралися з хліва у куток недобудованої хати. Степан пішов до школи... «А ти, синку, йди листячко згромажати!» – сказала мати. Листя те ми збирали під паливо. Любив я перше ту роботу. Так лагідно шелестіло золоте листя, осяяне смутним промінням осіннього сонця в чистому, але синьому повітрі плавало «бабине літечко». А тепер в цей день «Семенистого стовпа» (Так баби називали день святого Семена Стопника – 1 вересня за старим стилем) стало так гірко, що я крізь сльози сказав матері «Не піду!.. Я у вас наймит, а не син!» – «Ото! Видумав! Коли роботи гора: батько он молотить, мені плоскінь терти, а ти паливо збирай!».

Я не витримав і заплакав вголос: «А ви казали, що я до школи піду!» «Ну, що ж ми зробимо, коли не сила нам вдягнути двох!.. Он батько іде, поговори з ним!».

Батько увійшов, соплячи широким носом, сам весь у пилюці. В його чубові, підстриженому «під макітру», була полова, солома і остюки.

Мати сказала:

– Ось плаче до школи!

Батько:

– Нащо тобі та школа, ти й так грамотний! Степан слабосилій. Нехай вчиться, може на писаря вивчиться. А ти будеш майстром: сокирою раз цюкнеш – і копійка!

Почувши такий присуд, я заревів на весь голос: «Так ось чого я ждав скільки літ! Нащо ж ви дурили мене? На чорта мені та копійка? Я вчитись хочу!»

Батько ще дужче засопів носом:

- Не йдеши по листя, то я тебе навчу!*
- Хоч вбийте, не піду!*
- А жерти захочеш?*
- І їсти не буду! – сказав я і рішуче поліз на піч.*

Батько хотів стягнути мене з печі, але мати не дала:

– Не руш, батьку. Ти ж знаєши, який він настирний. Годі вже тих два зліти, що мало не вбив дитину. Батько

посопів носом і вийшов з хати. Мати пішла терти коноплю...

Увечері мати наварила кулішу і всі сіли вечеряти. Батько різав хліб і казав:

– Оце одному, оце другому, у оце третьому, а отому запічному дамо, як злізе з печі!

Мати покликала:

– Іди, сину, вечеряти!

Я ще далі посунувся на піч:

– Сьогодні я не заробив!

– Ач, який совісний! – сказав батько. – То з тебе дяка не буде, бо дяк ніколи не відмовиться, коли дають!..

На другий день я відмовився від сніданку (кулішу) і від обіду (борщу і каші).

Коли всі вийшли з хати, мати подала мені на піч миску борщу і шматок хліба:

– Їж, синку, батько не буде знати.

– Не вчіть мене обманювати! – сердито сказав я і відсунув ту миску і хліб. Відмовився я і від вечері.

На третій день мати подала мені калач і шматок сала. Я так стукнув кулаком по тому калачеві, що він полетів з печі під стіл. Тоді мати вибігла надвір і заголосила:

– Ой горенько моє! Зяхляне, помре, пропаде дитина! Батьку, скажи йому що! Третій день не їсть, не п'є, сидить на печі і рюмсає!»

Батько увійшов сердитий і рішучий:

– Кажу, чого ти з моєї душі хочеш?

– До школи хочу!

– То йди к бісум-батькові!..

Я скочив з печі, втер кулаком сльози і в чому був, в тому й побіг до школи: подертих десятчаних штанях і такій же сорочці, босий, без картуза. Біг я так швидко, що нікого не помічав. А бігти треба було через все село, коло ставка під гору до церкви – майже три кілометри.

Ось на майдані коло церкви нова школа під зеленою бляхою, з кам'яними сходами і танком, з великими вікнами.

...Жах мене взяв: а як не приймуть? Скажуть, що переріс, скажуть, чому так пізно? Чому без книжок?.. Може, втікати назад? Ні! Нехай буде, що буде!

Тремтячи, як веретено під рукою у матері, зайшов я в коридор, прислухався, де йде навчання, несміливо відчинив двері й з порога перелякано і голосно сказав: «Здрастуйте!». Всі сорок учнів оглянулися на двері (в тім числі і мій брат Степан!). Учитель з рудими вусами, що сидів біля протилежної стіни на підвищенні за столом, встав, огрядний, високий і товстий. Скриплячи блискучими черевиками, пройшов через весь клас до дверей і запитав:

– Чого тобі?

– Я вчитися хочу!

– То тобі не сюди, а напроти до Якіма Степановича!

– Та я вже читати вмію!

– Ану, прочитай, а ми послухаємо!

Учитель розкрив і подав мені читанку для другої групи. Якраз на тій сторінці була байка Крилова «Свиня під дубом». Голосно і виразно, точно додержуючись пунктуації, я прочитав всю байку так, що всім сподобалось. Учитель шморгав вусами, посміхався:

– А задачі рішати вмієш? Він підвів мене до чорної таблиці під стіною, дав мені в руки крейду і продиктував задачу на всі 4 дії. За хвилину я її рішив, бо частенько заглядав у Степанів задачник. Писав я на дошці і одночасно голосно пояснював. Учитель ще раз посміхнувся і сказав:

– Бачу що ти потрапив у свою групу. Як твоє прізвище?

Я сказав.

– Та це ж Степанів брат! – сказав хтось із учнів.

– Сідай ось тут, учися на відмінно! – сказав учитель і посадив мене за парту поруч Звездоглядом. Я сів і легко, як після тяжкої роботи, зітхнув...

То був найщасливіший день у моєму житті» [1, Ч.5, 8–11].

Косенівську двокласну церковноприходську школу Т. Фіялко закінчив у травні 1914 року, тоді ж за порадою вчителя, Федора Денисовича, подав заяву до вчительської школи у Києві. Конкурс був великий: 320 кандидатів на 20 вакансій. Вступні іспити склав успішно і залишився в Києві з трьома карбованцями в кишені. *«Засоби до існування були такі: співав у хорі, готував до вступу в юнкерські школи юнаків, харчувався у монахів за 5 карбованців у місяць. Підручники були у товаришів. Найчастіше вчив я уроки з-за плечей у товаришів»* [1, Ч.5, 15].

25 серпня 1915 року, після канікул, приїхавши до Києва, Фіялко дізнався, що школа тимчасово закривається, почалася евакуація, планувалось перевести її до Полтави. Теофан Яремович повертається додому. В Умані зайшов до Училищного відділу і подав прохання про призначення його тимчасово вчителем. І вже 1 вересня 1915 року Фіялко приступив до роботи у тій самій школі, де недавно вчився сам, і у тому ж класі, де починав навчання. Вчителював недовго – 8 січня 1916 року відновилося навчання в Учительській школі, яке тривало до травня.

Під 1915 роком у спогадах Т. Фіялка читаємо:

«6. Що говорять бідні люди.

Мабуть не без впливу царської охранки керівництво вчительської школи дало учням на каникули¹ 1915 року завдання написати вір на тему: “Как отзывается население моей родины на события наступающей войны?”. Коли прийняти на увагу, що учні школи були з Київської, Волинської, Полтавської і Чернігівської губерній, то інформація, яку мали привезти вони з різних сіл, була досить широкою. Я повинен був написати про те, що говорять про війну в с. Косеніці “мешканці” цього села. А “мешканці” були переважно жіноцтво, старі діди і діти, бо чоловіків з 18 до 45 років забрали в військо. Жінки косили, молотили, возили і носили до млина, обробляли поміщицьку “економію”. Прикажчики, яких Сук якось звільнив від військової служби, походжали серед дівчат і молодиць, як півні.

¹ Текст подається без виправлень – О. Ц.

Ура-патріотизму не помічалось, а прокльонів і сумного сміху було багато.

Тема була складна і небезпечна. Одного недільного дня я пішов до Якіма Степановича порадитися, як написати про те, що говорять люди у нашому селі.

Яким Степанович зразу запитав: “Які люди? Такі, як Тимко, Лисань, Шпичка? Чи такі, як пан Сук?”. Тоді уперше Яким Степанович ясно показав мені класове розмежування людей і довів, що “люди” – то ті, що складають переважну більшість населення, бідні люди. З великим пафосом і сарказмом він говорив про тодішній стан російської імперії і про долі бідних людей. Його слова відкривали тоді новий для мене світ класової боротьби і пекли, як вогонь. Прийшовши увечері додому, я зразу став записувати слова Якіма Степановича. Слова ці виливалися в пісню. Три ночі тоді я не спав, поки не вилив у строфи на папір. Так народився мій вірш “Що говорять бідні люди”.

*Що говорять бідні люди
У нас на Україні?
Кажуть: тяжко бідакові,
Як в ярмі скотині.*

*Пані – німці – недолюдки
Живуть, розкошують,
А селяни, хоч холодні,
Все на них працюють.*

*Дали, кажуть, людям волю,
Та не дали поля.
Нащо ж йому, голодному,
Здалась така воля?*

*Що ж за воля? Із голоду
Сам стає в неволю,
Та все, бідний, проклинає
Нещасливу долю.*

*Воля моя, доля моя,
Що ж ти наробила?
Гіри неволі людей бідних
“Вільно” пригнітила!*

II.

*А зробить копійчину,
Треба й ту віддати,
Бо цареві треба грошей –
Тюрми будувати!*

*Тягнууть бідного за душу
Тягнуть до розправи:
Віддавай шаги останні,
А то буде слава:*

*Будуть тебе катувати,
Будуть мордувати,
Замордують у холодній,
Візьмуть одіж з хати!*

*Як один, то ще нічого,
А то бідні діти
Будуть голі, неписьменні
Ще й голодом скніти.*

*Воле моя, доле моя,
Що ж ти наробила?
З торбинками людей бідних
По світі пустила!*

III.

*Тягнуть душу за подушне,
Тягнуть у остроги.
І за душу, платить мушу,
Якщо я убогий!*

*А поміщик має поля
Мало не півсвіту,
Сидить собі преспокійно –
Продовж, боже, літа!*

*Ні податі, ні подудиних,
Йому не платити,
Може їсти, може пити,
Йому вільно жити!*

*А бідак лиш душу має,
Та муусить платити,
Якже можеш, як з душею,
Так, безплатно, жити?*

*Воле моя, воле моя,
А де ж твої крила?
Гіри неволі нужда гірка
Людей пригнітила!*

*IV.
А як війна, - давай батьку,
Є ж у тебе діти?
Годував їх, одягав їх,
Треба їх забрити!*

*Треба взяти у солдати,
Треба муштрувати,
Царя, віру, батьківщину
Треба захищати!*

*Захищати тую землю,
Що так посідає,
Тую віру, що багатих
З раю в рай приймає;*

*Благовірних, хоч невірних
Царика й царицю –
Голим тілом захищати
Йди, бідний Грицю!*

*А не хочеш таку правду
Грудьми захищати,
Треба тебе, дезертира,
Зразу розстріляти!*

V.

*Йде бідний воювати,
Хоч нічо не має,
А пан сидить у палаці
Та пузо кохає!*

*Має землю – лан широкий,
Череди й отари,
І, байраки і ставидла
Й поза межах шарить!*

*Йому воля: хоче – служить,
Хоче – спочиває:
Пише лепорт: “увільняюсь,
Здоров’я немає!”*

*Або наймай та некрута
сам від десятини,
хай хоч діти не пропадуть,
Як батько загине!..*

VI.

*Йде бідний воювати,
Груди виставляє,
А пан-німець тут шпигує,
Німцям помагає!*

*Іде Грицько-бідолаха
На страшну границю,
Дують йому п'ять набоїв
Та стару рушницю.*

*Ще й ту шпичку залізную,
Що жаби колоти:
Воюй, воюй, будь героєм,
Хоч нема охоти!*

*Німець преться у Росію,
Із гармат стріляє,
А наш дурень проти нього
Шпичку наставляє!*

*Та й шпичок тих не хватає!
Щоб казни не тратить,
Йдуть в атаку з кулаками
Ружжя в мертвих брати!*

VIII.

*Вдарив німець із гармати, -
Наших – як не було!
Тільки землю на тім місці
Ізрило та здуло!*

*Німець суне на Росію, Із гармат стріляє,
А російський імператор
Людей виставляє.*

*Німець каже: “Давай більше
Гарматного м'яса!”
І жене наш імператор
Вже дідів з запау!*

*І хлопят неповнолітніх,
Що знялмст на ноги,
І кричать: “Ой, мамо рідна!
Збилися з дороги!”*

*А враг косить людей бідних,
Як трав косою.
Пливають бідні Землю
Ков'ю червоною!*

VIII.

*Люди кажуть, що у царя
Голова бабоча:
Наробили йому бомбів,
Та набили клоччям!*

*Рій війни! Чи вже не можна
Вили гармати?
Та міністри-самі німці
Кажуть, що й тих хватить.*

*В нас цариця і міністри
Всі закляті німці,
А цар служить не Росії,
А німкені-жінці!*

*Мучать людей, дурять бідних
І опи і водка,
А государ-імператор
Сам дурний, як пробка.*

*Він не може зміркувати,
Що не втерплять люди...
Як повстане вся Росія –
От – де воля буде!*

*13.08.1915 р.
с. Косенівка.*

З вересня 1915 року по січень 1916 року Т. Фіялко працював у Косенівській школі:

«25 серпня 1915 року я виїхав до Києва, довідався, що переповнений “біженцями” поїзд готується до евакуації. Нашу школу почнуть перевозити до Полтави. Вчитель історії, він же діловод школи, Серафим Миколайович Стасиневич сказав мені: “Нутово! Їдьте додому. Школа, нутово, тимчасово закривається. Про початок навчання, нутово, сповістимо!”. Після такої промови НУТово (так учні прозвали С. М. Стасиневича) я поїхав додому. По дорозі зайшов в Умані в “Училищное отделение” и подав прохання про призначення мене тимчасово вчителем. Якраз тоді з Косенівської школи забрали до війська учителя Івана Йосиповича Павловського. Мене призначили на його місце з 1 вересня 1915 року. Так став я вчителем в тій самій школі, де недавно вчився сам, і саме в тому класі, де вперше став учнем і читав “Свиню під дубом”.

Тепер нас в школі було троє: 1) Яким Степанович Федоренко (тепер мій помічник) вчив першу групу; 2) Мені довелося вести аж три групи: а) другорічників першої групи; другу групу і в) третю групу. З усіх учнів мені найбільше запам’ятався білявий, голубоокий, рослий хлопчина, що сидів на першій парті в третій групі і вчився добре. То був син Миколи Кириловича Дерев’яно – Кузьма (опісля генерал-лейтенант). 3) Федір Денисович Розанов тепер вчив другий клас (четверту і п’яту).

Учнів у мене було (як не помиляюсь) 64. Планування уроків і виправлення зошитків забирало в мене вечорі до пізньої ночі, і восени, як дорога дуже розмокла, я став ночувати у школі. Яким Степанович ходив додому. ...

Перед Різдво я одержав сповіщення від НУТово, що навчання учительській школі розпочнеться 8 січня 1916 року. Я знов їду в Кив, передавши свій клас Яким Степановичу....

... весною я одержав зелену секретку, написану дитячою рукою: “Уважаемый Феофан Еремович! Сим

извещаю, что сестра моя Ганюся умерла 23 апреля, а хоронили ее 25 апреля. Пишу по ее просьбе. Еля”.

В травні я здав вчительські іспити і приїхав додому в Косенівку. Найперше пішов до Федора Денисовича. Він підтвердив, що Ганнуса померла. Тоді я сказав йому, піду в армію, але не сказав, що я іду шукати собі смерті.

Федір Денисович сердито сказав: “Це глупство! Швидко революція буде!” Тепер я можу сказати, що В. В. Маяковський виявив смішну і наївну самовпевнено коли писав:

*Я бачу те, чого не бачить,
В терновому вінці і революції гряд
Шіснадцятий рік.*

Це бачило багато, багато людей, навіть бачив Косенівський вчитель Федір Денисович Розанов.

А я не послухов його поради. Пішов в армію. Три роки ходив, як мішком прибитий. Згубив найкращі роки. Вже коли я не виправдав надій свого вчителя, то в великій мірі через його чудну сестричку Ганнусю».

Закінчивши учительську школу, Теофан Фіялко 1 жовтня 1916 року вступає до 1-го Київського військового училища. За місяць до Лютневої революції 1917-го року він закінчує навчання. Потім служить прапорщиком, командиром взводу в російській армії, бере участь у діяльності полкового солдатського комітету.

Фіялко писав у своїх спогадах:

«Виявилось, що потрапити в пащу війни не так просто. Треба було пройти військову муштру. 1 жовтня (ст. ст.) 1916 року я став юнкером 1-го Київського військового училища, яке вславилося як “дисциплінарний баталіон”. Воно містилося на Печерську, Московська вулиця 37. Над входом в училище на арці золотими літерами по голубому фону було написано: “Дисципліна – найперше за все!”.

Нема лиха без добра. Сувора й безнастанна муштра не залишала ні часу, ні сили для думання. Я став автоматом. Автоматично ставав у лад, маширував,

колов солом'яні чучала, стріляв, чистив гвинтівку, чоботи, гудзики з двоголовими орлами...

... Війну 1914-1917 р.р. називали війною прапорщиків. Багатоміліонна російська армія поповнилася сотнями тисяч прапорщиків різного соціального стану. Тут були селяни, міщани, інтелігенти. Старе дворянське офіцерство зустрічало цих прапорщиків з погордою і презирством. Це воно складало такі прислів'я, як: "Курка – не птиця, прапорщик – не офіцер", виспівувало насмішкуватих пісень:

*Был вчера он тряпочник,
Звать его Володей,
А сегодня – прапорщик,
Его благородье!*

Та не зважаючи на той посміх ці прапорщики несли на собі великий тягар війни. Прапорщики командували взводами, ротами, а часом і баталіона. Прапорщики безпосередньо керували солдатами, йшли разом з ними в атаку, тисячами падали під ворожим вогнем. ...

Скільки їх, таких прапорщиків загинуло в ту війну? Тому їх готували і випускали скрізь, у всіх місцях російської імперії прискореними темпами: 4 місяці і прапорщик! ...

2-го лютого (ст.ст.) 1917 року два новоспечених прапорщики – я і Володя Рутковський попрощалися з золотOVERХИМ Київом і поїхали в місто Мценськ Орловської губернії, в 189 піший запасний полк. Дорогою нам не трапилося ніяких пригод, коли не рахувати того, що на кожній станції було багато безруких і безногих калік, які жалібними голосами виспівували: "Подайте, Христа ради, інвалідові нещасному, що загубив свої ноги на війні!". А подавати було не так легко, бо дорожняча була надзвичайна. Не вистачало хліба, не було дров. ...

... нас призначили командирами взводів в 14 роту».

У Мценську Теофан Фіялко зустрів лютневу революцію.

«Святковий настрій панував кілька днів. Ніякої муштри в ті дні не було. Солдати ходили вільно у місто,

як і офіцери, зустрічали своїх “Дульценой”, які чіпляли їм червоні банти....

Полковник Іванов іменем революції закликав до дисципліни, а дисципліна очевидячки розвалювалась. На площі, де перше проводились муштрові навчання, щодня збиралися мітинги. На мітингах виступали підпоручики Борисів і Чистовський і ще якийсь унтер-офіцер Михайлов. Підпоручики закликали до дисципліни і доводили необхідність війни “до переможного кінця” во ім'я революції. Унтер-офіцер Михайлов говорив про мир і про землю. Підпоручики виступали проти Михайлова і доводили, що спочатку треба воювати до перемоги, а після того можна буде говорити про мир і про землю».

У липні 1917 року разом з 189-м пішим запасним полком вирушив на фронт. Бездіяльне сидіння в окопах нервувало солдатів. Спочатку поодинокі, потім цілими ротами і полками вони почали залишати фронт. Разом із солдатами, на даху вагона, в тоненькій шинельці і тісних чобітках Теофан Фіялко повернувся до Києва, а згодом – додому.

Повернувшись до рідного краю, Теофан Яремович працював рахівником у Тальянківському радгоспі. Звичайно, людина з такою активною життєвою позицією, як Фіялко, не могла лишитися осторонь подій, що вирували у державі. Під впливом революційних ідей і на емоційному злеті він стає активним борцем за встановлення радянської влади. У грудні 1920 року Фіялко організовує в Косенівці комуністичний осередок (сповнений надій і сподівань на краще життя, яке обіцяла радянська влада) і стає його першим секретарем. У цей же період на волосному з'їзді Т. Я. Фіялка обирають головою Тальянківського волревкому.

Ось що писав Т. Фіялко, згадуючи буремні роки революції:

«1920 рік був третім роком нової ери в історії людства, а для мого рідного села – першим роком радянської влади. Звернемося до хронології:

Лютий 1917 – квітень 1918 р. – період панування Центральної ради.

Квітень-жовтень 1918 р. – гетьмана Павла Скоропадського і німецької окупації.

*Жовтень 1918 р. – березень 1919 р. – петлюровщина.
Квітень-вересень 1919 р. – безвладдя і наскоки різних банд.*

Жовтень-грудень 1919 р. – деникинщина.

Радянська влада з початку 1920 року почала встановлюватися...

Того року в селі доводилось чути такі розмови незаможників:

Сива Біда: Коли б вже якась власть встановилася!

Микола Дерев'яно: Та власть уже є – Вуцик.

Сива Біда: А хто він такий?

Махитей Дерев'яно: Це такий циганчук!

Сміялися. Але то був гіркий сміх. В селі не було ні мила, ні солі. За фунт солі давали мішок пшениці, але й за таку ціну трудно було дістати. Сіль возили десь здалека невітні чумаки. На дорогах їх перепиняли бандити і все забирали».

9 травня 1921 року Фіялка призвано до лав Червоної Армії. 11 травня прибув до Києва в 2-ий піший запасний полк, де був усього два тижні, звідти його як «такого, що володіє українською мовою», направляють до школи Червоних старшин, де призначають секретарем військового комісара. Розпорядок дня у Школі був жорстким: з 6 години ранку до 17 години – навчання, з 17 години вечора – робота клубних гуртків та заготівля дров. Про службу в Київській школі Червоних старшин та про людей, які «надихали високий революційний дух», у Теофана Яремовича залишились найкращі спогади. А спілкування з П. Г. Тичиною, який був керівником хорového гуртка, П. К. Саксаганським, помічником М. П. Кирпоноса – керівника драматичного гуртка, Теофіл Яремович згадував усе життя. Літературний гурток випускав стінгазету і рукописний журнал, редактором якого був Т. Фіялко.

20 жовтня 1922 року Київську школу поєднали з Харківською школою Червоних старшин. У Харкові Фіялко був призначений викладачем суспільствознавчих наук, а згодом став начальником навчальної частини. «У Харківській школі Червоних старшин ім. ВУЦВКу в той час працювали професор

О. Синявський, Сумцов, Сулима, П. Любченко, Павлів, В. Коряк, М. Яворський, І. Клочко та ін.» [1, Ч.20, 12].

У серпні 1925 року Головне управління Військових Навчальних Закладів викликало Т. Фіялка до Москви для проходження річного курсу суспільствознавчих наук у Вищій військово-педагогічній школі. Наказом Реввійськради Фіялко був направлений у розпорядження Командувача військ Туркестанської військової округи в м. Ташкент, ще рік провів у містечку Чарджоу, потім був комісований з армії.

Родина Фіялків (злів направо) – дорослі: Теофан Яремович, його дружина Харитина, мати і батько (Ярема і Ганна Фіялко); діти: Володя, Дмитрик, Серпина

Повернувшись до Умані, Фіялко звернувся до Уманського округо-вого відділу народної освіти, де отримав призначення на посаду викладача суспільствознавчих наук у Козачанську агропроф-школу Звенигородського району, а згодом став завідувачем навчальної частини школи.

Наприкінці серпня Фіялко з сім'єю переїжджає у с. Козацьке. Пропрацювавши до літа 1928 року, повертається до Умані за призначенням на посаду викладача суспільствознавчих наук в Уманському індустріальному технікумі. Згодом – у будівельному технікумі, на вчительських курсах українознавства, в садово-городньому технікумі в «Софіївці», медичному технікумі. Влітку 1930 року Фіялка призначили директором будівельного технікуму.

«У серпні 1928 року з сім'єю я переїхав до Умані з призначенням на посаду викладача суспільствознавчих наук в Уманському Індустріальному Технікумі, який містився в будинкові колишньої чоловічої гімназії на Дворцовій вулиці. Тут мені дали спочатку куток в кімнаті, в якій жив директор Технікуму тов. мельник, а потім цілу кімнату через стіну. Тут розмістилася моя сім'я: дружина, троє дітей і мати дружини. В оточенні ліжок стояв стіл, коло якого тулився я, готуючи лекції.

А лекцій було багато, хоч я й відбивався від них. Навантаження сипались на мене щедро. Крім індустріального, мені навантажили ще Будівельний технікум. Літом 1929 року додали ще Вчительські курси Українознавства. Восени того ж року ще Садово-городній технікум у Софіївці і Медичний технікум в місті. Літом 1930 року мене призначили директором Будівельного технікуму заміст т. Гумовського, який вибув до Ленінграду.

Часом давала мені завдання редакція газети «Селянська Правда». Редактор Дашевська дуже прихильно ставилася до мене. В газеті, крім деяких моїх дописів і виступів друкувалися мої “агровірші”».

У березні 1931 року померла дружина Теофана Яремовича, він залишився сам з трьома дітьми, найстаршому було 8 років, найменшому – два.

25 серпня 1932 року Теофан Яремович виїжджає до Харкова на курси підвищення кваліфікації викладачів суспільствознавчих наук, які закінчує 1 січня 1933 року, і отримує призначення на посаду викладача діалектичного та історичного матеріалізму в Харківському зоотехнічному інституті.

Підсумовуючі прожиті роки, Т. Фіялко у спогадах писав:

«Так закінчилася моя робота на Уманщині.

За п'ять років тут у мене було тисячі учнів, в тім числі Олена (Єля) Розанова (сестра Ганнусі), Алла Платонівна Бажан (сестра відомого поета), Катерина Андронюк (яка писала якусь трагедію під заголовком «Теофан Яремович») ...».

У березні 1934 року Фіялка призначили завідувачем кафедри соціально-економічних наук у Харківському медичному інституті.

«Опрацьовуючи твори І. В. Сталіна, я написав листа йому про його теорії побудови соціалізму в одній країні, згідно з якою виходило, що соціалізм в одній країні побудувати можна, а комунізм неможна побудувати. Я вказав на те, що така теорія непослідовна і прирікає нас на топтання на місці, коли ми побудуємо соціалізм.

Вся ця боротьба за Леніним не пройшла марно. В щоденнику (який опісля було конфісковано ДПУ) я записав, що Сталіна надто вихваляють, і що Ленін не дозволив би цього, коли б був живий».

Це не минулося для Т. Фіялко безкарно. 25 липня 1935 року Фіялка заарештували. Сім місяців його тримали у Холодноярській тюрмі у Харкові, а потім перевели до Карагандинського табору. На жаль, про цей період життя Т. Фіялка відомостей дуже мало. Сам він це пояснював так:

«За останній час з'явилося дуже багато “табірної” літератури: “Щасливий день Івана Семеновича”, “Записки генерала Горбачева” та інші. Про “табірне” життя стали писати навіть такі письменники, які того табору й не нюхали.

Ось чому мені не хочеться писати про табір. “Нехай іде все лихе на сухі ліси, куди курячий глас не доходить”. Як казала моя покійна матінка. Але табір – то велика школа, в якій життя розкривається з таких боків, з яких на волі його ніколи й ніде не побачиш.

В таборі були люди різних соціальних верств: юристконсульт і секретар Молотова Павло Петрович Котов, секретар Сталіна Віра Лядова, дружина секретаря ЦК і голови райнаркому Файзули Ходжаєва, професор Київського університету Василець, науковий співробітник Інституту Шевченкознавства Олена Чудновська, агроном Смірнов, мітрополіт білоруський Данило Романович Громовенко, рабін Йось Мордухович, інженер Володимир Сергійович Паладін і багато інших. Про кожного з них можна було б написати цілу книгу.

Крім того було багато злочинців і вуркаганів. Вуркаганів лагерне начальство призначало вихователями для професорів і наукових робітників. Зрозуміло, що ніякої виховної роботи вони проводити не могли, а навчали, як “крити багатоповерховим матом” і скрізь заводити блат.

Правда, що був випадок один, коли присланий з Центрального управління табору найголовніший вихователь читав нам лекцію про те, як ... “Олександр

Македонський розбив пів-лицарів на морі Лаптевих” ... Але навряд чи варт писати про це.

І все ж таки, щоб не пропав мій досвід, здобутий дорогою ціною, я хочу записати деякі висновки, а саме:

1. Час – категорія відносна не лише в еніштейнівському розумінні для різних космічних систем, але й для нашої малої планети – Землі. Людина позбавлена волі перебуває в сані анабіозу. Мав рацію М. Морозов-Шлісельбуржець, коли казав, що йому на 20 літ менше, ніж числиться по календарю, бо 20 літ він провів у неволі.

2. Коли людина втрачає все, вона (згідно зі своєю внутрішньою суттю) з датою – або на найвищій героїзм, або на найголовнішу мерзоту, бо нейтралізується (або зникає) найбільший тормоз – страх смерті.

3. В неволі всі шати, мантії і машкари розвіюються, як листя з дерева пізно восени, і люди з’являються у всій своїй моральній голізні.

4. В неволі сильні духом загартовуються як сталь, і світять своїм внутрішнім світлом, а слабодухі розкладаються як труп у спеку на сонці, і від них тхне дуже смердючий дух гнилизни.

5. Правителі, судді і законодавці всіх часів і народів помилялися і помиляються й досі, коли вважають, що тюрма може виправити людину. Тюрма може тільки покалічити. Потрібна вона вільним для захисту від соціально небезпечних.

6. Дух протесту проти поневолення сильніший у жінок, ніж у чоловіків. З протесту кожна жінка перетворюється на Єву, яка здатна спокусити самого бога.

7. Єдине, що гартує і спасає людину від розкладу й занепаду є розумний і доцільний фізичний труд.

*8. Найбільший біль завдають **рани від своїх друзів та рідних, одержані без вини**».*

Відомо лише, що подальша доля Теофана Яремовича склалася трагічно. Як і багатьох інших, його було репресовано в 1935 році, ув’язнено на 10 років. У селі казали, що «допоміг сісти» йому родич, якому дуже хотілось обійняти його посаду (Теофан викладав

політекономію в одному з навчальних закладів). Термін покарання він відбував у Караганді, там і залишився жити.

«В травні 1956 року мене реабілітовано і поновлено в партії з попереднім стажем. В 1959 і в 1962 році я був на Україні – в Києві, Львові, Одесі, Умані, Косенівці. Дивовижно змінився наш край. Розцвіли міста. Умань не пізнати. Це зовсім нове велике і хороше місто, не похоже на старе. А Косенівка, як і інші села, виглядає бідно і спустошено: колишніх лісів і садів нема! Спустошення це почалось з 1929 року, а тепер повинне припинитися...

Адже тепер ніхто не посадить за розмову про підвищення хлібозаготівлених цін?

Гарне місто Умань. Рідне місто Умань. Але не заважаючи на клопотання Спілки Радянських Письменників України, мені там не знайшлося місця, і знов я поїхав “додому” в Караганду.

Трохи дивно, що там, де я народився, вирі, працював, скільки мав сили і здібності, я був тільки гістем! Отим гістем, про якого мій покійний батько казав:

«Гість на перший день – золото,

На другий день – срібло,

На третій день – мідь,

На четвертий – к дідьку їдь!»

Та чи маю я право бодай дивуватися?

За тридцять літ заросла тернами недовір'я стежка до серця моїх земляків, а викорчувати ті терни в мене вже не вистачить сили.

Бувайте здорові й щасливі, земляки, не споминайте лихом.

Теофан Фіялко

22/X 1965 р.

Караганда».

Реабілітація не лише зняла тягар з душі поета, але й дозволила хоча б у променях вечірнього сонця (поету на той час виповнилося 65) ще раз побачити своє прізвище в поетичній рубриці. У 1963 році видавництво «Радянський письменник» випустило півторатисячним накладом поезії Теофана Фіялка. У збірку «Степ і місто» увійшли:

пісні, написані у 1918–1929 рр., поема, яка й дала назву збірці, розділи з віршованого роману «Довга нива», карагандинські поезії (1958–1963). У 60-ті роки поет відвідав Україну.

Т.Я. Фіялко (в центрі) з невісткою та онукою. Львів, 1962 р.

Останніх п'ять років життя Фіялко провів на своїй новій батьківщині, у Казахстані. Помер Теофан Яремович у квітні 1970 року у місті Караганда.

Поетична творчість Теофана Фіялка

Перший вірш був написаний Теофаном Фіялко у 1915 році під враженням від розмови зі шкільним учителем. Теофан Яремович згадував: *«Тоді уперше Яким Степанович ясно показав мені класове розмежування людей і довів, що “люд – то ті, що складають переважну більшість населення – бідні люди”.* Прийшовши увечері додому, я зразу став записувати слова Якіма Степановича. Слова вилились у пісню. Три ночі тоді я не спав, поки не вилив усе на папір. Так народився мій вірш *«Що говорять бідні люди».*

*Що говорять бідні люди
У нас на Україні?
Кажуть, важко бідакові,
Як в ярмі скотині.
Пани-німці – недолюдки
Живуть, розкошують,
А селяни, хоч голодні,
Все на них працюють.
Дали, кажуть, людям волю,*

*Та не дали поля.
Нащо ж йому, голодному,
Здалась така воля?
Що ж за воля? Із голоду
Сам стає в неволю,
Та все, бідний, проклинає
Нещасливу долю.
Воле моя, доле моя,
Що ти наробила?
Гіри неволі людей бідних
«Вільно» пригнітила!» [2, Ч. 6, 3–5].*

Згодом вірші Теофана Фіялка друкувалися в газеті «Вісті», у журналах «Плуг», «Селянський будинок», у збірниках «Червоний юнак» і «Сурма».

Крім написання власних віршів, Т. Фіялко займався перекладами. Так, у 1918 р. з російської було перекладено всесвітньо відому пісню «Вечірній дзвін», у 1922 р. – популярну на той час пісню «Молода гвардія».

У 1922–1927 рр. було написано чимало віршів на революційну тематику і про те, що було близьким до серця Т. Фіялка – про село, про рідну землю:

Один із них – «Ранок у таборі», написаний влітку 1924 р.:

*Тануть зорі.
На просторі –
Вітру подих –
Мах крилом,
І серпанок
Свіжий ранок
Розгортає над селом [2, 79].*

У 1929 році в м. Умані Т. Фіялком була написана пісня «Слухай, серце»:

*Слухай, серце, спів природи
Весняної.
Обливатись льодом годі,
Як зимою.
Привітайтеся, каштани
Срібнолисті,*

*Мовби я не бачивсь з вами
Років двісті.
По каштанах вітер бродить
Наді мною.
Слухай, серце, спів природи
Весняної [2, 79].*

Поетична збірка «Степ і місто» вийшла друком у видавництві «Радянський письменник» у 1963 році після реабілітації Фіялка. До збірки увійшли пісні і поезії 20-х років, написані наприкінці 50 – на початку 60-х років у Казахстані, поема-сюїта,

яка і дала назву збірці – «Степ і місто», поема «Євшан», розділи віршового роману «Довга нива».

У вступі до збірки Іван Гончаренко писав: «Як це часто буває, пісня завойовує серця сучасників, проникає в найдальші куточки, її люблять і співають, не знаючи або забувши її творця. Так трапилось і з піснями Теофана Фіялка. В пісенному репертуарі народу вони продовжують жити і без імені автора» [2, 4].

Фольклористична діяльність Теофана Фіялка

Після приїзду в Україну Фіялко листується з редакцією районної газети «Уманська зоря» та зі співробітниками Уманського краєзнавчого музею. У листах Теофан Яремович пише спогади про минуле і пересилає у краєзнавчий музей фольклорні матеріали, записані «з уст матері моєї – Ганни Махтейовни Фіялко, уродженої Мельник-Сидорукової (народилася 8 вересня 1868 р., померла у травні 1954 року в с. Косенівці).

«Моя мати, Ганна Махтейвна, була неписьменна, але мала добру пам'ять. Більшість із цих пісень вона перейняла від своєї

матері, Хитри Сидоркової, яка жила майже сто років (з 1834 – по 1933). Мати моя, Ганна Махтеївна, жила з 1867 по 1954 рік. Вона знала дуже багато пісень і казок. У цій збірці я подаю далеко не всі пісні, що співала моя мати, а лише ті, яких я не зустрічав ні в яких друкованих збірках пісень. Деякі з них, на мою думку, мають не тільки мовну, але й історичну цінність. Мелодії цих пісень я пам'ятаю всі, бо їх співала моя мати. На жаль, я не вмію записувати мелодій. Дуже шкода, якщо вони вмруть разом зі мною. В останній час серце моє працює з такими переboями, що я вирішив більше не чекати і передати до Академії наук УРСР хоч цю невеличку збірку пісень без запису мелодій», – писав у листі з Караганди 29 квітня 1954 року Т. Фіалко... [3, 2].

З промовистих сторінок українського фольклору відкривається не лише найповніша енциклопедія народного побуту, звичаїв, обрядів, свят, а й цілий світ настроїв, роздумів, сподіванок та мрій українців, їхня вдача, характер, філософія і народна педагогіка, його менталітет.

Цікаво, що колискові пісні, які співалися у с. Косенівка на початку ХХ ст., заколискують і сьогоднішніх маленьких косенівчан: з 10-ти записаних Теофаном Яремовичем колискових 8 побутують у селі й сьогодні, ось одна з них:

*Ой, ти коту-котку,
Не лизь на колодку,
Бо заб'єш головку,
Та буде боліти,
Нічим загоїти.
Поїдемо до містонька
Та купимо шовку,
Зав'яжем головку [3, 3].*

У такому вигляді записана вона у фольклорній збірці, а сьогодні косенівські бабусі співають своїм онукам дещо інший варіант цієї колискової, початок такий же, як у варіанті Т. Фіалка, а далі:

*Купить мама шовку,
Зав'яже головку.
А шовк няньки вкрали,
На ляльки порвали.*

*Ляльки погоріли,
Няньки подуріли.
Люлі-люлі... [3, 3]*

Серед записаних Теофано Фіялком колискових пісень виокремимо такі:

ОЙ ХОДИТЬ СОН КОЛО ВІКОН

Ой ходить сон коло вікон,
А дрімота коло плота.
Питається сон дрімоти:
– Де ми будем ночувати?
Де хатина теплесенька,
Де дитина малесенька.

СПЕКЛА МЕНІ МАТИ КНИШ

Спекла мати книш, Та вхватила клята миш.	– А де ж тая водиця? – Квітками заросла!
– А де ж тая мишка?	– А де ж тії квіточки?
– В солому побігла!	– Дівчата зірвали!
– А де ж тая солома?	– А де ж тії дівчата?
– У печі згоріла!	– Парубки зірвали!
– А де ж тая пічка?	– А де ж тії парубки?
– Вода затопила!	– Давно повмирили!

ЛЮЛІ-ЛЮЛІ, КОТКУ!

Люлі-люлі, котку! Зробив же ти шкодку! Люлі-люлі, коточок! Украв же він клубочок Та поніс поза ліс, Та до Галі заніс. Стала Галя бити	Кота, волочити: – Не вчись, котку, красти, А вчися робити, Черевички шити, Та й не дорогії, По три золотії.
---	--

Із записаних Фіялком колядок і щедрівок у с. Косенівка продовжують побутувати лише кілька (далися взнаки довгі роки заборони святкувати християнські релігійні свята).

КОЛЯДКИ

ДІВКА МАРІЯ В ГАЮ СТЕРЕГЛА СОЛОДКИХ ЯБЛУК

Дівка Марія стерегла солодких яблук.

Дунаю!

Приспів:

Дунай-море, дівонько-зоре,

Дунаю!

Прийшов до неї батенько її.

Дунаю!

Приспів.

– Ой, подай, подай, солодких яблук.

Дунаю!

Приспів.

– Ой, не дам, не дам, не велів Адам.

Дунаю!

Приспів.

Дівка Марія в саду стерегла солодких яблук.

Дунаю!

Приспів.

Прийшла до неї матінка її.

Дунаю!

Приспів.

– Ой, подай, подай солодких яблук.

Дунаю!

Приспів.

– Ой, не дам, не дам, не велів Адам.

Дунаю!

Приспів.

Дівка Марія в гаю стерегла солодких яблук.

Дунаю!

Приспів.

Прийшов до неї братечок її.

Дунаю!

Приспів.

– Ой, подай, подай солодких яблук.

Дунаю!

Приспів.

– Ой, не дам, не дам, не велів Адам.

Дунаю!

Приспів.

Дівка Марія в саду стерегла солодких яблук.

Дунаю!

Приспів.

Прийшов до неї миленький її.

Дунаю!

– Ой, подай, подай солодких яблук.

Дунаю!

Приспів.

– Ой, подам, подам, бо звелів Адам.

Дунаю!

Приспів.

За цим же словом бувай здорова, дівко Маріє!

Дунаю!

Приспів.

Свята провести, других діждати.

Дунаю!

Приспів.

А третіх діждеш – заміж підеш.

Дунаю!

Приспів.

ПРИМОВКА

*Який цей хліб, житній чи пшеничний,
Щоб такий був хазяїн гречний та величний
Перед князями,
Перед панами,
Перед хорошими молодцями!
А ваша річ, колядники,
Поскидайте шапочки
Та й кажіть: «Дай, Боже!»*

Ой, пливе лист

Ой, пливе лист по Дунаю,
На тім листі три підписи:
Один підпис – ясний місяць,
Другий підпис – ясне сонце,
Третій підпис – ясні зірки.
Ясний місяць – сам господар!
Ясне сонце – господиня!
Ясні зірки – їхні дітки!
Щедрий вечір, святий вечір!

ЧЕРЕЗ ГОРУ, ЧЕРЕЗ КРЕМ'ЯНУЮ

Через гору, через крем'яну,
Тудою ішла стежка зоряна.
Там рясна-красна росла калина.
А ще найкраща Марія в батька
З водою ішла, а за нею йшов королів синок:
– Пожди-погоди, гречная панно,
Відгадай мені три загадочки.
Як відгадаєш – то моя будеш,
Не відгадаєш – батькова будеш.
Ой що ж то росте та без кореня?
Ой що ж то цвіте та без синя цвіту?
Ой що ж то горить та без полум'я?
– А камінь росте та без кореня,
Папороть цвіте без синя-цвіту,
Синій каменю – без полуменю!
За цим же словом бувай здорова,
Гречная панно, панно Маріє!
Добривечір!

ОЙ ХВАЛИЛАСЯ БІЛА БЕРЕЗА

Ой хвалилася біла береза:
– А в мене віття гнучке-високе,

Тонке-високе листям широке;
А в мене кора, як папір, біла;
А в мене коріння – аж до каміння!
Ой не хвалися, біла березо,
Бо ж не ти те віття викохала.
Розвили листя буйнесенькі вітри,
Облили кору дрібненькі дощі,
Підлила коріння бистрая вода.
Ой хвалилася гречная панна, панна Марія:
– А в мене личко, як те яблучко,
А в мене коса – аж до пояса.
Ой не хвалися, гречная панно, панно Маріє,
Бо не ти ж тую косу викохала,
Кохали її ненька старенька, сестра рідненька.
Добривечір!

БІДНА ВДОВА

Чи вдома, вдома та бідна вдова?
– Що ж вона діє?
– Золото віє?

Ой дай же ти нам хоч одвірочки,
Хоч дві жменьочки!

ЧОРНА ХМАРА

Ой там за ліском,
Там чорна хмара.
Ой то не хмара,
То ж коней пара.
Там пан Іванко
Коником грає,
Військо збирає.
Як зібрав військо –
Аж землі важко.
Ой там б'є та б'є

Вийшли до нього
Царі-городці,
Славні молодці,
Вивели йому
Коня в наряді.
А він на тєє
Ані поглянув,
Шапочки не зняв,
Не подякував,
Шаблею махнув,

На царів-город,
Що царів-город
Аж здвигнеться.
Вийшли до нього
Царі-городці,
Славні молодці,
Винесли йому
Миску червінців.
А він на теє
Ані поглянув,
Шаблею махнув,
Військо привернув.
Ой той б'є та б'є
На Царів-город,
Що Царів-город
Аж здвигнеться!

Військо привернув.
Ой там б'є та б'є
На Царів-город,
Що Царів-город
Аж здвигається.
Прийшли до нього
Царі-городці,
Славні молодці,
Вивели йому
Панну-царівну.
А він на теє
Бардзо поглянув,
Шаблею махнув-
Військо відвернув,
Шапочку здійняв
Ще й поцілував!
Добривечір!

ОЙ РАНО-РАНО КУРИ ЗАПЛИ

Ой рано, рано кури запіли,
А ще раніше пан Іван встав,
Лучком забряжчав, братів пробуджав:
– Вставайте, браття, коні сідлайте,
Хортів скликайте,
Бо поїдемо в чистеє поле на полювання.
Ой там я назнав куну в терені, пану в теремі,
Ані царівну, ні королівну, батькову дочку,
Як паняночку!
Добривечір!

ОЙ ТАМ ЗА ЛІСОМ, ЗА ДУБИНОЮ

Ой там за лісом, за дубиною,
Там оре плужок восьмириною.
А за тим плужком – Іван з батіжком.
Прийшла до нього матінка його:

– Ой, ори, ори, синку, дрібненьку скибку
Та посіємо жито й пшеницю, всяку пашницю,
Та зберем женців-сімсот молодців
Та нажнемо кіп, як небесних зір,
Та складемо стіжок, як ясний місяць,
Та складемо другий, як ясне сонце!
Стіжечок гречки – на пиріжечки,
Стіжечок пшениці – на паляниці,
Стіжечок проса – щоб не ходила мати боса!
А ще стіжечок вівса! Вже й колядка вся!
Добривечір!

ПАНЕ ГОСПОДАРЮ!

Пане господарю,
Вставай з постелі, відчиняй двері,
Застеляйте столи все тисовіі,
Клади калачі з ярої пшениці.
Бо буде в тебе три гостоньки:
А перший гість – ясен-місяцю,
А другий гість – ясне сонечко,
А третій гість – дробен дощичок.
– Чим ся похвали, ясен-місяцю?
– А як я зійду темної ночі,
То зрадується всяк звір у полі,
Гість у дорозі.
– Чим ся похвали, ясне сонечко?
– А як я зійду в неділю раненько,
То зрадується весь мир християнський,
Дітки маленькі, в садок ідучи, квітки несучи.
– Чим ся похвали, дрібен-дощику?
А як я зійду три рази в маю,
То зрадується жито й пшениця,
Всяка пашниця!
Добривечір!

БІГЛА ТЕЛИЧКА ЧЕРЕЗ БОРОЗНИЧКУ

Бігла теличка
Через борозничку
Та в дядьків двір.
Я вам, дядьку, заколядую, –
Вишневий пиріг!

Як не винесете пирога,
То візьму вола за рога,
Волом буду робити,
Рогом буду трубити:
«Ту-ру-ру-ру!».

ЩЕДРІВКИ

ОЙ У ПОЛІ КРИНИЧЕНЬКА

Ой у полі криниченька,
Коло неї травиченька.
Там Іванко коня пасе,
Пасе, пасе, напуває,
Ще й співає, в дуду грає.
Прийшла до нього матіночка:
– Хто ж тебе, синку, цих пісень наспівав?
– Любило мене аж три дівчини:
Одна любила – коня купила,
Друга любила – дудку купила,
Третя любила – пісень навчила.
Добривечір!

ПРИЛЕТІЛА ЩЕБЕТУШКА

Прилетіла щебетушка,
Сіла собі на віконці,
Сіла, стала щебетати, господаря викликати:
– Вийди, вийди, господарю, подивися на кошару,

Чи всі вівці покотились, чи ягнята породились?
А ягнятка карновушки та скакали коло грушки,
А баранці круторогі та скакали по оборі –
Гоц – коц – коц – коц!

ОЙ У ПОЛІ КРИНИЧЕНЬКА

Ой у полі криниченька,
Коло неї – травиченька.
Там Іванко коня пасе,
Пасе, пасе, напуває,
Свою неньку викликає.
Прийшла до нього мати його:
– Сідлай, синку, кониченька
Та й поїдем до вістонька.
У містонько – по дівоньку.
Там дівонька хорошая,
Хорошая, багатая:
У суботу – в оксамиті,
А в неділю – в сріблі, злоті.
Добривечір!

ОЙ, КОЗО, КОЗО, КОЗО-НЕБОГО!

Ой козо, козо, козо-небого!
Потупцюй зі мною отут немного:
Де коза ходить – то там хліб родить;
Де коза ногою – там жито копою;
Де коза рогом – там жито стогом!

ВЕСНЯНКИ

ВЕСНЯНИЙ ШУМ

Виорю я нивку, широку та довгу,
Посію я гречку, чорну та чорну.
А у гречки – золоті вершечки,
А в пшениці – золоті косиці.
Ану, дівки, станьте, гадайте,
Станьте, гадайте, шума заплітайте.
А в нашого шума – зелена шуба.
А шум шумить по діброві,
А шумиха рибу ловить:
Що зловила – те й пропила,
Дівці шуби не купила.
Пожди, дівко, до вівторка,
Буде шуба ще й чемірка,
Буде шуба ще й чемірка,
Ждала дівка до вівторка,
З'їла дідька, не чемірку.
Пожди, дівко, до середи,
Буде шуба ще й наряди.
Ждала дівка до середи.
З'їла дівка не переди.
Пожди, дівко, до п'ятниці,
Буде шуба ще й задниці.
Ждала дівка до п'ятиці,
З'їла дівка не задниці.
Пожди, дівко, до суботи,
Буде шуба ще й чоботи.
Ждала дівка до суботи,
З'їла дідька – не чоботи.
А шум шумить по діброві,
А шумиха рибу ловить:
Що зловила – те й пропила,
Дівці шуби не купила.

РОЗІЛЛЯЛИСЬ ВОДИ НА ЧОТИРИ БРОДИ

Розлилися води на чотири броди.

Приспів:

Гей, дівки!

Весна-красна,

Земля зелененька.

А в першому броді соловей щебече.

Приспів.

А в другому броді зозуля кувала.

Приспів.

А в третьому броді дівчина плаче.

Приспів.

Соловей щебече, зеленої трави кличе.

Приспів.

Зозуля кувала, садки розвивала.

Приспів.

Дівчина плакала – за нелюба йшла.

Приспів.

НАСТОЧКА

Ой у полі кладочка, кладочка,
Там стояла Насточка, Насточка,
Решетом воду носила, носила,
Дібровоньку гасила, гасила.
Скільки в решиті водиці, водиці,
Скільки в хлопців правдоньки, правдоньки,
Ой у полі кладочка, кладочка,
Там ходила Насточка, Насточка,
Цебром воду носила, носила,
Дібровоньку гасила, гасилальки.
Скільки в цебрі водиці, водиці,
Стілки в дівці правдиці, правдиці.

ДРАГОЛЮБ

Я посію драголюб.
Десь узявся мій нелюб,
Пустив коня в драголюб.
А я коня зайняла
Та й до пана одвела:
– Ой, пане, мій паночку,
Суди мені правдочку:
Мені буде нелюб мій,
Мені буде сивий кінь?

Я посію драголюб.
Десь узявся милий мій,
Пустив коня в драголюб.
А я коня зайняла
Та й до пана одвела:
– Ой, пане, мій паночку,
Суди мені правдочку:
– Тобі буде сивий кінь,
Мені буде милий мій!

ОЙ ДІД ЛАДО

– А ми поле виорем, виорем.
Ой, дід Ладо, виорем, виорем.
– А ми просо посієм, посієм.
Ой, дід Ладо, посієм, посієм.
– А ми коня займемо, займемо.
Ой, дід Ладо, займемо, займемо.
– А ми коня викупим, викупим.
Ой, дід Ладо, викупим, викупим.
– А ми дамо сто рублів, сто рублів.
Ой, дід Ладо, сто рублів, сто рублів.
– А ми сто рублів не візьмем, не візьмем.
Ой, дід Ладо, не візьмем, не візьмем.
– А ми дамо парубка, парубка.
Ой, дід Ладо, парубка, парубка.
– А ми дамо дівчину, дівчину.
Ой, дід Ладо, дівчину, дівчину.
– Ми дівчину візьмемо, візьмемо,
Ще й додачі додамо, додамо.
– У нас дівка в жадобі, в жадобі,
В сосновому кадубі, кадубі.
– А ми кадуб займемо, займемо,
А дівчину візьмемо, візьмемо.

ВЕСНЯНІ ІГРИЩА

ОЙ ТАК, ТАК

Ой як, як, ой як, як із нелюбом походити?
Ой так, так, ой так, так!
Ой як, як, ой як, як із нелюбом говорити?
Ой так, так, ой так, так!
Ой як, як, ой як, як із нелюбом обійнятись?
Ой так, так, ой, так, так!
Ой як, як, ой як, як із нелюбом поцілуватись?
Ой так, так, ой так, так!
Ой як, як, ой як, як із миленьким походити?
Ой так, так, ой так, так!
Ой як, як, ой як, як із миленьким говорити?
Ой так, так, ой так, так!
Ой як, як, ой як, як із миленьким обійнятись?
Ой так, так, ой так, так!
Ой як, як, ой як, як із миленьким поцілуватись?
Ой так, так, ой так, так!

Зауваження

*В середині дівчачого кола дві дівчини,
ходячи в парі, пританцюювали,
рухами й на мігах показують, як саме це робиться.*

ПЕРЕПІЛКА

А в нашої перепілки та головка болить.
Приспів:
*Тут була, тут була перепілочка,
Тут була, тут була ясно зірочка.*
А в нашої перепілки білі ручки болять.
Приспів.
А в нашої перепілки та ніженьки болять.
Приспів.
А в нашої перепілки та старий муж іде.
Приспів.

Та на нашу перепілку він нагайку несе.

Приспів.

До нашої перепілки молодий муж іде.

Приспів.

Для нашої перепілки ...несе.

Приспів.

Зауваження.

Дівчина в центрі дівчачого кола й на мітах показують то свій біль, то своє горе, то радість, відповідно до слів пісні.

ЗАЙЧИК

А в нашого зайчика
Та головка болить.
А в нашого зайчика
Сірі п'ятки болять.
Зайчику, скоком-боком,
Візьми собі дівчину
З карим оком.

Візьми собі полину—
Покрий собі голову,
Візьми собі м'ятки —
Попар собі п'ятки.
Зайчику, повернся,
Візьми собі дівчину —
Викрутися!

*Зауваження. Дівчина в центрі кола під спів дівчат танцює, показуючи на «хворі» місця.
Потім хватає одну із дівчат, вириває її з кола і стає на її місце. Далі «зайчика» грає вже ця, вирвана з кола, дівчина.
Ігрище продовжується, поки не надокучить.*

КОСТРУБОНЬКА

Хор дівчат:

Бідна моя головонька,
Нещаслива годинонька,
Ой що ж бо я наробила,
Кострубонька розгнівила!
Вернись, вернись, Кострубонько,
Стань зі мною до шлюбоньку!

Наречена Кострубонькова:

Чи не бачили мого Коструба?

Одна з дівчат:

Поїхав у чуже село свататися!

Хор дівчат:

Бідна моя головонька,
Нещаслива годинонька,
Ой що ж бо я наробила,
Кострубонька розгнівила!
Вернись, вернись, Кострубонько,
Стань зі мною до шлюбоньку!

Наречена Кострубонькова:

Чи не бачили мого Коструба?

Одна з дівчат:

Поїхав рушники брати!

Хор дівчат:

Бідна моя головонька,
Нещаслива годинонька,
Ой що ж бо я наробила,
Кострубонька розгнівила!
Вернись, вернись, Кострубонько,
Стань зі мною до шлюбоньку!

Наречена Кострубонькова:

Чи не бачили мого Коструба?

Одна з дівчат:

Поїхав розкидатися (тобто, щоб розірвати сватання).

Хор дівчат:

Слава тобі, Лем-Боже,

Таки ж мене Коструб візьме,
Вернись, вернись, Кострубоньку,
Стань зі мною до шлюбоньку!

ПЕТРІВЧАНІ ПІСНІ

ОЙ, ПЕТРЕ, ПЕТРЕ-ІВАНЕ

Ой, Петре, Петре-Іване,
Вже ж твоя петрівочка минає,
А Марія чоловіка не має.
Ой нащо тобі, Маріє, чоловік,
Як у тебе (ім'ярек) на весь вік.

А ПЕТРІВОЧКА – МАЛА НІЧКА

А Петрівочка – мала нічка,
Не виспалася невісточка,
До череди гнала та й задрімала,
На пеньки пальці розбивала,
На терен очі повиймала.

ОЙ СВАРИЛИСЯ ТА СВЯТИЙ ПЕТРО ЩЕ Й СВЯТИЙ ПАВЛО

Ой сварилися святий Петро
Ще й святий Павло.
Ой сварилися та змагалися.
А Петро каже, що небо більше;
А Павло каже, що земля більша.
Ой не сварімось, ой не змагаймося,
А скажімо Гилії, нехай зміряє небо і землю.
Небо менше, бо скрізь рівненьке,
Земля велика – гори й долини.

Значна кількість – 55 українських народних пісень.

ОЙ НІКОМУ ТАК НЕ ГОРЕ

Ой нікому так не горе,
Як тим бідним мужикам:
Все ж то роблять та
працюють
Розпроклятим тим панам.
Ой ти, пане, лягай спати,
Лягай спати, не думай,
А ви, хлопці молодії,
Собирайтесь за Дунай.
Прокинувся та пан вранці,
З ним проклятий голова,
Оглядівся до шкатулі:
Тисячі рублів нема.
– Ой, ти, соцький,
Давай пошту,
Давай коні вороні

Та поїдем доганяти
Славні хлопці молоді.
Ой догнали славних
хлопців,
Та догнали на Дону.
– Ой, вертайтесь, славні
хлопці,
Ой, верніться додому.
– Не вернемось, ти ж наш
пане,
Бо не маєм до кого.
Не вмів, пане, шанувати
Здоровлячка нашого.
– Ой верніться, славні
хлопці,
Я ж вас буду шанувать,
Рано, вечір і полудень
Медом, вином напувать!

ОЙ, МОРОЗЕ, МОРОЗЕНКУ!

Ой, Морозе, Морозенку,
Ой ти, славний козаче,
За тобою, Морозенку,
Вся країна плаче.
Заплакала Україна
Та й гордеє військо,
Заплакала Морозиха
Та ідучи на місто.

– Не плач, не палач,
Морозихо,
Не плач, не журися,
Іди з нами, козаками,
Мед-вина напитися!
– А вже ж мені, пане-
браття,
Мед-горілка не п'ється:
За царськими воротами
Турок з веньгіром б'ється.

Б'ється сутки, б'ється другі,
А на треті відступає.
Таки турок та веньгіра
Та навек побиває.

ГЕЙ У НЕДІЛЮ РАНО-ПОРАНЕНЬКУ

Гей, у неділю рано-пораненьку,
Ой там збирав женців Коваленко:
– Гей, ой женіть женці, розженітеся, –
На чорную хмару оглядайтеся,
Гей із-за гори та орда іде,
А попереду орди Коваленко йде:
Гей, руки й ніжки та заковані,
А карії очі та й заплаканії.
Гей, ой десь мене та й Господь побив,
Що в неділю рано серпи зубив.
Гей, десь мене та Господь покарав,
Що в неділю рано женці збирав.

САВА ЧАЛИЙ

Ой був собі старий козак на прізвисько Чалий.
Він згодував сина Саву ляшенькам на славу.
Ой поїхав той пан Сава до короля в гості,
Не знав же він і не відав запорожців злості.
Як приїхав той пан Сава із гостей додому,
Питається челядоньки, чи все гаразд дома?
– Ой все grazd, пане Саво, скаржитись нінащо,
Виглядають запорожці із-за гори часто.
– Нехай вони виглядають, я ж їх не боюся,
А прийдуть, вражі сини, горілки нап'ються!
Ой сів Сава кінець столу, дрібні листи пише,
А Савина молоденька дитину колише.
Як написав дрібні листи та й став їх читати,
Показує – в чорній стопі буду гостей мати.
А як вийшов той пан Сава, ще сніг по коліна!
Ще є скоро гості будуть, бо ще зима біла.
Біжи, хлопче, біжи, милий, та вточи грілки,
Нехай вип'ю за здоров'я коханої жінки.
Біжи, хлопче, біжи, малий, та вточи ще й пива,

Нехай вип'ю за здоров'я маленького сина!
Біжи, хлопче, біжи, малий, та вколупай меду:
Тяжко-важко на серденьку, голову не звезду.
Пішов хлопець, пішов малий меду колупати.
Обступили запорожці кругом його хати:
– Здоров, здоров, пане Саво, а як ти ся маєш?
Далекії гості маєш, чим ти їх приймаєш?
– А, здорові, запорожці, прошу вас сідати!
Ось дав мені Господь сина, буду в куми брати.
– Було б тобі, пане Саво, тоді кумувати,
Як ходив ти по країні церкви грабувати.
Ой кинувся той пан Сава до ясної зброї.
Та підняли пана Саву на три списи вгору,
Та підняли пана Саву на три списи вгору,
Та вдарили пана Саву в поріг головою.

КАРМЕЛЮК

Повернувся я з Сибіру.
Та не маю долі,
Хоч, здається, не в
кайданах,
Але не на волі.

Зібрав же я славних
хлопців
Одне до одного,
Виглядаєм при дорозі
Ждать подорожнього.

Аж ось іде сам владика:
– А здорові, хлопці!
Вони ж йому відповідають:
– Благослови, отче!

Та дайте нам сорок
тисяч,
Бо нам стільки треба,
Як замолиш рай
небесний,
Там грошей не треба.

Підняв же він руки
вгору
Та й виймає гроші,
Оглянеться кругом
себе:

– Всі хлопці хороші!..

В багатого відбираю,
Убогому даю,
І сам собі так думаю,
Що й гріха не маю.

ОЙ ЛЕТІЛА ГУСКА, В ОЧЕРЕТІ ВПАЛА

Ой летіла гуска, в очереті впала,
А місяця февраля панщина пропала.
Панщина пропала – аж гори тряслися,
А за нею економи: “Панщино, вернися!”
– Не вернуса, панове, бо не маю часу,
Було б мене шанувати із першого разу.
Було б мене шанувати та не напувати,
Було б мене на собаки та не проміняти!
Пішли ж наші економи пшениченьку жати,
А за ними – паничі, – колоски збирати.

ОЙ ЛЕТІЛИ ОРЛИ З ДАЛЕКОЇ ГОРИ

Ой летіли орли з далекої гори,
Заплакали славні хлопці, сидячи в неволі.
Ой як заплакали ще й заголосили:
– У кого ж ми, панни-браття, цього заслужили?
Чи в господа Бога, чи в своєї громади,
Що нас, таких молоденьких, забрила в солдати?
В солдати забрила ще й покарували,
І на руки, і на ноги кайдани наклали,
Кайдани наклали, пошту загадали:
– Давай, соцький, давай пошту – коні воронії
Та повезем до прийому хлопці молодії.
Ой тікали хлопці битими шляхами,
А за ними ціла рота та все з палашами!
– Ой, ви, солдатушки, ви, наші дядюшки,
Не бийте нас і не лайте, тільки научіте!
Обізвався солдат аж у п’ятій роті:
Нема правди і в солдатах бідному сироті.
Не було обіду, не буде й вечері,
Із краяли біле тіло сьогодні на вченні.

ОЙ ПІД САДОМ-ВИНОГРАДОМ СТЕЖЕЧКА ЛЕЖАЛА

Ой під садом-виноградом стежечка лежала.
Туди мати свого сина в військо виряджала.
Виряджала, проводжала в далеку дорогу,
А вдовиний син хороший в зеленім жупані.
На сивому коні грає в зеленім жупані:
«Либонь же я повернувся аж до своєї пані».
Ой підїхав під ворота до нової хати,
Та не вийшла дівчинонька, вийшла її мати,
Взяла коня за повіддя та й просить до хати,
А він же їй відповідає: «Прощай, моя мати!
Прощай, прощай, моя мати, не будеш видати,
Бо поїду в чисте поле турка воювати,
Своїм тілом білесеньким ворон годувати,
А кровлею червоною моря доливати,
А кровлею червоною моря доливати,
А кісткою козацькою яри заповняти».

ЛЕТИТЬ ВОРОН З ЧОРНИХ СТОРОН

Летить ворон з чорних
сторон,
Ой та й літаючи кряче.
Ой сидить сіромах над
канавою
Та й жалібненько плаче:
– Тепер тобі, молодий
козаче,
Та більше не козакувати,

Дали тобі та залізну лопату
Та канаву копати!
Ой, поздоров, Боже, царя
Костянтина
Ще й царицю Катерину,
Що нас випускає з тяжкої
неволі
Та на час, на годину.

ОЙ, ЗДОРОВ, ЗДОРОВ, ТОВАРИШУ МОЙ!

Чи давно прийшов із війська домой!
– Недавно прийшов, ще й году нема,
Сам я не знаю, де доля моя?
А моя доля та й а риночку,

П'є на риночку мед-горілочку!
Товаришу мой, ой ти рідний брат,
Не ходи туди, куди я ходжу,
Не люби того, кого я люблю,
Бо візьму каменя – голову проб'ю!
Товаришу мій, ой ти, рідний брат,
Не йди на мій двір, бо ти – любий вор.

У ДОЛИНІ ВОГОНЬ ГОРИТЬ

У долині вогонь горить,
А коло нього розбой лежить,
А коло розбою дівка ходить
Та в правій руці коня
водить.
Та один каже: «Зарубаймо!»,
Другий каже:
«Розстріляймо!»,
Третій каже: «Розпитаймо!»
– Ой, з якого ти, дівко, села?
Та якого ти, дівко, роду?
– А я з села Гусиного,
А із роду вдовиного,
Бо моя мати вдова була.

Та аж три вона дочки мала,
Та всіх трьох вона згодувала.
А найстаршая заміж пішла,
А середня втопилася,
А найменша зблудилася.
Та ще трьох вона синів мала
Та всіх трьох вона згодувала,
Та всі три вони їй зросли,
Та всі три вони в розбой
пішли.
– Ой слава Богу допитався
Та іще й гріха не абрався!
Помоліться, брати, Богу,
Щоб вивести сестру на дорогу

ОЙ НА МОРІ СУДНО, ПОЗОЛОЧЕНЕ ДНО

А на тому судні сімсот двадцять молодців,
А між тими молодцями один Ваня молодець,
Чорні кудрі розчесав, на потилицю заклав.
Як до берега дійшов, до вдовиченки зайшов:
– Здрастуй, вдова-молодице, ой чи любиш ти мене?
– Ой чи люблю, чи не люблю і сказати не могу.
Вийняв Ваня гострий меч та зняв голову їй з плеч.
Покотилась голова так, як маківочка,
Вилетіла з ню душа так, як ластівочка.

ТЕРЕН, МАТИ, ТЕРЕН, КОЛО ХАТИ

Терен, мати, коло хати
Нема кому обірвати.
Треба Ваню попросити,
Щоб той терен обтрусити

Терен, мати, коло хати,
А віконниці отворяються.
Кого люблю – поцілую,
Аж губоньки злипаються.

ОЙ НА СИНЬОМУ МОРІ СТОІТЬ КАМІНЬ МАРМУРОВИЙ

Ой на синьому морі стоїть камінь мармуровий,
А на тому мармурові сидить козак чорнобровий в сопілочку грає,
Молодую дівчиноньку та й на мислі має.
А дівчина, як почула, тяжко, тяжко так зітхнула
Та вирвала з рожі квітку коло зеленого дуба:
–А я піду та втоплюся, а не піду за нелюба,
Бо в нелюба гіркі губи, як гіркий полиночок,
А у мого миленького, як солодкий медочок.

ЗАПОРОЖЕЦЬ, МАТИ, ЗАПОРОЖЕЦЬ

Запорожець, мати,
запорожець
Вивів мене босую на
морозець.
Вивів мене босую кругом
хати,
Стали мені ніженьки
прикипати,
Стали мене сльозоньки
обливати.
-Уповала, мати, на коничка,
Я ж думала буду
полковничка.
Уповала, матінко, на
кирею,
Я ж думала буду попадею.

Мені той морозець та й
байдуже:
Люблю запорожчика та й щ
й дуже!
– Ой на що ж ти доню
уповала,
Що ти запорожчика
покохала.?
Я ж думала буду панувати,
З ніжок черевичок не
скидати,
Меду, вина, чаю не
спивати,
А тепер прийшлося
орювати,
В чистім полі жито жати
Ще й малу дитину
колисати.

САМА ШИЛА, САМА ПРЯЛА

Сама шила, сама пряла,
Сама з собою розмовляла:
Чи жить краще за тим паном, за полковником,
Чи жить краще за злодієм, за розбійником?
За злодієм краще жити, бо нічого не робити,
Бо нічого не робити, тільки їсти, спати й пити.
Ведуть коней: хто по двоє, хто по четверо,
А мій милий чорнобривий разом семеро веде.
На восьмому сам сидить, на восьмому сам сидить,
На восьмому сам сидить, поводок в руці держить.

РОЗПИВСЯ КОЗАК, РОЗГУЛЯВСЯ

Розпився козак, розгулявся,
А під ним сивий коник
розгулявся
Та й у синє море увігнався.
А козак в синім морі потопав
Та на три бережечки виринає,
Та на свого батенька все гукає.

А отець по бережку все
гвалтує:
– Чом ніхто мого сина не
чує?
Ой охота, синочку,
охотонька.
А тепер пропадає головонька.
– Не загину я, батько, не
згину,
Та кого вірно люблю, не
покину.

У ПОЛІ ВЕРБА, ПІД НЕЮ ВОДА

У полі верба, під нею вода,
Там дівчина руту поливала,
Сама молода.
Дівка од води, козак до води:
– Постривай же, молода
дівчино,
Дай коню води!
– Не великий пан, напоїш і сам,

Бо він тебе вб'є.
– Я не стережусь, бо я не боюсь,
Білою ручкой, золотою обручкою
Та й оборонюсь.
– Дівчина моя, сідай на коня,
Та поїдем в чисте поле
До мого двора.
– А в тебе двора – нема ні кола,

Зимна коса, і дівчина боса,
В ніженьки холодно!
– Дівчино моя, та напій коня,
А дай, Боже, осені діждатись –
Чоботи куплю.
– Не купуй мені, а купуй собі,
Бо є у мене рідні батько й мати,
То й куплять мені.
– Кінь води не п'є, копитами
б'є,
Стережися, молода дівчино,

При долині три кущі калини
Та й то не твоя.
– Дівчино моя, ти ж там не
була,
Тільки мені, хлопцю молодому,
Сраму завдала.
– Хоч я й не була, то сестра
була,
Вона мені, молодій дівчині,
Правду сказала.

ОЙ У ПОЛІ КРИНИЧЕНЬКА ЗА ЧОТИРИ ГОНІ

Ой у полі криниченька на чотирі гони,
Там козаки молодії напували коні.
Там дівчина воду брала, руту поливала.
На козака дивилася, оченьки зірвала.
– Голуб, мати, коло хати, голуб пролітає!
– Давай, доню, принадоньки, нехай привикає!
– Яку ж йому, моя мати, принаду давати?
– Насип пшінця по колінця, водиці по крильця.
– Не той, мати, сийий олуб, що крильми літає,
А той, мати, сивий голуб, що коником грає.
– Давай, доню, принадоньки, нехай привикає,
– Яку ж йому, моя мати, принаду давати?
– Вари рибку осятрину, давай вечеряти!
Стели постіль тонку білу, хай лягає спати,
Праву ручку під головку, лівою обняти.

ОЙ У ПОЛІ ЖИТО, КОЗАЧЕНКА ВБИТО

Ой у полі жито, козаченька вбито,
Чарівною китайкою личенько покрито.
Ой вийшла дівчина із нової хати
Та й підняла китаєчку та й стала плакати.
Ой вийшла другая з карими очима
Та підняла китаєчку та й заголосила.
А третя вийшла з чорними бровами

Та підняла китаєчку, краяла словами:
«Бодай тії чари із полиці впали,
Вони ж мого козаченька із світу зігнали!
Було ж не ходити, нас трьох не любити.

ОЙ У ПОЛІ ДВІ ТОПОЛІ

Ой у полі дві тополі,
Вітер ними перехитує.
А в козака дві дівчини,
Одна одну перепитує.
– Сеструнечко,
подруженько,
Чи була ти та на вулиці,
Чи бачила, чи виділа
Непутнього жениха мого?
– Ой, бачила і виділа
Ще з ним трошечки
посиділа.

Тяжко зітхав, часто питав:
«Чом ти друга не виходила».
– Ой, на тобі, подруженько,
На рукава полотенечко,
Не розлучай мене з милим,
Не розбивай мого серденька!
– Ой, на тобі, сеструнечко,
Ще до того три шаги плати,
Не хочу, подруженько,
Сокупнього жениха мати.

ОЙ У ПОЛІ СІНО ТИХЕНЬКО ПРИСІЛО

Ой у полі сіно тихенько присіло,
Ой десь моє закохання вечеряти сіло.
Нехай вечеряє, ой що воно має,
Щасливая доріженька, куди подумає.
– По садочку ходжу, кониченька воджу,
Ой чого ж я, моя мати, нежонатий ходжу?
– Оженися, синку, бери собі жінку,
Та не бери у вдовиці дочки-одиниці.
Бо вдовина дочка, то ж бо не рівня,
Ходить собі по риночку, як та королівна.
Прийшов під віконце: «Добрий вечір, пане,
Видай дочку-одиницю восени за мене!»
– Шкода, шкода, синку, статешного слова,
Моя дочка-одиниця не ночує вдома.
– Не пожалій, мати, штирі воли дати,

Навчу дочку-одиначку вдома ночувати.
Нагайка-дротянка сріблом-злотом вшита
Буде мила-чорнобрива сім раз на день бита.
Нагайка-дротянка з кілка не звисає,
Шовковая хустиночка від сліз не висихає.

ОЙ У НАШІЙ КРАЇНІ ТА СЛУЧИЛАСЬ НОВИНА

Ой у нашій країні случилась новина:
Підманула Катерина козацького сина:
– Кидай батька та матір, я покину свої діти
Та поїдем до міста з міщанів глядіти.
Ой оре Семен, оре сірими волами,
Виглядає Катерину з чорними бровами.
Ой оре Семен, оре та на шлях поглядає:
Чужі жінки обід несуть, а моєї немає!
Ой дібрався Семен до рідної хати:
– Дітки ж мої дрібнесенькі, а де ж ваша мати?
– Ой, пішла наша мати та у поле льон брати,
Ой щось вона говорила, що вона нам не мати.
Ой пішла наша мати та у луг по калину,
Ой щось вона говорила, що вона нас покине.
Ой пішла ж наша мати та в ліс по корови,
Ой щось вона говорила: «Будьте, діти здорові!»
Ой ударився Семен та до кованої скрині –
Нема грошей і намиста, нема й господині.
Ой ударився Семен та об поли руками:
«Дітки ж мої дрібнесенькі, пропав же я з вами!»

ТУМАН ЯРОМ, ТУМАН ДОЛИНОЮ, ТУМАН ПОКОТИВСЯ

Туман яром, туман долиною, туман покотився.
За туманом нічого не видно, ніякого сонця.
Тільки видно, тільки завидати зеленого дуба.
Того дуба, під котрим дівчина стояла.
Ой як вона із парнем стояла, речі говорила:
– Ой, ти парень, ой, пареньочок, не женися годочок,

Нехай зросте красная дівчина хоч один вершочок!
Не послухав теї речі Ваня та взяв оженився.
Не взяв же він красної дівиці, а взяв удовицю.
А вдовиця, не те що дівиця: білу постіль слала.
Ой як вона білу постіль слала, плакала-ридала:
– Як була я та за першим мужем, жила-нажилася,
А з тобою, такий-сякий Ваня, горя набралася!

ГЕЙ, УСТАНУ Я В ПОНЕДІЛОК РАНЕНЬКО

Гей, устану я в понеділок раненько,
Гей, та вмиюся хорошенько-біленько,
Гей, та як сяду я тонке рунечко прясти,
Гей, та не дам я волоконцеві впасти,
Гей, я ж то думала, що то сонечко сходить,
Гей, а то милий та на риночку ходить,
Чужу милу та за рученьку водить.
Гей, чужу милу та цілує-милує,
Гей, а на мене дротяну плетть готує.
Гей, горе, горе, як чужая країна,
Гей, а ще гірше, як невірна дружина:
Гей, вона ізсушила, зв'ялила,
Гей, вона мене з білих ручок звалила.

ГЕЙ, ЖУРАВКУ, ЖУРАВКУ...

Гей, журавку, журавку,
Чого кричиш до ранку?
– Як же мені не кричати,
Ніде дружка не видати.
Ой піду я до лужка,
Чи не знайду де дружка?

Кругом лужка обійшла,
Ніде дружка не знайшла.
Вирву з клена листочок
Та прикрию слідочок,
Щоб слід пилом не припав,
Щоб мій милий не зблукав.

ОЙ ПОЇХАВ САВРАДИМ

Ой поїхав Саврадим
У поле орати,
Саврадимка, його жінка, –
До корчми гуляти.
Гуляла, гуляла.
Поки не впилася.
Наїлася борщу-каші –
В поле потряслася.
Витягає Саврадим
Зморену кобилу,
Запрягає у борінку
Жінку свою милу:
– Соб-цабе, моя мила,
Заволочи просо,
Щоб ходила,
Як веліли,
Не простоволоса!
Випрягає з борозни -
Запрягає в рало:
– Соб-цабе, моя мила,
Ще додому рано!
Випрягає з рала –
Як помер Саврадим

Запрягає у візок:
– Соб-цабе, моя мила,
Ще поїдем у лісок!
Як поїхав Саврадим із ліска
додому,
То поставив Саврадимку
На житню солому.
Соломи не їла,
Пити захотіла,
Напилася із калюжі –
Лягла й захворіла.
Як заслаб Саврадим
Та й на ліжку лежить.
Саврадимка, його жінка,
Не спитає, що болить.
Та й на лавці лежить.
Саврадимка, його жінка,
По горілку біжить.
І горілку несе, і музики веде!
«Тепер, – каже, – Саврадима,
Не боюся тебе!»
Як за гробом ішла, то заплакала,
Як від гроба ішла, то засваталася.

ЗАБОЛІЛА ГОЛОВОНЬКА, ЛИБОНЬ ЖЕ Я ВМРУ

Заболіла головонька, либонь же я вмру,
Підіть, мені приведіте дівчину мою.
Поставив я та церковцю посеред села,
Усі дівки посходились – моєї нема!
Поставлю я коршомочку посеред села,
Чи не вийде погуляти дівчина моя.
Поставив я коршомочку посеред села,
Усі дівки посходились, моєї нема!
Викопаю криниченьку в вишневім саду,

Чи не прийде дівчинонька рано по воду?
Через моє подвір'ячко стежечка лежить,
Туди моя дівчинонька по воду біжить.
Беру в неї відеречка – вона не дає,
Даю їй перстенечка – вона не бере!
А вже ж з теї криниченьки орли воду п'ють,
А вже ж мою дівчиноньку до шлюбу ведуть.
Один веде за рученьку, другий – за рукав,
А третьому серце в'яне: любив, та не взяв.
Як привели до церковці: «Тепер ти моя!»
Вона стала, відказала: «Ще ж бо й не твоя!»
А як стали на рушничку: «Тепер ти моя!»
Вона стала, відказала: «Ще ж бо й не твоя!»
А як зв'язав піп рученьки: «Тепер ти моя!»
Вона стала, заплакала: «Знаю я й сама!».

КОЛО МЛИНА ЯВОРИНА Й ЧЕРВОНА КАЛИНА

Коло млина яворина й червона калина,
Захотіла погуляти молода дівчина.
«Ой дай мені, моя мати, червоні кісники,
Нехай вийду, погуляю, хоч раз на музики.
Ой дай мені, моя мати, вишиту сорочку,
Бо почула сопілочку в вишневім садочку.
Ой дай мені, моя мати, ще й турецький пояс,
Бо почула на вулиці парубоцький голос.
Та дай мені, моя мати, кізлові чоботи,
Нехай піду, погуляю, завтра ж до роботи.
Та дай мені, моя мати, шовковою бинду,
Не зачиняй в сінях двері, бо я зараз прийду».
Невісточка-голубочка все те добре чула,
Зачинила в сінях двері – до хати майнула.
Піють півні, піють другі, треті кукурічуть,
Нема дочки-ледащиці ще й досі з вулиці.
Бодай же ти, невісточка, з постелі не встала,
Як на мене, молодую, поговір та слава.

СТОЯЛА НА КОЛОДЦІ

Стояла на колодці.
Моргала на хлопці.
Гаю, хлопці, гаю,
Чорнії брови маю.
– Ой, дівчино пишна,
Бровами маниш мене.
– Якби я не манила,

То я б боса ходила,
А то я ними маню
Й три пари чобіт маю:
Одні – юхтові, треті –
козлові,
А треті сап'янові
Шив шевчик
Чорнобровий.

У ПОЛІ МОГИЛА З ВІТРОМ ГОВОРИЛА

У полі могила з вітром говорила:
– Повій, вітре, буйнесенький, щоб я й не чорніла,
Щоб я не чорніла, а щоб зеленіла,
Щоб на мені трава росла повище коліна.
Росла, росла трава, стала висихати,
Ждала мати сина з війська та й стала плакати.
Не плач, не плач, мати, не плач, не журися,
Бо вже твій син молоденький в війську оженився.
А взяв собі жінку – високу могилу,
А були в нього бояри – високі бур'яни.

ОЙ, ВАЖУ Я, ВАЖУ НА ДІВЧИНУ ВРАЖУ

Ой важу я, важу на дівчину вражу.
Мене мати не пускає, а я вікном лажу.
– Щоб тебе лазила лихая година,
Через тебе, вражий сину, мене мати біла.
Ой біла-не біла, обіцяла бити,
Перестань, перестань до мене ходити.
– Ой, не перестану, поки не достану
Вірних слів, чорних брів, хорошого стану!
Дівчина хороша, хорошого стану,
А хто ж тебе любить буде, як я перестану?
– Козаче-дураче, цуцику рябенський,
Буде ходить, буде любить козак молоденький.

ОЙ ЗА ГАЄМ, ГАЄМ ЖИТО ЗЕЛЕНІЄ

Ой за гаєм, гаєм жито зеленіє,
А за добрим чоловіком жінка молодіє.
Ой за гаєм, гаєм жито посихає,
За ледачим чоловіком жінка пропадає.

ТЕМНИЙ ВЕЧІР, СМУТНИЙ РАНОК

Темний вечір, смутний ранок,
Десь поїхав мій коханок.
Десь поїхав та й нема –
Серце моє умліва.
Був в Варшаві, був в Полтаві
Та й заїхав в Городок.
Там побачив красну дівку,
Сладкий продає медок.
Я просив її напитися,

Вона мені не дала.
– Прощай, прощай,
дівчинонько!
Вона ручку подала:
– Пригадай же, друг
лютезний,
Свою першу любов.
Як любились, як кохались,
А тепер не будем знов.

КОРОЛЕВИЧ

Як поїхав королевич на полювання
Та покинув свою Ганнусю на горювання.
Як виїхав королевич у чисте поле,
Взяв коня до прикорня в шовковій траві.
А сам ліг відпочивати – зморив його сон –
Та й приснився королевичу чудний дивний сон:
З-під рученьки, з-під правої вилетів сокол.
З-під рученьки, з-під білої – сивая птиця.
Ой, не жалій, королевичу, коня-воронця
Та поїжджай, королевичу, до ворожки.
– Циганко-ворожко, відгадай сон:
З-під рученьки, з-під правої влетів сокол,
З-під лівої, з-під білої – сива птиця!

– Ой, не жалій, королевичу, коня воронця
Та поїжджай, королевичу, до свого дворця,
Бо вже твоя Ганнусенька сина родила!
Ой виїхав королевич на високу гору:
Ніде світла не видать, тільки в мому дому.

ОЙ, ТИ Ж ГАРНИЙ, СЕМЕНЕ

Ой ти гарний, Семене,
Іди сядь коло мене.

І спідниця в мене є,
Сватай мене, Семене!

– Ой, нащо мені спідниця,
Як сама ти, як мазниця?

– Нова хата в мене є,
Сватай мене, Семене!

– Ой, навіщо мені хата,
Як сама ти гандрибата?

– І комора в мене є,
Сватай мене, Семене!

– Ой, нащо мені комора,
Як сама ти кікімора?

– Копа грошей в мене є.
Сватай мене, Семене!

РОЗПРОКЛЯТА КАНАЛІЄ

Розпроклята каналіє,
Знала, що забрати:
Начіпляла кораликів,
Щоб її кохати.

Начіпляла кораликів та на білу шию:

– Сватай мене, Семенчику,
Або ти, Василю!

ОЙ, ПРИЙШОВ КУМ ДО КУМИ

Ой прийшов кум до куми,
А кума мете хату.

– Та кидай, кума, хату
Та ходім у кімнату!

Ой прийшов кум до куми,
А кума миє ложки.

– Та кидай, кумо, ложки,
Поговоримо трошки!

– Ой, ти, куме, мій куме,
Ти розважний, розумний,

То розваж же ти собі,
Що то я кума тобі!..

Ой, пішли кум з кумою
Та ярмом-долиною,

Та зацвів кум рожею,
А кума калиною.

СВЕКРУШЕЧКА НЕВІСТОЧКУ ДУЖЕ НЕ ЗЛЮБИЛА

Свекрушечка невісточку дуже не злюбила:
Катувала, докоряла та таки й зубила.
У неділю рано-рано таке зілля дала,
Що у полі невісточка тополею стала.
– Візьми, візьми, мій синочку, гострую сокиру
Та зрубай ту оту тополею н своєму полі.
Цюкнув її сокирою – вона застогнала,
Цюкнув вдруге при корені – з неї кров полляла,
Цюкнув її у третій раз – вона похилились,
Срібним листям затрусилася та й заговорила:
– Не рубай мене, соколе, бо я – твоя мила!
Став козак той, пригорнувся до тої тополі,
Став явором коло неї на своєму полі.
Віє вітер, повіває, гуляє по полю,
Явір гнеться, обіймає високу тополею...

У НЕДІЛЮ РАНО-ПОРАНЕНЬКУ, РОЗСЕРДИВСЯ СИН НА НЕНЬКУ

У неділю рано пораненьку розсердився син на неньку:
– Іди, нене, тепер від мене, бо сьогодні будуть гості в мене.
А ті гості в синім кармазині, а ти, нене, в старенькій свитинці.
В старенькій свитині, дротяній намітці, буде сором дивитися жінці.
– А є в тебе друга хатка, то ти скажи, що я твоя прядка.
Буду тобі куколку чесати, мале дитя буду колисати.
– Шкода, мати, куколки зривати, мале дитя буде саме спати.
Вийшла мати за нові ворота, зігнулася, як бідна сирота.
Пішла мати попід густі лози, обілляли її гірки сльози.
Пішла мати яром-долиною, зустрілася з рідною дочкою:
– Іди, нене, тепера до мене, бо тепера лиха доля в мене,
А як буде лиха доля бити, не цурайся неньку боронти!
У неділю рано-пораненьку аж приходить син по свою неньку:
– Іди, нене, тепера до мене, бо случилась причинька в мене:
Вмерла жінка, вмерла молоденька, зосталася дитина маленька.
– Якби, брате, ще хата згоріла, то б я ненці піти не веліла.

ЗАПЛАКАЛИ ХЛОПЦІ ІЗ ХЕРСОНУ ЙДУЧИ

Заплакали хлопці із Херсону йдучи:
Подерли жупани, поробили онучі,
Онучі з жупанів, а з чоботів – сап'янці,
Ішли по морозу – поморозили пальці.
А прийшли додому аж в середу вранці:
– Ой, відчини, ненько, перегріти серденько!
Вийшла мати відчинити й стала нарікати:
– Де літом робили, туди йдіть зимувати!
– Не нарікай, наша мати, бо не маєш нащо,
Ми весну почуєм та вп'ять помандруєм.
В далекі дорозі та на лютім морозі
Сніжок по коліна, а заметіль вище ліса.

БОДАЙ ТОБІ ТАКИЙ ВІК ДОВГИЙ

Бодай тобі такий вік довгий,
Як у мене чоловік добрий.
Добрий, добрий та й не п'яниця.
Пропив штани та й не тямиться.
Ой маю я та й одного п'ятака
Та найму я музиченька-дивака.
Грайте мені, музиченьки, грайте.
Чи не дасть Бог мені штанів знайти.
Ой виходжу та за ворота,
Витягаю штани з болота.
Горе мені із таким мужем.
Що не в'яже штанів гудзом,
Тільки тими петелицями
З чорнявими молодицями!

ОЙ ПУСТКА В ХАТІ ЩЕ Й ПЛАЧУТЬ ДІТИ

Ой пуста в хаті ще й плачуть діти,
Бо пішла жінка до корчми пити.
Ой пила, пила – чіпця згубила,
Прийшла додому та й мужа била.
Ой била, била – вигнала з хати:
– Ой, іди, муже, чіпця шукати!
Ой ви, сусіди, ви, добрі люди,
Хто знайшов чіпця, в пригоді буду:
Дам мірку жита ще й мірку проса,
Бо ходить жінка простоволоса.

ОЙ ПОБІГ КОСМИНА...

Ой побіг Космина голий по дорозі, голий по морозі. Аж там чоловік
Горох молотить. А він йому каже:
– Дай тобі, Боже, сто кіп змолотити!
Решта гороху не намолотити.
Били Космину, били волочили,
Чорні кудрі покривавили.
І побіг Космина голий по дорозі, босий по морозі
Аж до своєї мами Василиченьки.
– Ой, мамусю моя, Василиченько.
Навчи ти мене на все лишенько!
– Ото тобі, дурню, чого не розумний?
А як тобі трапиться таку річ бачити,
То ти кажи:
– Дай тобі, Боже, не перевозити, не переносити,
Коні потомити, вози поломити.
Ой побіг Космина голий по дорозі, босий по морозі,
Аж там чоловік дитину ховає.
А він йому каже:
– Дай тобі, Боже

Ні перевозити, ні переносити,
Коні потомити, вози поломити!
Били Космину, били-волочили,
Чорні кудрі покривавили.
Ой побіг Космина голий по дорозі, босий по морозі
Аж до своєї мами Василиченьки.
– Ой, мамуню моя Василиченько,
Навчи ж ти мене на все лишенько.
– Ото тобі, дурню, чого не розумний?
Як тобі трапиться таку річ бачити,
То кажи: “Вічная пам’ять!”
Знов побіг Космина голий о дорозі, босий по морозі
Аж там чоловік весілля справляє.
А він тому чоловіку каже:
– Вічная пам’ять!
Били Космину, били-волочили,
Чорнії кудрі покривавили.
Знов побіг Космина голий по дорозі, босий по морозі
Аж до своєї матері Василиченьки:
– Ой, мамуню моя Василиченько,
Навчи мене на все лишенько.
– Ото тобі, дурню, чому не розумний?
А як тобі трапиться таку річ бачити,
То ти кажи: «Дай тобі, Боже,
З нею шлюб узяти, з діточками, з жінкою свій вік скоротати!»
Ой побіг Космина голий по дорозі, босий по морозі.
Аж там чоловік свиню шмалить.
А він йому каже:
– Дай тобі, Боже,
З нею шлюб узяти, з діточками, з жінкою свій вік скоротати!
Били Космину, били-волочили,
Чорнії кудрі покривалили.
І побіг Космина голий по дорозі, босий по морозі
Аж до своєї мами Василиченьки.
– Ой, мамцю моя Василиченько,
Навчи ж ти мене на все лишенько.
– Ото тобі, дурню, чого не розумний?
А як тобі трапиться таку річ держати.

То ти кажи: «Дай тобі, Боже,
В сальник ізложити, з діточками, з жінкою хороше спожити!»
І побіг Космина голий по дорозі, босий по морозі.
Аж там чоловік сів у рів тишком,
А він йому каже:– Дай тобі, Боже,
В сальник ізложити, з діточками, з жінкою хороше спожити!
Били Космину, били-волочили,
Чорнії кудрі покривавили.

СЕМЕН КАЖЕ...

– Виріжу я палку, – Семен каже.
Та такую шмалку, – Семен каже.
Та кину я на сороку, – Семен каже.
Та поцілив Гандзю в око, – Семен каже.
Тепер Гандзя крива, – Семен каже.
Тепер Гандзя сліпа, – Семен каже.
Ізварила кабака, – Семен каже.
До кабака вся приправа, – Семен каже.
Миска пшона, шматок сала, – Семен каже.
Будем їсти кабака, – Семен каже.

СТОЇТЬ МОНАХ У ДЗВІНИЦІ

Причащає молодиці.

Приспів:

Ой жаль, Ой жаль,

Що я монах!

Молодиці, котра краща,

Пристипили до причастя.

Приспів.

То чорнява, то білява,

На котру глянь, то все брава.

Приспів.

Раба Божая Маріє,

За тобою серце мліє.

Приспів.

Раба Божая Параско,

Прийди вечір, зроби ласку!

Приспів.

Дзвін гуде, утихає,

Монах з жалю умліває.

Приспів.

ТА ОРАВ МУЖИК КРАЙ ДОРОГИ

Та орав мужик край дорги,

Та воли в нього круторогі,

А погоничі чорноброві,

А плугатарі чеверногі.

Приспів:

Гей, цоб-цабе, рябий, тпру!

чеверногі!

Та добрав до берези,

Та почепив він торбу на березі.

А та торба не пустая.

А начинена пирогами,

А пироги вороб'ями.

Приспів.

Ой ішла дівка Катерина

Та вона ж тую торбу вкрала,

Та під явором сховала.

Приспів.

ДЯЧКУ, ДЯЧКУ, ЧИ ЇВ БИ ТИ ПЕЧЕНУ КАЧКУ?

Подай, Господи!

А їсти паляниці ти хотів би на вечорницях?

Подай, Господи!

А пити добру чарку та цілувати шинкарку?

Подай, Господи!

А як замісити вареників та надають тобі бебехів та товчеників?

Тобі, Господи!

Зауваження: цих три пісні мною було надруковано в 1924 р. тоді ж К. Богуславський їх аранжував вони стали відомі в Україні.

ОЙ ДАЙ, БОЖЕ, ДОЩ, ЗВЕЧОРА ПОГОДОНЬКУ

Ой дай, Боже, дощ, звечора погодоньку,
Візьму відерця та й піду по водоньку.
Нахилилася в криницю води брати –
Аж веде нелюб коника напувати.
А з нелюбом весь вечір простояла,
Та нелюбу правдоньки не сказала.
Ой дай, Боже, дощ звечора погодоньку.
Візьму відерця та й піду по водоньку.
Нахилилася водоньку брати –
Аж веде милий коника напувати.
А я з миленьким хвилини не стояла.
Та я милому всю правдоньку сказала!

КАЧАЮСЯ, ВАЛЯЮСЯ, ЇДЯТЬ МЕНЕ БЛОХИ

Качаюся, валяюся, їдять мене блохи,
Роззуюся, роздягнуся, піду до Явдохи!
Нехай тії Явдошині та маму мордує.
Нехай тая Явдошина мною не гордує.

ІДУТЬ, ІДУТЬ ТРИ КОЗАКИ

Ідуть, ідуть три козаки,
Та всі не однакі.
Питаються до Марисі,
Де Марисі хата.
Один каже: «Люба, мила!»
Другий каже: «Гарна!»
Третій каже: «Полюбити,
Та надія марна!
Не холодна твоя вода,
То й не буду пити,
Не хороша твоя врода –
Піду до вдовиці!»

ОЙ ПОЇХАВ МІЙ МИЛИЙ В ДОРОГУ

Ой поїхав мій милий в дорогу,
Я ж прийняла сироту-небогу.
Як приїхав мій милий з дороги –
А я йому дитину під ноги!
– Ой, у мене циганочка була,
Вона в мене дитину забула!
– Брешеш, мила, брешеш, чорнобрива,
Не циганська в тебе дитина!
Як дав мені добового сала,
Як помастив – аж шкура відстала.

ОЙ ТИ, БРАТЕ, МУСІЮ

Ой ти, брате, Мусію,
Чи бачив ти чудасію?
А я бачив чудака,
Багатого мужика.
Вісім пар волів мав,
На капусту орав,
Жінку й матір запрягав!
А на жінку: «Тпру-тпру-тпру!»
А на матір: «Но-но-но!»
Приспів:
Думав, думав, думав!

ДУБ НА ДУБА ПОХИЛИВСЯ

Дуб на дуба похилився,
Калина на сливу.
Один дурень вихвалявся,
Що я за ним гину!
А я дубка перескочу
Та й не зачеплюся,
А я дурня занехаю
Та ще й насміюся!

ОЙ ТИ, МАТИ МОЯ

Ой ти мати моя,
Мати рідная,
Візьми ж ти мене
На чужу сторону,
На чужу сторону,
У велику сім'ю.
А велика сім'я
Та й вечеряти пішла,
А мене, молоду,
Та й на воду послала.
Я приходжу до воріт –
Щось у хаті гомонить,
Щось у хаті гомонить,

Мати з сином говорить:
– Ой, ти, сину мій,
Ти, дитино моя,
Чом горілки не п'єш,
Чому жінки не б'єш?
– Ой, ти, мати моя,
Ти, досада моя,
Чим же тобі не вгодна
Ця дитина чужа?
А як я її брав –
Так, як мак процвітав,
А тепер таке стало,
Що я й сам не пізнав!

Надзвичайно цінними для фольклористів є весільні пісні (майже сто), які знайомлять нас із весільним обрядом с. Косенівка початку ХХ ст., починаючи із заручин, зафіксовані всі етапи обряду – коровай, гільце, розплітання коси, похід за молодою, посад, обід, комора, перепій, похмілля, у господі.

а) СВАТАННЯ

Ой скакав зайчик попід зайчик та й скаче,
Ой знайшов собі клубок ниток та й плаче:
– Ой, коли б мені ції ниточки зсотати!
Казав Іван: «Буду Марію сватати».

За городом жито жала,
В сусідки ночувала.
А за мною послі прийшли!
– Іди, доню, додому,
Є в тебе три гостоньки,
Від нелюба старостоньки.
– Як можна, відправляйте,

Рушнички не давайте.
За городом жито жала,
У сусідки ночувала,
А за мною послі прийшли:
– Іди, доню, додому,
В тебе три гостоньки
Від милого старостоньки.
– Як можна, забавляйте,
Рушники почіпляйте!

Літала, літала чорна галочка по полю,
Десь узявся сизий соколько за нею:
– Ти мене подожди-погоди, чорна галочко,
Є у тебе чорне пір'ячко для мене!
Ой відчепися, сизий соколю, від мене!
Шукай собі чорнішу галку від мене!
– Злітав же я штирі сади великих.
А в п'ятому, вишневому пошукав,
Там же тебе, чорна галочко, сподобав.
Гуляла, гуляла, дівка Марія в батька,
Десь узявся молодий Іван за нею:
– Пожди-погоди, дівко Маріє, ти мене,
Є у тебе червона квітка для мене.
– Ой, відчепися, молодий Іван, від мене,
Шукай собі кращу дівку за мене.
– Ой, з'їздив же я три села великих, воре
А в п'ятому, в Косенівці, пропускав.
Там же я тебе, Маріє, сподобав.

Прийшла Марія з села, сумна, невесела,
По двору походжала, з явором розмовляла:
– Яворе-явороньку, розвийся зелененько.
Розвесели серденько, бо воно засмучене,
Відколи заручене.
Заручили батько-мати, бо хотіли зятя мати,
Заручили брати, бо хотіли погуляти,
Заручили сестри, бо не хтіли косу плести.

Ой, батенько мій рід-ріднесенький,
Снився мені сон дивнесенький,
А що наше та подвір'ячко
Чорним шовком та обсновано,
Сріблом-злотом та обсипано,
Калиною та обквітчанено.
– Доню моя ти ріднесенька,
Чорний шовк – то коса твоя,
Калинонька – то краса твоя,
Срібло-злото – то сльоза твоя.

Ой, як тобі, товаришко, не жаль буде,
Як ця зима мине – літо буде,
Та як вийдуть товаришки погуляти,
Будуть тебе на вилицю викликати:
– Пусти, пусти, чужа мати, погуляти,
На вулиці товаришок привітати.
– Іди, іди, чуже дитя, не барися
Та зачини ворітечка та й вернися!
– Ой, що ж бо-то, моя мати, за гуляння,
А як вийти за ворота та й вертання!

б) КОРОВАЙ

Вийду я на долину,
Гукну я на родину:
– Прибувай, родино, прибувай
До мене в суботу на коровай!

На коровай ішла,
Коробку яєць несла,
Передибали хлопці
Та розбили яйця в коробці.
Зробили мені біду,
З чим я на коровай піду.

Ніхто не вгадає,
Що в нашій короваї
З семи млинів мука,
З семи діжок сира,
З семи корів масло,
З семи курок яйця,
Що несли місяця майця!

Три сестриці коровай місять,
Вони ж його не замісять,
Без скрипки, без сопілки,
Без чарки горілки.

Як я коровай бгала
Та в пазуху тіста набрала.
Стало мені в пазусі тісно,
Зійшло в пазусі тісто,
Як пазуха порвалася,
Я сорому набралася.

А в нашій печі
Золоті плечі,
А срібні крила,
Щоб коровай гнітила.

Піч наша регоче,
Короваю хоче.
А челюсті усміхаються,
Короваю сподіваються.

Помело, старосто, помело,
Щоб твоя головка здорова була.
Щоб твоя борідонька печі не мела.
Як не буде помела нести.
Буде твоя борода мести!

в) ГІЛЬЦЕ

Не стій, сосно, розвивайся. Рано, рано!

Не стій, сосно, розвивайся, та ранесенько!

Розвий собі сімсот квіток. Рано, рано!

Розвий собі сімсот квіток та ранесенько!

Щоб всім хлопцям по квіточці. Рано, рано!

Щоб всім по квіточці та ранесенько!

Іванові нема квітки. Рано, рано!

Іванові нема квітки та ранесенько!

В нього квітка – Марія дівка. Рано, рано!

В нього квітка – Марія – дівка та ранесенько!

Зажурилися Маріїні дружечки:

– З чого ж ми будемо Марії гільце вити?

А є в городі хрещатий барвінок,

За городом – запашний васильочок.

З чого ж ми будемо гільце вити,

За те ми будемо мед-горілку пити!

Старшая дружечка,

Старша за всіх,

Звила гілечко

Краще за всіх:

Руту з барвінком

Звивала,

Червону квітку

В'язала.

А в нашого гільця

Золотії крильця,

Гіллячки зелені,

Всі дружки в оселі.

Старостонько, серце,

Викупіть собі гільце.

Як не викупите – продамо,

Та вам сорому завдамо!

Здурили старосту, здурили,
З трави гіллячко звили.
Він думає, що з барвінку,
Дає нам горілку.

г) РОЗПЛІТАННЯ КОСИ

А в суботоньку рано-порану година.
Ой там збиралась вся Іванова родина!
Ой зібрав же він сімсот молодців до себе.
А між ними сам молодий Іван, як сонце:
Під ним коничок вороненький,
Сам молодий-молоденький.

Ой дайте нам стільця,
Дайте нам гребінця,
Дайте нам кожуха,
Щоб сіла молодуха.

Приїхали, моя мати, щось за пани,
Взяли мою русу косу під жупани,
Стали мою русу косу тріпати,
Стала моя стара ненька плакати.
Та не пліч, моя ненько, по косі,
А заплач, моя ненько, по красі,
Бо коса буде косою,
А краса спаде росою.

А на дворі просо молотять,
А Каті косу золотять.
А як просо домолотять,
Русу косу дозолотять.

Ой, дай, мати, масла.
Бо я тобі корови пасла,
Гонила на росу.
Дай масла на косу.

д) ПОХІД

Ой ви, сусіди-вороги,

Не переходьте дороги,
Нехай перейде родина,
Щоб була щаслива родина.

Світи, зірко, з неба,

Бо нам цього треба!
В степу не заблудити,
В свій дім уступити!

На горі церковця стояла.

– З ким ти, Маріє, шлюб брала?
– З тобою, Іване, з тобою,
Як ясний місяць з зорою!
– По чому ж ти, Маріє, пізнала?
Що ти мене місяцем назвала?
– По тобі, Іване, по тобі-
Чорная шапочка на тобі.
На тобі шапочка з бобрами,
На мені віночок з биндами.

Скрипу, скрипу, ворітечка –

Щось не скриплять.
Десь мої батечко вдома сплять.
Десь мої матінка заснули,
Що за мене молодую забули.

Кременю. Кременю,

Викреши нам вогню
Свічу засвітити,
В цей дім уступити.

Помагай тому,

Хо в цьому дому:
Старому й малом,
Богові святому.

А в нашого свата

Та солом'яна хата,
Та боїться пустити,
Щоб не розтрусити.

А в нашого свата

Недоробляна хата,
Тільки слупи та сохи,
Та соломи трохи.
Сохи із берези-
Всі дружки тверезі.

е) ПОСАД

Відчиняй, мати, ворота,

Бо йде на посад сирота,
Гей, з долею щасливою,
З доброю годиною.

Іде Марія на посад,

Встрічає її Господь сам,
Гей, з долею щасливою,
З доброю годиною.

Летять галочки у три рядочки –

Зозуля попереду.
Усі галочки у лузі сіли –
Зозуля – на калині.
Усі галочки та защебетали –
Зозуля закувала.
Ой чого куєш, чого жалуєш,
Сивая зозуленька?
Ой чи тобі жаль лугу-берега,
зеленої діброви?
Тільки мені жаль лі куваннячка,
Мого ку куваннячка.
Ідуть дружечки у три рядочки –
Марія – попереду!
Усі дружечки на лаву сіли –

Усі дружечки на лаву сіли –
Марія – на посаді!
Усі дружечки та заспівали –
Марія – заплакала.
Ой чого плачеш, чого жалієш
Сестрице-пожруженько?
Ой чи тобі жаль батька твого рідного,
Чи подвір'ячка його?
Ой мені не жаль батька старого,
Ні подвір'ячка його,
Тільки мені жаль літуваннячка,
Мого дівуваннячка.

Прибуди, прибуди, мій батенько,

Хоч тепер к мені,
Порадь мені, мій батеньку,
Як жити мені?
Ой рад би я, моя дочко,
Прибути к тобі,
Насипано сирії землі
На груди мені,
Ісклалися білі руки,
Згасли очі,
Господь тобі, моя доню,
До помочі.
А є в тебе, моя дочко,
Та рідний дядько,
Нехай тебе проводжає,
Як рідний батько.

Зелена та дібровонько,
Чого в тебе пеньків много?
У Івана та братів много,
А рідного – ні одного.
Тільки мій, що пити-гуляти,
А нікому правдоньки дати,
Тільки тії, що напиться,

А нікому зажуритися.

У полі кропива та жалка, та пекуча,
У вдівця борода стара та колюча.
У вдівця серце, як зимове серце.
Ой хоч воно гріє, буйний вітер віє.
А в молодця серце, як літчком сонце:
Хоч воно хмурненьке, то воно тепленьке!

На печі медвідь сидить,

Догори лапки держить,
Хоче кухарку з'їсти,
Що не дає нам їсти!

Догори гуска летіла,

З перцем закуска випіла,
Ой з перцем чи не з перцем,
Аби з щирим серцем.

А нам батько Йосип

Та горілочку носить,
Під пахвою тисне,
Нехай вона йому скисне!

Кухарка люшню вкрала,

До порога рубала,
Буряки не вкипіли,
По зубах все скрипіли.

Спасибі кухарочці –

Добрий борщ зварила:
Буряки вкипіли,
На зубах не рипіли.

Приймайте ви цеє,

Дайте нам другеє,
Дайте нам того трошки,
Що висять ножки з ложки.

Ми не вмієм через тин лізти,
Ми не хочемо борщ їсти,
Тільки лізем через паркани,
Дайте нам макорони!

Боярин м'ясо крає,
Золотий ніжик має,
А з того золотого.
Немає ніякого.
Бігає попід хати,
Ножичка позичати.

Ой нема того на селі.
Що в Івана на столі.
Ой є що їсти, ой є що й пити,
Є кому й припросити.
Його матінка старенька,
Як голубонька сивенька
По хаті ходить,
Радочки радить,
Ще й гостей припрошує.
Прийде до столу близенько,
Схилить голову низенько:
– Гості мої любі та милі,
Прошу, поживіться!

Світилко-пані,
Та обідай же з нами:
– Ой як би я була пані,
Не обідала б з вами,
Та обідала б з панами,
З кращими, ніж з вами!

Світилочко сива,
Не світи очима
Та засвіти свічками
Перед нами дружечками.

Скочила сорока з тину –
Привела дружка дитину!

А ми цього не цураємось,
Бо ми з вами покумаємось.
Одна буде за бабусеньку,
Друга буде за кумасеньку,
Третя буде пелюшки прати,
А четверта юшку хлебтати.

Було тобі не женитися,
Було тобі не дружитися,
Було тобі жінки не брати,
Як не вмієш цілувати!

Боярине, обніми дружку.
Боярине, поцілуй дружку.
Дам тобі чудака-лапчака,
Дам тобі півника-співака,
Дам тобі курку рябеньку,
Поцілуй дружку молоденьку!

є) КОМОРА

Імберу, імбиру,
Зачиняйте двері,
Стеліте ряднину,
Під червону калину!

На горі півень несеться-
Аж комора трясеться.

– Куди мене поведете?
– Під мотоки!
– Що ви мені постелете?
– Сніп осоки!
– Чим будете укривати?
– Кулями-.....!

Дружечки та голубоньки,
Заспівайте нам хоч одної
Та приязної пісеньки.....

ж) ТЕЩА.

Щасливая годинонька настала,
Що по свою матінку послала.

І шумить, і гуде –
Блоха заміж іде.
А блощиця веселиться,
Що невістка буде!

Подай зятю шапку
Та приймемо квітку.

Бинди, зятю, бинди.
Вже сестра не прийде:
Треба мені воду носити,
Треба мені діжку місити,
Треба мені сорочку прати,
Варто було бинду дати!

з) ПОКРИВАННЯ
Стидайся, Маріє, стидайся,
Покривати не дайся,
Бо зав'яже світ хустина,
Візьме тебе чужая родинв!

А де в теї дівчини мати,
Що веліла бинди зняти?

Я тебе, сестричко, покриваю,
Щастям-здоров'ям наділяю:
Щоб була здорова, як вода,
Щоб була багата, як земля,
Щоб була весела, як весна,
Щоб любила чоловіка

Від нині і довіку!

Кам'яний кам'яночку,

Чого сидиш не заплачеш,
Десь батька не жалієш?

Засвіти, мамо, свічку,

Постав на столі,
Нехай я подивлюся
Із ким жити мені!
Засвіти-но, мати, свічку
Ясну, воскову,
Нехай же я подивлюся,
З ким же я сиджу!
Засвітила мати свічку –
Неясно горить,
Не з тим сіла,
З ким хотіла –
Серденько болить!

Помила й попрятала –

Сіла та й заплакала:
– Коли б моя мати знала,
То б вечерю прислала
Сивими соколами,
Рідненькими братами,
Сивими сестрицями,
Рідненькими сестрицями.

Тяжко, мамо, гори корити,

А ще тяжче свекрусі годити.
А що скажеш, вона перекаже,
А що робиш – вона переробить.
Мию ложки – вона переміє,
Мету хату – вона перемете.
Хочу їсти – аж серце болить.
Я до неї – вона не говорить.
Хочу їсти – аж серденько 'яне.
Я до печі – вона косо гляне.
Ой рада б я і гори корити,
Аніяк мені свекрусі годити.

Ой щось бо хотіли,
То те ми й робили:
Віночок – з барвінку,
Із дівчини – жінку,
З короваю – хліба,
Із парубка – діда.

і) ПЕРЕПІЙ
Батенько перепую,
Матінко перепую,
Братіку, перепую,
Сестрицю перепую
Та вечеряйте зі мною.

Заграйте мені
Та й набожної,
Хіба в мене така,
Як і в кожної?

Бабко моя, бабко,
Чого в тебе слабко?
– Чоловіче-катюго,
Де ти бачив в баби туго?

Музики мої,
Та заграйте мені.
Як не зробили з хвоста смика,
То це зовсім не музика!

А вдарила нетвожанка
Тропака
Та зробила закаблуку
З кабака!

А я тобі мовлю:
– Чухрай, мою вовну,
Чухрай, чухрай, чухрай.
Похмілля (бубоче весілля)

А свекруха-лепетуха,

Як у полі лобода,
Все туркоче, все воркоче,
Що невістка молода.

Гиля, гиля, сірі гуси

Гиля, гиля, сірі гуси,
На Дунай, на Дунай.
Зав'язали головоньку,
Тепер сиди та думай.
Гиля, гиля, сірі гуси,
Та й на жовий пісок.
Зав'язала головоньку,
Я ж думала на часок.
Гиля, гиля, сірі гуси,
На ріки, на ріки.

Зав'язали головоньку
На віки, на віки.
Гиля, гиля, сірі гуси,
На базар, на базар.
Зав'язали головоньку,
Тепер жаль, тепер жаль.
Гиля, гиля, сірі гуси,
Не летять, не летять,
Зав'язали головоньку,
Розв'язати не хочуть.

Ти вулиця, ти широкая,

Ой, чому ж ти не зелена?
– Мене гуси пощипали,
А парубки потоптали
Великими та ножищами,
Свинячими подробищами.
Ти ченчику, ти горобчику,
Виплинь, виплинь на піддашечок,
Скажи мені усю правдоньку,
Кому воля, кому неволя?
А дівицям уся воленька,
Молодицям не сваволенька:
Горщик шипить: «Відсунь мене!»,
Порося кричить: «Нагодуй мене!»,
Дитя плаче: «Колиши мене!».

Як би не ви та не ми,

То б ми тут не були,
Горілочки не пили.

Ой казав ти, вражий сину,

Що кабак не доріс,
Як я тобі причепила,
То ти мене доніс.
Ой казав ти, вражий сину,
Що кабак кабачок,
Як я тобі причепила,
То ревів, як бичок.

Свати наші любі,

Просимо вас,
Як прилетить наша утка,
Звечора до вас,
Не бийте її, не лайте,
За гостю приймайте.

На жаль, не чути нині в Косенівці поховальних пісень, з якими раніше проводжали людину на той світ. У збірці Т. Фіялка їх зафіксовано дві:

Ой сини мої

Ой сини мої,
Сизі соколи,
А дочки-голубочки!
Ой, як я стану
Та й помирати,
Сходьтеся до купи!

А сини сидять,
Радоньку радять,
Як нам маму сховати.
А дочки гудуть,
Плачуть, ридають:
«Прощай, наша рідна
мати!»

Смерте моя кохана

Смерте моя кохана,
Ти од Бога прислана,
Дарувала сто літ жити,
Тепер кажеш: «В землю
гнити!»

Смерте ж моя Якова,
Ти ж бо не однакова.
Дарувала сто літ жити,
Тепер кажеш в землі
гнити.

Приємно, що прислів'я та приказки, записані Т. Фіялком у минулому столітті, продовжують «жити» у мові косенівчан сьогодні, наприклад: «Кому що, а курці просо», «Невмілого руки не болять», «Дурень думкою багатіє», «П'яниця проспиться, а дурень ніколи», «Як мед, то ще й ложкою» та багато інших.

Втім, представлений матеріал далеко не все, що було записано Фіялкою, що засвідчується в його нотатках: *«Я вибрав з материних пісень, казок, приказок і загадок лише те, що вона найбільше любила, розраховував на цей невеликий зшиток. Коли б переписувати все, то, мабуть, був би не один такий зшиток. ... Буду рад, як ця моя праця стане в пригоді моїм дорогим землякам»* [3, 89].

Особливо проймають душу слова, написані на обкладинці звичайного учнівського зошита:

«Все, що ввібрав в себе з водою, з росою, з повітрям з рідного краю, передаю моїм шановним землякам на добрий спомин, аби не пропало те чарівне слово, що жило мене в часи мого трудного життя. Т. Фіялко. 1966 р. Караганда.

Нехай цей зшиток буде нерукотворним пам'ятником моїй матері Ганні Махтейовні Фіялко [3, обкл.].

Теофан Яремович Фіялко – людина нелегкої, трагічної, але цікавої творчої долі. Він любив свою країну, людей, був справжнім патріотом. Життєвим кредо поета став принцип нероздільності, єднання з рідним українським народом, який був джерелом духовної сили, поетичного таланту, віри в людей у їхнє щасливе майбутнє. Саме про таке майбутнє мріяв Т. Фіялко, до нього линув у своїх поезіях, заради нього жив, працював. Тільки це допомагало йому в найтяжчі хвилини життя вистояти, вижити, не зламатися.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фіялко Т. Я. Спогади про минуле. Фонд Уманського краєзнавчого музею, № 8287.
2. Фіялко Теофан. Степ і місто. Київ : Радянський письменник, 1963
3. Фіялко Теофан. Фольклорна збірка. Фонд Уманського краєзнавчого музею НВФ. 140.

Оксана ДЕНИСЮК

ДІДЕНКО ОЛЬГА ПЕТРІВНА
(1916 – 2010)

Ольга Петрівна Діденко народилася 5 липня 1916 року в м. Умані. Після закінчення педагогічних курсів у рідному місті (1932 р.) вчителювала у селах Уманського та Христинівського районів. У 1934 році продовжила освіту і вступила до Уманського інституту народної освіти на факультет української мови та літератури, який згодом було переведено до м. Миколаєва і приєднано до місцевого ІНО. Отож Ольга Петрівна закінчила Миколаївський інститут народної освіти і одержала фах учителя-філолога. Працювала на Черкащині, Донеччині, Вінничині, Галичині, викладала українську мову та літературу до початку війни.

За словами В. Поліщука: «життя носило Ольгу Петрівну по світах, повертаючи, кінець кінцем, до рідних уманських оберегів» [Поетеса, подвижниця (О. П. Діденко), з архіву О. Діденко].

Десь написано на роду мені
Над тобою кружляли завжди.
Всі думки мої коло Умані,
Всі дороги мої – сюди (З вірша О. Діденко)

*О. П. Діденко (крайня праворуч) у студентські роки.
1930-ті р.р.*

*О. П. Діденко під час археологічних розвідок
у с. Синиця на Уманщині з В. А. Стефановичем (ліворуч) та
археологом В. В. Кропоткіним (праворуч).
Середина 1960-х р.р.*

Від 1941 по 1944 р.р. брала активну участь у рухові опору, була членом підпільної групи Романщак, за що була нагороджена медаллю «За відвагу» та орденом Вітчизняної війни. Ще на початку війни, у її перші тижні, за 40 кілометрів від рідної домівки, у Зеленій брамі, загинув чоловік Ольги Петрівни. Тому як під час війни, так і у важкі повоєнні роки жінка сама підіймала двох дітей.

Після війни (1944–1960 р.р.) працювала вчителькою української мови та літератури на Уманщині, Львівщині, Вінниччині.

На життя Ольги Діденко вплинула своїм подвижництвом легендарна Надія Суровцова. Зберігся вірш-присвята Л. Діденку Надії Віталіївни «На іменини», датований 1964 роком:

Люди плачуть за роками, -
От чи вірите, чи ні, -
Як милуюся нишком Вами,
Заздрю Вашій сивині.

Захоплення фольклором, етнографією та історією змусило змінити фах: Ольга Петрівна стає співробітником краєзнавчого музею м. Умані, екскурсоводом. Написані нею наукові розвідки і популярні нариси публікувалися в наукових журналах, збірниках, газетах.

Із спогадів Ольги Петрівни Діденко:

«1962-1963 р. Зазначений період приніс чимало нового в роботі музею – бо фактично етнографії не приділялось майже уваги; експонатів було мало, обмежувалися лише тим, що випадково само попадало в музей, жодних поїздок по селах для надбання матеріалів не проводилося, не було і залу, присвяченого спеціально етнографічному показу. Старі колишні відомі колекції музею загинули, і роками нічого не робилося для утворення нових.

Пожвавлення наступило, коли музей почав використовувати матеріали, які виявилися при закритті деяких церков. Співробітники музею разом з активом пильно переглядали несистематизовані речі, відібрав для фондів музею Зразків тканин, Старовинних рушників, кілька експонатів місцевої різьби та певну кількість старовинних предметів культури: вінчальних вінків, плащаниць, свічників, хоругов, риз та спеціальних ритуальних предметів і ікон, разом з старовинними церковними книжками. Це утворило певний фонд, особливо цікавий у

відношенню щодо тканин. Певні окремі тканини наш музей фотографував і направляв для оприділення Львівському республіканському етнографічному музею, який взагалі допомагав нам своєю консультацією.

Розпочалася робота по збиранні етнографічних експонатів. Співробітники музею зробили ... виїздів на села району, нав'язали зв'язки з місцевим населенням і придбали ...

Виявилися цікаві рештки колишнього багатого розпису хат, сучасна дерев'яна різьба, добули взірці писанок з села Томашівка, кераміки-коників з с. Громи. Згодом в зв'язку з добудовою виникла думка зробити окремий етнографічний зал з показом селянської хати кінця ХІХ в. Для цього були вивчені хати музеїв Львівського, Вінницького, Тульчинського, зроблено ескіз Уманського, проконсультовано директора по експозиційно-масовій роботі Львівського музею, Д. І. Фогеля з науковими співробітниками, що робили цю експозицію і приступлено до роботи. Поки що створено невеликий колектив з співробітників музею та громадськості, придбано матеріали, виділено зал, вибрано найкращу на Уманщині характерно розписану піч і незабаром почнеться споруджування. В роботі взяв особисто учать головний архітектор міста П. Чайка.

Частина залу, що залишиться вільною, буде, правдоподібно, служити до експонування тканин та гончарних і керамічних матеріалів. Знов таки етнографічна робота сполучила сили музею з його активом. Що і дає змогу переводити великі за обсягом для самого музею завдання. Активісти парт-осередку фотографують ..., а підчас «гарячої пори» навіть чергують в залах.....

Одну сторінку втрачено

... збиральницькій роботі в інших музеях та республіках зміцняє певність в цінності ініціативи нашої Наукової Ради, і безперечно створює при музеї певний фонд для майбутніх дослідників історії Уманщини, особливо, коли пощастить провадити цю роботу систематично і надалі поширюючи коло учасників. Дуже цінними були б обіцяні Київським Центральним історичним Архівом. Методичні вказівки в роботі. Яка провадиться нами без жодного попереднього досвіду.

В кожному разі не можемо не відзначити громадської вартості – зроблено десятки людей взяли в ній участь, написано сотні і сотні сторінок – радо, добровільно, самовіддано.

Вже провадилося в Науковій Раді і в майбутньому плануємо читання уривків з різних спогадів, можливо для децю поширеного кола слухачів. Може, це збільшить наші кадри. Цікаво, що іще зроблять в цьому напрямку друзі музею».

Разом із В.А. Стефановичем працює на «Археологічними пам'ятками України» (1968–1975 р.р.). Особливий інтерес у дослідниці викликали настінні розписи та віконниці історичної Уманщини.

Окремо слід сказати про дослідження нею фольклору нашого краю. В архіві науково-дослідної лабораторії «Етнологія Черкаського краю» УДПУ імені Тичини зберігаються записи весільних, колискових, колядкових, щедрівок та інших пісень, здійснених О.П. Діденко у нашому регіоні упродовж життя. Ольга Петрівна брала участь (як співробітник музею) у так званих «рятівних розкопках», а саме: скіфського могильника (1963) та Уманського городища (1967).

О. П. Діденко, О. В. Білецька під час археологічних розвідок у Христинівському р-ні. 1986 р.

1968 року активно займалася експозицією, що присвячена 200-річчю Коліївщини.

У 1969 році О.П. Діденко на запрошення керівництва Жашківського району розпочала роботу по створенню місцевого краєзнавчого музею, розробила мережу музейних кімнат та кутків з урахуванням специфіки кожного села району, однак ця справа на той час не була реалізована повною мірою з певних причин.

Зі спогадів Ольги Петрівни Діденко:

«Участь в громадській роботі йде в трьох напрямках: це 1) використання членів наукової ради; 2) членів партійного осередку; 3) взагалі окремих громадян, що допомагають своєю працею в окремих справах і питаннях.

Наукова Рада виділила окремого свого члена для налагодження справи утворення при музеї мемуарного фонду. Важко точно розбити на роки зібрання цих матеріалів – деякі стосуються періоду ще 61 рік, деякі пишуться ще і зараз, але вже можна говорити про цю справу загалом.

Відібрано авторів з старожителів Умані, їх біля 30 чоловік. Вони освітлюють життя міста за період біля ста літ, при чому часто з дуже різних сторін. Рівень культурний також взятий в досить широкому діапазоні. В склад авторів бачимо: 1) дореволюційного міського голову (до 1910 р. – Логовінський); 2) голову міськради 1953-1963 р. – Чернявський; Земського лікаря (друга половина XIX і початок XX століття) за 60 років (Др. Крамаренко) і 4) історія санітарії міста (в основному за радянський період) (Др. Гудима); 5) сільський вчитель – дореволюційний період і революція (Мишевським); дрібний службовець суду до революції, пізніше нотаріус то бухгалтер (період з 1900-1968 р). Торубарів; 7) середня медробітниця (окупація Вітчизняної війни) (Власенко); скульптор, заслужений діяч мистецтв (Петрашевич) автобіографічні спогади про художню студію в Умані часів громадянської війни; артист, режисер Київського театрального інституту, педагог письменник (Коваленко); утворення радянського театру рр. 1919–1925; селянка – громадський діяч (Балагут), село Рижівка; 11) спогади про юність І. Кулика (Волошенко); 12) про художника Їжакевича з Уманщини (його племінник – Кочережко); 13) спогади про польські легальні та нелегальні організації до революції (професор Петкевич); спогади про уманську жіночу гімназію до 1912 р.; про археологічну роботу на Уманщині за 50 років (Стефанович) і т. д.

Ряди мемуаристів потроху зростають, особливо щодо радянського періоду. З усіх згаданих особливий інтерес уявляють собою матеріали покійного П.Т.Коваленка, (автора книги про Київ), який ряд літ за молодих часів працював в Умані; друга цінна робота – М. Ф. Чернявського, що передає свій десятирічний адміністративний досвід по реконструкції та будованню міста

його основних об'єктів – електроцентралі, водопостачання, будови найбільшого заводу Всесоюзного значення «Мегометр». Це жива історія Умані, викладена її активним учасником. Намічені спочатку частини розростаються в цілі дослідження, книги – так, наприклад, робота доктора Гудими, Іжакевича.

Поки що робота ведеться лише в напрямку збирання матеріалів та відшукування авторів, що є досить складною справою, з огляду на похилий вік авторів, в основному аж ніяк не письменників. Проте цікаво, що робота їх дуже захоплює і задовольняє. Якщо зробити спробу оцінки змісту спогадів, вони ж дають, за окремими випадками, надто яскравих подій, картин, проте вже через невеликий час уявлятимуть собою чималу цінність спогадів учасників революційних подій, як-от вже зараз, наприклад, дуже цікаві подробиці рекрутчини в Умані, боротьба з самогоном в першій половині ХІХ в. (з записок міського голови) тощо.

Можливою хобою колективу мемуаристів є мала кількість авторів-комуністів, однак це до певної міри виправляється тим, що в архівному фонді музею є досить значна кількість спогадів учасників революційних подій, окремих років, чи епізодів, і це вже завжди авторів – членів партії.

Знайомство з літературою по аналогічній тематиці».

Увага до національної історії (через фольклористику та археологію), звичайно подобалася далеко не всім, враховуючи роки – 60-70-ті, її активної краєзнавчої діяльності, варто додати її принциповість, відповідальність, прагнення відстояти справедливість. Тому Ольгу Петрівну, за словами В. Поліщука, «прямо таки виштовхнули на пенсію, та вона продовжувала працювати в Уманському краєзнавчому музеї на громадських засадах, продовжувала мандрувати, вишукуючи і збираючи археологічні скарби, народно-пісенні перлини, збагачувала ними колекції й експозиції».

Пропонуємо до уваги читача уривок з пояснювальної записки Ольги Петрівни, щодо не виконання нею завдання – написання монографії про Велику Вітчизняну війну. З цього уривку можемо собі уявити ту титанічну роботу, яку проводила ця маленька і тендітна жінка.

«На мої слова, що я, через значне навантаження та додаткові доручення директора музею не можу закінчити розпочату роботу про Велику Вітчизняну війну.

Тов. Абакумов гарячково запротестував, заявив, що моя робота другорядна, майже не потрібна, бо «вже все відомо» і нового я додати не зможу.

На мою заяву, що я тільки екскурсовод і не зможу справитись з перебудовою, він заявив, що у нас нема екскурсоводів, а всі наукові працівники.

В результаті на партійних зборах прийнято рішення, щоб я написала монографію про Велику Вітчизняну війну на Уманщині, а директор поклав на мене обов'язки зав. відділом історії і перебудову залу, де експонується відбудовчий період.

В січні 1967 року т. Заграничний, закінчивши університет перейшов працювати МК КПУ, а новий зав. відділом історії т. Кузянін на четвертий день роботи дістав інфаркт і надовго захворів, згодом ліг на операцію в Черкаській лікарні директор т. Абакумов, а одужавши поїхав в санаторій. Одночасно в київській лікарні лежала зав. фондами т. Лебідь.

А ювілейна дата наближалась. За вказівками директора перебудовувалась експозиція відбудовчого періоду та зал з сільським господарством.

Створювалась неймовірна строкатість. Зал з темою «Відбудовчий період» обладнувався по-новому, слідує тема: «Сучасна промисловість Уманщини» залишалася в старому оформленні, зал про сільське господарство перебудовувався тов. Рідневою (зав. відділом природи) також по-новому, а два слідує зали знову неприємно вражали примітивним старим оформленням.

Довелось самотійно прийняти рішення: будь що створити нову експозицію в шести останніх залах.

Вдень в музеї були численні відвідувачі, екскурсанти, вчителі, учні, представники установ, які вимагали консультацій, фотознімків, пояснень для створення кутків, альбомів, проведення вечорів до КВН включно, над експозицією доводилось часто працювати вечорами та за рахунок вихідних днів.

До того ж саме в цей час на будівництві в районі колишньої фортеці відкрили непорушений шар 17 ст. з цінними знахідками. Доводилось іноді працювати на котловані з 6 год. ранку до 10 і

потів увечері до темноти. Так була врятована колекція унікальних кахлів XVII ст., чимало керамічних та скляних зразків, мідний казан тощо.

Ясно, що в таких умовах робота над науковою темою була неможлива, хоча матеріали надходили і в той час.

Поступово до роботи в музей повернулись всі працівники і спільними зусиллями експозиція була закінчена.

Заключним аккордом в ній була присвячена 50-річчю виставка народної творчості, яку думалося залишити як постійно діючу, оскільки вдалось порозшукувати і розбудити до роботи талановитих розписувачок хат (близько 20 осіб), вишивальниць, різьбярів і організувати їх навколо музею. Виставка отримала схвальні відгуки в пресі, нею зацікавилися художній фонд, обласний будинок народної творчості.

Робота колективу музею була високо оцінена Міністерством культури, музей було нагороджено, дістали цінні подарунки всі працівники. Портрет директора т. Абакумова був вміщений на дошці пошани в обласному центрі.

Тов. Кузянін, який був обраний секретарем партійної організації, виявив фінансові зловживання директора, справа пішла в партійний контроль, тов. Абакумов подав заяву про звільнення його з посади директора.

В таких умовах потрібно було готуватись до 200-річчя народного повстання Коліївщини. Умань мала прийняти численних і поважних гостей, які (так уже повелося) завжди відвідують музей.

Відчуваючи відповідальність за всю експозицію дорадянського періоду, я заздалегідь готувала матеріал і без всяких офіційних доручень і спонукань, приступила до складання експозиційного плану і перебудови експозиції, яку здійснювала бригада майстрів Київського художнього комбінату. Після проведення ювілею були скликані профзбори, на яких тов. Абакумов заявив, що «на себе дуже багато беру», то я «виставляюсь», «багато собі приписую», що я всього лише екскурсовод, моє місце в експозиції, а дослідження мої нікому не потрібні».

Про величезний обсяг робіт, які виконувала О. Діденко свідчить звіт за період від 01.01.1966 р. по 01.04.1966 р. по дорадянському періоду історичного відділу. У цей період було зроблено:

1. Відновлено експозицію в залі дорадянського періоду, яка була згорнута на час ремонту (настилання підлоги).
2. Поновлено експозицію по темах:
 - 1) народне повстання на Правобережній Україні в 1768 р.;
 - 2) декабристи на Уманщині («Будинок декабристів картина 1914 р.»), особистий підпис С. Г. Волконського та інш.
 - 3) Селянський побут на Уманщині в ХІХ ст. (створено щит «Жнивні знаряддя»).
3. Створено нову експозицію по темі «Реформа 1861 р. на Уманщині». Знайдено та виготовлено експонати: «Положение о крестьянах 1861 г.», медаль 1861 р., карта селянських виступів проти реформи на Уманщині, уставна грамота с. Ботвинівки, урядові знаки сільської й міської адміністрації в післяреформний період.
4. Проведено 380 екскурсій, прочитано 11 лекцій та бесід, надруковано 4 статті в газетах.
5. В подарунок ХХІІІ з'їзду КПРС влаштовано виставку художніх робіт народної художниці Ірини Гоменюк.
6. До Дня Перемоги організована зустріч підпільників і партизан (Умань, Верхнячка, Тальне).
7. Проведено значну роботу по збиранню та систематизації матеріалів про Велику Вітчизняну війну.
8. Зібрано матеріал й складено експозиційний план по темі «ХХІІІ з'їзд КПРС і ХХІІІ з'їзд КПУ».
9. Підібрано основні матеріали і складено проект експозиційного плану по темі: «Відбудова й розвиток народного господарства в післявоєнний період».
10. Докінчено роботу над складанням путівника по історичному відділу музею.
11. Зібрано більше 40 експонатів, серед яких жіночий костюм 1915 р., жнивні знаряддя, солом'яник, фаянсові тарілки середини ХІХ ст., рештки сорочки комісара Жашківського району Данила Циплюка, в якій його застрілено, фото передовиків сільського господарство.

Дата 12.07.1966 р.
працівник

Підпис

Науковий

Попри проведену велику роботу, нападки Абакумова на Ольгу Петрівну не припинялися. Про що свідчить наказ № 15 від 27 березня 1972 року «Про порушення трудової дисципліни екскурсоводом (звернемо на це увагу, раніше він же говорив, що всі працівники музею – наукові працівники) тов. Діденко О. П.». Наведемо витяг з наказу повністю, мовою оригіналу .

Выписка из приказа № 15 по Уманскому краеведческому музею от 27 марта 1972 года

Содержание

О нарушении трудовой дисциплины экскурсоводом музея тов. ДИДЕНКО О.П.

В последнее время тов. Диденко О. П. начала вступать во всевозможные конфликты с директором и парторгом музея.

Эти конфликты – следствие очень бурной реакции. Диденко на любые замечания директора и парторга музея и даже на любые беседы, носящие совещательный характер (и первое и второе касается выполнения планов и других вопросов, связанных с трудовой деятельностью).

Это все привело к тому, что сегодня 27 марта 1972 года после того, как тов. Диденко было передано, что пришли экскурсанты и что ей необходимо провести экскурсию по экспозиции музея, тов. Диденко без оправдывающих причин и притом на определенных тонах отказалась от проведения экскурсии, хотя знала, что в отделе в этот день больше сотрудников не было. Когда я разыскал т. Диденко и спросил ее, почему она отказывается провести экскурсию, она заявила, что директор и парторг могут сами проводить и т.д.

Хотя поле всего этого диалога Диденко все-таки пошла проводить экскурсию, я считаю, что такое отношение к выполнению служебных обязанностей, а также игнорирование роли администрации – вещи недопустимые. Поэтому за нарушение трудовой дисциплины, выраженной в попытке отказаться от проведения экскурсии, что также отрицательно действует на

состояние трудовой дисциплины в коллективе вообще, т.к. подобные поступки разлагающе действуют на коллектив, и, чтобы не допустить подобных вещей в будущем ПРИКАЗЫВАЮ:

Экскурсовода музея тов. ДИДЕНКО О.П. предупредить. Если же подобные случаи будут повторяться и далее, то я буду вынужден более серьезные меры воздействия.

Верно: директор (подпись)

В архіві Ольги Петрівни знайдено відповідь на цей наказ:

«По поводу приказа № 15 от 27 марта 1972 года считаю необходимым сообщить Вам следующее.

Мои замечания на Ваше распоряжения в основном касались производственных вопросов, в тех случаях, когда их выполнение задерживало ли затрудняло работу. Например, Вы требовали производить восстановление экспозиции по частям, в то время, как комплексное решение намного сэкономило силы и время а, кроме того помогало создавать единство в оформлении.

Сейчас это, кажется, ясно и Вам самим.

В следующий раз пререкания были высказаны в связи с тем, что Вы потребовали предварительного создания макетов, что в наших условиях быстрого оформления нескольких залов совершенно неприемлемо.

Еще один раз разногласия касались того, как сделать выкладку горизонтальной витрины в зале, где экспонируется последний этап Великой Отечественной войны. Конец этому спору положил художник В. Клименко из Черкасского отделения Союза художников.

Такую реакцию на Ваши замечания нельзя считать нарушением дисциплины, так как она направлена на улучшение работы.

К нарушениям Вы относите и мое участие в обсуждении планов и других мероприятий. С этим трудно согласиться. Для чего же тогда собираются эти совещания?

Вам, конечно, известно напряженное положение по восстановлению экспозиции в настоящее время. Слышали Вы и критику в адрес отдела истории за «кустарное» оформление,

прозвучавшю на последнем партсобрании. Думаю, Вам понятно и наше желание улучшить положение введением крупноформатных фотографий и необходимость ускорить заказ для использования средств за счет ассигнований на I квартал 1972 года до сих пор не освоенных.

Как раз за отбором этих фотографий и застала меня т. Лясковская, сообщая о прибывшей экскурсии.

От проведения экскурсии я не отказывалась, не предполагала, что ввиду крайней моей занятости директор поручит провести ее другому человеку, как у нас бывало раньше. В таком смысле и надо понимать мой ответ Лясковской. Когда выяснилось, что экскурсию провести требуется именно от меня, я ее провела. От проведения экскурсий я НИКОГДА не отказывалась, поэтому взыскание Ваше читаю незаслуженным. И в будущем, конечно, отказываться не намерена.

Имея некоторый опыт музейной работы,, трудно воздержаться, глядя на наши ошибки и промахи. Но если это рассматривается как «разлагающее действие», придется научиться смотреть на них равнодушно. Но будет ли это правильно в свете последних постановлений партии и правительства?»

Від 1974 по 1993 рік Ольга Петрівна працювала науковим співробітником Черкаської обласної археологічної інспекції. В цей період вона підготувала матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури», здійснила низку розвідок у західних районах Черкаської області, на новобудовах.

Крім того, О. Діденко консультувала громадські організації, музеї і знайомих з питань організації виставок та експозицій.

Про що свідчать знайдені листи. Перший лист від завідувача музейних кімнат с. Стецівка Звенигородського району Черкаської області, другий – від добрих знайомих Ольги Петрівни – Віри та Олі. На жаль з'ясувати прізвища не маємо змоги.

Перший лист:

«Шановна, Ольго Петрівна!

Турбує Василь Омелянович Бородій, завідуючий музейної кімнати на громадських засадах села Стецівки, Звенигородського району, Черкаської області.

О. П. Діденко в українському національному вбранні біля криниці у с. Якимівка на Вінниччині. Початок 1960-х р.р.

Як здогадалися – я займаюся пошуком матеріалів про рідне село.

Якось при розмові Гірник Іван Павлович (що проживає в м. Ватутіно) порадив: «Звернися до наукового співробітника Діденко Ольги Петрівни, людини доброї, чуйної і щирої й отримаєш відповідь: чи є що небудь про твоє село в Уманському архіві».

Від себе добавлю: нас цікавить все від найдавніших часів і аж до революції 1905-1907, 1917 років та період громадянської війни як по селі так і Стецівській волості, Звенигородського повіту. Можливо відома дата заснування Стецівки.

*Буду дуже радий одержати консультацію з приводу вище згаданого і залишусь щиро вдячний за турботи Ваші.
З повагою В. О. Бородій.
23.05.1985 р.».*

*Другий лист від Віри та Олі
«Добрий день, Ольга Петрівна!*

Вчора купили Мурзаєва і вирішили зразу ж відіслати. Можливо, пригодиться. Вийшло так, що і Ви вчора ввечері подзвонили. Щодо наличників. У нас в культурі по Русі буде представлений колт (малюнок) з двома птицями, там же поряд сучасний рушник з зображенням дерева життя та двома птицями. Хотілося б ще якийсь яскравий етнографічний матеріал. Ми подумали, що щось подібне повинно бути на наличниках. Я особисто ні разу не бачила птиць на них. Ви вчора сказали, що в с. Громи такі речі є. Яким чином можна їх забрати? Чи можна просто приїхати і взяти? Чи треба попередньо домовлятися? Якщо це можна зробити в найближчий час, то я приїду. Рушники у наших фондах ми вже відібрали. Цікавих з нашої точки зору знайшлося чимало. У нас і очі розбіглися. Важко навіть вибрати. А місце лише для одного. Птиці і дерево не лише вишиті, а й вив'язані з ниток крючком на прошиві рушників. Павлини, такі як на колтах. А один рушник виявився надзвичайно цікавий.

Але ми його, ясно не виставимо. Прийдеться, колись зробити виставку рушників, серед яких будуть подібні.

Робота по монтажних листах підходить до кінця. Треба ще попрацювати над текстами, етикетажем, зафотографувати пам'ятники архівні на кольорову плівку, накінець приступити до методичок, тому що скоро наберуть екскурсоводів і їх треба буде чимось «снабжати».

Дуже хочеться приїхати до Вас. Коли це можна здійснити? Які Ваші плани на серпень? Можливо, я приїду у відрядження з числа 6-го. А, можливо, ми вдвох приїдемо на вихідні 11-12-го серпня, якщо Ви будете на місці.

Пишіть. Всього Вам найкращого шлють Віра Оля».

З тексту цього листа можемо зрозуміти, що це скоріше лист-звіт про проведену роботу, консультації щодо якої надавала Ольга

Петрівна. Ми розміщуємо цей лист не тільки через його зміст, а й через замальовку рушника, який знаходився в музеї.

Ще один лист-звіт, на цей раз від Аяксів, лист датований 14 жовтня 1985 р.:

«Добрий день, дорога

Ольго Петрівно!

Ми повернулися вже з відпустки і благополучно працюємо. Питання з Громами ніяк не вирішиться, але машина туди поїде, бо, крім нас, туди ще їдуть люди з радянського відділу за керамікою, отже їм треба машина обов'язково.

Так хочеться поїхати до Вас бодай на кілька днів, поговорити, вже дуже за Вами заскучали. Або щоб Ви до нас приїхали. Може колись ми виберемося до Вас на суботу й неділю, коли час буде наш та й поговоримо, скільки схочемо.

Ми ще ніяк не закінчили експозицію – на цей раз немає скла на вітрини у простінки. Та й так ще вистачає хвостів. За нами ще наведення порядку у фондах, а це теж неабиякий кусочок роботи. А тоді, очевидно, ми повністю будемо займатися паспортизацією і Сводом. Відпочинок пішов нам на користь. Ми стали спокійні, врівноважені, схожі на людей, а не на скажених собак.

Як там Оля, вона ще не осіла в Умані?

Громадськість музею побажала організувати фольклорно-етнографічний ансамбль, в завдання якого, крім розучування пісень, входить їх тематичне вивчення, дослідження, збирання. Тепер ніби-то позитивно вирішується питання з керівником. Побачимо, що там буде далі.

Пишіть нам, що у Вас нового? Де Вибули в експедиціях? Ждемо Вашого листа і сподіваємося незабаром зустрітись.

Ваші Аякси».

В Ольги Петрівни було ще одне захоплення – поезія. «Її щедра, натхненна душа запрагнула зродитися й у слові, тому, що не полова»:

Неправда! Слово не полова.

Не купа зношених лахміть.

І може землю оновить

Пекуче, чесне, чисте слово.

*Діденко О. П. на археологічних розкопках у с. Дзензелівка
Маньківського р-ну Черкаської обл.*

«Поетичний доробок О. Діденко порівняно невеликий... Ольга Петрівна дуже стримано, судячи з усього, ставилася і ставиться до власних захоплень поезією. Навіть неодноразові настійні заохочення визначного українського поета Леоніда Первомайського у 60-х роках не надто прискорили оприлюднення поезій нашої героїні, хоч вона і стала дещо давати до друку. «З неї був би поет неабиякий», – писав про Ольгу Петрівну Л. Первомайський в одному з листів і застерігав, щоб вона не кидала писати. Напевне, що слова відомого поета не справили належного враження, бо поетеса Ольга Діденко в нинішній Україні практично невідома. Шкода, вона і її поезія заслуговують на відомість і визнання.

Звичайно, в її поезії відбилосся багато пережитого, особистого. Тому-то є підстави говорити і про зрозумілий автобіографізм у віршах, і про те, що лірична героїня майже всіх поезій ввібрала немало рис і вдачі Ольги Петрівни. Та одразу зроблю суттєве застереження: скільки б не було в її поезіях: конкретики, у т.ч. й автобіографічної, авторка обов'язково і органічно переходить до

художніх узагальнень. Таку властивість бачимо у віршах «Десь написано на роду мені», «Давно колись, як я була мала», «Крутанина щодня, і брехня, і брехня», «Я невтішна вдова...» та ін. Подібне вичитується і з зовні, здавалося б, виразно пейзажних віршів «Сніжна чіткість хвилястих ліній», «Урвища», «Купайла»...» [Поліщук В.]

Звертає на себе увагу публіцистична деяких поезій («Поети, не мовчи!...», «Стало ясно, що прийдуть, що скоро кінець», «Доля» та ін.), домінування громадянських мотивів над іншими, упевненість суджень, навіть чіткість, нерозривчастість образів, метафор.

Звертаючись у вірші «Іду полями навмання» по образу України, поетеса щиро декларує власні прометеївські почуття:

Упасти до землі грудьми
І по краплині кров віддати,
Щоб тим, що хочуть жить людьми,
Не заступали неба грати.

Щоби не в'яли, не вмирили
В горні чужинської навали
З твого вінка живі квітки,
Щоб діти матір'ю назвали
Тебе навіки і віки.

В окремих поезіях майстерність віршописання, звукопис просто дивовижні, як те бачимо у вірші «Десь написано на роду мені»:

Над Синюхою громи слухаю,
По кривавім сліду іду,
Тихий жаль роню понад Ятранню,
А збираю людську біду.

Як луна, лечу я по Тікичу,
Наберу самоцвітів-слів,
І заплачкою за Верхнячкою
Починаю заспів-заспів.

З листа сина дізналися про те, що вірші Ольги Петрівни друкувалися в журналі «Вітчизна».

Наведемо цей лист повністю.

«Здрастуй, мама.

Ти мабуть давно ждеш відповідь на «Вітчизну». Я її одержав уже більше тижня тому, але все якось не зібрався написати.

Знаєш на об'єктність не надійся ніяк. Особливо звідси, здалеку. Коли я перечитую твої вірші, я наче чую твій голос, а іншого такого нема і не може бути ні на цьому, ні на тім світі. Оця обставина має для мене найбільше значення.

Я навіть не можу віддати перевагу одному з них.

То мені здається найкращим третій чи другий, то перший.

Але перший в порівнянні з останніми двома здається трохи слабкішим. Добре сказана четверта строфа другого вірша, ще про більшість людей.

Зате третій весь витриманий в одному напрямку, і «теплий сніг» з «тихою радістю» вийшло дуже вдало. А кінцівка – це, як картина Куїнджі.

Взагалі то для мене це, як привіт з України; від закурених доріг, від самгородків чи животових; від синіх, чи зелених долин; і в якійсь із тих долин якимівка, чи кисляк; і десь недалеко від червоного, чи зеленого даху школи, стоїть серед кленів та безу, проста собі хата; і живе там баба, і держить вона квартирантку; і там кінець моєї дорога...

От і вийшло в мене щось в роді вірша в прозі.

Позаду мене університет, біля ніг Нева. За Невою Петро і Ісаакій, а перед очима мерехтить те, що я написав».

1992 року О.П. Діденко було нагороджено премією імені В. Стефановича Черкаським обласним управлінням Товариства охорони пам'яток історії та культури, а 23 грудня 1997 р. її було удостоєно премії імені Вікентія Хвойки за охорону пам'яток археології.

До останніх днів життя Ольга Петрівна продовжувала консультувати дослідників Уманщини, зустрічалася зі студентами, знайомлячись із ними, перше, про що питала було: «Чим Ви хворієте?». І це було не про хвороби, а про наукові зацікавлення, тобто про те, який напрям цікавить. Для неї це не просто зацікавлення, це – справа всього життя.

Померла Ольга Петрівна Діденко 21 травня 2010 року в м. Умані.

Основні праці вченої

1. Стефанович В. А., Діденко О. П. Археологічні пам'ятки Уманщини: У 2-х т. / Василь Стефанович, Ольга Діденко. – Т.1. – Умань, 1968. – 307 с.

2. Стефанович В. А., Діденко О. П. Археологічні пам'ятки Уманщини: У 2-х т. / Василь Стефанович, Ольга Діденко. – Т.2. – Умань, 1975. – 89 с.

3. Діденко О. П. Уманщина на картах Г. Боплана / Ольга Діденко // Іст.-геогр. вивч. природ. та соц.-екон. процесів на Україні: Зб. наук. пр.. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 84–89.

Діденко О. П.

УМАНЩИНА НА КАРТАХ Г. БОПЛАНА

З усіх стародавніх карт України найціннішу спадщину становлять картографічні праці Гійома Левассера де Боплана (1600? – 1673 рр.). Вони зберігають інформацію, потрібну для фахівців різних наукових профілів: географів, істориків, краєзнавців, гідрографів, лісоводів і т.д., потрібну зокрема для виявлення і охорони стародавніх городищ, як історичних, архітектурних і культурних пам'яток.

Так в історичній літературі стали «відмоложеними» такі населені пункти, як Кивачівка, Метанівка, Мишарівка, Стражгород, Зелений Ріг, Соколівка, Івахни, Коритня, Терлиця, Мошурів. Виникнення їх датується XVIII ст.

До уваги аудиторії пропонується спроба такого перекладу стосовно до території історичної Уманщини, зроблений на основі карт Боплана (генеральної, спеціальної, Київського й Брацлавського воєводств). В самому центрі України – Уманщина.

Уманщина розуміється як територія, що тягнеться до м. Умані, як адміністративного, торгівельного, промислового й культурного центру .

Проте, що й на сьогодні це джерело використовується недостатньо, в результаті чого в історичній літературі багато населених пунктів (Соколівка, Гунча, Коритня, Стражгород та інші) стали «відмороженими» на сто-двісті років.

Великим бар'єром є складність у читанні цих карт.

В науковий обіг карти Боплана були введені Д. М. Бантиш-Каменським та В. Г. Ляскоронським, які зробили спробу прочитати карти і прив'язати зафіксовану на них структуру поселень до карти України ХІХ століття .

Проте, локалізація об'єктів і з'ясування «непрозорих» назв на рівні сучасної науки вимагають ще великої копії роботи. Дана розвідка є спробою дослідити в цьому плані територію історичної Уманщини на підставі генеральної та спеціальної карт України і карт Київського та Брацлавського воєводств .

Умань знаходиться в басейні Південного Бугу, в самому центрі сучасної України. Уманщина це територія, яка тяжіє до Умані як до адміністративного, торговельного, промислового й культурного центру.

За сеймовим актом 1609 р. (час надання Уманщини В. Калиновському) вона займала територію від верхів'я Кублича по лівому берегу Удича й Буга на заході до р. Бабані (сучасна Ревуха), Ятрані й Синюхи на сході, від с. Верхнячка (історична Яворчики) на півночі до сучасного Первомайська на півдні. Пізніше вона була розширена в західному, північному і східному напрямках. Під час визвольної війни в 1649 р. до Уманського полку входили Жашків (в складі Бузівської сотні), Бершадь, Ладизин, Кисляк. Буки й Мошурів. В різні часи до Умані відносились Торговиця (Уманський повіт 1797 р.), Саврань (за військових поселень), Оратів, Звенигородка, Лисянка й Виноград (Уманська округа 1925 р.).

Ми розглядаємо Уманщину в таких межах: Липовець – Жашків з півночі; головна течія Собу, лівий берег Бугу, Бершадь – Саврань з заходу; правий берег Гнилого Тікичу, Тікичу й Синюхи зі сходу; Торговиця на півдні.

Рельєф Уманщини – підвищена рівнина, порізана долинами, балками й ярами. Ґрунт – реградований чорнозем і сірий підзол на карбонатному ..., край багатий на граніті і глині.

10% поверхні вкрито лісами листяних порід: дуб, граб, ясьень, клен гостролистий.

Підлісок – ліщина, калина, шипшина, терен, глід. По берегах річок – вільха й верба.

Територія краю розміщена в зоні тріщини від українського щита і характеризується поширенням прісних підземних вод в гранітах і покривах.

Річки звивисті з спокійною повільною течією, з розлогими мальовничими берегами іноді пробиваються в вузьких, гранітних каньонах (Гірський Тікич в Буках), характерні високі глиняні кручі міста: Тальне, Звенигородка, Жашків, Христинівка. Найбільше місто – Умань.

Уманщина густо заселена з часів кам'яного віку (IV тис. до н. е.), багата на пам'ятки, над якими працювали археологи: трипільські поселення, поселення й кургани епохи бронзи, зокрема білогрудівської культури, яка відкрита біля Умані; раннього залізного віку, велика кількість поселень черняхівської культури і слав'янські VI-VII ст.

На картах Боплана фіксується ситуація 1631 – 1647 рр., коли він перебував на Україні. При розгляді їх доводиться враховувати, що автор – іноземець, писав свої твори на нормандському діалекті старофранцузької мови, для карт вживав латину, на Україні перебував у польському оточенні, звідки переважно брав інформацію, і мусів долати значні труднощі при графічному відтворенні сполонізованих українських назв.

Ряд позначень свідчать, що Боплан прислухався до української мови і намагався зберегти її особливості, наприклад, Омелькова Стінка, Пробите, Гладеньке (броди на Бузі).

Як більшість іноземців він уникає Щ (Ліщинівка – Lenjowka, Монастирище – Monastery) плутає задньопіднебінні з шиплячими (Кочубіївка – Kohobiovka, Охматів – Ocsmatov, Киценці – Kiszuncu), вживає невластиве для української мови пом'якшення губних – Вербич – Vierbiesu, кінцівка -овка передає, як -awka, -ufka.

І проте він місцями зберігає (Шаулиха - Szahulivka), часом уникає, при чому в назві Орадівка випускає його разом з кореневою О (Radowka), в перекладах з Павла Алеппського місцева вимова Горадівка передана як Городока .

Частину спотворень можна вважати неправильно прочитаними польовими записами (Krasupol замість Krasnopol – Краснопілка), інші віднести за рахунок гравера та його підручних або пізніших

редакторів. Не виключена можливість, що іноді Боплан фіксує неусталену вимову тих часів.

На картах Боплана по західній межі Уманщини добре розроблена гідросітка, зазначені назви р. Соб (Sup) , Кублич (Kublicz), Удич (Udicz), Буг (Buh), Мишарівка (Mszarwa), Дохна (Okcha), Вільшанка (Oeszana), Саврань (Sawron).

При виїзді з Умані на Одесу по великому шляху (зараз автострада) з лівого боку – село Собківка.

По головній течії Собу позначені такі населені пункти: Липовець (Lipowa), як фортеця; по обох берегах річки: «Іллінці (Elins, ст. фортеця, літопис Грабянки ст. 118) – на правому березі, аналог р. Ілля, Л. Ужа, п. Прип'яті (Гідронімія України, ст 191); обидва пункти зараз розташовані у Вінницькій області».

Кальник (Kalnik), попередня назва Кальнич, з XVI ст. в XVII ст. на правому березі полкове місто, нині село Іллінецького району Дишів (Dushuw, XV ст.), на правому березі назву виводять з тюркського Ак-Таш – Білий Камінь.

Гунча (Oucza) – Христинівка (Kamienhurka), зараз село Іллінецького району, Кам'яногірка – на лівому березі. На генеральній карті Боплана виявлено ще три населених пункти з такою назвою:

1) Біля Городниці Житомирської області; 2) на південний захід від неї біля Олександрії Рівненської області; 3) на південний захід від неї на правому березі Південного Бугу, нижче с. Тростяничик.

Коли порівняти запис Боплана з живою вимовою Гунча – Oucza констатуємо у Боплана відчутність протетичного г і сховане Н (можливо під впливом польського g).

Якщо Бопланові була відома форма Унча, то топонім можна віднести до гнізда Унава, Унеча.

Кисляк (Kislak) по лівому берегу, позначений, як фортеця в XVII ст. сотенне містечко Уманського полку, зараз село Карбівської сільради Гайсинського регіону.

Гайсин (Alcrin, Halcrin), фортеця – райцентр Вінницької області.

Кунá (Kuna, XV), позначена, як фортеця, на південний захід від Соб.

Кунка (Kunka) (1545 р.). Зараз в цій місцевості існують Куна́, Кунка і Мар'янівка, яку ще звать Старого Кута.

Куна – як апелятив – тварина, також металева монета, «спочатку куфічний дирхем, потім руський срібляник і, в окремих випадках, західно-європейський денар» (М.Ф. Котляр).

Річка Соб протікає через Липовецький, Іллінецький і Гайсинський райони Вінницької області. По головній течії позначені Липовець (Lipowa), Іллінці (Elins), Кальник (Kalnik), Кисляк (Kislak), Гайсин (Alczin, Halcin), Куна (Kuna), як фортеці, при чому Липовець та Іллінці з двома городищами кожне; Дашів (Dashuw), Кам'яногірка (Kamienhurka) – як укріплені містечка.

При впадінні в Соб р. Вербич (давня Гунча) позначено село Oucza – Гунча . На генеральній карті Боплана виявлено ще три Гунчі: коло Городниці сучасної Житомирської області, коло Олександрії сучасної Ровенської області і на Південному Бузі нижче села Тростяничик.

В басейні р. Соб позначено Бабин (Babin), як фортецю на р. Свинарці і село Дібровинці, нині село Кошпанівської сільради (с. Кошлани) на р. Скибі.

Бабин, як уфортифіковане місто, в 1561 р. спалене татарами. Зараз село Іллінецького регіону. Дібровинці на р. Скибі – нині село Кошпанівської (Кошлани) сільради Іллінецького району.

По допливах Собу позначено слідуєчі населені пункти. По р. Сорока Севастьянівка (Sebustiwka), як місто, нині село Велика Севастьянівка Христинівського району, Терлиця (Terlicz), як містечко; Леухи (Lewoka), як село, Городок (Grudek) – фортеця. Севастьянівка – Шебастьовка має двійник (не позначений у Боплана) с. Шебастівку в сусідньому Монастирищенському районі.

Назва Deska, що по аналогії Bersad – Бершадь, Sumilow – Шумилів, читається як Дешка, не збереглась, на тому місці стоїть зараз село Слободище. Друга Дешка показана Боплана в Пльзенському в Чехії, Дешов в Пруссії . На р. Білка (п. Сороки) позначене село Коритня.

На р. Вербич село Вербич (Wierbicz), згадується в XV ст., тепер с. Гранів, на південь від села є ліс і урочище під назвою Вербич, ліс Вербич показаний Бопланом також на лівому березі Гнилого Тікичу (с. Капустина Долина).

По правому допливу р. Вербич нанесені села Миколаївка чи Михайлівка (Mikalowka), Братівка (Bratowka), містечко Миргород (Mirograd), зараз територія с.Михайлівки. Річка Братовинка по документах XVI ст. зафіксована коло Ладижина.

В верхів'ях р. Кублич позначена фортеця Івангород (Iwangrod), в селі збереглося городище, план якого відповідає зображенню на карті; с. Краснопілка (Krasnopel) і с. Цвіліхівка – аналоги Велика й Мала Цвіля в Житомирській області. Нижче по течії Кубличу с. Кивачівка (Kiwaczowka), с. Гордіїв (Hordiow), зараз частина с. Кивачівки (Назва Гордіїв не збереглась, але в селі багато людей на прізвище Гордієнко), містечко Марківка (Markowka), містечко Важне (Juzna), село Степанівка (Stepanufka), село Огіївка (Huwka), містечко Карабелівка (понині вживана назва), Киблич – фортеця (Kublicz) понині збереглися рештки валів; село Зятьківці (Ziatkowcy).

По допливах р. Кублич: містечка Скарженівка (Skarzynawka) й Ролівка, аналог с. Роля Шаргородського району Вінницької області; село Ролівці значиться в добрах, наданих князем Свидригайлом Іванові Слупичеві в басейні Південного Бугу; села Тишківка (Ticzowka), Козівка, тепер с. Грузьке, Рахнівка (Rachnowka) по р. Рахнянці.

Південний Буг в межах Уманщини протікає в Тростянецькому й Бершадському районах Вінницької області, Гайворонському Кіровоградській і Савранському Одеської області. По Бугу позначено місто Ладижин (Laduzin), як фортеця, село Губник (Houbenic), початкова назва Сокілець; містечко Скибинці (Skibince), село Сумівка (Sumowka), село Завадівка (Zawadowka), с. Новий Потік, незідетифікований: село Маньківка, містечко Красилівка, села Красносілка, містечко Шумилів (Sumilow), Берізки, показані, як двоє містечок з однаковою назвою (до 1959 р. існували, як одно село), тепер частина села Джулинка, містечко Дмитропіль зараз хутір Гайворонського району, Казавчин (Kozazin) – село Гайворонського району, Саврань (Sawran).

По допливах Бугу: село Побірка (Pobowka) по р. Суха Тьма, аналог – гідронім Побірча в басейні Сіверського Дінця, села Соболівка (Sobolowka), Метанівка, Темне на західній околиці великого темного лісу, можливо це сучасна Петрашівка Теплицького району.

Річка Удич протікає по Христинівському району Черкаської області і Теплицькому Вінницької області. На Удичі позначено Орадівку (Radowka) назва закріплена в ритмованій пісні – приказці «Ішли дівки з Орадівки, а молодиці – з Городниці», містечко Ягубець (Jahurize), село Раковичівка (Rakowiczowka), нинішня Раківка сільради М'ягкохід Бершадського району й містечко Хмарівка.

По річці Велика Стінка позначено Янів і Станіслав нині Росоша; по р. Тепличці містечка Сражгород (Strazgrad), Смілгород (), сучасний Теплик; по р. Мочулці Добропіль. Сучасне село Велика Мочулка і містечко Орлівка (Orlowka) на генеральній карті між Удичем і Кубличем позначено село, насправді село Серединка знаходиться на правому допливі Удичу, на півдорозі між селами Ташлик (нині Костюківка) і Тернівка.

По річці Дохна позначене село Жабокрич (Zaboku), Бершадь (Bersad) – фортеця з двох городищ, містечко Камінче (Kaminoze), можливо Кам'яне, незієдентифіковане; Кириївка містечко, нині село Велика Кириївка. Учеберка (Ouczeberka) можливо з тюркського Учберке – три джерела (можливо сучасне Устя).

По річці Саврані: село Urwiscoska незієдентифіковане, село Демівка (Demkowka), село Піщаний Брід нині село Піщана, село Яланець (Zjelene).

Назва Гірського Тікичу у Боплана не позначена. Річка Вись показана, як продовження його по лівому берегу Синюхи, на генеральній карті на перехресті річок є напис: Царська Ріка.

Гірський Тікич протікає в Монастирищенському, Жашківському, Маньківському, Тальнівському районах Черкаської області й Новоархангельському Кіровоградській.

В верхів'ях його позначене село Балабанівка (Balobanowka) за переказами стародавнє місто Угорськ, від якого виводять ад'єктив Угорський (Гірський) Тікич. На місці Угрська було село Юшківці, які новий власник назвав Балабанівкою, а сучасні Юшківці побудовані на іншому старому городищі; Іванова Гребля (Wachnogrobla) і містечко без назви (Івахни), зараз одно село – Івахни; Зюбриха (Sobrin), як власник Городища з 1572 р., в 1633 вдова Зюбриха продала Конєцпольському Мліїв. Жителі села старанно виправляють вимову на Зюбриха; Бузівка (Bosowka) – фортеця, за легендою стоїть на місці стародавнього міста Буза;

Зелений Ріг (Zielene) (фортеця); Вороне (Woronowka) 1545 р. згадується як с. Митківці; Буки (Buki) – фортеця Юрпіль (Jurpil), містечко; Шаулиха (Shahulika), містечко, коло Рокошвар. У Рокошварі був осадчим Шавуля, поблизу Кальника згадується могила Шаули. Частина Шаулихи має назву Китайгород. По допливах Гірського Тікичу показані: Цибулів, як двоє містечок – одно в верхів'ї річки Цибулівки, друге при впадінні її в Гірський Тікич (без назви), відомо, що в 1613 р. був Старий (нині урочище Старосілля) і Новий Цибулів. Давніша назва Сорочин-містечко, збереглося городище Старосілля, сліди замку і городище Стінка.

По р. Конела: Соколівка (Sokolowka), стара назва Соколовець, позначена лініями, як план шестикутного городища; Конела (Kaniola), за гіпотезою Голубовського, в 1150 р. Конела (Куніль) була столицею чорних клобуків. Назва села, як і гідронім, тюркського походження.

В Конелу впадають два допливи під назвою Руда. На лівій Руді стоїть Монастирище (Monastery), показане у Боплана, як два городища по обох боках річки, річка дана, як короткий відтинок. На правій Руді – Христинівка (Kruspol), Ліщинівка (Leniowka), Босівка (Bossowka), сучасне село Зоряне, показані, як міста. В цій місцевості РУДА вживається і як апелятив.

На річці Торч (у Боплана Багва), як містечко, показаний Жашків (Ziaskow), у південно-західній частині Жашкова є зруйноване городище; Охматів (Ochmatow) на річці Бурті показаний, як фортеця.

Нижче Буків у Гірський Тікич впадають дві річки Кіщихи, щоб їх розрізнити, ліву іноді називають Китихою, праву Кущихою. В басейні правої Кищихи, як містечко, позначено Кизенці, село Маньківка (Machnowka), як місто, на р. Маньківці; Іваньки.

Аналоги: с. Кішки, показане Бопланом на південний схід Канева біля с. Пологи, ліс Кішки на схід від Лисянки.

На р. Романівці (п. Гірського Тікичу), як містечко показано Романівку, в с. Романівка збереглися сліди городища з керамікою XVII ст. Мошурів () пов'язаний у Боплана, як містечко, але не на р. Мошурівці (п. Гірського Тікичу), а на самому Тікичі.

По річці Гнилий Тікич Лисянка показана, як фортеця по обох берегах річки, Звенигородка, як містечко, Вільховець показаний, як містечко не на правому, а на лівому березі Тікичу, Калниболото –

містечко, сучасний Катеринопіль; на лівому березі Гнилого ікичу пощначене містечко Небериліс, в пізніших виданнях Неберибіс, Берибіс у Л. Похилевича поряд з Берибіс нова назва – Гуляйполе. Аналогі – Нерубайлів, у Боплана на південь від Байдиного лісу і на схід від Чорного, с. Нерубайка поблизу торговиці.

Річка Бабань, за Бопланом, впадає в Гірський Тікич, на ній позначені містечка Лемен (Lemen, Lenin), до 1915 р. с. Циберманівка, тепер с. Іванівка Уманського району; Краснопілка і Бабани (Babine). Сучасне село Старі Бабани, що стоять на цьому місці за переказом давнє місто, що вело торгівлю з Кримом і Волгою. Збереглось чотирикутне городище з керамікою XVII ст., поблизу в лісі невелике кругле городище під назвою Змійовина.

На південь від цієї умовної Бабані територія залишилась недослідженою. Зовсім не нанесені річки Синиця (п. Бугу) й Ятрань (п. Синюхи), в яку насправді впадає Бабань-Ревуха.

Місто Умань (Uman) показане на північ від лісу Переволока, в пізніших виданнях Переволя і Переваля, ізольоване від річкової системи. Річка Уманка позначена тільки від с. Кочубіївки (Kochubiowka) до Умані. Територію цю перетинає Чорний шлях, що йде мимо Торговиці (показана, як руїни), Івангорода, Севастьянівки, Монастирища, Коритні, Бабина.

У рукописному варіанті читаємо:

«Умань () позначене на південь від Краснопілки і на схід від Орадівки. На південь від Умані під самим містом – Чорний шлях, за ним ліс Переволока (), в пізніших картах Переваля й Переволя.

Місто, за писаними джерелами, збудоване на початку XVII ст., можливо, на місці старого осідку.

Дерев'яний замок стояв на підвищеному місці, його оточували подвійні й потрійні вали, на вуглах мав чотири башти. “Було то місто імпонуюче, дійсно неприступна фортеця, трохи подібна до Броди” [Рудавський, II. Ст. 259].

З 1678 р. полкове місто.

Про Умань існують дві приказки: “Щоб ти ходив поза Уманню!” – побажання-прокляття, яке визначає Умань, як край цивілізованого світу.

І друга – “(Так було) скільки світу й Умані”, тобто: так було відколи світ стоїть. Умань таким чином вважається старою, як світ проти чого категорично суперечать документи, згідно з якими

ще в 1609 р. Умані не було. Частина істориків визнає, що Умань могла бути заснована на місці старого осідку, але сліди такого осідку поки що не виявлені.

Умань виводять з назви річки Уми (Супрашевський літопис 1497 року), а назву річки УМанки в свою чергу від міста Умань.

Трохи ясності вносить форми Умані “ціла та околиця звана Умань”».¹

Місцевість на північ від Умані – Калниболота позначена як лісостеп, поспіль вкрита зображеннями окремих дерев. Основні лісові масиви показані на південь від рю Кублич до Саврані й Саражинки. По річці Дохні й далі на південь ліси: Облин, Кушув, Кущів, Круглий, Саражинський.

Населені пункти за Бопланом діляться на міста, містечки, фортеці й села. Спеціальної уваги заслуговує система умовних знаків. Для позначення міста Боплан використовує зображення будівлі чи споруди для кожного міста інакшої; зображення ці, можливо, пов'язані з існуючою тоді архітектурою міст – брами, ратуші, церкви. В пізніших виданнях вони більш «удосконалені», прикрашені.

Для позначення фортець нанесені, імовірно, справжні плани фортець мініатюрні, але деталізовані, не тільки щодо форми й орієнтації, але й кількості валів, виступів тощо.

Містечка позначені кружечком з хрестиком вгорі, села кружечком або крапкою.

На найбільш чіткій і деталізованій спеціальній карті України на Уманщині налічується 8 міст, 21 фортеця, 45 містечок і 37 сіл. Поділ цей, однак, дуже відносний.

Впадає в око неоднакова щільність заселення східної й західної частини краю і характер населених пунктів на них. В західній частині від Собу до Дохні і Саврані маємо 2 міста (Ладизин і Городок), 12 фортець, 23 містечка і 30 сіл.

¹ *Маємо зазначити, що у розмові з Ольгою Петрівною у 2000-2002 році вона висувала версію про те, що Умань походить від протошумерського міста Ума, яке знаходилося біля однойменної річки. На підтвердження цієї версії вона нагадувала про давні підземні ходи, що існують під містом та той факт, що місто неодноразово знищували вщент, але воно щоразу відновлювалося саме на цьому місці. Однак, на її думку, це ще «сира версія», яку, можливо, колись вдасться довести.*

В східній частині (басейни Гірського й Гнилого Тікичів і Ятрані) 6 міст, 8 фортець, 19 містечок і тільки 5 сіл. Серед сіл показана Маньківка в басейні Кищихи, Буки – як фортеця. До міст віднесені Умань, Христинівка, Ліщинівка, Севастьянівка, Босівка й Івахнова Гребля. Христинівка, Ліщинівка й Босівка при назвах не мають позначень, як і багато інших осад на цій недокінченій карті Боплана.

За описом Павла Алеппського, Маньківка в 1654 р. була містом з трьома фортецями, отже, щодо Маньківки, більш вірогідним є варіант генеральної карти.

Фортеці: Зюбриха, Бузівка (місто), Соколівка, Зелений Ріг, Вороне, Рхматів, Буки (місто) – займають середню течію Гірського Тікичу. Друга оборонна лінія – Липовець, Ладижин, Бершадь – налічує 9 фортець. Далеко на південь виступає Нове Конецполе (Саврань) на схід – Лисянка.

Фортеці, судячи з зображень на карті (спеціальній), побудовані відповідно до особливостей рельєфу, але багато з них зберігають форму кола; на деяких можна впізнати плани дитинців, які В. Ляскоронський вважає рештками старих городищ. Підтвердженням цього є вищенаведені дані про село Бшківці, яке було два рази засноване на старих городищах.

Не має позначення (тільки назва) на генеральній карті Івангород. На інших картах є мініатюрний план дитинця, навколо нього вертикальними паличками позначене чотирикутне городище. На думку В. Ляскоронського, так показані фортеці, в яких проектувались реконструкції й ремонти. До таких фортець слід віднести Монастирище й Соколівку.

Городище в Старих Бабанах, ще досить добре збереглось, включаючи сходи для стрільців і барбет – розкат для гармат, дуже подібне до Івангородського і не відповідає своєму умовному позначенню, як містечка. Скоріше це місто-фортеця, можливо відреставрована в XVIII ст., коли на схід від нього споруджувалась українська оборонна лінія. Рештки великої фортеці залишились також в Мошурові, позначеному на картах, як містечко. В Орадівці, позначеній, як село, збереглись рештки городища з різночасовою керамікою, спалені хати з кахлями XVII ст.

За даними Е. Сіцінського на Поділлі виявлено 272 городища. Практично в XVII ст. кожен населений пункт був більше чи менше укріплений.

З якихось причин, ні на одній з карт не позначена у Боплана Чорна Кам'янка, відома з XVI ст., а в той час особливо, завдяки голосному процесу за неї між Калиновськими й Любомирськими. У Чорній Кам'янці, на одному з вигинів Гірського Тікичу добре збереглося кругле городище.

Смуга малих городищ на Гірському Тікичі й Бабані залишилась поза увагою Боплана, що говорить про їх давнє походження.

Нема на картах Боплана деяких населених пунктів, відомих з інших джерел, наприклад, містечко Талалаївка (нині село Христинівського району), що згадується у П. Алеппського під назвою Талалайок, Сушківка (Уманського району), що в 1664 р. мала 143 дими, Косенівка та інші.

Як бачимо, на картах Боплана відбиті умови напіввійськового стану й постійної небезпеки, в яких знаходилась Уманщина в першій половині XVII ст.

Зважаючи на те, що історія Уманщини між VI і XVI ст. не має достатньої джерелознавчої бази, карти Боплана, як добре датований і надійний матеріал, разом з даними ономастики, фольклору й речовими знахідками можуть добре прислужитися для її глибшого вивчення. Добре було б, якби карти були ідентифіковані по всій Україні.

Мали б існувати в той час, якщо не лежали в руїнах в руїнах, згадувана Шебастівка, й Хейлове в Монастирищенському районі; Тальне й Гордашівка; Мелешки й Рахни Собо́ві Гайсинського району, Китайгород, Кошилів, Олешків Іллінецького району, М'ягкохід або Тутів (Вітовтів) Брід Бершадського райоу, Паланка, Городецьке, Піківець, Грома, Косенівка навколо Умані та інші.

**УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДИТЯЧІ КОЛЯДКИ, ЩЕДРІВКИ ТА
ПОСІВАЛЬНІ ПІСНІ,
ЗАПИСАНІ ОЛЬГОЮ ПЕТРІВНОЮ ДІДЕНКО НА
ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ УМАНЩИНИ**

Добрий нечір тобі, пане господарю!
Радуйся!
Ой, радуйся, земле, син Божий народився.

Застеляйте столи та все килимами,
Радуйся!
Он, радуйся, земле, син Божий народився.

Та кладіть калачі з ярої пшениці,
Радуйся!
Он, радуйся, земле, син Божий народився.

Бо прийдуть до тебе три празники в гості.
Радуйся!
Ой, радуйся, земле, син Божий народився.

А перший же празник - святеє Рожество,
Радуйся!
Ой, радуйся, земле, син Божий народився.

А другий же празник - святого Василя,
Радуйся!
Ой, радуйся, земле, син Божий народився.

А третій же празник - святе Водохреща.
Радуйся!
Ой, радуйся, земле, син Божий народився.

м. Умань

НОВА РАДІСТЬ СТАЛА

Нова радість стала.
Як на небі хвала,
Звізда ясна над вертепом
Ввесь світ осіяла.

Пастушки з ягнятком
Перед тим дитятком
На колінця припадають,
Христа-Бога вихваляють.

Де Христос родився,
В Діві воплотився,
Там чоловік перед Богом
Пеленами сповився.

Ой Боже, наш цару,
Небесний шафару,
Даруй літа щасливії
Цьому дому й господару.

Ой щоб хліб родився,
І щоб скот плодився.
Ой щоб же наш пан-господар
Всігда веселився.

Умань, Талянки

ОЙ РЯСНА-КРАСНА В ЛУЗІ КАЛИНА!

Он рясна-красна в лузі калина!
Ой дай, Боже!
А ще красніша в батька Марина.
Ой дай, Боже!
По воду ішла, як зоря зійшла.
Ой дай, Боже!
З водою ішла, як місяць зійшов.
Ой дай, Боже!
В сінечки ввійшла – сінечки сяють.
Ой дай, Боже!
В світлоньку ввійшла – тм пани сидять,
Ой дай, Боже!
Книги читають, її питають:
Ой дай, Боже!
- Чи ти царівна, чи королівна?
Ой дай, Боже!
Я не царівна, не королівна,
- Ой дай, Боже!
Батькова дочка, як паняночка.
Ой дай, Боже!

м. Умань

ЗІЙШЛА ЗВІЗДА ЧУДНА...

Зійшла зіезда чудна
З восток на полудне,
Над вертепом сіяє,
Трьом царям путь являє.

Одвічають йому:
– Ми йдем к рожденному.
– К рожденному йдіте
І мене ізвістіте.

Шедшу тріє цари
Несуть Христу дари,
Гирод їх стрічає,
– Куди йдете? – питає

Ангел їх стрічає,
На путь наставляє:
– Другим путем йдіте,
Ко Гироду не йдіте

Славлять Христа, славлять,
Славлять чоловіка.
Славлять чоловіка
Од роду до віку

м. Умань

А ПЕРВОЄ НАРОДЖЕННЯ...

А первое народження
Божого сина,
Що й породила Діва Марія
Божого сина.

Народився сам
Сус Христос
Од Діви-панни,
Щоб не дізнались два жидовини
Божої тайни.

А щоб дізнались три ангели,
З небес летючи,
Темної ночі, ясної зізди
Христа славлючи.

А в городі Віфлеємі
Річки розлились,
Що об Рождестві, о Христовому
Сади зацвіли.

Кланяйтеся ви, людіє,
Христові й Богу,
Та вдарте поклон перед Господом
Його порогу.
м. Умань

ОЙ ЗАГРАЙ, ДАВИДЕ...

Ой заграй, Давиде,
Господь з неба зійде,
Од Сіона до Корони
Син Маріїн прийде.

Вдарте, струни, смирно,
Возрадуйся, діво,
Син Марії возлюблений
Взяв на себе тіло.

Йосип ізумився,
Що Бог народився,
Зоставши престол на небі,
На землі з'явився

Гирод - цар проклятий
Став гірко ридати,
Бо він думав, що Бог
прийшов
Царство відбирати.

Гирод-цар лютує,
Дітей презентує,
Що на горі, на Сіоні,
Дітям смерть готує.

Плаче, мати, плаче,
Плаче ще й ридає,
Вона своїх чотирьох синів
Мертвих оглядає

Годі тобі, мати,
Плакати-риллати,
Будеш своїх чотирьох синів
В царстві виглядати.

м. Умань

А В ГОРОДІ ВІФЛЄЄМІ

А в городі Віфлеємі
Там диво стало:
Що мале дитя, новорожденне,
Світ осіяло.

Осіяло ж воно небо й землю,
Ще й малі діти,

Що й показало всякое древо
Божеству квіти.

А в городі Єрусалимі Ріки розлились,
Що об Рождестві, о Христовому,
Сади зацвіли.

ПРЕСВЯТАЯ ПАННА ПО СВІТУ ХОДИЛА

Пресвятая панна по світу ходила.
Вона Суса, вона Христа при собі носила.
– Ой ти, ой ти, Шличку, добрий чоловічку,
Прийми ж мене ночувати, хоч на одну нічку.

– Рад би я прийняти, рад би я пустити –
Мала хата, дрібні діти, нема де подіти.
Єсть у мене шопа, шопа мальована,
А в тій шопі панночка цю ніч ночувала.

Війшов він уночі, вийшов опівночі –
Над нашою шопиною зіздала.
Зіздала, весь світ освітила –
А вже свята панночка сина породила.

Ой, якби я знав був, що ти мати Бога,
Був би поклав у ліжечко, сам ліг край порога.

Івангород, Монастирище

А В ГОРОДІ ВІФЛЕЄМІ...

Цар на осяті в Єгипет в'їжджає
Гирод військо своє розсилає,
Бил би убієн цар народжен,
Від Марії діви десь воплощен.

А в городі Віфлеємі,
Там диво стало,
Що мале дитя новорожденне

Світ осіяло.

Осіяло ж воно
Небо й землю,
Ще й малі діти,
Що й показало всякое древо
Божеству квіти.

А в городі Єрусалимі
Річки розлились,
Що об Рождестві о Христовому
Сади зацвіли.

Кланяйтеся ви, людіє,
Цареві й Богу,
Та вдарте поклон перед Господом
Його порогу.

ОЙ, НА ТРАВІ, НА МУРАВІ

Ой, на траві, на мураві –
Щедрий вечір, Святий вечір!
Ой там Іван сіно косить.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Сіно косить, коням носить.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Ой їж, коню, з степу сіно,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Будеш мати три доріжки.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Одна доріжка до батенька,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Друга доріжка до матінки,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Третя доріжка до милої.
Щедрий вечір, Святий вечір!
До батеньки по шапочку,
Щедрий вечір, Святий вечір!
До матінки по сорочку,

Щедрий вечір, Святий вечір!
До милої по хусточку.
Щедрий вечір, Святий вечір!

Івангород, Хрисинівський район

А В ЦІМ ДОМУ, ЯК У РАЮ ТОМУ

А в цім дому, як у раю тому.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Стоять столи та все тисовії.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Горять свічі та все восковії,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Сидять кравці та все молодії.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Шиють ризи та все золотії.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Що пошили, те й повісили
Щедрий вечір, Святий вечір!
Та на дереві, та на терені.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Одна риза та на господаря,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Друга риза та на господиню,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Третя риза та на їхні дітки.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Сам господар – то є ясний місяць.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Його жінка – то яснее сонце.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Його дітки, як на небі зірки.
Щедрий вечір, Святий вечір!

ОЙ, В ПОЛІ БЕРЕЗА ТОНКА ТА ВИСОКА

Ой, в полі береза тонка та висока.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Тонка та висока, коренем глибока.
Щедрий вечір, Святий вечір!
А на тій березі срібная рожка, золотая кора.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Налетіли райські птахи,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Обклювали срібную рожку, золотую кору.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Вийди, вийди, гречная панна.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Та позбирай срібную рожку, золотую кору.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Та занеси до золотаря.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Хай тобі зробить обручку на ручку,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Ще й на останку золотую чарку.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Обручкою обручатися,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Чарочкою мед-вино пити.
Щедрий вечір, Святий вечір!

м. Умань

Ой на річці, на Гордані –
Щедрий вечір, Святий вечір!
Там пречиста ризи прала,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Свого сина сповивала,
Щедрий вечір, Святий вечір!
На ялині колисала.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Прилетіли три янголи.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Взяли Суса на крилева

Щедрий вечір, Святий вечір!
Та й понесли на небеса.
Щедрий вечір, Святий вечір!
А небеса розтворились –
Щедрий вечір, Святий вечір!
Всі святії поклонились.
Щедрий вечір, Святий вечір!

м. Умань

ДОБРИЙ ВЕЧІР, ПАНЕ ГОСПОДАРЮ!

Добрий вечір, пане господарю!
Стережи, Боже, твого товару.
В тебе товару повна обора,
В тебе жінка чорноброва.
А чашечка в меду потопає,
А барвінок в саду процвітає,
Чоловік жінку в місто посилає:
- Іди, жінко, не барися,
На Святий вечір приберися.
Сходьтєся, люди, хреста цілувати,
А нам діткам, по шажку давати.

м. Умань

КОТИЛАСЯ СНІЖНА ГРУДА

Котилася сніжна груда.
Щедрий вечір, Святий вечір!
То не груда – гречна панна,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Гречна панна, красна Ганна.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Йшла по воду з коновками,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Несла в руці срібні ключі.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Ой ви, ключі, не дзвеніте,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Моє браття не будіте.

Щедрий вечір, Святий вечір!
Моє браття воювало,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Пізно спати полягало.
Щедрий вечір, Святий вечір!

м. Умань

ПРИЛЕТІЛА ЛАСТІВОНЬКА

Прилетіла ластівонька.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Сіла собі край віконця,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Стала собі щебетати,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Господаря викликати:
Щедрий вечір, Святий вечір!
– Вийди, вийди, господару,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Подивися на кошару:
Щедрий вечір, Святий вечір!
Твої вівці покотились,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Баранчики породились.
Щедрий вечір, Святий вечір!
А баранці – круторожки
Щедрий вечір, Святий вечір!

м. Умань

ОЙ СИВЕНЬКА ЗОЗУЛЕНЬКА

Ой сивенька зозуленька.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Всі садочки облітала.
Щедрий вечір, Святий вечір!
А в одному не бувала.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Собі церковцю збудувала.
Щедрий вечір, Святий вечір!
В тій церковці три віконці:

Щедрий вечір, Святий вечір!
Одно віконце – ясне сонце,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Друге віконце – ясний місяць,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Третє віконце – ясні зірки.
Щедрий вечір, святий вечір!
Ясний місяць – сам господар,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Ясне сонце – господиня,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Ясні зірки - їхні дітки.
Щедрий вечір, Святий вечір!

м. Умань

СІВ СУС ХРИСТОС ВЕЧЕРЯТИ

Сів Сус Христос вечеряти,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Прийшла до нього ненька його.
Щедрий вечір, Святий вечір!
«Кидай, сину, вечеряти,
Щедрий вечір, Святий вечір
Бери ключі пекельнії,
Щедрий вечір, святий вечір!
Пускай душі спасенії.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Лиш ідної не випускай.
Щедрий вечір, Святий вечір!
Що в неділю рано їла,
Щедрий вечір, Святий вечір!
А в п'ятницю пісень піла,
Щедрий вечір, Святий вечір!
А в суботу не вмивалась,
Щедрий вечір, Святий вечір!
Отця і неньки не слухалась.
Щедрий вечір, Святий вечір!

м. Умань

А В ПОЛІ, В ПОЛІ САМ ГОСПОДЬ ХОДИВ

А в полі, в полі сам Господь ходив,
Діву Марію за ручку водив.
Діва Марія їсти носила,
Їсти носила, Бога просила:

– Зароди, боже, жито-пшеницю,
Жито пшеницю, всяку пашницю.
Що в полі зерно, то вдома добро.

Речитатив: Сію, вію, посіваю,
З Новим роком поздоровляю.

м. Умань

ПОСІВАЛЬНІ СІРІТСЬКА

Ой померла мати, zostалися діти,
Нікому тих бідних сиріт пожаліти.
Ой пішла сирітка по світу блукати,
По світу блукати, матері шукати.
– Он вернись, сирітко, далеко не зайдеш,
Ти свої матінки та й повік не знайдеш,
Бо твоя матінки на високій горі,
На високій горі та й лежить у гробі.
Ой пішла сирітка на той горб плакати,
З гробу обізвалась її рідна мати:
– Ой хто ж бо то плаче на моєму гробі?
– Ой це ж я, матусю, візьми мене к собі.
– Ой як тяжко-важко сонце з неба зняти,
То так мені важко тебе к собі взяти.

м. Умань

КОЛИСКОВІ ПІСНІ ТА ЗАБАВЛЯНКИ, ЗАПИСАНІ ДІДЕНКО О. П.

Колискові пісні

А-а-а, котів два,
Сірий, білий – обидва.
Один волохатий,
А другий окатий
Хочуть Галю скрасти,
Щоб потім іззісти.

А-а-а, котку,
Не лізь на колодку,
Бо заб'єш головку,
Та буде боліти,
Нема чим гоїти.
Та підем до Насті,
Та купимо масті,
Та купимо шовку,
Та зв'яжем котику головку.

А-а-а, котів два,
Сірий, білий – обидва,
По бережку ходили
Та пташечки ловили.
А пташечку на юшечку,
А пір'ячко в подушечку.

А-а-а, коточок,
Та вкрав, та вкрав клубочок.
Та поніс поза ліс,
Та до Галі приніс,
Тала Галька бити,
Кота волочити,
Не вчись, котку, красти,
А вчися робити,
Черевички шити,

Та не дорогії –
По три золотії.

ЗАБАВЛЯНКИ

Пішла киця по водицю,
Та й упала у кирницю.
Пішов котик рятувати,
Став за хвостик витягати.
- Ой цить, кицю, будь весела,
Та поїдемо на села,
Та купимо трана-рана,
А в барана спина драна,
А в корови круті роги,
А в Наталі Чорні брови.

Танцювала риба з раком,
А петрушка з пастернаком,
А цибулька з часником,
А дівчина з козаком.
А цибулька дивується
Що так гарно танцюється.

А в горобейка жінка маленька,
Сидить на горбочку, пряде на сорочку.
Та вивела нитку горобцю на свитку,
Осталися кінці горобцю на штанці,
Осталися торочки горобцю на сорочки.

Ой дід бабці
Та пошив капці.
Та були короткі,
Та повтинав пальці.

Їде, їде, дід, дід,
Несе, несе міх, міх,
В міху – мак, в руці – рак.
- Ой ти, ой ти, раченьоку,

Постережи маченьку,
А я піду в хатку,
Поцілую бабку
Тричі, тричі раз!

Гойда, гойда, гойдаша!
Де, кобила, там лоша,
І печене поросся,
І собачка біжить,
І ломачку держить,
Хоче лелю бить!

Дитину гойдають на обох ногах. З останніми словами її, ніби рятуючи від «собачки» підкидають вгору і підхоплюють на руки.

Сорока ворона
Діямкашку варила,
На припічку студила.
- Ідіть, дітки, потріски,
Дам вам кашки потрошки.
Цьому дала, цьому дала,
А цьому головку – круть-круть –
Скрутила.

Гай, гай! Полетіли
На головці сіли.

Показуючи перші 5 рядків, тикають пальчиком правої руки дитини в ліву долоньку. При словах «цьому дала» перебирають чотири пальчики, пятому «крутять» голівку. На «гай-гай» стріпають ручками й піднімають їх на голівку дитини».

Тосі, тосі!
Свині в горосі!
Нема кому вигнати,
Тільки Ганнусі!
Співають, плещучи в долоні ручками дитини.

Їде, їде, пан, пан,
На конику сам, сам,
А за паном паненята,
Погубили постолята,
А за паном клоп, хлоп
На конику гоп-гоп!

Кую, кую ножку,
Під на дорожку,
Найду черевички
Надіну на ніжки.
Співають «куючи» пальцем в підошовку дитини.

Кує коваль бричку,
Заглядає в пічку:
Чи є борщ, чи є каша?
Чи є в борщі кусок м'яса?

Ковалю, ковалю, подукй мні бути.
Ковалю, ковалю, подкуй мні бути.
Почекай, мосьпане, нех огонь-розпалю.
Чик-чик-пук! Чик-чик-пук! Чик-чик-пук!

Цить, не плач!
Принесе киця, калач,
Маслом помаже,
Марусі покаже,
А сама – гам!
Та й іззість.

Іде коза рогатая,
Веде діток кошлатая.
А хто козу торкне.
Того коза штурхне.
Виставивши два